
А.П. ЧЕХОВ

ЧИНОВНИКНИНГ ЎЛИМИ

Ҳикоялар

В.Г. КОРОЛЕНКО

КЎР МУЗИКАЧИ

Қиссалар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

Р е д к о л л е г и я :

Ҳаким Назир (*редколлегия раҳбари*)

Анвар Обиджон

Фарҳод Мусажонов

Қуддус Муҳаммадий

Раим Фарҳодий

Пўлат Мўмин

Эргаш Раимов

Худойберди Тўхтабоев

Носир Фозилов

Сўзбоши муаллифи

АБДУСАЛОМ УМАРОВ

4803010101—16

Ч. К. _____ 83—88

М 352 (04)—88

ISBN 5—635—00020—7

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1988. (Тарж.)

ҲАҚИҚАТ ЖАРЧИЛАРИ

Қўлингиздаги китоб икки забардаст рус ёзувчиси — А. П. Чехов билан В. Г. Короленконинг қисса ва ҳикояларидан саралаб тузилган. Бу икки адиб топаётган, буржуазиянинг очкўзлик табиати намоён бўлаётган, подшо ҳукумати маориф ва матбуот соҳасини қаттиқ сиқувга олган бир пайтда, В. И. Ленин таъбири билан айтганда, «бебош, гоят бемаъни ва ваҳшиёна реакция даври»да адабиётга кириб келди. Капиталнинг қудратли ҳамласи ҳаётнинг ҳамма жабҳаларига тарқалиб, инсоний муносабатларга таъсир кўрсатди, ахлоқий асосларнинг ўзгаришига, кишилар онгида силжишлар рўй беришига сабаб бўлди. Ҳаётдаги бу ҳодисаларга янгича ёндошиш, туғилаётган муаммоларнинг янгича бадиий таҳлилини бериш рус озодлиқ ҳаракатининг янги босқичига мансуб демократик ёзувчилар зиммасига тушар эди.

Чехов ва Короленко айнан шу жумладаги адиблардан бўлиб, уларнинг дунёқарашларидаги муштарак хусусиятлар — халқпарварлик, чуқур гуманизм фақат ижодларида яқин мотивлар, гоъвий ҳамоянглик туғдирибгина қолмасдан, ўзаро самимий меҳр-муҳаббат ва ҳурмат ҳам уйғотган эди.

Чехов Короленко ижодини юксак баҳолаган ва бу фикрига ҳамиша содиқ эди. Агар у 1887 йили ўз китобининг Фанлар Академияси таъсис этган А. С. Пушкин номидаги мукофотга тавсия қилинганини эшитиб, «Мукофот Короленко билан менинг ўртаимизда бўлинган тақдирдагина уни олишим мумкин» деган ва пировардида Короленко ўз китобини бу мукофотга қўймагач, бутун мукофотнинг ярмини олган бўлса, 1899 йил 9 мартда Л. А. Авиловага йўллаган мактубида; «Короленко — ажойиб ёзувчи. Уни севишади, бу бекорга эмас. Барча фазилатларидан ташқари унда яна ҳушёрлик ва поклик бор», деб ёзади.

Чехов Короленкони инсон сифатида ҳам нақадар ҳурмат қилган. «Короленконинг жуда яхши инсон эканлигига қафолат бериб, қасам ичишга тайёрман. Бу йигит билан ёнма-ён юриш у ёқда турсин, унинг зидан бориш ҳам мароқли», дейди у 1888 йил 9 апрелда шоир А. Н. Плещеевга ёзган хатида. Бу икки зотни ўзаро яқинлаштирган хусусиятлардан яна бири улардаги буюк гражданлик шижоати, инсоний ҳалоллик, ҳақиқат ва адолатнинг фидойи муҳиби эканликларидир.

А. М. Горький Россия Фанлар академиясининг фахрий аъзоллигига сайлангач, унинг революцион фаолиятдан хабар топган подшо Николай сайловни бекор қилганида Чехов билан Короленко бу ўзбошимчаликка қарши очиқ норозилик билан чиқиб, академиклик унвонларидан воз кечган эдилар. Ана шу воқеанинг ўзи уларнинг яқдил ҳақиқатгўйлигидан далолат беради.

Чехов Короленкони қанчалик эъзозлаган бўлса, у ҳам Чеховни шунчалик ардоқлагани маълум. Короленко Чеховнинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитгач, ўз қундалигига қўйдаги сўзларни битади: «Мен Чеховни 80-йиллардан бери билардим ва унга астойдил ихлос қўйган эдим. ... менинг унга нисбатан туйган ҳис-туйғумни ҳеч муболагасиз муҳаббат деб аташ мумкин».

Шу нарса маълумки, буюк кишилар орасидаги муносабатлар одатдагидан бирмунча мураккаб бўлиб, уларнинг шахсий меҳр-муҳаббатларига ижтимоий қарашларидаги умумийлик уйғунлашиб кетган тақдирдагина, Короленко айтганидек «ихлос» пайдо бўлади. Бу адиблар муносабатларида эса шундай уйғунлик мавжуд эди. Бироқ улардаги муштарак жиҳатлар ҳар бирининг такрорланмас оригинал истеъдодини рўёбга чиқаришга монелик қилмади: улар бир даврда, бир хил ижтимоий-ахлоқий муҳитдаги ҳаётини материални бадиий тадқиқ этар эканлар, гарчи баъзи асарларида ўхшаш хусусиятлар учраса-да, асосан бошқа-бошқа услубий йўлдан бордилар.

Антон Павлович Чеховни Лев Толстой «бекиёс санъаткор, ... турмушнинг мусаввири» деб атаган эди. Дарҳақиқат, Чехов воқеликни ўзгача бир нигоҳ билан кўради, унинг бошқалар назаридан пинҳон томонларини илғай олади, майда-чуйда жиҳатларигача эринмай кузатади, уни тасвирлашга киришар экан, баъзан муболага кўзгусида катталаштириб гавдалантирса, баъзан илиқ юмор билан сувратини чизади. Чехов чинакам новатор ижодкор сифатида машҳурдир. Аммо унинг новаторлиги фақат кичик проза жанрини — ҳикоячиликни юсак мавқега кўтарганида, «кафтдеккина» новеллаларида турмушни чуқур ва ҳаққоний акс эттириб, росмана бадий мўъжизалар яратганидагина кўриниб қолмайди, балки, энг аввало, унинг гоъвий-эстетик изланишларида, ўтган асрнинг 80—90-йилларида Россия ижтимоий ҳаётида кечаётган бурилиш даврининг асосий хусусиятларини тўғри пайқаб олишида, инсон билан уни ўраб турган ижтимоий муҳит ўртасидаги зиддиятни теран ҳис қилишида намоён бўлади.

•Турмушнинг икир-чикирларидаги фожиани ҳеч ким Антон Чеховчалик аниқ ва нозик тушулмаган, унча ҳеч ким одамларга ҳузур-ҳаловат ва манфаатпарастлик ғала-ғовури ичда кечираётган нурсиз ҳаётининг аянчли ва шармандали манзарасини бунчалик аёвсиз ҳаққоният билан чизиб бера олмаган эди». Буюк пролетар ёзувчиси Максим Горькийнинг бу сўзларини ўқиганда, унинг «Инсонни атроф муҳитга кўрсатган қаршилиги яратади» деган таъбири ҳам эсга тушади. Зеро Чеховнинг ёзувчи ва инсон сифатида шаклланишида у дунёга келган, вояга етган муҳит ва шароитнинг аҳамияти катта. Бўлажак ёзувчи 1860 йил 29 январда Таганрог шаҳрида туғилади. Отасининг кичик балоқолик дўкони бўлиб, ёш Антон унда дастёрлик қилар эди. У ўн олтига кирганида отасининг савдоси касодга учраб, синади. Хонавайрон бўлган оила Москвага кўчиб кетади. Чехов гимназияда ўқини давом эттириш мақсадида Таганрогда қолади ва ўқиш харажатларини тўлаш, кун кўриш ҳамда озми-кўми оиласига ёрдам бериш илнини муаллимлик қилиб пул топишга тушади. Чеховнинг акаси Александр Павловичнинг хотирлашича ёзувчи яқинлари даврасида ўтирганида кўпинча «Менинг болалигим болалик бўлмаган...» деб ҳасрат қилар экан.

Гимназияни тамомлаб, Москва университетининг медицина факультетига кирган Чехов оилага қаршиги билан бир вақтда Таганрогдаёқ бошлаган машғулот — юмористик ҳикоялар, жажжи хангомалар ёзишда давом этади. Аниқроғи энди у оилани боқишга фаол киришган, қалам ҳақи учун «Стрекоза», «Будильник», «Осколки» каби ҳажвий журналларга қатнашиб турар эди. Ҳатто Чеховлар оиласида, Антон биринчи ҳикоясини онасининг туғилган кунига пирог сотиб олиш учун бостирган эди, деган гап юрарди. Асарларида «Антоша Чехонте», «Акамнинг укаси», «Талоқсиз одам» сингари имзолар қўйган ёш Чехов ҳали ўзини ёзувчи деб ҳисобламас эди. Шундай бўлса ҳам болалигидан муҳтожликни кўрган, бурда ноннинг қадрини билган Чехов дастлабки ҳикоялари биланоқ принципаал демократик лагерь вакили сифатида майдонга чиқди: унинг позицияси аниқ, меҳри кимда-ю, қаҳри кимдалиги бошдан маълум. Ана шу принципаал позиция туфайли асарларидаги ҳазил, кулги негизига жиддий машғулот жойлана бошлади. Ўш муаллифнинг ўз маҳоратини тинмай пешлаши натижасида «узун нарсалар ҳақида қисқа гапириш» санъатини эгаллаганлиги, кичик деталь, биргина чизги билан образга жон ато қилиш қобилияти борлиги аён бўлиб қолди. Буни дастлаб пайқаганлардан бири В. Г.Белинскийнинг дўсти, таниқли ёзувчи Д. В. Григорович эди. У 1886 йилнинг кўкламида Чеховга хат ёзиб, «Сизда ҳақиқий талант бор, бу талант Сизни янги авлод ёзувчилари орасидан анча олдинга чиқазиб кўя олади...» — дейди ва бу талантни асраш кераклигини, унинг кучини майда-чуйда нарсалар учун сарфламасдан, ҳақиқий бадий баркамол асарлар яратишга йўналтириш лозимлигини уқтиради.

Кекса адибнинг эътибори Чеховга катта таъсир кўрсатди, ижодга, адабиётга муносабатининг кескин ўзгаришига сабаб бўлди, ўз кучига ишонч тугдирди. У Григоровичга жавоб хатида буларнинг ҳаммасини тан олади: «Агар менда эътиборга арзигулик истеъдод бўлса, Сизнинг покиза қалбингиз қаршисида тавба

қилиб айтаманки, шу вақтга қадар мен уни писанд қилган эмасман. Истеъдодим борлигини сезардим, аммо уни арзимас деб ҳисоблашга одатланиб қолган эдим... Мен ҳанузгача адабий ишимга беҳуда нарса деб, жуда юзаки, паст назар билан қараб келардим... Ҳазардим-у, лекин ўзимга азиз бўлган ва, худо билади, нима учундир асраб-авайлаб, яшириб қурдиганим образ ва манзараларни ҳикояга сарфлаб қўймасликка тиришардим».

Ёзувчи 80-йилларнинг биринчи ярмидаёқ «Чиновникнинг ўлими», «Семиз ва орик», «Хамелеон», «Унтер Пришибеев» сингари жаҳон новеллистикаси дурдоналари сафига қўшилган ҳикояларини яратган бўлса ҳам, ўша «асраб-авайлаб юрган образ ва манзаралар»ига 80-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб мурожаат қилади. Булар Чеховнинг биринчи йирик асари «Чўл» қиссасида ўз аксини топди. Унда чўлдаги ҳаёт, турли-туман кишилар, рус халқининг қудрати ва бағрикенглигини эслатувчи бепоён чўл манзаралари ҳақида ҳикоя қилинади. Қиссадаги ҳар бир парча унинг бош қаҳрамони — тўққиз яшар Егорушканинг кузатишлари, таассуротлари ва гидроки орқали бир-бирига боғланиб, ягона композицияни ташкил этади. Воқеа ва ҳодисаларни боланинг содда, самимий назари билан тасвирлаш эса асарнинг бир маромдаги лирик оҳангини таъминлашга хизмат қилади. Умуман олганда Чехов ижодида «Чўл» гача ҳам воқеликни болалар гидроки орқали тасвирлаш ва таҳлил қилиш учрайди. Унинг «Гриша», «Турмуш икки-чикирлари», «Болакайлар», «Ўғил болалар» ҳикоялари худди шундай услуб билан ёзилгандир.

1888 йил Чехов ижодда бурилиш йили ҳисобланади. Агар у дастлабки беш йил мобайнида 400га яқин асар ёзган бўлса, 1887 йилда 60 та ҳикоя эълон қилади. 1888 йил эса бор-йўғи ўн та асари, кейинги икки йилда — икки-учтадан асари босилиб чиқади.

Лекин бу ҳол ёзувчининг кам ижод қилганини билдирмайди, балки адабий ишининг характери ўзгарганлиги, жиддий асарлар ёзишга киришганлиги билан изоҳланади. Гарчи, Чехов ижодининг дастлабки босқичида турмушнинг бир парчасини олиб, уни асосан икки-уч персонаж иштирокидаги диологлар билан, автор нутқидан деярлик фойдаланмасдан тасвирлаш маҳоратини намойиш қилган бўлса-да, энди прозанинг аъъанавий тафсилий йўлига тушиб олиш бирмунча мушкулотлар туғдиран, бу эса ижод суръатига ҳам таъсир қилмай қолмас эди. Аммо аслида қийинчиликларнинг туб илдизи бошқа ёқда эди. Муҳим ижтимоий-сиёсий мавзуда асар ёзиш учун нафақат янги услубий малака, балки етарлича ғоявий тайёргарлик ҳам зарур эди.

Бутун рус жамияти реакция ва ғоявий кризис даврини бошидан кечираётган 80-йилларнинг охирида Чехов ҳам ғоявий танглирдан холи эмас эди. Тўғри, у ёмонлик нималигини, қандай хатти-ҳаракат қораланишга лойиқлигини, нималарни инкор этиш лозимлигини биларди, уларга қарши босиқ бир нафрат, совуққон кулги билан муттасил курашиб келарди. Лекин нимага интилиш керак, ижобий идеал қандай бўлиши зарур деган сазолга у ҳали аниқ жавоб тополмаган эди. Буни сезган ёзувчи: «Норма бизларнинг ҳеч биримизга равшан бўлмаганидек, менга ҳам равшан эмас. Биз ҳаммаимиз ноинсофлик нима эканини биламиз-у, аммо инсоф нималигини билмаймиз», — дейди А. Н. Плещеевга 1889 йил 9 апрелда ёзган хатида. Буларнинг барчаси Чеховда ўз ижодидан қониқмаслик ҳиссини туғдириш билан бирга, халқ ҳаётининг муҳим, кўламли масалаларини бадиий тадқиқ этишга, замонанинг долзарб ижтимоий-сиёсий мавзуларида қалам суришга кучли иштиёқ уйғотди. «Агар виждонан айтсам, — у 1888 йилнинг адоғида ёзувчи ва ношир А. С. Суворинга кўнглини ёради, — гарчи муқофот олган бўлсам ҳам, ҳали мен ўз адабий фаолиятимни бошлаган эмасман... Менинг миямда ташқарига чиқишга талабгор ва буйруғимга мунгазир бўлган одамларнинг бутун бир армияси ғужғон ўйнаб турибди. Ҳозиргача ҳамма ёзган нарсаларни энди ёзмоқчи бўлган ва ёзганда ҳам шавққа тўлиб ёзадиган нарсаларим олида арзимасдир».

1889 йилда тугалланган «Иванов» пьесаси ва «Зерикарли воқеа» қиссаси ана шу янги ижодий ният маҳсули эса-да, бу осонлик билан рўёбга чиқмади, ишга бутунлай берилиб кетиб, ҳаётдан узилиб қолиши тасвирланади. У умрининг сўнги дамларида инсоннинг орзу ва истакларини, сезги ва тушунчаларини, хуллас, бутун фаолиятини «жамғариб бир ипга боғлайдиган аллақандай умум бир нарса», яъни «умумий ғоя» бўлиши зарур, деган фикрга

келади. Унда эса бу нарса йўқ эди. Езувчи Николай Степанович образида хусусан, ёзувчи «Иванов» да 80- йиллардаги либераллашган дворян зиёлисининг образини яратиб, унинг тарихий тақдирини кўрсатмоқчи бўлган эди. Бироқ адиба муайян сиёсий дунёқараш шаклланмаганлиги, у ижтимоий-сиёсий ҳаётда кечаётган мураккаб жараёнларни таҳлил қилиш даражасида эмаслиги сабабли пьесанинг дастлабки вариантлари муваффақиятсиз чиқди.

Чехов «Иванов» пьесасини ёзиш мобайнида дунёқараш масаласи ёзувчи ижодий фаолиятида ҳал қилувчи омили эканлигини чуқур англаб етди. «... Муайян дунёқарашга эга бўлмаган онгли ҳаёт — ҳаёт эмас, азоб, даҳшатдир», деган хулосага келади у 1888 йил 28 ноябрда А. С. Суворинга ёзган хатида. «Зерикарли воқеа» қиссаси ана шу хулоса туфайли дунёга келди.

Қиссада ёшлигида шеърятга, халқ кўшиқларига иштиёқманд шўҳ ва қувноқ йигит бўлган профессор Николай Степановичнинг кейинчалик илмий ишга бутунлай берилиб кетиб, ҳаётдан узилиб қолиши тасвирланади. У умрининг сўнгги дамларида инсоннинг орзу ва истакларини, сезги ва тушунчаларини, хуллас, бутун фаолиятини «жамғариб бир ипга боғлайдиган алақандай умум бир нарса», яъни «умумий ғоя» бўлиши зарур, деган фикрга келади. Унда эса бу нарса йўқ эди. Езувчи Николай Степанович образида 80- йилларнинг охирида ғоявий таълиқ учраган зиёлиларни умумлаштиради. Лекин шуниси борки, Чеховнинг ўзи ҳам ҳаётнинг маъносига мезон бўла оладиган «умумий ғоя» ни қўмсар эди. У ҳаётни чуқурроқ ўрганиб, ижтимоий борлиққа нисбатан муайян нуқтани назар ҳосил қилиш учун, яъни «умумий ғоя» ни «топиш» ниятида олис Сахалин оролига сафарга чиқади. 1890 йил апрелдан ярим йил давом этган сафар чоғида очлик, қашшоқлик, касалгарчилик, зулм ва адолатсизлик кенг томир ёйган, бироқ табиатан бетакрор Сибирь ерларини, подшо самодержавиясининг улкан қамоқхонасига айланган Сахалинни кўрди; чиновиклар ўтказаятган ваҳшиёна сиёсатга дуч келди, хўрланган ва таққирланганлар тақдирини билан яқиндан танишди.

Сахалин сафари ёзувчи ижодий фаолиятида ҳам тематик, ҳам ғоявий ўзгаришларга сабаб бўлди. У энди воқеликни туб ижтимоий зиддиятлари билан таҳлил қилади, адолатсизликнинг манбаларига назар ташлайди. Натижада мавжуд тузумга, истибод, разолат ва паскашлик дунёсига нисбатан нафрат билан йўғрилган «Гусев» (1890), «Хотинлар» (1891), «Сурғунда» (1892), «Олтинчи палата» (1892), «Номаълум одам ҳикояси» (1893), «Қотиллик» (1895) каби қисса ва ҳикоялар дунёга келди.

«Олтинчи палата» қиссасида тасвирланган палата — руҳий касаллар шифонасининг бўлмаси эмас, у ўзининг темир панжаралари, аристонга ўхшаш беморлари, бешафқат, калтафаҳм қўриқчиси билан қамоқхонадан фарқ қилмайди. У бутун Россиянинг умумлашма мажозий образидир. Бу асарга В. И. Ленин юқори баҳо берган эди. «Кеча кечкурун мана бу ҳикояни ўқиб тугатганимда, — дейди у опаси А. И. Ульянова-Елизаровага. — ниҳоятда ҳаяжонланиб кетдим, уй ичида туролмадим, ўрнимдан туриб ташқарига чиқиб кетдим. Ўзимни ҳам худди олтинчи палатада қамаб қўйилгандек ҳис этдим».

Чеховнинг 90- йиллар ижодига хос белгилардан бири унинг асарларида кишиларнинг салбий хусусиятлари устидан кулиш билан бирга бошқача яшашга даъват мотивлари пайдо бўлганлигидир. Агар у 80- йилларда ёзилган «Евуз ниятли киши» (1885), «Сен ва сиз» (1886), «Қочоқ» (1886), «Жаҳолат» (1887) сингари трагикомик ҳикояларида анқов мужикларнинг кулгили ҳолатларини кўрсатиш билан уларни бу қадар содда, овсар қилиб қўйган жамиятга ўқувчининг диққатини қаратган бўлса, «Мужиклар» (1897), «Янги чорбоғ» (1899), «Жарликда» (1900) каби қиссаларида ўша мавзунини янада ривожлантирди. Езувчи энди деҳқонларнинг оғир ижтимоий аҳволини, шавқсиз, зерикарли турмушини кўрсатиш баробарида мужикларнинг капиталистик муносабатлар авж олган шароитдаги ижтимоий психологиясини чуқур таҳлил қилади. Жамиятнинг ҳуқуқсиз, қашшоқ ва ташландиқ аъзолари — замона жарликлари тубига итқи-тилган мужиклар ҳаётини ботиний бир ҳасрат, беадад мунг, «даҳшатли талант кучи» (Горький) билан тасвирлаб беради.

1898 йили Чехов алоҳида туркумни ташкил этадиган ғилоф бандалари

образини яратди. Булар — «Гилоф бандаси»даги Беликов, «Крижовник»даги Николай Иванович, «Севги ҳақи»даги Алёхин, «Ионич»даги Старцев. Ёзувчи бу сатирик образлар орқали маънавий мешчанлик ва муросасозликнинг, кўр-шапалак мисол нурдан қочиб, шиллиққуртдай ўз чиғаноғига биқиниб кун кечиринининг турли хил кўринишларини очиб беради, уларнинг бундай ҳолга тушиш сабаблари ва жараённи кузатади. Аслида бундай турмуш тарзи мавжуд жамиятнинг характерли белгиси эди. Эркисизлик ҳукм сурган тузумнинг барча ақидаларига кўр-кўрона сиғинувчи кишиларнинг шундай маънавий инқирозга учраши, ҳар қандай ангилликка шубҳа билан қарashi табиий. Чехов ана шу типик социал ҳодисани — ижтимоий фожиани донишмандлик билан пайқаб, санъаткорона акс эттириб берди.

Ёзувчининг сўнгги йиллар ижодига мавжуд шароитнинг бўғиқ муҳитидан бешиш, ҳақиқий инсоний бахтга, ўзгача бир ҳаёт, гўзал келажакка интилиш яққол сезилади. Агар «Турмушдан бир воқеа» (1897), «Аравада» (1897) ҳикоялари жамият ва шахс муносабатлари капитализмда нақадар номувофиқ-лашувини кўрсатишга қаратилган бўлса, «Лайча етказган хоним» (1899) ҳикоясида ёлғондакам хушахлоқликдан, сохта турмушдан бешиш, ростакам бахт, чин муҳаббатга интиқлик акс эттирилади.

Чехов инсоний соодат проблемаси устида олиб борган гоъвий ва ижодий изланишларини ўзининг охириги йирик асарини «Олчазор» (1903) пьесаси ва «Қайлиқ» (1903) ҳикоясида ниҳоясига етказди. Бу асарларнинг гоъвий мазмундан «бахт — янги ҳаёт истиқболига пешвоз чиқинишдадир» деган эътироф баралла жаранглаб турибди. «Ассалом, янги ҳаёт!» деб хитоб қилади «Олчазор» персонажлари. «Қайлиқ» ҳикояси финалида эса Надянинг «кўз олдига янги, порлоқ ҳаёт келади...»

Афсуски, буюк адиб бу «янги ҳаёт»ни кўра олмади. У шу ҳаёт учун бошланган халқ кураши — Биринчи рус революциясидан бир йил бурун 44 ёшида вафот этди. Максим Горький Чехов вафотидан сўнг уни эслаб, шундай ёзади: «Нотавон кишиларнинг гўр ва зерикарли оламони қошидан ҳаммага эътиборли, чўнг бир доно одам ўтиб кетди, у ўз ватанининг мана шу зерикарли қавмига қараб маънос табассум, юзи ва қалбида умидсиз ҳасрат билан, юмшоқ, лекин астойдил таънали оҳангда, самимий барно товуш ила: «Емон яшяспиз, жаноблар!...» деди.

Корней Чуковский таъбири билан айтганда, Чехов ўтган асрнинг 80—90-йилларидаги Россия турмушининг улкан бадий қомусини яратди. У нафақат рус адабиётида, балки жаҳон адабиётида ҳам кам учрайдиган ўзига хос истеъдод соҳибидир. Унинг ижодий принципадаги бош шпор — қисқалик. «Қисқалик — талантнинг ҳамширасидир», «Езиш санъати — қисқартириш санъатидир» дейди у. Лекин Чеховдаги қисқаликка эришиш асарнинг мазмуни, фазилатлари эвазига бўлмайди, аксинча бадийликни кўтаришга хизмат қилади. Адибга замондош ёзувчилардан И. Л. Леонтьев (Шчеглов) «Чеховнинг биргина кичик ҳикоясида Россия Боборикининг барча романларидагига қараганда кўпроқ сезилади», деганида мутлақ ҳақ эди.

Чехов тафсилотларга берилиши, адабий миждовликни ёқтирмас, воқеликни ҳаққоний, объектив акс эттирар эди. «Санъаткор ўз персонажлари ва уларнинг нима тўғрисида гапириши устидан ҳукм чиқарадиган судья эмас, балки ҳолис гувоҳ бўлиши керак»,— деб ёзади у 1888 йил 30 майда А. С. Суворинга. Шу йилнинг 10 майда эса акаси Александрга «Яхшиси қахрамоннинг руҳий ҳолатини тасвирлашдан қочган маъқул; у қахрамоннинг хатти-ҳаракатидан билиниб туришига интилиш даркор»,— дея маслаҳат берган эди.

Ёзувчининг бундай ижодий манерасини, унинг «холис»лигини ўша пайтда лоқайдликка, принципсизликка йўйган эдилар. Бунга қарши Чехов ўз вақтида кескин зарба беради. Айниқса, унинг 1890 йил апрелида «Новое время» газетасининг ношири А. С. Суворинга ва «Русская мысль» журналининг ношири В. М. Лавровга ёзган хатлари диққатга сазовордир. «Сиз менинг объективлигимни яхшилик ва ёмонликка бепарқлик, идеалу гоъянинг йўқлиги ва ҳоқазо деб атаб, мени сўкасиз,— дейди у Суворинга.— Сиз менинг от ўғриларини тасвирлай туриб: от ўғирлаш — ёмонлик, дейишимни истайсиз. Ахир бу мен айтмасам ҳам маълум-ку... Мен ёзар эканман ўқувчига бутунлай ишонаман, ҳикояда етишмайдиган субъектив элементларни унинг ўзи кўшади деб ўйлайман».

Агар у Суворинга ўз услубининг специфик томонларини тушунтиришга ҳаракат қилган бўлса, Лавровга кескин раддия беради: «Мен ҳеч маҳал принципсиз ёзувчи ёки муттаҳам бўлмаганман... Товламачилик қилмаганман, бировнинг устидан тухматнома ҳам, хуфия маълумот ҳам ёзмаганман, хушомадгўйлик, алдамчилик, ҳақорат билан шугулланмаганман, қисқаси, менинг бир талай ҳикоя ва мақолаларим борки, уларни яроқсиз деб, бажонидил ташлаб юборишим мумкин, лекин менинг бирон бир сатрим йўқки, унинг учун энди уялиб қолсам...»

Аслини олганда юксак реалистик санъатнинг спецификаси ҳам изчил объективизми тақозо этади. Ф. Энгельс таъкидлаганидек, «Авторнинг қарашлари қанча яширин бўлса, санъат асари учун шунчалик яхши бўлади».

Ёзувчи И. А. Бунин Чехов ҳақидаги хотирасида адибнинг ўз вафотидан бир йил олдин айтган шундай бир гапини келтиради: «Биласизми, менинг асарларимни яна неча йил ўқишади? Етти йил... Ҳар ҳолда асарларимни фақат етти йил ўқишади, умрим бўлса ундан ҳам кам қолди: олти йил...»

Лекин Чехов неча йил яшаши хусусидагина эмас, асарларининг умри хусусида ҳам қаттиқ янглишган эди. Бугунги кунда А. П. Чехов дунёнинг энг сеvimли ёзувчиларидан бири. Унинг услубий анъанаси ёш миллий адабиётларгагина эмас, балки кўп асрлик қудратли адабиёт бўлган халқларнинг адабий жараёнига ҳам ўзининг сезиларли таъсирини ўтказиб келяпти. Чеховнинг ўзбек адабиётига таъсири, ўзбек адибларининг реалистик бадиий проза жанрларини, жумладан, ҳикоячилик сирларини эгаллашидаги сабогининг ўзи катта бир тарихдир. Ҳозирги ёш ўзбек носирининг ижодий принциплари шаклланишига, бадиий маҳоратининг ўсишига Чехов услубий анъанаси ўтказадиган таъсир ҳақида гапирилар экан, рус ёзувчисининг асарларини асл нусхада ўқиш билан бир вақтда уларнинг таржималаридан ўрганишни ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Чехов адабий-эстетик мактабда таълим кўрган зарбараст ўзбек адибларидан олинадиган сабоқ эса ворисийликнинг ўзига хос кўринишидир. Дарҳақиқат, бугунги кунда Абдулла Қодирий ва Абдулла Қаҳҳордек сўз заршунослари меросидан ўз малакасини ошираётган, маҳорат сирларидан воқиф бўлаётган ёшларга Чеховнинг ҳаётбахш таъсири ўтмаган деб бўладими?!

Энг муҳими Чехов эндиликда ўзбек халқининг маънавий оламига чуқур сингиб кетди. Бунинг учун адиб асарларини олтмиш йилдан ортиқ дар мобайнида муттасил таржима қилиниб, такрор-такрор нашр этилаётганлиги муҳим роль ўйнади. Чунончи, Саидгани Валиев 1926 йили «Буқаламун» деб таржима қилган «Хамелеон» кейинчалик Абдулла Қодирий (1936), Абдулла Қаҳҳор (1944), Ваҳоб Рўзиматов (1985)лар қаламидан қайта яралган бўлса, «Ванька» ҳикояси уч марта (Боту — 1929, Чўлпон — 1929, Одил Раҳимий — 1954), «Каштанка» тўрт марта (Г. Раҳимова — 1934, Абдулла Қаҳҳор — 1936, Ж. Азизхонов — 1940, Ҳ. Аҳророва — 1953) қайта ўғирилган.

Чехов асарларининг кенг китобхонлар оммасига етиб бориб, ўзбек адабий жараёнидаги фаол иштироки ҳақида гап кетганда атоқли адибимиз Абдулла Қаҳҳорнинг хизматларини алоҳида таъкидламай бўлмайди. Эл орасида «ўзбекнинг Чехови» деб ном олган Абдулла Қаҳҳор буюк рус новеллистининг собитқадам издоши, ҳақиқий муҳлиси сифатида унинг «муборак кўзойнагини тақиб» ўз халқининг ўтмиши ва ҳозирига назар солиш билан бирга устозининг ижодини кенг тадқиқ ва тарғиб қилган эди. У Чеховнинг ўзбек тилида чиққан бир неча китобларининг тўпловчиси ва муҳаррири бўлган, баъзиларига сўзбоши ҳам ёзган эди. Энг муҳими у Чехов бадиётининг жажжи мўъжизалар ҳисобланмиш «Чиновникнинг ўлими», «Унтер Пришибеев», «Хамелеон», «Ниқоб», «Семиз ва ориқ», «Евуз ниятли киши» сингари кўпгина ҳикояларни катта ихлос ва маҳорат билан таржима қилган, уларга нашрдан-нашрга сайқал бериб, тақомиллаштириб борган эди.

Хуллас, ўзбек адиблари, таржимонлари, ноширларининг кўп йиллик саъиҳаракатлари туфайли Чехов услубини тилимизда қайта яратишга, Чехов анъаналари мактабини қарор топтиришга эришилди. Шуниси қувонарлики, бу мактабнинг сабоғи йилдан йилга салмоқли бўлиб, эътибори ортиб бормоқда.

Доҳиймиз В. И. Ленин «прогрессив ёзувчи» деб баҳо берган Владимир Галактионович Короленко ҳаётда ҳам, ижодда ҳам гуманизм байроғини умр бўйи баланд кўтарган адиб ва инсон эди. Унинг халқ юраги билан чамбарчас қалби жафокаш, ситамдийда кишиларнинг тақдирига лоқайд бўлолмас, ҳар қандай зулм ва адолатсизликка, камситиш ва таҳқирлашга қарши исён кўтарар эди. Лекин ундаги исёнкор руҳ дафъатан пайдо бўлиб қолмаган.

Короленко 1853 йил 15 июлда Житомир шаҳрида уезд суд маҳкамаси ходими оиласида туғилади. У гимназиянинг олтинчи синфидалигида отаси вафот этади. 1871 йили гимназияни кумуш медаль билан тамомлаб, Петербург технология институтига киради. Бироқ муҳтожликдан ўқишни ташлаб, корректорлик, чизмакашлик қилишга мажбур бўлади. 1874 йили Москвага келиб Қишлоқ хўжалик академиясига киради ва у ерда инқилобий кайфиятдаги студентлар билан танишади. 1876 йили академия маъмуриятининг ўзбошимчаликларига қарши коллектив норозиликка қатнашгани учун студентликдан ҳайдалиб, Вологда губернясига, ундан Кронштатга сургун қилинади. Бир йилдан сўнг Петербург тоғ инженерлари институтига кириб ўқий бошлайди. Лекин 1879 йили етакчи революционерлар билан ҳамфирликда айбланиб, аввал Глазов шаҳрига, у ердан эса узоқ бир чекка қишлоққа сургун қилинади. Кўп ўтмасдан «сургундан қочди» деган сохта айб тўнкалиб, Шарқий Сибирга жўнатилади, ammo айбнинг сохталиги маълум бўлиб қолгач, йўлдан қайтарилиб, Пермь шаҳрига полиция назорати остида яшаш учун юборилади. 1881 йили янги подшо Александр III га қасамёд қилишдан бош тортгани учун у хавфли «давлат жиноятчиси» сифатида Екутистонга сургун қилинади.

Уллас, Короленко ёшлик даврининг тўққиз йилини қамок ва сургунларда ўтказади. «Ҳаёт мени шундай кўйларга солдики,— деб эслайди у,— оқибатда рус халқининг ҳамма табақаларини кўришга, энг муҳими, ҳис қилишга тўғри келди». Лекин у қуруқ ҳис қилиб қўя қолмади. Кўрган-кечирган воқеа ва ҳодисалар дилидаги туйғуларга тутшиб, юрак тугёнига айланди — гоҳ оташин, гоҳ ғамнок, гоҳ нолакор, гоҳ аччиқ сўз бўлиб қуйила бошлади. Унинг 1879 йили «Слово» журналида босилган илк ҳикояси «Изловчи ҳаётдан лавҳалар» Салтиков-Шчедриннинг назарига тушган бўлса, инқилобий руҳдаги «Ғалати қиз» ҳикояси қўлёзма ҳолидаёқ Глеб Успенскийнинг таҳсинига сазовор бўлди. Сибирь мавзуга бағишланган «Яшка», «Қотил», «Макарнинг туши», «Шунқорча», «Давлатпаноҳнинг аравақашлари» ҳикоялари эса унга ҳақиқий ёзувчилик шуҳратини келтирди.

«Короленко билан бўлган ҳар бир суҳбат,— деб ёзган эди Максим Горький,— унинг улуг гуманистлиги қаҳидаги тасаввуримни мустақкамлар эди. Рус маданий кишилари орасида «ҳақиқат-адолат» этиқодига бу қадар ниҳоясиз чанқок бўлган, бу ҳақиқатнинг ҳаётда амалга ошиши зарур эканлигини бу қадар чуқур ҳис этган одамни учратмаганман».

Короленконинг гуманизми айниқса унинг «Нокаслар жамоасида» (1885), «Кўр музикачи» (1886) киссаларида яққол намоён бўлди. «Нокаслар жамоасида» у Екутистонда сургундалигидаёқ ёзила бошланиб, Нижний Новгородда тугалланган. Кейинчалик киссани болалар учун қайта ишлаб, «Хўрланган болалар» («Дети подземелья») номли вариантини яратди. Бу ёзувчининг энг сеvimли асари ҳисобланади. «Мен жажжи Маруся ҳамда Валекни жуда-жуда яхши кўраман, Тибурцийни эса уларга бўлган меҳри учун қадрлайман»,— деган эди у.

Қиссада кекса Януш тилидан «нокаслар жамоаси» деб аталган қашшоқ тиланчилар ва уларнинг болалари қисматиға юракдан ачиниш, гўё гадойларга хайр қилиш билан ўзларини диёнатли, шафқатпеша одамлар, «тоза насабли жамоа» деб ҳисоблайдиган, аслида эса маънавий тубан кимсаларга нисбатан аччиқ нафрат аниқ сезилади.

Короленконинг ҳаяжон билан ўқиладиган асарларидан бири «Кўр музикачи» киссасидир. Унда инсон иродасини бекиёс қудрати, орзу йўлидаги меҳнатнинг ҳаётбахш кучи мадҳ этилади. Тугма кўр бўлиб дунёга келган Пётр саботматонати, чеккан машаққатлари эвазига таниқли музикачи бўлиб етишади. Бироқ кўп ўтмай шунча азобу изтироблар бадалига эришган бахти унга бир

лаҳзалик қувонч бўлиб туюла бошлайди. Фақат у ҳаётни чуқурроқ билиб, ўзидан ҳам бахтсизроқ кишилар билан танишгач, минг-минглаб ўксук дилларнинг ноласи унинг куйларида ўз акс садосини топади; у ўзининг одамларга кераклигини англагач, тушқун қалбига илиқлик югуради, гўё кўзларига зиё инди — басирликдан халос бўлиб, оламни қалб кўзи билан кўра бошлайди.

Короленкининг барча асарларида, шакли ва мазмунидан қатъи назар, уларни бирлаштириб турадиган муштарак асос бор, бу — ёзувчининг инсонга бўлган чексиз меҳри ва ишончидир. «Қуш учиш учун яралганидек, инсон бахт учун турилгандир», дейди у персонажларидан бирининг тилидан. Инсон бахтини эса унинг эркисиз тасаввур қилиб бўлмайди. «Бир лаҳза» (1900) ҳикоясининг қахрамони Жанубий америкалик революционер Диац Хуан-Мария-Хозе-Мигуэль ўз халқининг инқилобий кўзғолонида қатнашиш учун қалъадан қочади. Даҳшатли довулда қутурган денгизнинг ичкарисига омонатгина қайиқда сузиб кетади. Балки у манзилга етиб боролмай долғали уммон қаърида ҳалок бўлар, лекин у бир лаҳза бўлса-да озодликка эришди, эҳтимол шу биргина лаҳза тутқунликда кечирган йилларга татир!.

1905 йил Короленко энг йирик асари — автобиографик характердаги «Замондошим қисаси»ни ёзишга киришади. Гарчи у асар устида ўн етти йил тер тўккан бўлса ҳам уни тугатолмайди. Ёзувчининг вафоти (1921 йил 25 декабрь) бу улкан ижодий ниятини амалга оширишга имкон бермади. Асарнинг тўрт томида тасвирланган воқеалар қахрамоннинг сургундан қутулиб, Нижний Новгородга келиши билан узилади.

Короленко ижодий фаолиятининг бир қаноти бадий проза бўлса, иккинчиси публицистикадир. Унинг «Павлово очерклари» (1890), «Очарчилик йилида» (1893), «Сорочиници фожияси» (1907), «Турмуш ҳодисаси» (1910) каби публицистик китоблари замонасининг энг долзарб ижтимоий масалаларига қаратилган. Уларда ҳукуматнинг қонли сиёсати, қалбсиз жаллодларга айланган амалдорлар, чиновникларнинг жиноятлари очиб ташланган, оддий кишилар, камбағал-қашшоқлар, майда элат вакилларининг ижтимоий аҳволи публицистик тадқиқ қилинган. Агар ёзувчи бадий асарларида кўпалаб бахтсиз кишиларнинг жамлама образларини яратса, публицистикасида конкрет шахслар, аниқ одамлар тақдирини билан қизиқади, уларнинг бошига тушган фалокат, мусибат ўтида у ҳам ўртанади.

Адиб Биринчи рус революцияси мағлубиятидан кейин авж олган қатл ва полиция таҳқирларидан иборат «ҳукуматнинг қонли базми»ни «Турмуш ҳодисаси» очеркида реал фактлар билан фош қилиб ташлади. Китоб тезда тақиқлаб қўйилган бўлса-да, жамоатчиликка кучли таъсир кўрсатди. Саксон икки яшар Лев Толстой 1910 йил 27 мартда Короленкога ёзган хатида шундай дейди: «Хозиргина сизнинг қатл ҳақидаги мақолангизни ўқиттириб тингладим, тинглаётиб, қанчалик ҳаракат қилмай, кўзимдан дув-дув ёш тўкиб, ҳўнграб юборишдан ўзимни тия олмадим... Уни миллион нусхаларда қайта қўчириб, тарқатиш керак... бундай мақолалар кўпдан-кўп соф юрак кишиларни эзгулик ва ҳақиқатнинг ягона идеали остига тўплайди, у эса, ғанимлари қанчалик уришишмасин, тобора равшанроқ нур сочaveraди».

Гениал ёзувчининг бу башорати тўғри бўлиб чиқди. Эндиликда В. Г. Короленкининг асарлари эллардан-элларга кўчиб, миллионлаб кишиларни «эзгулик ва ҳақиқатнинг ягона идеали остига тўплашга» хизмат қилмоқда. Хусусан, унинг номи ва асарлари ҳали ҳаётлик чоғидаёқ ўзбеклар дёрига ташириб буюрган эди. 1918 йили Туркистон республикаси Маориф Халқ комиссарлиги томонидан «Тонг қоронғисида» очерки рус тилида босилган бўлса, 1929 йили «Заводда» ҳикояси Қўрбон таржимасида, «Макарнинг туши» эса 1930 йили Рашид Абдулла, 1939 йили Мирза Султон таржимасида, 1932 йили «Қотил» ҳикояси Буюк (Азим Каримов), «Кўр музикачи» эса 1941 йили Ҳ. Усмоновжаев ва Н. Ҳайитовлар таржимасида босилиб чиқди. Урушдан кейинги даврда ҳам унинг асарлари қайта-қайта нашр этилди.

Хуллас, ажойиб инсонсевар ёзувчининг юрагидан қуйилган покиза туйғулар, бахт-саодат ҳақидаги эзгу орзулари йиллар ўтса-да, ҳамон ўз бокиралигини сақлаб келмоқда.

«Келажак авлодлар бахтиёр бўлишсин, лекин улар аждодаларимиз нима учун яшаган, нима учун риззат чеккан, деб ўзларига савол беришлари ҳам керак». А. П. Чеховнинг ён дафтарига қайд қилинган бу сўзлар гўё сиз ёш китобхонларга қаратилгандай, ушбу китобни ўқиб чиқиб, шу саволларга муносиб жавоб топишга ундаётгандай туюлади.

Абдусалом УМАРОВ

А.П. ЧЕХОВ

ЧИНОВНИКНИНГ ЎЛИМИ

Ҳикоялар

ЧИНОВНИКНИНГ УЛИМИ

Гўзал оқшомларнинг бирида худди шундай гўзал экзекутор Иван Дмитрич Червяков иккинчи қатордаги креслоларнинг бирида ўтириб, дурбин билан «Корневельские колокола» деган спектаклни томоша қилар эди. У саҳнага қараб, кўп роҳат қилмоқда эди. Лекин бирданига ... ҳикояларда «лекин бирданига» сўзи тез-тез учраб туради. Авторлар шундай дейишга ҳақли, чунки турмушда тасодифий ҳодисалар жуда кўп! Лекин бирданига унинг афти буришди, кўзлари сузилди, нафаси ичига тушди... У кўзидан дурбинни олди, энгашди ва ... аппшу! Ана, чучкириб юборди. Чучкиришни ҳеч ким ва ҳеч қачон айб санаган эмас. Деҳқонлар ҳам, полицмейстрлар ҳам ва баъзан, ҳатто, тайний советниклар ҳам чучкуради. Чучкирмайдиган одам борми? Червяков ҳеч хижолат тортмасдан, оғиз-бурнини рўмолчаси билан артди ва хушмуомала одам бўлгани учун, чучкирганим бирор кишига малол келмадимикин, деб атрофга қаради. Бироқ хижолат бўлиб қолди: қараса, олдинда ўтирган бир чол дўнғиллаб тепакал бошини ва бўйнини қўлқопи билан зўр бериб артмоқда эди. Червяков чолни таниди: бу чол темир йўл маҳкамасида хизмат қилувчи статский генерал Бризжалов эди.

«Тулугим сачратти-да, — деди ичида Червяков. — Менинг бошлиғим эмас, лекин шундай бўлса ҳам яхши бўлмади. Узр сўраш керак».

Червяков йўталди ва бир оз энгашиб, генералнинг қулоғига пичирлади:

— Кечиринг, жаноби олийлари, беадаблик бўлди. Мен билмасдан...

— Майли, майли...

— Худо ҳаққи, кечиринг. Ахир мен... ўзимга қолса шундоқ бўлсин дебманми?

— Оббо, тек ўтирсангиз-чи, азбаройи худо! Қўйинг, эшитайлик!

Червяков хижолат бўлди, илжайди ва саҳнага қаради. У саҳнага қараркан, энди роҳат қилолмай қолди. Унинг юраги ғаш бўла бошлади. Антракт вақтида Бризжаловга яқин келди, унинг олдида бир оз юрди ва ўзини дадил тутиб гўлдиради:

— Мен сизга билмасдан тупук сачратдим, жаноби олийлари... Кечиринг... Ахир мен... Наинки...

— Э, қўйсангиз-чи!.. Мен аллақачон эсимдан чиқариб юбор-

дим-ку, сиз ҳали ҳам ўша гапни гапириб юрибсиз! — деди генерал ва тажанг бўлиб, пастки лабини қимирлатди.

«Кўзлари қонга тўлиб турибди-ю, тагин эсидан чиққан эмиш,— деб ўйлади Червяков, генералга шубҳа билан қараб.— Гапиргиси ҳам келмайди. Унга тушунтиришим керак, ўзимга қолса... Бу табиат қонуни, ахир. Тушунтирмасам менга тупурди деб ўйлайди. Ҳозир ўйламаса, кейин ўйлайди!».

Червяков қилган адабсизлигини уйига келиб, хотинига гапириб берди. Червяковнинг фаҳмича, хотини бу воқеага енгилтаклик билан қаради: у фақат қўрқиб кетди-ю, Бризжалов эрининг начальниги эмаслигини билганидан кейин, кўнгли жойига туша қолди.

— Шундай бўлса ҳам бориб узр сўра,— деди у.— Бўлмаса халқ орасида ўзини тутолмас экан, деб ўйлайди!

— Мана шуниси бор-да! Мен узр сўрадим, лекин ҳайронман... Бир оғиз ҳам дуруст гап айтмади. Гаплашишга фурсат ҳам бўлгани йўқ.

Эртаси куни Червяков янги вицмундирини кийди, сочини олдирди ва изоҳ бергани Бризжаловнинг олдига кетди... Генералнинг қабулхонасида арзга келган бирмунча одам ўтирган экан. Генерал арз сўрамоқда эди. У бир неча кишидан арз сўраб бўлиб, Червяковга қаради.

— Кеча, жаноби олийлари, агар эсларида бўлса,— деб сўз бошлади экзекутор,— мен «Аркадия» да чучкурдим... Билмасдан жаноби олийларига тупук сачратдим... Кечира...

— Шу ҳам гап бўлди-ю... Тавба! Сизнинг нима арзингиз бор?— деди генерал навбатдаги кишига.

«Гапиргиси ҳам келмаяпти,— деб ўйлади Червяков ранги ўчиб.— Хафа бўлибди... Йўқ, кўнглидан чиқармасам бўлмайди... Тушунтираман...»

Генерал одамлардан арз сўраб бўлганидан кейин ичкари уйга кириб кетаётган эди, Червяков унинг кетидан эргашиб гўлдиради:

— Жаноби олийлари! Агар жанобларини безовта қилишга ҳаддим сизга, фақат пушаймонлигимни изҳор қилиш вазидан деб биласиз!.. ўзларига маълум, жўрттага қилганим йўқ!

Генерал афтини буриштириб, қўл силтади ва ичкарига кириб кетар экан:

— Сиз мени калака қилаётибсиз, мухтарам афанди,— деди.

«Калака нимаси! — деди ичида Червяков.— Менинг ҳеч бунақа ниятим йўқ! Генерал бўла туриб, шуни билмайди-я! Бунақа бўлса мен бу такаббурдан узр сўраб ўтирмайман! Минг лаънат! Хат ёза қоламан, энди келиб юрмайман. Худс урсин, келмайман!»

Червяков уйга кетаётиб, шуни кўнглидан кечирди. У, генералга хат ёзмади. Ўйлаб-ўйлаб, нима деб ёзишни билмади. Эртасига яна генералнинг олдига боришга тўғри келди.

— Мен кеча келиб сизни безовта қилган эдим, жаноби олий-

лари,— деди у генерал бошини кўтариб унга қараганда.— Сиз айтмоқчи, мен калака қилганим йўқ. Сизга узр айтгани келган эдим. Калака қилиш хаёлимга ҳам келган эмас. Наҳот, калака қилгани ҳаддим сиғса? Агар биз калака қиладиган бўлсак, у вақтда, демак, улуғларда ҳурмат қоладими?

— Йўқол!— деб бақирди бирданига генерал кўкариб, титраб-қақшаб.

— А?— деди анграйиб қолган Червяков секин.

— Йўқол!!— деб кичқирди генерал яна, ер тепиниб.

Червяковнинг қорнида нимадир узилиб кетди. У, ҳеч нимага қарамай, ҳеч нимани эшитмай, эшиккача тисарилиб борди, кўчага чиқиб, жўнаб қолди.. Уйига қандай борганини ҳам билмай, вицмундирини ҳам ечмай, диванга ётди-ю... ўлиб қолди.

СЕМИЗ ВА ОРИҚ

Николаев темир йўлининг вокзалида икки ошна учрашиб қолди. Бирини семиз, бирини ориқ. Семиз ҳозиргина вокзалда овқат еган — ёғлиқ лаби пишган олчадай ялтираб турибди. Ундан херес виноси ва «Флерд оранже» деган атирнинг ҳиди келар эди. Ориқ эса вагондан ҳозиргина тушган ва чемодан, тугун, картонлар кўтариб олган эди. Ундан ветчина ва қаҳва ҳиди келар эди. Унинг орқасида ориқ, чўзиқ юзли хотини, қисик кўзли новча гимназист ўғли турибди.

— Порфирий!— деди семиз, ориқни кўриб.— Сенмисан? Бўта-логим! Неча-неча ёз, неча-неча қишлар ўтиб кетди!

— Э!— деди ориқ ҳайрон қолиб.— Миша! Биродарим! Қадрдоним! Хўп эсон-омон бормисан?

Ошналар қайта-қайта — уч марта, оғиз-бурун ўпишгандан кейин, кўзларига ёш олиб тикилишди. Иккови ҳам ўзида йўқ хурсанд бўлиб довдираб қолди.

— Азизим!— деди ориқ оғиз-бурун ўпишгандан кейин.— Буни қара-я! Хўп учрашиб қолдик-да! Қани, менга тузукроқ қарачи! Ҳали ҳам ўша илгаригидек, чиройликсан-а?! Ҳамон ўшандай жонон, олифта! Оббо сен-эй! Хўш, қалайсан? Бойидингми? Хотин олдингми? Мен уйландим, мана... Бу хотиним, Луиза Ванценбах... Лютеран мазҳабида... Бу эса ўғлим Нафанаил, учинчи классда ўқийди... Нафанаил, бу киши менинг қадрдон дўстим! Гимназияда бирга ўқиганмиз.

Нафанаил бир оз ўйлаб туриб, шапкасини бошидан олди.

— Гимназияда бирга ўқиганмиз,— деди ориқ давом этиб.— Эсингда борми, сени нима деб калака қилишар эди? Ҳукумат китобини папирос билан куйдирганинг учун сени Герострат¹ деб калака қилишар эди. Мен чақимчи бўлганим учун Эфиальт² деб калака қилишарди. Ҳа-ҳа... Бола эдик! Тортинма, Нафания!

¹ Юнон афсонасининг қахрамони. Ном чиқариш учун маъбуда Диананинг ибодатхонасига ўт қўйган.

² Бу ҳам афсона қахрамони. У Эрон қўшинига тоғдан ўтгани йўл кўрсатиб, ватандошларига хиёнат қилган.

Яқинроқ кел... Бу менинг хотиним Ванценбах... ўзи лютеран...

Нафанаил бир оз ўйлаб туриб, ўзини отасининг орқасига олди.

— Хўш, ишлар қалай, дўстим? — деди семиз, дўстига назар ташлаб.— Бирон жойда хизмат қиласанми? Каттароқ амалга миндингми?

— Хизмат қиламан, дўстим! Икки йилдан бери коллежский ассессорман, Станислав¹ олдим. Маошнинг мазаси йўқ... Садқайи сарку-я! Хотиним музика дарси беради, мен уйда ёғочдан портсигар қилиб сотаман. Жуда ғалати портсигарлар ясайман. Биттаси бир сўм. Улгуржи оладиган одамга арзонроқ қилиб бераман. Сабаби тирикчилик-да. Департаментда хизмат қилар эдим, шу маҳкама бўйича бу ёққа ишлар мудирини бўлиб келдим... Шу ерда хизмат қиламан. Хўш, сен-чи? Статский советник бўлгандирсан, дейман? А?

— Йўқ, азизим, юқорироқдан келавер,— деди семиз.— Мен тайний советник бўлиб қолдим... Иккита Юлдузим¹ бор.

Бирданига ориқнинг ранги оқариб кетди, тошдай қотиб қолди, лекин сал ўтмай, юзи тарвайиб, куйдирган калладай иржайди; худди юз-кўзидан учқунлар ёғилаётганга ўхшар эди. Ўзи қунишди, букчайди... чамадони, тугуни ва картонлари ҳам буришиб қолгандай бўлди... Хотинининг чўзиқ юзи яна ҳам чўзилди; Нафанаил ғоз туриб, мундирининг ҳамма тугмаларини солди...

— Мен, жаноби олийлари... Кўп яхши!.. Болалигингдан бери дўст бўлиб юрган кишинг шундай мартабага етса! Ҳи-ҳи!

— Қўйсанг-чи!— деди семиз афтини буриштириб.— Бу гапларнинг нима кераги бор? Бирга кўрпа тепишиб катта бўлган одамлармиз, мунча эҳтирому қўл қовуштиришнинг нима кераги бор!

— Қўл қовуштирмасдан бўлар эканми?.. Наинки...— деди ориқ яна ҳам қўнишиб.— Жанобларининг назари марҳаматлари!.. Гўёки обиҳаёт... Бу жаноби олийлари, ўғлим Нафанаил... хотиним Луиза, лютеран, бир даража...

Семиз унга қарши нимадир демоқчи эди, унинг юзида кезаётган мутелик, хоксорлик аломатлари энсасини қотириб юборди. У ўгирилиб, хайрлашгани қўл узатди.

Ориқ, бутун вужуди билан таъзим қилиб хайрлашди ва хитойдай ҳи-ҳилади. Хотин илжайди. Нафанаил тавозе билан қадам ташлайман деб, шапкасини қўлидан тушириб юборди. Учови ҳам ўзида йўқ хурсанд эди.

ХИРУРГИЯ

Земство касалхонаси. Доктор уйланиш учун кетгани сабабли касалларни қирқ ёшлардаги бақалоқ фельдшер Курятин қабул қилмоқда. Унинг устида эскириб кетган жужунча ва йиртиқ-ямоқ трико шим. Юзида ўз вазифасига садоқат ҳамда дилкашлик

¹ Орден.

аломати зоҳир. Чап қўлида, кўрсаткич бармоғи билан ўрта бармоғи орасида сигара, ундан бадбўй ҳид тарқалади.

Қабулхонага жигарранг жубба кийиб, устидан кенг чарм камар боғлаган, новча, норғил гавдали чол дьячок Вонмигласов кириб келади. Унг кўзига оқ тушган ва у ярим юмуқ, бурни устида ортиғи бор, узоқдан қараган кишига худди катта пашшага ўхшаб кўринади. Дьячок бирпас икона қаерда экан, деб қарайди. Уни топмагач, корболка² солинган шишага қараб чўқиниб олади, таъзим билан қизил рўмолчасидаги назир-ниёзини фельдшер олдига қўяди.

— А-а-а... Сихат-саломатлик тилаймиз!— деб эснайди фельдшер.— Хўш, қандай хизмат?

— Идингиз муборак бўлсин, Сергей Кузьмич... Сизнинг муруватингизни истаб келдим... Мен сизга айтсам, кечирасиз, псальтирда³: «Неки ичмай кўз ёшим бирла қўшилгай», деганлар. Боя кампирим билан бир пиёладан чой ичайлик деб ўтирдик, шу десангиз, вой худоё тавба-ей, бир қултумини ҳам ютолмай қолсам бўладими, нақ бир қултумгинани-я... Жонимни ҳовучлаб қолдим... Бир қултум ютай десам, жоним товонимга келади! Бунинг устига тишимнинг ўзида ҳам бир бало бор-да, мана шу томоним... лўқ-лўқ этиб зирқирайди. Қулоғимгача қақшаб оғрийди, афв этинг, назаримда ичига михми ё шунга ўхшаган бирон нарса кириб қолганга ўхшайди: шундай санчади, шундай санчадики, асти тараф йўқ... Вой-вой, бунинг азобини айтмайсизми?.. Худойи таолонинг олдида гуноҳкори азим бўлдим... Гуноҳ қилиб, ўз жонимга жафо этдим, негаки умрим ялқовликда ўтиб кетяпти... Гуноҳимга яраша бўлар, Сергей Кузьмич, гуноҳимга! Литургиядан⁴ чиққанимизда иерей⁵ отахонимиз: «Нима бало, тилинг калимага келмай қолипти, Ефим, дудуқланиб, гўлдираб қолибсан, қироатни жойига қўясан-у, лекин нима деяётганингга сира тушуни бўлмайти», деб койиб бердилар. Ўзингиз ўйлаб кўринг, оғзини очолмайман-у, қандай қилиб қироат бўлсин, яна бунинг устига ҳаммаёгим шишиб кетган, афв этгайлар, туни билан мижжа қоққаним йўқ.

— Ҳм, майли... Қани ўтиринг-чи... Оғзингизни очинг...

Вонмигласов ўтиради ва оғзини очади.

Курятин қовоғини солиб, унинг оғзига қарайди ҳамда вақт ўтиши ва тамаки истеъмоли туфайли сарғайиб кетган тишлари орасидан қурт еб, қорайиб қолган бир тишга кўзи тушади.

— Дьякон отахонимиз, тишингга арақ билан туруп тулпини босгин, деб маслаҳат берган эдилар, барибир, нафи бўлмади. Илоҳим тан-жонлари соғ бўлгур, Гликерия Анисимовна қўлингиз-

¹ Дьячок — православ черковида энг қуйи даражадаги руҳоний.

² Корболка — медицинада дезинфекция учун ишлатиладиган дори.

³ Псальтир — диний оятлар тўплами.

⁴ Литургия — православ черковида энг катта ибодат.

⁵ Иерей — авлиё.

га тақиб юринг, деб Афон тоғи ипидан бердилар, яна у киши, тишингизни ҳамиша иссиқ сут билан чайиб туринг, деб айтдилар. Мен бўлсам, ипни тақиб юришга тақиб юрдим-у, аммо сутга келганда, очиқ иқрор бўлай, ҳеч нима чиқмади: рўза кези эди — оғзимга олгани худодан қўрқдим...

— Хурофот... (Пауза)... Ефим Михеич, уни олиб ташлаш керак!

— Ўзингиз биласиз, Сергей Кузьмич. Суғуриб ташлайсизми ё дори-дармон қиласизми?.. Бу ишнинг илму ҳунари ўзингизнинг қўлингизда. Бошқа яна бирор чора қиламан десангиз, яна ихтиёр ўзингизда... Сизни парвардигор ана шунақа ишларга, яъни авомга мурувват кўрсатсин, деб яратган-да, илоҳим тан-жонингиз соғ бўлсин, сиз отахонимнинг ҳақиға кечаю кундуз, токи қабрга киргунча дуо қилгаймиз...

— Ҳеч гап эмас...— деб камтарлик билан жавоб қилади фельдшер ва шкаф олдига келиб, асбобларни кавлаштиради.— Хирургия қийин гап эмас ўзи... Бир зумлик иш... Тунов куни худди сизга ўхшаб касалхонага помешчик Александр Иванич Египетский келиб қолдилар... У кишининг ҳам тишлари оғриб қопти... Ўзи кўп ўқимишли одам, ҳамма нарсанинг баланд-пастига тушунадиган, ҳар бир ишга қизиқадиган ва уни қандай, қанақалигини суриштириб кўрадиганлардан... Киши билан исм шарифларини айтиб, қўл қисиб кўришадилар... Петербургда етти йилча истиқомат қилганлар. У киши билмаган ва учрамаган профессор қолмаган деса бўлади... Биз у киши билан бу ерда анча вақт ҳамсуҳбат бўлиб ўтирдик... Шу десангиз, жонини жабборга бериб ялинди! «Сергей Кузьмич, худо ҳақи, ана шу тишимни суғуриб ташланг!» деди. Нега энди суғуриб ташламас эканман? Шунга ҳам ота гўри қозихонами?.. Фақат гап шундаки, ишнинг кўзини билиш лозим, бусиз мумкин эмас... Тишлар ҳар хил бўлади. Баъзи бир тишлар бўладики, уни омбир билан суғуриб олиш керак... Ҳар кимнинг тишига қараб иш тутилади-да...

Фельдшер шундай деб эчкитувёқ қисқични қўлига олади ва унга бир он ҳайрон бўлиб, тикилиб туради-да, сўнгра уни ўз жойига қўйиб, қўлига омбирни олади.

— Хўш, қани, оғзингизни катта очинг-чи...— дейди у, омбирни ушлаганча дьячок ёнига келиб.— Биз уни бир нафасда... Ҳалигдай. Бизга чўт эмас... фақат милкни кесиш лозим бўлади... Ҳа, тиккасига қараб тракция қилиш зарур... Шу билан вассалом... (милкни кеса бошлайди) мана бўлди қўйди...

— Илоҳим қўлингиз дард кўрмасин, отахоним... Биз, аҳмоқларга йўл бўлсин, сизга бўлса худойимнинг ўзи маърифат ато қилган...

— Оғиз очиқ пайтда гап сотманг... Уни олиб ташлаш чўт эмас, шунақаси ҳам бўладики, нуқул илдизини суғуриш лозим... Сизники бўлса ҳаш-шаш дегунча битадиган нарса... (омбир сола

ди). Тўхтанг, жим ўтиринг... Қимирламанг дейман сизга... Кўз очиб-юмгунча битади... (Тракция қилади). Ҳамма гап уни чуқурроғидан ушлаб олишда... (Торта бошлайди)... Шундай қилганда коронкаси синмайди...

— О, падаргинам... Азиз авлиёлар... Ввв...

— Ундаймас... ундаймас... Ҳалиги нима эди? Қўлингиз билан менга ёпишманг! Туширинг қўлингизни! (Яна тортади)... Ҳозир... мана, мана... Ахир ўзиям осон иш эмас-да, бу...

— Отахоним... Азизларим... (Бақиради). Е фаришталар! Вой, вой... Суғур тезроқ, торт дейман ахир! Мунча чўзасан?..

— Бу шунақа ўзи... Хирургия дейилади... Шартта битириб бўлмайди... Мана, мана ҳозир...

Вонмигласов тиззаларини тирсагига қадар кўтаради, бармоқларини қимирлатади, кўзларини чақчайтириб, энтика-энтика нафас олади... Унинг шолғомдек қизариб кетган юзида тер пайдо бўлади, кўзига ёш тўлади. Курятин бўлса зўр бериб пишиллайди, дьячок олдида депсиниб юриб, омбирни тортади... Кўзга дунёни тор қилган ярим минутлик серизтироб фурсат ўтади — омбир тишдан чиқиб кетади. Дьячок ирғиб ўрнидан туради-да, бармогини оғзига тикади. У эски тиши ўз жойида турганини сезади.

— Мунча чўзмасанг!— дейди у йиғламсираган ва айна вақтда масхара қилган оҳангда.— Илоҳим сени ҳам нариги дунёда шундай қийнашсин! Хизматларига тасанно-ей! Ҳамонки суғуриб ташлашни билмас экансан, қўл уриб нима қилардинг! Юрагим орқамга тортиб, кўз олдим қоронғилашиб кетди-я!..

— Нега бўлмаса, ўзинг қўлларимга тирмашиб олдинг?— Жаҳл билан дейди фельдшер.— Мен тиш суғурияпман-у, сен бўлсанг билагимга ёпишасан, бунинг устига, қаёқдаги бемаъни, бўлмағур гапларни қиласан... Аҳмоқ!

— Сенинг ўзинг аҳмоқ!

— Сен нодон, нима деб ўйлайсан, тиш суғуриш осон ишми? Қани ўзинг бир суғуриб кўр-чи! Бу сенга қўнғироқхонага чиқиб, қўнғироқ чалиш эмас! (Масхара қилиб.) «Қўлингдан келмайди, билмайсан!» эмиш. Хўп биладиган чиқиб қоптими?! Вой сендақа биладиганни қара-ю... Мен Египетский жанобларини, яъни Александр Иваничнинг тишларини суғуриб олганман, ўша киши ҳам лом-мим демаганлар... сендан ўлса ўлиги ортик, мўътабар одам, билагимга бирон марта бўлсин ёпишганлари йўқ... Ўтир! Ўтир дейман сенга!

— Кўзим тиниб кетди, ҳеч балони кўрмаяпман... Тўхта, сал нафасимни ростлаб олай... Оҳ! (Ўтиради.) Узоқ тортиб, жонимни олма, шартта суғур... Суғуриб ол-да!

— Биладиганга ўргатишга бало борми? Вой худо-ей, қандай нодон халқ-а! Бунақаларнинг орасида яшасанг... Жинни бўлиб кетасан! Оғзингни каттароқ оч... (Оғзига омбир солади.) Оғайничи, хирургия сенга ҳазил эмас... ўз ҳолингча, бу ҳам меҳробда намоз ўқишга ўхшаган нарса, деб юрган бўлсанг керак-да... (Тракция қилади.) Юлқима... Кўряпсанми, тишинг қимирлаб

турипти, чириб қолган, томири ҳам анча чуқур кўринади... (Омбирни тортади.) Қимирлама... Шундай... Ҳа, ҳа, шундай... Қимир этма дейман сенга... Қани, хўп... (Тишнинг қисирлагани эшитилади.) Ўзим ҳам худди шундай бўлади девдим-а!

Вонмигласов бир нафас, худди эс-ҳушини йўқотиб қўйгандек қимир этмай ўтиради. У ҳангу манг бўлиб қолган... Лўқ кўзларини безрайтириб, атроф-теваракка бефарқ назар билан боқади, бўздек оқариб кетган юзидан тинмай тер қуйилади.

— Асли билмабман, ҳалиги эчкитуёқ қисқични солсам бўларкан,— ўзича минғирлайди фельдшер.— Ғалати иш-да!

Дьячок ўзига келиб, эс-ҳушини йиғиштириб олгач, оғзига бармоғини суқиб, оғриқ тиш ўрнида иккита сўппайиб турган қиррани пайпаслайди.

— Вой уйинг куйгур, муттаҳам-ей!..— Койиниб дейди у.— сен аблаҳларни бу ерга бизнинг қонимизни сўриш учун қўйишган экан-да!

— Мунча кекирдагини чўзади бу...— Шкафга омбирларни солар экан, ўзича дўнғиллайди фельдшер,— нодон одам... Бурсада¹ ўқиб юрганинга сени жуда кам калтаклашганга ўхшайди... Александр Иванич, жаноб Египетский Петербургда етти йил истикомат қилганлар... Қандай ўқимишли, донишманд одам... Устларидаги биргина костюларининг ўзи юз сўлқовий туради... Ана ўша киши ҳам бир оғиз ёмон гапирганлари йўқ... Сен ким бўпсан? Сенга жин ҳам урмайди, ҳаром ўлмайсан!

Дьячок стол устида турган ўз назирини олади-да, кафти билан жағини ушлаганича уйига қараб жўнаб қолади.

ЕВУЗ НИЯТЛИ КИШИ

Суд терговчиси ҳузурида тик кўйлак, серямоқ лозим кийган кичкинагина, ниҳоят даражада озғин бир мужик турибди. Унинг мўй босган бужур юзларида, қалин ва узун қошлари остидан зўрға кўриниб турган кўзларида тунд бир шиддат ифодаси бор. Қанчадан бери тароқ тегмаган чигал сочлари бошини шапкадек қоплаб олиб, у чеҳрага яна кўпроқ шиддат, ўргумчак шиддати беради. У ялангоёқ.

— Денис Григорьев!— деб сўз бошлайди терговчи.— Яқинроқ келиб менинг саволларимга жавоб бер. Ушбу июль ойининг еттинчи куни темир йўл қоровули Иван Семён ўғли Акинфов эрта билан сени кўрипти, сен — рельсни² шпалга³ бириктирадиган гайкани бураб, чиқариб турган экансан. Мана, шу гайка!.. У сени шу гайка билан ушлапти. Шундайми?

— Лаббай?

— Бутун воқеа шу Акинфов айтгандек бўлганмиди?

— Ҳа, шундоқ бўлганди.

¹ Бурса — диний мактаб.

² Темир из.

³ Темир из остида кўндаланг ётқизиладиган ёғоч.

— Яхши, хўш, энди айтиб бер-чи: гайкани нега бураб чиқардинг?

— Лаббай?

— Сен «лаббай»ни қўйиб, саволга жавоб бер: гайкани нима учун бураб чиқардинг?

Денис шифтга қараган ҳолда хирқираб жавоб беради:

— Бир кераги бўлмаса бураб чиқарармидим?

— Бу гайка сенга нима учун керак бўлди, ахир?

— Гайками? Биз бу гайкадан чўкдиргич¹ ясаймиз...

— Ким у, «биз» деганинг?

— Биз, аҳоли... Климов қишлоғининг мужиклари.

— Менга қара, оғайни, сен унақа ўзингни телбаликка солмасдан дурустроқ гапирсанг-чи. Бўлмағур чўкдиргичлар билан бошни айлангириб ёлғон гапирма.

Денис кўзларини пирпиратиб туриб, сўзлайди:

— Умримда ёлғон гапирган одам эмасман. Энди келиб, мана, ёлғончи бўлиб ўтирибман... Чўкдиргич бўлмаса иш битадими, тақсир? Қармоққа чувалчанг ё бўлмаса майда балиқни ўтказганингминан, у ўлгурда чўкдиргич бўлмаса, сувга ботадими? Ёлғончи эмишман... — деб илжайди Денис. — Сув бетида қалқиб юраверадиган бўлса, ундан нима фойда? Олабуғани олинг, чўртанни олинг, ширин балиқни олинг — ҳаммаси чуқурдаги емга келади; сув бетида турган емни шилишпер² чўқиса чўқийди, уям бўлса йилда бир... Бизнинг сойда шилишпер ўзи йўғам... У балиқ катта сувни хушлайди.

— Сен менга шилишпердан гапириб нима қиласан?

— Лаббай? Ўзингиз сўрадингиз-ку! Биз томонда катта-катта бойлар ҳам балиқни шунақа қилиб тутади. Энг ярамас бир болани олган вақтингиздаям, чўкдиргич бўлмаса балиқ овламайди. Албатта, тушунмаган одам бўлса бошқа гап: чўкдиргич бўлмасаям овга чиқаверади. Аҳмоққа закон йўқ дейишади-ку ахир?!

— Демак, сен ўша гайкани чўкдиргич яшаш учун бураб чиқарган экансан-да?

— Бўлмасам-чи? Нима, уни соққа қилиб ўйнардимми?

— Чўкдиргич учун қўрғошин, ё милтиқ ўқи... ё биронта мих топиб ишлатсанг бўларди-ку?..

— Қўрғошин кўчада ётгани йўқ, у пулга келади, мих бўлса ярамайди. Гайкадан бошқаси қўл келмайди... У ҳам оғир, ҳам тайёргина тешиги бор.

— Жинниликка солади-я ўзини! Гўё кечагина туғилган-у ё бўлмаса осмондан тушган. Бу гайка бурашнинг оқибати қандай бўлишини билмайсанми, ҳой эсипаст? Агар қоровул кўриб қолмаса, поезд изидан чиқиб кетиб, қанча одам ўлади! Сен одам ўлдирган бўлардинг, одам!

¹ Қармоқ ёки тўрни сувга ботириш учун уларга осиладиган оғирлик.
² Бир нав балиқ.

— Э, худо сақласин, тақсир! Нега одам ўлдирай? Нима, биз динсизмидик ё ёвузмидик? Худога шукур, жаноби тақсир, ёшимиз шунчага етиб одам ўлдириш тугул, ундай нарсаларни ўйлаганимиз ҳам йўқ... Ўзинг сақла, парвардигорим, раҳминг келсин... Гапингизни қаранг-а!

— Хўш, сенингча, поездларнинг ағанаши нимадан бўлади? Бир-иккита гайкани бураб чиқардингми, ағанийди кетади!

Денис илжаяди, ишонмагандек бўлиб, терговчига кўзини пирпиратиб қарайди.

— Йўғ-э! Неча йилдан бери бутун қишлоқ гайка бураш билан тирикчилик қилсак ҳам, шу кунгача худо ўзи сақлаб келди, мана энди ағанаш, одам ўлдириш деган гаплар чиқиб турипти... Мен унинг рельсини олиб кетсам ё бўлмаса айтайлик, йўлга битта-яримта ходани кўндаланг қилиб қўйган бўлсам, ана унда поезд, аҳтимол ағанарди, бу бўлса... ниҳоятти бир гайка холос... Гайка-я!

— Сен ахир тушунсанг-чи, рельсни шпалларга ўша гайкалар билан бириктириб қўядилар-да!

— Буни биз яхши биламиз... Биз, ахир, ҳаммасини бураб олмаймиз-да... қолдирамызам... Телбаларнинг ишини қилмаймиз... тушунамыз...

Денис эснаб оғзини чўқинтиради¹.

— Ўтган йил шу ерда поезд ағанаб эди,— деди терговчи.— Сабаби энди маълум бўлди...

— Нима дедингиз?

— Ўтган йил дейман, бир поезд изидан чиққан эди. Шунинг сабаби мана энди маълум бўлди... Ҳа-а, билдим!

— Сиз меҳрибонларимиз, шунақа нарсаларни билиш учун билимдон бўлгансизлар-да. Худо фаҳм берганда кимга беришини яхши билган... Сиз, мана, бу ундай, бу мундай деб дарров гапнинг фаҳмига етдингиз, аммо анови қоровулингиз бир мужик эмасми, ҳеч нарсанинг фаҳмига бормасдан, одамнинг ёқасига осилиб, судрайберади... Аввал бир нарсанинг фаҳмига боргин, ундан кейин судра-да! Мужик бўлдими, мияси ҳам мужикка яраша бўлади... Жаноби тақсир, муни ҳам дафтарингизга ёзиб қўйинг, у мени икки марта лунжимга, яна тагин кўкрагимга муштлади.

— Сенинг уйингни тинтиган вақтда яна битта гайка топиштилар... Мунисини қачон ва қаердан бураб олган эдинг?

— Э, сиз анави қизил сандиқ остида ётган гайкани айтяп-лизми?

— Қаерда ётганини билмайман, ишқилиб леникидан топганлар. Қачон бураб олгансан?

— Уни мен бураб олганим йўқ. Уни менга ана у Семён

¹ Эснаганда оғиз очилади, шунда шайтон кириб қолмасин деб, оғизни чўқинтириш христианларда бор.

кўрнинг ўгли Игнашка берган. Мен ҳалиги қизил сандиқ остидагисини айтаётиман, аммо ташқарида, чанадан топилганини Митрофан икковимиз бураб чиқарганмиз...

— Қайси Митрофан у?

— Петров Митрофан... Эшитганмисиз? Ўзи тўр қилиб, бойларга сотади. Унга ҳалиги гайка ўлгурдан жуда кўп керак бўлади. Ҳар бир тўрга, мен сизга айтсам, ўнтадан кетади...

— Менга қара... Жазо қонуни мажмуасининг 1081-моддасида айтилганки, башарти бирон кимса ёмон ният билан темир йўлга бирон зарар еткизса, агарда мазкур зарар натижасида ўша йўлда келаётган транспорт хавф остида бўлса ва у ишнинг натижасида фалокат рўй беришини ул кимса билса... тушундингми? Билса! Бу бураб олишнинг оқибати қандай бўлишини сен билгансан, албатта... Ул кимса каторга ишларига юборилмоққа ҳукм этилади.

— Сиз яхши биласиз, албатта... Биз нодон одамлармиз... Биз нимани билардик?

— Сен ҳамма нарсани биласан! Ҳозир ёлғон айтаётибсан, ўзингни телбаликка соласан!

— Нега ёлғон айтай? Ишонмасангиз қишлоққа бориб сўранг... Чўкдиргич бўлмаса, елим балиқдан бошқа нарса тутиб бўлмайди; тошбоши балиқдан бемаза балиқ борми дунёда, ўшайм чўкдиргич бўлмаса илинмайди.

Терговчи кулади:

— Ҳа-а, шилишпердан ҳам гапир бўлмаса!

— Бизнинг сойда шилишпер бўлмайди. Қармоққа капалакни ўтказиб, чўкдиргичсиз ташласак қўшбоши балиқ илинади холос, уям онда-сонда.

— Бўлди, жим...

Жимлик чўкди. Денис оғирлигини гоҳ у оёғига, гоҳ бу оёғига солиб, кўк мовут ёпилган столга қаради ва зўр бериб киприк қоқди, қаршида гуё мовут эмас, куёш кўринаётгандай. Терговчи шошилиб ёзади.

Бир оз жимликдан сўнг:

— Мен энди кетаверайми? — деди Денис.

— Йўқ. Мен сени миршабларга қўшиб, қамоқхонага жўнатаман.

Денис киприк қоқишдан тўхтаб, қалин қошларини кўтариб, тўрага савол назари билан қаради:

— Бу нимаси? Нега қамоқхонага юборасиз, жаноби тақсир? Сира вақтим йўқ, ҳозир ярмаркага жўнашим керак; Егорда тузланган чўчқа мойи пулидан уч сўм қолувди, ўшани олмасам бўлмайди...

— Жим тур, халақит берма.

— Қамоқхонага эмиш... бирон гуноҳим бўлса, майлиди, борардим, йўқса, бекордан-бекорга... қуруқ тухматга-я... Бўлмаса нимага ахир? Ўғрилиқ қилган бўлмасам, муштлашган бўлмасам... Олиқ-солиқдан боқимонда қолган, деб ўйласангиз, жаноби тақсир, хотиржам бўлинг, оқсоқолнинг гапларига ишонманг...

Сиз ана у тўрадан сўранг, тақсир... У оқсоқолда имон деган нарса йўқ ўзи...

— Жим тур!

Денис:

— Ҳалиям жим турибман...— деб гўдиллайди.— Хатлаш вақтида оқсоқол жуда орттириб ёзган, буни мен қасам ичиб тасдиқлайман. Биз ўзимиз: уч оғайнимиз; Кузьма Григорьевич, чунончи, Егор Григорьевич, ундан кейин мана мен Денис Григорьевич...

— Сен менга халақит бераётибсан...— дейди терговчи, сўнгра кичқиради.— Ҳой Семён! Олиб бор муни!

Иккита салобатлик солдат келиб, уни маҳкамадан олиб чиқиб кетаркан, Денис яна сўзлайди:

— Биз ўзимиз уч оғайнимиз. Бирининг гуноҳига бири жавобгар эмас... Солиқни Кузьма тўламасин-у, жавобини мен, Денис берай эмиш... Судьялар! Аттанг, бурунги хўжайиним — катта генерал ўлиб кетди-да, худо раҳмат қилгур, йўқса сиз судьяларнинг тоза адабингизни берарди... Адашмасдан, яхши билиб ҳукм қилиш керак. Урсанг ҳам майли, лекин гуноҳим бўлса ур, инсоф билан ур...

УНТЕР ПРИШИБЕЕВ

— Унтер-офицер¹ Пришибеев! Сиз шунинг учун айбланасизки, 3 сентябрь куни сўз ва ҳаракатингиз билан урядник Жигинни, волость бошлиғи Аляповни, юзбоши Ефимовни, гувоҳлар қаторида ўтирувчи Иванов ва Гавриловни, яна олтига деҳқонни ҳақорат қилгансиз. Шуни ҳам айтиш керакки, урядник, волость бошлиғи ва юзбошини хизмат вазифаларини ўтаб турган чоқда ҳақорат этгансиз. Айбингизга иқрормисиз?

Юзи буришган, башарасини жун босган Пришибеев ғоз туриб, хирқироқ ва бўғилган овоз билан, худди команда бераётгандай, ҳар сўзини битта-битта айтиб, жавоб қайтаради:

— Жаноби олийлари, суд ҳазратлари! Демак қонуннинг бутун моддаларига қараганда, ишнинг сабабини ҳар ёқлама текширув лозим эди. Айб менда эмас, бошқаларда. Бу иш ҳаммаси, худо раҳмат қилгур, бир мурда устида келиб чиқди. Шу ойнинг учинчи куни хотиним Анфиса билан секин, олижаноблик билан кетаётган эдим, қарасам: сув бўйида бир тўда ҳар хил одам турипти. Халқнинг тўплангани қандай ҳақи бор, дедим. Нечун? Қонунда, халқ пода сингари тўпланиб юрсин, деб айтилганми? «Тарқалингиз!» деб қичқирдим. Уйларига тарқалсин деб одамларни нари-бери итара бошладим, юзбошига, бўйнига уриб ҳайдашни буюрдим...

— Шошманг, сиз ахир урядник ҳам, оқсоқол ҳам эмассиз-а, халқни ҳайдаш сизнинг ишингиз эмас-ку?

Ҳар бурчакдан:

¹ У н т е р - о ф и ц е р — кичик офицер.

— Унинг иши эмас! Унинг иши эмас! — деган овозлар эшитилди. — Тақсир, у бизга кун бермай қўйди! Ун беш йилдан бери ундан кўрмаган кўргилигимиз қолмади, у хизматдан қайтгандан буён қишлоқни ташлаб кетгудай ҳолдамиз. Ҳаммани жонидан бездирди.

— Худди шундай тақсир! — деди гувоҳлик берувчи оқсоқол. — Бутун юрт бир бўлиб, шикоят қиламиз. У билан муроса қилиш қийин бўлиб қолди... Маъракаларда ҳам, тўй-томошаларда ҳам ёки бошқа бир маросимда бўлса ҳам, хуллас ҳар қачон қичқиради, шовқин солади, ўзича тартиб ўрнатган бўлади. Болаларнинг қулогидан чўзади, бир гап чиқиб қолмасмикин, деб хотинларга секин назар солиб юради, гўё қайнатага ўхшайди. Бир куни, ашула айтмангиз, чироқ ёқмангиз, деб уйма-уй буйруқ қилиб юрди. Қонунда ашула айтсин демаган, деб қичқирди.

— Шошманглар, ҳали гувоҳлик беришга улгурасиз, — деди судья. — Пришибеевнинг ўзи гапирсин-чи. Қани, Пришибеев, гапингизни давом этдиринг.

— Хўп, тақсир! — деб хириллади унтер. — Сиз жаноб олий, халқни тарқатиш менинг ишим эмаслигини гапирдингиз... Яхши... Хўш, агар, тартибсизлик қилувига йўл қўйиб бериш керакми? Қайси қонунда халқни ўз эркига қўйиб берилсин дейилган? Мен бунга йўл қўя олмайман. Мен уларни ҳайдамасам, жазо бермасам, буни ким қилади? Чинакам тартибни ҳеч ким билмайди. Айтиш мумкин, тақсир, оддий фуқаро билан қандай муомала қилишни, бутун қишлоқда фақат мен ўзим биламан, ўзим, тақсир, ҳамма нарсани тушуна оламан. Мен мужик эмас, мен унтер-офицерман, хизматдан бўшаб келган каптенармусман. Мен Варшавада, штабда ишлаганман... Агар билишни истасангиз, ундан сўнг ўт ўчирувчилик хизматига кирдим. Шундан кейин нотоблигим, заифлигим сабабли ўт ўчирувчиликдан бўшаб кетиб, икки йилгача эрлар классик прогимназиясида швейцар бўлиб хизмат қилдим... Мен бутун тартибни биламан. Мужик эса содда одам, у ҳеч нарсани тушунмайди, менинг айтганларимга қулоқ солиши лозим, чунки ўзига фойда бўлади. Мисол учун шу ишни олайлик. Мен одамларни ҳайдай бошладим. Сув бўйидаги қум устида бўлса ўлган у кишининг гавдаси ётипти. Хўш, қайси асосга биноан у киши у ерда ўлиб ётади, дедим. Шу ҳам тартиб бўлди? Нимага урядник индамай қараб туради. Сен, урядник, нимага бу тўғрида катталарга хабар қилмадинг, дедим. Балки бу одам ўзи сувга чўкиб ўлгандир. Балки, биров қилган жиноят бўлиб, жиноятчини Сибирь кутаётгандир. Жинояткор қотил бўлса ҳам ажаб эмасдир... Урядник Жигин бўлса парво қилмай папирос чекиб ўтирибди. «Бу қанақа буйруқчи ўзи? Унинг ўзи қаердан пайдо бўлиб қолди? — дейди. — Усиз биз қиладиган ишимизни билмаймизми?», дейди. Демак, дедим мен, сен аҳмоқ, бу ерда ҳеч нарсага эътибор бермасдан гўдайиб турибсан, ҳеч нарсани билмайсан. «Мен, — деди у, — кеча кечкуруноқ становой приставга хабар қилганман». Становой приставга нима учун

хабар қиласан, деб сўрадим. Қонунлар мажмуасининг қайси моддасига асосан? Ахир, чунончи, биров сувга ботганда, ёки ўзини бўғиб ўлдирганда ва шунинг сингари ҳодисаларда, хуллас бундай ишларда становой кўлидан бир нарса келадими? Бу жиной иш, граждaн иши... Тезлик билан терговчи ва судья жанобларига чопар юбормоқ керак. Ҳаммадан аввал сен акт тузиб мировой судья жанобларига юборишинг лозим, дедим. Урядник бўлса менинг гапимни эшитиб кулаверди, мужиклар ҳам кулдилар. Ҳамма кулди, тақсир. Қасамёд қилиб буларни кўрсата оламан. Мана бу ҳам кулди, анави ҳам кулди. Жигин ҳам кулди. Нега илжайасиз. Урядник: «Мировой судья, бундай ишларни қаролмайди», дейди. Бундай сўзларни эшитиб, жуда қизишиб кетдим. Урядник, сен шундай деб айтмадингми? — деди унтер, урядник Жигинга қараб.

— Ҳа, айтдим, — деди.

— Оддий халқ олдида: «Бундай ишларни мировой судья қаролмайди», деб айтганингни ҳамма эшитди. Бу гапни ҳамма эшитгандан сўнг, десангиз, тақсир, мен қизишиб кетдим. Жонпоним чиқиб кетди. «Нима дединг, қани қайтариб айт!» дедим. У менга тагин ўша сўзларни такрорлади. Мен унга ўшқирдим. Қандай қилиб, дедим, сен, мировой судья жаноблари тўғрисида шундай сўзларни айта оласан... Сен полиция урядниги бўла туриб, ҳукуматга қаршимисан, а? Биласанми, дедим, агар мировой судья жаноблари истасалар, бундай сўзларинг учун сени ишончсиз деб айблаб, губерна жандарми идорасига юборишлари мумкин? Ахир, бундай сиёсий сўзлар учун мировой судья жаноблари сени қаерларга ҳайдаб юборишини биласанми, дедим... Оқсоқол бўлса: «Судья ўз ҳаддидан ташқари ҳеч нарсага қўл ура олмайди. У фақат майда ишларнигина қарайди», деди. Худди шундай деб айтди, ҳамма эшитди... Ахир қандай қилиб сен маъмуриятнинг обрўйини туширасан, дедим. Ҳазилингни бир чеккага йиғиштириб қўй, дедим, бўлмаса ишинг ёмон бўлади, биродар, Варшавада, ёки эрлар прогимназиясида хизмат қилганимда бирорта ножоиз сўзни эшитсам, жандарм кўринмасмикин деб, дарров кўчага қарар эдим, кўриниб қолса: «Бу ёққа, кел, йигит», дер эдим-да, эшитган ҳамма гапимни айтардим. Бу ерда бўлса, қишлоқда бундай гапларни кимга айтасан?.. Жоним чиқиб юрагим тарс ёрилиб кетди. Ҳозирги халқ ўзбошимча ва итоатсиз бўлиб, ўзини унутиб қўйганидан жуда койиндим, айлантириб бир солдим... Албатта, унча қаттиқ урганим йўқ, сиз жаноб олийнинг шаъналирига иккинчи бундай қаттиқ сўз айтмаслиги учун урдим. Урядник бўлса оқсоқолнинг тарафини олиб қолди. Шундан сўнг, албатта, мен урядникка ҳам тарсаки тортиб юбордим. Шу билан бошланиб кетди... Қизишиб кетгандан кейин, тақсир, ахир урмасдан бўлмайди-да. Агар аҳмоқ кишини урмасанг, ўзинг гуноҳига қоласан. Айниқса, иш устида, тартибсизлик устида.

— Тўхтанг-чи! Тартибсизликни текширадиган киши бор, бунинг учун урядник, оқсоқол, юзбоши бор...

— Урядник ҳамма нарсага қараб улгура олмайди, ахир урядник мен тушунган нарсани тушунмайди...

— Ахир, бу сизнинг ишингиз эмаслигини тушунсангиз-чи!

— Нега энди? Қандай қилиб бу менинг ишим бўлмасин! Ажаб... Одамлар тартибсизлик қилсин-у, менинг ишим бўлмасин! Нима қилай, уларни шу қилиғи учун мақтайми? Анавилар бўлса, мени ашула айттирмайди, деб сизга чақади... Хўш, ашуланинг нима яхши жойи бор? Иш ўрнига улар ашула айтадилар... Бу ҳам етмагандай, кечаси чироқ ёқиб ўтириш одат бўлиб қолипти; ётиб ухлаш пайти келган, улар бўлса гап сотишиб, ҳиринг-ҳиринг куладилар. Бу нарсаларнинг ҳаммасини ёзиб қўйганман.

— Нимани ёзиб қўйгансан?

— Чироқ ёқиб ўтирган сан ёзиб қўйганман.— Пришибеев чўнтагидан ёғ босган қоғоз чиқариб, кўз ойнагини тақиб ўқиди.— Чироқ ёқиб ўтирадиган деҳқонлар Иван Прохоров, Савва Микифоров, Пётр Петров, солдат хотини Шустрова, ўзи тул, Семён Кисловни ўйнаш тутган. Игнат Сверчок жодугарлик қилади, унинг хотини Мавра бўлса, кечалари бировларнинг сигирларини соғиб олади.

— Бас!— деди судья ва гувоҳлардан сўрай бошлади.

Унтер Пришибеев кўз ойнагини пешонасига кўтариб, ажабланган ҳолда, судьяга қарайди. Судья унинг тарафини олмайдиганга ўхшайди. Унинг шоҳсоққадай ирғиб чиққан кўзлари ялтирайди, бурни қип-қизариб кетади. У дам судьяга, дам гувоҳларга қарайди. Судья нега мунчалик ҳаяжонланганини, нима учун бурчаклардан, гоҳо норозилик баён қилган, гоҳо секингина кулган овозлар эшитилганини англолмайди. Бир ой қамалсин, деб чиқарилган ҳукми ҳам у англолмади.

— Нима учун?— деди унтер ҳайрон бўлиб.— Қайси қонунга асосан?

Ва шу онда унга маълум бўлдики, дунё ўзгарган, энди ёруғ жаҳонда яшаш ҳеч ҳам мумкин эмас. У кўнгилсиз ва ғуссали фикрлар ичида қолди. Бироқ, судья олдидан чиқиб, мужикларнинг тўпланиб алланималар гапириб турганини кўргач, тарки одат амри маҳол дегандек, Пришибеев яна гоз туриб, ҳирқироқ ва ғазабли товуш билан қичқирди:

— Халойиқ, тарқал! Тўпланма! Уй-уйингга жўна!

ВАНЬКА

Уч ой аввал Алёхин деган этикдўзга шогирдликка берилган тўққиз яшар бола Ванька Жуков рождествога ўтар куни кечаси ётмади. Хўжайинлари ва бошқа шогирдлар эрталабки ибодатга кетишгандан кейин у, хўжайинининг жовонидан сиёҳдон билан занг босиб кетган ручка олди-да, гижимланган бир варақ қоғозни олдига ёзиб, хат битишга киришди. Хатни бошлашдан олдин эшикка ва деразаларга бир неча марта қўрқа-писа қараб қўйди, икки томонига этик қолиплари тизиб қўйилган санамга ҳам кўз

қирини ташлаб қўйди, кейин бир уф тортди. Қоғозни скамейка устига ёзиб, унинг олдига тиз чўкиб ўтирди.

«Бобожоним Константин Макарич!— деб ёза бошлади у хатни.— Мен сизга дуойи салом ёзмоқдаман. Сизни рождесто ҳайити билан қутлаб, у томонларда омон-эсон юришингизни худодан тилаб қоламан. Менинг отам ҳам, онам ҳам йўқ. Сиздан бошқа ҳеч кимим йўқ».

Ванька шам шуъласи акс этиб турган қоронғи деразага қаради, Живарев деган бойниқида кечаси қоровуллик қиладиган бобоси Константин Макарич дарров кўз олдига келди. Бобоси олтмиш беш ёшлар чамасида, кичкинагина, қотмадан келган, аммо ниҳоятда эпчил ва серҳаракат, юзлари доим кулиб турадиган, кўзлари сузук бир чол эди. Кундуз кунлари у хизматкорлар турадиган уйда ухлайди, ёки ошпаз хотинларга тегишиб ўтиради, кечалари эса кенг пўстинини кийиб, қўрғон атрофида шақилдоғини чалиб юради. Унинг кетидан Каштанка деган қари ит ва узун бўйни, қора жуни учун Вьюн деб аталган яна бир ит бошларини осилтириб эргашиб юради. Вьюн жуда итоаткор ва ювош ит, ўз одамларини ҳам, бегонани ҳам баравар ҳурмат қилади, аммо унга ҳеч ким ишонмайди. Унинг итоаткорлиги ва ювошлигида айёрлик бор. Билдирмасдан келиб туриб, оёқни узиб олишда, музхонага кириб, у ердаги гўшт-ёғларни уришда, деҳқонларнинг товуғини қийратишда ундан ўткири йўқ. Одамлар бир неча марта унинг кейинги оёғини уриб майиб қилишган, икки марта дорга ҳам осилган, чала ўлик қилиб ҳам уришган, бироқ ҳар сафар омон қолган.

Бобоси шу топда дарвоза олдига қишлоқ бутхонасининг чароғон деразаларига кўзини сузиб қараб тургандир, ё бўлмаса совуққа қотганидан пиймаси билан ер тепиниб, қароллар билан ўйнашаётгандир. Шақилдоғини белбоғига осиб олгани аниқ. Қўлларини бир-бирига ишқаб, совуқдан жунжика-жунжика ҳиринглайди ва ё бека оқсочининг, ё ошпаз хотиннинг биқинини чимчилайди.

— Қани, тамакидан ҳидлайлик, тамакидан,— дейди-да, хотинларга тамаки тутади.

Хотинлар тамаки ҳидлаб, чучқуришади. Чол бундан ниҳоятда хурсанд бўлиб кетади-да, қаҳ-қаҳ уриб кулади ва:

— Бурнингни арт, яхлаб қопти!— деб кичқиради.

Кейин итларга ҳам тамаки ҳидлатишади. Каштанка чучқуради, хафа бўлганидан бошини чайқай-чайқай четга чиқиб ўтиради. Вьюн одоб сақлаб, чучқурмайди, думини силкитиб туради. Ҳаво майин, жимжит, мусаффо. Тун қоронғи, аммо бутун қишлоқ, унинг оппоқ томлари, мўрилардан буралиб-буралиб чиққан тунлар, кумушдай қиров босган дарахтлар, қор босган тепаликлар равшан кўриниб туради. Осмон жилвали чарақлаб турган юлдузлар билан тўла, сомон йўли ҳам ойдиндек ёруғ, арафада уни ювиб, қор билан ишқалагандай...

Ванька бир уҳ тортди-да, перони сиёҳга ботириб, яна хатни ёзаверди:

«Кеча бўлса мени ўлгудек қийнашди. Хўжайинларнинг беланчакдаги боласини тебратиб ўтириб, билмасдан ухлаб колибман. Хўжайин сочимдан судраб, ҳовлига олиб чиқиб, қайиш билан роса савалади. Утган ҳафта хўжайин бека мени селёдка тозалашга буюрди, мен уни думидан тозалай бошлаган эдим, бека балиқни қўлимдан тортиб олиб, унинг калласини башарамга ишқади. Халфалар мени масхара қилишади, қовоқхонага араққа юборишади, хўжайинниқидан бодринг ўғирлаттиришади, хўжайин бўлса қўлига тушган нарса билан уради. Овқатдан ҳеч нарса йўқ. Эрта билан нон берилади, тушда бўтқа, кечқурун ҳам қуруқ ноннинг ўзи; чойни, қарам шўрваларни нукул ўзлари туширишади. Кечаси ётадиган жойим — йўлак, хўжайиннинг боласи йиғласа мижжа қоқмай, кечаси билан беланчак тебратиб чиқаман. Жон бобо, худо хайир берсин, мени бу ердан уйга, қишлоққа олиб кетинг, ҳеч тоқатим қолмади... Оёқларингизга бошимни қўйиб ялинаман, ўлгунимча дуо қилай, мени бу ердан олиб кетинг, бўлмаса ўлиб қоламан...»

Ваньканинг лаблари буришди, қоп-қора мушти билан кўзларини артиди-да, пиқиллади.

«Мен сизга тамакиларингизни майдалаб бераман, — деб давом этди бола, — ибодат қиламан, бирон айб қилсам итдай саваланг. Агар менга иш топилмайди десангиз, ялиниб-ёлвориб гумаштага этик тозаловчи бўлиб кираман ё бўлмаса Федьканинг ўрнига подачига шогирд бўламан. Бобожон, сира тоқатим қолмади, жонимдан тўйдим. Қишлоққа пиёда жўнай десам этигим йўқ, совуқдан қўрқаман. Бу қилган яхшилигингизга катта бўлганимда сизни боқаман, ҳеч кимга хўрлатмайман, ўлганингизда онам Пелагеяга қилингандай, сизга ҳам дуойи фотиҳа қиламан.

Москва катта шаҳар. Ҳамма уйлар бойларга қарайди, от кўп, қўйдан сира йўқ, итлари ювош. Бу ернинг болалари барат ойи қўшиғини айтишмас экан. Бутхоналарда ҳам ҳеч кимга қўшиқ айттиришмайди, бир куни бир дўконда ипи ва ёғочи билан сотиладиган қармоқ кўрдим, бунақа қармоққа ҳар қанақа балиқ илинади, ҳатто бир пуд келадиган лаққа балиқ илинадиган қармоқ ҳам бор. Шунақангги дўконлар ҳам борки, у ерда бадавлат кишиларнинг кучи етадиган милтиқлар бор, ҳар биттаси юз сўмдан тураётган дейман... Гушт дўконларида эса қирғовуллар, какликлар, қуёнлар тўлиб ётипти, уларни қаерда отилганини қассоблар сира айтишмайди.

Бобожон, хўжайинингизникида арча байрами бўлганда менга усти ялтироқ ёнғоқдан олиб, кўк сандиққа солиб, яшириб қўйинг. Ванькага десангиз ойимқиз Ольга Игнатьевна беради».

Ванька яна бир хўрсинди-да, деразага тикилиб, хаёлга ботди. Хўжайинга арча олиб келиш учун бобосининг ўрмонга боришини ва ўзи билан бирга Ванькани ҳам олиб борганларини эслади. Қандай яхши замонлар экан! Бобоси зўр берарди, совуқ ҳам зўр берарди, уларга қараб Ванька ҳам зўр берарди. Бобоси баъзан арча кесишдан олдин трубка чекиб оларди, тамаки ҳидларди,

совқотган Ванькани масхара қиларди. Қировга ўралган ёш арчалар қайси бирларининг куни битганини билмасдан тик турарди. Бир ёкдан лип этиб қуён чиқиб қолар ва қор уюмлари устидан ўқдай учиб ўтиб кетарди... Бобоси эса:

— Ушла! Ушла уни! Ҳа, шайтон!— деб кетидан қичқариб қоларди.

Кесилган арчани бобоси хўжайинлар уйига судраб олиб келарди, кейин уни безатишарди. Ванькани яхши кўрган ойимқиз Ольга Игнатъевна ҳаммадан кўп жон куйдирарди. Ваньканинг онаси Пелагея тириклигида хўжайинларникида оқсоч эди, Ванькага Ольга Игнатъевна попуқлар берарди, зерикканидан уни ўқишга, ёзишга, юзгача санашга ва ҳатто танца тушишга ўргатган эди. Пелагея ўлгандан кейин етим қолган Ванькани қароллар турадиган ошхонага чиқариб, бобосига қўшиб қўйишди, у ердан Москвага, Алёхин этикдўзникига жўнатишди.

«Тезроқ келинг, бобожон,— деб хатини давом эттирди Ванька,— худо хайир берсин, мени бу ердан олиб кетинг. Мендек бечора етимга раҳмингиз келсин, бу ерда мени уззукун савалайдилар, ўлардек оч юраман. Шундай зерикдимки, йиғлаганим йиғлаган. Қайси куни хўжайин қолип билан бошимга шундай урдикки, йиқилиб тушдим, зўрға ўзимга келдим. Турмушим ҳар қандай итникидан ҳам баттар... Алёнага ҳам салом айтинг, ғилай Егоркага ҳам, кучерга ҳам, менинг гармонимни ҳеч кимга берманг, деб неварангиз Иван Жуков, жон бобо, тезроқ келинг».

Ванька хатни тўрт буклади-да, бир кун олдин бир тийинга сотиб олган конвертга солди... Бир оз ўйлаб туриб кейин перони сиёҳга ботирди-да:

Бобом қишлоғига

деб адрес ёзди.

Кейин елкасини қашиб, бир оз ўйланиб, «Константин Макаричга тегсин» деб қўшиб қўйди. Ҳеч ким халақит бермасдан хат ёзганига хурсанд бўлиб, бошига шапкасини кийди ва қўйлақчан югурганича кўчага чиқиб кетди...

Кундуз куни сўраганида қассоблар: «Хат почта қутисига солинади, қутилардан олиниб, маст ямшчиклар минган, уч отли қўнғироқлар осилган араваларда бутун ер юзига тарқатилади», деб айтишган эди. Ванька энг яқин почта қутисига чопиб борди-да, қимматбаҳо хатни қутига солди.

Бир соатлардан кейин умидлар алласи остида қаттиқ уйқуга кетди... Тушига печь кирди. Печда бобоси яланг оёқларини пастга осилтириб, ошпаз хотинларга хат ўқиб бераётган эмиш... Печь ёнида Вьюн думини ликиллашиб айланиб юрганмиш...

КАШТАНКА

Биринчи боб

ЯРАМАС ХУЛК

Кўппак билан хонаки итдан бўлган тулки тумшуқ, сариқ ёш ит йўлкада у ёқдан-бу ёққа югурар ва ташвишланиб атрофига аланглар эди. У ҳар замон-ҳар замонда тўхтар ва ингиллар, гоҳ совқотган бир оёғини, гоҳ иккинчисини кўтарар, қандай адашиб қолганини билишга уринарди.

Шу кунни у қандай ўтказганини, бу ёт йўлкага қандай келиб қолганини яхши эсларди.

Бугунги кун шундай бошланди: эгаси — дурадгор Лука Александрич шапкасини кийди, ёғочдан ясалган аллақандай нарсани қизил рўмолга ўраб, қўлтиғига қистирди-да:

— Каштанка, юр! — деб қичқирди.

Каштанка ўз номини эшитиб, ётган еридан — дурадгорлик столи тагидаги қиринди орасидан чиқди-да, хузур қилиб керишиб олгач, эгаси кетидан югурди. Лука Александричга буюртма берган кишилар шу қадар узоқда турардики, уларнинг ҳар бириникига етиб боргунча дурадгор йўл-йўлакай бир неча марта майхонага кириб, томоғини ҳўллаб чиқарди. Каштанка йўлда ўзини жуда ёмон тутганини эслади. Сайрга чиққани учун севиниб кетганидан ирғишлар, от қўшилган коньканинг вагонларига қараб кетидан қувлар эди. Дурадгор уни йўқотиб қўяр, тўхтаб, аччиғланиб чақирарди. Бир марта у ғазаб билан итнинг тулкини-кига ўхшаган шалпон қулогидан чўзиб тортди-да:

— Ҳе... ўлиб кетгур... расво! — деб койиди.

Буюртмачиларга учрашиб, қайтишда Лука Александрич синглизиникига кирди ва у ерда еб-ичиб чиқди; кейин таниш муқовасозни-кига борди, муқовасозни-кидан чиқиб майхонага кирди, у ердан чиқиб ошнасиникига борди ва ҳоказо. Хуллас, Каштанка бегона йўлкага келиб қолганда кеч кира бошлаган, дурадгор эса ғирт маст эди. У қўлларини ҳавода силкитар ва чуқур нафас олиб гўлдирарди:

— Гуноҳқор, осий бандамиз! Гуноҳимизни ўзинг кечир! Мана, ҳозир кўчада фонарларни томоша қилиб юрибмиз. Ўлганимиздан сўнг эса дўзах ўтида ёнамиз...

У гоҳ мулойимлашиб, Каштанкани чақириб олар ва унга қараб шундай дерди:

— Сен-чи, Каштанка, бир жонивор-ҳашаротдан бошқа нарса эмассан. Дурадгор билан ромсознинг орасида қанча фарқ бўлса, сен билан одам орасида ҳам шунча фарқ бор...

У Каштанка билан шу тарзда гаплашиб турганида, бирдан музыка янгради. Каштанка аланглаб қаради ва кўчада, бир полк солдатнинг тўппа-тўғри бостириб келаётганини кўрди. Ғашига тегаётган музыка товушига чидаёлмай ўзини у ёқдан-бу ёққа уриб вовуллади. Дурадгорнинг кўрқиб гингшиш ўрнига тиржайгани-

ни, қаддини ростлаб, беш бармоғини чеккасига тақаб честь берганини кўриб, Каштанка ҳайрон бўлиб қолди. Эгасининг қаршилик кўрсатмаганини кўрган Каштанка боягидан ҳам бадтар вовуллади ва жонҳолатда кўчани кесиб ўтиб, нариги йўлкага югурди.

Каштанка ҳушини йиғиб олганда музыка тинган, полкдан эса асар ҳам қолмаган эди. У кўчани кесиб ўтиб, хўжайинини қолдириб кетган жойига югурди, лекин, афсус! У ерда дурадгор йўқ эди. Каштанка жонҳолатда олдинга отилди, кейин орқасига қайтди, кўчани яна бир кесиб ўтди, лекин дурадгордан номнишон қолмаган эди... Каштанка эгасининг изини ҳидидан топиб олай деб йўлкани искади, лекин бундан сал илгари янги резинка калиш кийган аллақандай мутаҳам ўтган экан, барча нозик ҳидлар, ўткир каучукнинг буриқсиб турган сассиқ ҳидига қўшилиб, ҳеч нарсани ажратиб бўлмади.

Каштанка гоҳ олдинга, гоҳ кейинга югурди, эгасини топмади. Бу орада қоронғи тушиб қолди. Кўчаниннг ҳар икки томонидаги фонарлар ёқилди, уйларнинг деразаларида чироқ кўринди. Зудлаб ёғаётган лайлакқор тош кўчани, отларнинг яғринини, извошчиларнинг шапкасини оқартирарди. Қоронғи қуюқлашган сари нарсалар тобора оқроқ кўринарди. Каштанканиннг ёнида, унинг олдини тўсиб, оёқлари билан уни туртиб, бегона буюртмачилар у ёқдан-бу ёққа тинмай ўтиб турарди. (Каштанка барча одамларни икки тоифага: хўжайинлар ва буюртмачиларга ажратарди; булар ўртасида катта фарқ бўлиб, хўжайинлар уни уришга ҳақли бўлса, Каштанканиннг ўзи буюртмачиларнинг болдиридан узишга ҳақли эди). Буюртмачилар қаёққадир шошилар, унга парво ҳам қилмасдилар.

Жуда қоронғи бўлиб қолгач, Каштанканиннг юрагини қайғу ҳамда ваҳима босди; у аллақандай бир эшикка сиқилиб олиб, зор-зор йиғлади. Каштанка Лука Александрич билан кун бўйи саёҳат қилиб чарчаган, қулоғи ва оёқлари совқотган, бунинг устига қорни ҳам жуда оч эди. Кун бўйи у атиги икки марта овқатланди: муқовасозникида озгинагина елим, қовоқхоналарнинг бирида колбасаниннг пўстлогини топиб олди. Ана шу холос. Агар у одам бўлганда эди, балки: «Йўқ, бундай яшаб бўлмайди! Ундан кўра ўзингни отиб ўлдирганиннг яхши!» деб қўйган бўларди.

Иккинчи боб

СИРЛИ БИР НОТАНИШ ОДАМ

Лекин Каштанка ҳеч нарсани ўйламас, фақат гингширди. Энди орқа ва бошини момикдай юмшоқ қор қоплаб олган, мадорсизликдан мудрай бошлаган ҳам эдики, бирдан эшик шиқиллади, ғижиллаб очилди ва биқинига урилди. Каштанка ирғиб турди. Очилган эшикдан буюртмачилар тоифасидан аллақандай бир киши чиқди. Каштанка ангиллаб, унинг оёғи тагида ўрала-

шиб қолгани учун бу кишининг эътиборини ўзига жалб этди. У энгашди-да:

— Ҳа, кучукча, бу ерга қандай келиб қолдинг,— деди.— Эшик билан эзиб қўйдимми? Вой бечорагина-е... қўй, хафа бўлма, қўй қол... Билмай қолдим.

Каштанка кипригига ёпишган қор учқунлари орасидан нота-ниш кишига қаради ва рўпарасида соқоли қирилган лўппи юзли, бошига цилиндр кийган, эғнидаги пўстинининг олди очиқ, пакана ва бақалоқ одам турганини кўрди.

— Нега гингшийсан? — деб сўради у киши қўли билан Каштанканинг устидаги қорларни қоқиб.— Эганг қани? Адашиб қолдингми? Эҳ, бечора кучукча-я! Энди нима қиламиз-а?

Нотаниш кишининг овозидаги меҳрибонлик оҳангини сезган Каштанка унинг қўлини ялади ва аввалгидан қаттиқроқ гингшиди.

— Жуда галати, ёқимтой кучук экансан-ку! — деди нотаниш киши.— Тулкининг ўзгинасисан-а! Майли энди, нима ҳам қилардик, мен билан юра қол. Бирон нарсага яраб қоларсан... Махмах!

У киши лабини чўпиллатди ва Каштанкага қўли билан юр деган ишора қилди. Каштанка унга эргашди.

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас Каштанка катта, ёруғ хонада, стол олдида, нотаниш кишининг овқатланишини бошини бир томонга эгиб, ийдирадиган тарзда мароқ билан кузатиб ўтирарди. У киши овқатланар, Каштанкага ҳам овқатдан ташлаб қўярди... Аввал у Каштанкага бир бурда нон ва пишлоқнинг кўк пўстлоғини ташлади. Кейин бир парча гўшт, яримта сомса ва товуқ суягини берди. Каштанка оч бўлгани учун уларнинг ҳаммасини шу қадар тез ямлаб ютардики, мазасини ҳам билмай қоларди.

Қанча кўп еса ҳам тўймасди.

— Эганг яхши боқмас экан! — деди нотаниш киши итнинг овқатни очкўзлик билан чайнамай ютаётганини кўриб.— Мунча озғинсан? Қоқсуяксан...

Каштанка кўп овқат еди, лекин тўймади, фақат ҳузур қилди, холос. Овқатдан кейин унинг ўртасига ётиб, оёғини узатди ва роҳат қилганидан думини ликиллатди.

Янги эгаси креслода ялпайиб ўтириб, сигара чекаётганда Каштанка думини ликиллатиб: бу ер яхшими ёки дурадгорники яхшими, деб ўйлади. Бу ернинг жиҳозлари оз ва бунинг устига хунук: кресло, диван, лампа ва гиламлардан бошқа ҳеч нарса йўқ. Шунинг учун ҳам уй бўшга ўхшаб кўринадди. Дурадгорнинг уйи эса ҳар хил нарсалар билан тўла: уникида стол, дурадгорлик дастгоҳи, бир уюм қиринди, рандалар, исканалар, арралар, саъва қамалган қафас, тоғора бор... Нотаниш кишиникида ҳеч қанақа ҳид йўқ, дурадгорникида эса доим елим, лак ва қириндиларнинг хушбўй ҳиди анқийди. Лекин шунисини ҳам айтиш керакки, нотаниш кишининг кўпгина яхши томони бор: у овқатн

кўп берди, Каштанка стол олдида думини ликиллатиб, йидирадиган тарзда термулиб турганда бирон марта ҳам урмади, ер тепиниб: «Йўқол лаънати!», деб ҳам қичқирмади.

Янги эгаси сигарасини чекиб бўлгач, чиқиб кетди ва кўрпача олиб кирди. Кўрпачани девор ёнига, бурчакка солар экан:

— Ҳой кўппак, буёққа кел! Бу ерда ёт. Ухла!— деди.

Кейин у лампани ўчириб, чиқиб кетди. Каштанка кўрпачада ётди ва кўзини юмди. Кўчадан итнинг вовуллагани эшитилди, у ҳам жавоб қайтармоқчи бўлган эди, лекин бирдан кўнглини ғусса босди.

У Лука Александрични, унинг ўғли Федюшкани ва дурадгорлик дастгоҳи тагидаги шинамгина ўрнини эслади... Каштанка қишнинг узоқ кечаларида дурадгор ёғоч рандалаётганда ёки овозини чиқариб газета ўқиётганда, Федюшка билан ўйнашини эслади... Федюшка Каштанканинг орқа оёғидан тортиб дастгоҳ тагидан судраб чиқарар ва у билан шундай фокуслар қилар эдики, кўз олди қоронғилашиб, аъзойи бадани оғрирди. Федюшка уни орқа оёғида юришга мажбур қилар, Каштанкани кўнғироқ қилар, яъни думидан қаттиқ тортар, натижада у ангиллар ҳам вовулларди. Каштанкага тамаки ҳидлатарди... Айниқса, мана бу фокус жуда азоб берарди: Федюшка бир парча гўшти ипга боғлаб Каштанкага ташлар, у ютиб юборгач эса, қаҳ-қаҳлаб кулиб, уни меъдасидан тортиб чиқарарди. Хотиралар кўз олдида равшанроқ келган сари Каштанка қаттиқроқ ва ғамгинроқ ғинг-ший бошлади.

Лекин кўп ўтмай ҳорғинлик ва иссиқ қайғудан устун келди... у ухлаб қолди. Хаёлида итлар югуришиб юрарди; булар орасида Каштанка бугун кўчада учратган кўзига оқ тушган, тумшуғининг ёнини тиканакдай жун босган, бароқ, қари хонаки ит ҳам бор эди. Федюшка бўлса, қўлига искана ушлаб уни қувлаб юрибди, кейин Федюшка ҳам бирдан ит қиёфасига кириб, бароқ жун босди, қувониб-қувониб вовуллади-да, Каштанканинг ёнига келиб қолди. Каштанка иккаласи оққўнғиллик билан бир-бирларининг тумшуқларини искашди-да, югуриб кўчага чиқиб кетишди...

Учинчи боб

ЯНГИ, ЕЌИМТОИ ТАНИШЛАР

Каштанка уйғонганда тонг ёришган, кўчадан эса фақат кундузлари бўладиган ғовур-ғувур эшитиларди. Уйда ҳеч ким йўқ. Каштанка керишди, эснади ва аччигланиб хонада у ёқдан-бу ёққа ўезиб юрди. У бурчакларни ва жиҳозларни искади, даҳлизга чириб чиқди, лекин биронта қизиқарли нарса топмади. Даҳлизга диқиладиган эшикдан ташқари яна бир эшик бор эди. Бир оз йўлаб кўргач, Каштанка икки оёғи билан эшикни тимдалаб иди ва иккинчи хонага чиқди. Каравотда буюртмачи тоифасида-

ги одам юнг адёл ёпиниб ухлаб ётарди. Каштанка кечаги нотаниш кишини таниди.

— Рррр... — деди Каштанка, лекин шу заҳоти кечаги овқатни эслаб, думини ликиллатди ва искай бошлади.

Каштанка нотаниш кишининг кийимларини, этигини искади ва улардан от ҳиди келаётганини аниқлади. Ётоқхонада аллақаяққа чиқиладиган яна бир эшик бўлиб, у ҳам ёпиқ эди. Каштанка шу эшикни тимдалади, кўкраги билан итариб очди ва шу замоноқ ғалати, жуда шубҳали ҳидни сездди. Кўнгилисиз бир учрашувни олдиндан ҳис қилган Каштанка ириллади ва атрофига аланглаб, деворларига ёпиштирилган қоғозлар кир бўлиб кетган кичик уйга кирди-да, қўрққанидан тисланди. Каштанка рўпарасида сира кутилмаган ва қўрқинчли бир нарсани кўрди. Кулранг бир ғоз бўйни ва бошини ерга эгиб, қанотларини ёзиб ва қиғиллаб тўғри Каштанкага қараб бостириб келарди. Ундан сал нарида кичкинагина кўрпачада оппоқ мушук ётарди; Каштанкани кўриши биланоқ у ирғиб турди, белини камалак қилиб, думини кўтарди, юнгини ҳурпайтирди ва у ҳам пихиллади. Каштанка жуда қўрқиб кетди, лекин сир бой бермаслик учун қаттиқ вовуллади ва мушукка ташланди... Мушук белини боягидан ҳам баттарок эгди, пихиллади ва панжаси билан Каштанканинг бошига бир урди. Каштанка ўзини четга олди, чўнқайди, мушук томон тумшугини чўзиб гингшиди ва қаттиқ вовуллади; шу вақт орқа томондан келган ғоз Каштанканинг орқасини чўқиди. Каштанка сапчиб тушди ва ғозга ташланди...

Шу вақт бирдан:

— Бу нима деган гап? — деб жаҳл билан айтилган қаттиқ овоз эшитилди ва эгнига чопон кийган, сигара тишлаган кечаги нотаниш киши кириб келди. — Нима гап ўзи? Жой-жойингга бор!

У киши мушукнинг ёнига келди, эгилиб турган белига бир туртди-да:

— Фёдор Тимофеич, бу нима? Жанжал қўзгадинларми? Эҳ, қари тентак! Ёт! — деди.

Кейин ғоз томонга ўгирилиб бақирди:

— Иван Иванович, бор жойингга!

Мушук итоаткорлик билан кўрпачасига ётди ва кўзини юмди. Қизишиб кетиб, жанжалга аралашганидан ўзи ҳам норози экани тумшук ва мўйловидан сезилиб турарди. Каштанка ранжиб гингшиди, ғоз эса бўйнини чўзиб, нима тўғридадир тез-тез, қизгин ва равшан гапирди, лекин унинг нима деганига ҳеч тушуниб бўлмас эди.

— Хўп, хўп! — деди хўжайин эснаб. — Аҳил бўлиб, дўст бўлиб яшаш керак. — У Каштанкани силаб қўйди ва гапида давом этди. — Сен, сарик, қўрқма... Булар яхши, сени хафа қилишмайди... Шошма, отингни нима қўямиз? Отсиз юриб бўлмайди-ку, оғайни.

Нотаниш киши ўйлаб тургач:

— Топдим... — деди. — Сенинг отинг — Тётка бўлади... Тушундингми? Тётка.

У, «Тётка» сўзини бир неча бор такрорлади-да, чиқиб кетди.

Каштанка ўтирди ва атрофни кузата бошлади. Мушук кўрпачасида қимир этмай ўтирар ва ўзини уйқуга солар эди. Ғоз эса бўйинини чўзиб ва турган жойида ер тепиниб, алланарса тўғрисида тез ва қизғин гапирарди. Афтидан жуда ақлли ғоз кўринарди; ҳар гал узундан-узоқ гапиргандан кейин, ҳайрон бўлиб, орқасига тисланар ва ўз сўзидан завқланаётгандай кўринарди... Каштанка унинг гапига қулоқ солди, «ррр...» деб жавоб қайтарди-да, бурчакларни искай бошлади. Бир бурчакда кичкина тоғора турар, унда нўхот ва нон ивитиб қўйилган эди. Каштанка нўхотни еб кўрди — бемаза экан, нондан еб кўрди — дуруст экан, индамай еяверди. Ғоз бегона бир ит овқатини еб қўяётгани учун хафа бўлмади, аксинча, боягидан ҳам қизғинроқ гапирди ва ўзининг ишончини кўрсатиш учун тоғора ёнига келди-да, нўхотдан бир неча донасини териб еди.

Тўртинчи боб

ЧАМБАРАКДАГИ МЎЪЖИЗА

Бир оздан кейин нотаниш киши яна кирди. Унинг қўлида дарвозага ва «П» ҳарфига ўхшаган галати бир нарса бор эди. Ёғочдан қўпол қилиб ишланган «П» ҳарфининг тепасига қўнғироқ осилган ва тўппонча боғлаб қўйилган; қўнғироқнинг тилига ва тўппончанинг тепкисига каноп боғланган эди. Нотаниш киши «П» ни уйнинг ўртасига қўйди, анчагача алланарсаларни ечди, бойлади, кейин ғозга қаради-да:

— Қани, Иван Иванович, марҳамат! — деди.

Ғоз «П»нинг ёнига келди ва алланарсани кутган вазиятда тўхтади.

— Қани, — деди нотаниш киши, — бошлаймиз. Аввал бир салом қилиб қўй! Тез бўл!

Иван Иванович бўйинини чўзди, ҳар тарафга қараб бош чайқади ва панжаси билан ер тепиниб қўйди.

— Яша, балли... Қани энди, ўл!

Ғоз оёғини осмонга кўтариб чалқанча тушиб ётди. Ана шундай бир неча аҳамиятсиз фокуслардан кейин нотаниш киши бирдан бошини чангаллади ва юзида қўрқув акс этдириб қичқирди:

— Қоровул! Ўт кетди! Ениб кетдик!

Иван Иванович «П»нинг ёнига югуриб борди, каноپни тишлаб тортди-да, қўнғироқни чалиб юборди.

Нотаниш киши жуда мамнун бўлди. У ғознинг бўйинини силади-да:

— Баракалла, Иван Иванович! — деб қўйди. — Энди, ўзингни заргар деб фараз қил, олтин ва брильянтлар билан савдо қилсан. Магазинингга келсангки, ўғрилар юрипти. Шунда нима қилардинг?

Ғоз иккинчи каноپни тишлаб тортди, тўппонча пақиллаб отилди. Қўнғироқнинг жаранглаши Каштанкага жуда ёқди, тўппон-

чанинг пақиллаб отилиши эса уни шу қадар завқлантириб юбордики, «П»нинг атрофида югуриб вовуллади.

— Тётка, жойингга бор,— деб қичқирди нотаниш киши.— Тек тур.

Иван Иваничнинг иши тўппонча отиш билан тугамади. Нотаниш киши хипчинини шипиллатиб уни бир соатча ўз атрофида югуртирди, ғозни ғовдан сакрашга, чамбарак ичидан сакраб ўтишга, думини ерга тираб, панжаларини силкитишга мажбур қилди. Каштанка Иван Иваничдан кўз узмас, завқланганидан ғингширди, бир неча марта қаттиқ вовуллаб, унинг кетидан югурди. Ғоз ҳам, ўзи ҳам чарчагандан кейин, нотаниш киши пешонасининг терини артди-да:

— Марья, Хавронья Ивановнани чақир! — деб қичқирди.

Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас хуриллаган овоз эшитилди... Каштанка вангиллади, ўзига қахрамонона тус берди-да, ҳар эҳтимолга қарши нотаниш кишининг ёнига бориб турди. Эшик очилди, аллақандай кампир мўралади ва бир нималар деди-да, қоп-қора, жуда хунук бир чўчқани киритиб юборди. Чўчқа Каштанканинг ириллаганига парво қилмай тумшуғини кўтарди-да, хурсандлик билан хуриллади. У эгасини, мушукни ва Иван Иванични кўрганига жуда севиниб кетганга ўхшарди. У мушукнинг ёнига бориб, тумшуғи билан қорнига туртиб қўйганда ва ғоз билан алланарса ҳақида гаплашганда, унинг ҳаракатлари, овози ҳамда думининг титрашидан анча кўнгилчанлиги сезилиб турарди. Бунақа шахсларга қараб ириллаш ва вовуллаш фойдасизлигини Каштанка дарров тушунди.

Хўжайин «П»ни олиб қўйди ва:

— Фёдор Тимофеич, марҳамат! — деб қичқирди.

Мушук эринчоқлик билан ўрнидан турди-да, истар-истамас юриб, худди бир катта иш кўрсатаётгандек чўчқанинг ёнига келди.

— Қани, миср пирамидасидан бошлаймиз,— деди хўжайин.

У анчагача алланарсаларни тушунтирди, кейин: «Бир... икки... уч!» деб команда берди. «Уч» дейилиши биланоқ Иван Иванич қанотларини қоқди ва сакраб чўчқанинг устига чиқиб олди... Ғоз қанотларини ёйиб, бўйнини чўзиб, мувозанатни сақлаб, чўчқанинг устига жойлашгач, Фёдор Тимофеич эринчоқлик билан шалвираб юриб, уларнинг ёнига борди ва ўз санъатини назарписанд қилмаган бир қиёфада аввал истар-истамас чўчқанинг устига чиқди, кейин ғознинг устига чиқди-да, олдинги оёқларини кўтариб турди. Нотаниш киши айтган миср пирамидаси ҳосил бўлди. Каштанка завқланганидан чийиллаб юборди, лекин шу маҳал кекса мушук эснади ва мувозанатини йўқотиб, ғознинг устидан ағанаб тушди. Нотаниш киши бақирди, қўлларини силкиди ва яна алланарсани тушунтириб бошлади. Хуллас, хўжайин пирамида билан бир соатча овора бўлгандан кейин мушукка Иван Ивановичга миниб юришни ўргата бошлади, кейин мушукка чекишни ўргатди ва ҳоказо.

Нотаниш киши пешонасининг терини артиб чиқиб кетиши билан таълим тугади. Фёдор Тимофеич жирканиб пих-пих қилиб кўйди-да, кўрпачасига ётиб кўзини юмди.

Иван Иванович тоғора ёнига борди, кампир чўчқани олиб чиқиб кетди.

Жуда кўп янги таассуротлар туфайли Каштанкага кун жуда тез ўтиб кетгандай туйилди, кечқурун эса деворларига ёпиштирилган қоғозлари кир бўлиб кетган уйга кўрпачаси билан кўчириб кўйилади-да, у ерда Фёдор Тимофеич ва ғоз билан бирга-ликда тунади.

Бешинчи боб

ТАЛАНТ! ТАЛАНТ!

Орадан бир ой ўтди.

Каштанка ҳар куни кечқурун яхши овқат билан боқишларига ва Тётка деб чақиришларига ўрганиб қолди. У нотаниш кишига ҳам, янги ҳамроҳларига ҳам кўникди. Умр силлиқ ва равон ўтарди.

Кунлар бир хилда бошланарди. Одатда Иван Иванович ҳаммадан аввал уйғонар ва Тётка ёки мушук ёнига борар, бўйнини эгиб алланарсалар тўғрисида қизғин ва берилиб гапирар, лекин унинг нима деяётганига аввалгидек сира тушуниб бўлмас эди. Баъзан у бошини баланд кўтариб узун монологлар ўқирди. Дастлабки ганишган кунларида Каштанка, ғозни ақлли бўлгани учун кўп гапирарди, деб ўйлаганди, лекин кўп ўтмай, уни бутунлай иззат қилмайдиган бўлди; ғоз унинг ёнига келиб, узун нутқини бошлаганда, Каштанка аввалгидек думини ликиллатмас, аксинча ҳадеб гапиравериш ҳеч кимни ухлатмагани, эзмалиги учун сира менсимас ва ийманиб ўтирмай «ррр...» деб қўярди.

Фёдор Тимофеич эса бутунлай бошқача эди. У уйғонса ҳам дамани чиқармас, қимирламас, ҳатто кўзини ҳам очмас эди. Унга қолса сира уйғонмас эди, чунки ҳаётни унча яхши кўрмаса керак. Уни ҳеч нарса қизиқтирмас, ҳамма нарсага бепарво қарар, ҳамма нарсадан нафратланар, ҳатто мазали овқатни еб туриб ҳам жирканиб, «пих-пих»лаб қўярди.

Каштанка уйғонганидан кейин уйдан-уйга ўтиб юрар ва бурчакларни искар эди. Фақат унга ва мушукка ҳамма уйларга кириб юришга рухсат берилганди; ғоз бўлса, деворларига ёпиштирилган қоғозлари кир бўлиб кетган уйнинг остонасидан ҳатлашга ҳам ҳақсиз эди. Хавронья Ивановна ҳовлининг аллақасерида, оғилда яшар ва таълим пайтларидагина пайдо бўларди. Хўжайин кеч уйғонар ва чойини ичиб бўлиши биланоқ фокусларини бошларди. Ҳар куни уйга «П», қамчи ва чамбарак олиб кирилар, ҳар куни шу фокуслар гакрорланарди. Таълим уч-тўрт соат давом этар, ҳатто баъзан шундай бўлардики, Фёдор Тимофеич, ҳориганидан худди мастларга ўхшаб гандираклар, Иван Иванович тумшуғини очиб оғир нафас олар, хўжайин эса қипқизариб кетиб, ҳадеб пешонасининг терини артарди.

Таълим ва овқатланиш туфайли кун жуда хурсандчилик билан ўтар, кечқурунлари эса Тётка зерикар эди. Одатда кечқурун хўжайин аллақерга жўнар, роз билан мушукни ҳам ўзи билан олиб кетарди. Ёлғиз қолган Тётка кўрпачасига ётар ва ғуссага ботар эди. Ғусса, худди уйни босаётган қоронғилик сингари секин-аста бутун борлиғини қамраб оларди. Шундай бўлардики, итнинг вовуллашга ҳам, овқат ейишга ҳам, уйдан-уйга югуриб юришга ҳам, ҳатто, қарашга ҳам хуши келмай қоларди; кейин итми, одамми эканлиги ноаниқ икки гавда хаёлига келарди. Уларнинг истараси иссиқ, ёқимтой, лекин кимлигини англаб бўлмасди; уларни кўрганда Тётка думини ликиллатар, назарида аллақердадир кўргандай ва севгандай бўларди... Ухлаб кетар экан, улардан ҳар гал елим, қиринди ва лак ҳиди келаётгандай туйиларди.

У янги ҳаётга жуда кўникиб, озғин, суяклари чиқиб турган хонаки итдан тўқ ва шўх кўппакка айлангач, эгаси одатдаги таълим олдидан уни силаб қўйди-да, шундай деди:

— Тётка, энди ишни бошласак ҳам бўлар. Бекор юриш етар. Сени артист қилмоқчиман... Хўш, артист бўлгинг келадими?

Шундай қилиб, унга турли ҳунар ўргата бошланди. Биринчи дарсда у кейинги оёқларида тик туришни ўрганди. Бу ҳунари ўзига ҳам жуда ёқди. Иккинчи дарсда кейинги оёқларида сакраб, эгаси ушлаб турган қандни оғзи билан илиб олиши керак эди. Кейинги дарсларда эса ўйин тушишни, эгасининг атрофида тизгинланган ҳолда югуришни, музикага жўр бўлиб увиллашни, қўнғироқ чалишни, тўппонча отишни ўрганди. Орадан бир ой ўтгач, миср пирамидасида бемалол Фёдор Тимофеичнинг ўрнини босадиган бўлди. У жон-дили билан таълим олар, муваффақиятларидан эса ниҳоятда хурсанд эди; тилини осилтириб эгаси атрофида тизгинланган ҳолда югуриш, чамбарак орасидан сакраш ва кекса Фёдор Тимофеичга миниб юриш унга жуда хуш ёқарди. Ҳар бир муваффақиятли чиққан фокусдан завқланиб қаттиқ вовуллаб, эгаси эса ҳайрон бўлар ва завқланганидан қўлларини бир-бирига ишқаб:

— Талант! Талант! Ҳақиқий талант! Бу ўйинларинг, албатта, ҳаммага манзур бўлади! — деб қўярди.

Шундай қилиб, Тётка «талант» деган сўзга ўрганиб қолди ва ҳар гал эгаси шу сўзни айтганда ирғиб турар, гўё бу сўз ўз исми бўлиб қолгандай, атрофга аланглаб қўярди.

Олтинчи боб

НОТИНЧ КЕЧА

Тётка туш кўрди, тушида қоровул супурги кўтариб, қувлаб юрган эмиш. Тётка қўрққанидан уйғониб кетди.

Хона жимжит, қоп-қоронғи ва жуда дим эди. Бургалар таларди. Тётка илгари қоронғидан ҳеч қўрқмасди, лекин энди негадир юрагини ваҳима босди, вовуллагиси келди. Қўшни хонада хўжа-

йиннинг чуқур нафас олгани эшитилди, орадан бир оз вақт ўтгач, оғилхонадаги чўчқа хуриллади, яна жимлик чўқди. Овқат ҳақида ўйласанг, кўнглинг анча енгил тортади. Шунинг учун ҳам Тётка бугун Фёдор Тимофеичнинг овқати орасидан товуқнинг оёғини ўғирлаб олганини, ва меҳмонхонада шкаф ёнидаги ўргимчак ин қўйган ва чанг босган бурчакка яширганини ўйлади. Ҳозир бориб хабар олиб келса бўларди-я: товуқ оёғи турганмикан ё йўқмикан? Эгаси топиб олиб, еб қўйган бўлиши ҳам мумкин. Лекин тонг отмасдан у уйга кириб бўлмайди; бу ернинг тартиби шундай. Тётка тезроқ ухлай деб кўзини юмди, чунки қанчалик тез ухласа, шунчалик тез тонг отишини у тажрибада биларди. Лекин шу вақт ундан сал нарироқда ғалати бир товуш эшитилди. Тётка сесканиб кетди ва ирғиб ўрнидан турди. Бу Иван Ивановичнинг товуши эди. Лекин бу товуш одатдагидек эзма ва ишонарли бўлмай, эшикнинг гижиллашига ўхшаш ғайритабиий, жуда даҳшатли чинқириқ эди.

Тётка қоронғида ҳеч нарсани кўрмади ҳам, тушунмади ҳам. Шунинг учун боягидан баттар қўрқиб кетди-да, ғўлдираб:

— Рррр... — деб қўйди.

Орадан яхши бир суякни тозалагунча керак бўлган бир муддат ўтди, кичқириқ такрорланмади. Тётка аста-секин тинчланди ва мудраб кетди. Тушида сони ва ёнбошида бултургидан қолган юнглари осилиб турган иккита катта қора итни кўрди; улар катта тоғорадаги оппоқ буғи осмонга кўтарилаётган ва жуда мазали ис келаётган ювиндини очкўзлик билан ичишарди; улар баъзи-баъзида Тёткага қарар ва тишларини иржайтириб: «Сенга бермаймиз!», деб ғўлдирашади. Лекин уйдан пўстин кийган киши чопиб чиқди-да, уларни қамчи билан уриб, ҳайдаб юборди; шундан кейин Тётка тоғора ёнига бориб, ича бошлади, бояги киши дарвозадан чиқиб кетиши билан, ҳалиги қора итлар ўкиришиб унга ташланди. Шу вақт яна қиғиллаган товуш эшитилди.

— Қ-ғў! Қ-ғе-ғе! — деб қичқирди Иван Иванович.

Тётка уйғонди, ирғиб ўрнидан турди-да, кўрпачасидан тушмасданок улиди. Унга Иван Иванович эмас, бошқа биров қичқираётгандай туйилди, оғилхонадаги чўчқа ҳам негадир яна хуриллаб қўйди.

Бирдан туфлининг шипиллаши эшитилди ва чопон кийган, шам кўтарган хўжайин кириб келди. Лип-лип этган нур деворларга ёпиштирилган кир қоғозларни ва шифтни ёритиб, қоронғиликни қувиб чиқарди. Тётка қараса, уйда бегона кимса кўринмайди. Иван Иванович ерда, ухламай ўтирарди. Унинг қанотлари ёйилган, тумшуғи очилган, жуда чарчаб, сувсаб қолганга ўхшарди. Қари Фёдор Тимофеич ҳам ухламасди. Бояги товуш уни ҳам уйғотиб юборган бўлса керак.

— Иван Иванович, сенга нима бўлди? — деб сўради хўжайин роздан. — Нега бақирасан? Тобинг йўқми?

Ҳоз жавоб бермади.

Хўжайин унинг бўйинини ушлаб қўйди, орқасини силади-да:

— Вой, тентаквой-ей. Ўзинг ҳам ухламайсан, бошқаларни ҳам ухлатмайсан,— деб қўйди.

Хўжайин шамни олиб чиқиб кетгач, уй яна қоронғи бўлиб қолди. Тёткани ваҳима босди. Ғоз қичқирмас, лекин итнинг назарида қоронғиликда аллаким тургандай бўларди. Ҳаммасидан даҳшатлиси шу эдики, ўша бегонанинг ўзи кўринмас, шакли бўлмагани учун қолиб ҳам бўлмас эди-да. Негадир Тётканинг назарида шу кечаси бирон ёмон ҳодиса юз берадигандек сезиларди. Фёдор Тимофеич ҳам нотинч эди. Тётка унинг ўз кўрпачасида ивирсилаётганини, эснаб бошини силкитаётганини эшитарди.

Кўчанинг аллақаерида дарвоза тақиллади. Оғилхонадаги чўчқа хуриллади. Тётка ғингшиди, олдинги оёқларини чўзиб, устига бошини қўйди. Дарвозанинг тақиллаши, негадир ухламаган чўчқанинг хуриллаши, қоронғида ва сукунат ичида Тёткага Иван Ивановичнинг овозидаги сингари, жуда ҳам ғамгин ва даҳшатли оҳанг эшитилди. Ҳаммаёқ ваҳима ва ташвиш ичида эди! Нима бўлаётган экан-а? Ана шу кўринмаган ким экан-а? Мана, Тётканинг ёнида иккита кўк учқун бир он йилтиллаб кетди. Бу Фёдор Тимофеич бўлиб, танишганларидан бери унинг ёнига биринчи марта келиши эди. Унга нима керак? Тётка панжасини ялади-да, унинг нега келганини ҳам сўрамай, ҳар хил овоз чиқариб ғингшиб қўйди.

— Қ-ге!— деб қичқирди Иван Иванович.— Қ-ге-ге!

Яна эшик очилди-да, шам кўтарган хўжайин кирди. Ғоз боягидек тумшугини очиб, қанотини ёзиб ўтирарди. Унинг кўзлари юмуқ эди.

— Иван Иванович!— деб чақирди хўжайин.

Ғоз қимир этмади. Хўжайин унинг ёнига, ерга ўтириб бирпас индамай қараб турди-да:

— Иван Иванович,— деб чақирди.— Сенга нима бўлди? Ўзи нима гап? Уляпсанми? Ҳа, энди эсимга тушди!— деб қичқириб юборди у бирдан бошини чангаллаб.— Нега бунақа бўлаётганинга тушундим? Бугун сени от босиб олган эди! Эҳ, худойим, эҳ, худойим!

Тётка хўжайинининг нима деяётганига тушунмас эди. Лекин шунга қарамай унинг бирор даҳшатли ҳол юз беришини кутаётганини пайқади. Тётканинг назарида қоронғи деразадан аллақандай бегона мўралаётганга ўхшаб кўринарди. У дераза томонга тумшугини чўзиб увлади.

— Тётка, ғоз ўляпти,— деди хўжайин ва қўлларини ёзди,— ҳа, ҳа, ўляпти! Уйингизга ўлим кириб келди. Энди нима қиламиз?— Ранги ўчган, зўр ташвишга тушган бечора хўжайин уҳ тортди, бошини чайқай-чайқай ётоқхонасига чиқиб кетди. Тётка қоронғида қолишдан кўрқиб унинг кетидан эргашди. Хўжайин каравотига ўтирди-да:

— Э, худойим-эй, энди нима қиламиз?— деди бир неча марта.

Тётка унинг оёғи тагида ўралишар, нима учун юраги сиқилаёт-

ганини ва бошқалар нега ташвишга тушаётганини тушунмай, сабабини билиш ниятида хўжайиннинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турарди. Кўрпачасидан турмайдиган Фёдор Тимофеич хўжайиннинг хонасига кирди ва оёғига суйкала бошлади. У, ташвишли хаёлларни чиқариб ташламоқчи бўлгандай, бошини силкитар ва каравот тагига хавотирланиб қараб-қараб қўярди.

Хўжайин бир ликопчага умивальникдан сув қўйди-да, яна ғоз олдига чиқди.

— Ич, Иван Иванич!— деди у мулойимлик билан, ликопчани ғоз ёнига қўя туриб.— Ича қол, жоним.

Лекин, Иван Иванич қимир этмас, ҳатто кўзини ҳам очмас эди. Хўжайин унинг бошини ликопчага энгаштирди ва тумшугини сувга тегизди, аммо ғоз сувдан ичмади, қанотини яна ҳам кенгроқ ёзди, боши ликопчада қолаверди.

— Тамом, вассалом!— деб ух тортди хўжайин.— Тамом. Иван Иваничдан ажралиб қолдик!

Хўжайиннинг юзидан ялтироқ томчилар оқиб тушди, бунақа томчилар ёмғир ёққанда дераза ойналарида кўринади. Тётка билан Фёдор Тимофеич нима бўлаётганига тушунмай, унинг оёғига суйкалишар ва қўрқиб ғозга қарашарди.

— Бечора Иван Иванич,— деди хўжайин ғамгинлик билан ух тортиб.— Мен бўлсам сени баҳорда дачага олиб кетаман, биргалашиб кўм-кўк майсазорда сайр этамиз, деб ўйлаган эдим. Бечора жонивор, содиқ ўртоқ, сендан айрилиб қолдим-ку! Сенсиз энди нима қиламан?

Тётканинг назарида ўзи ҳам худди шунақа бўладигандек, яъни, нима учундир кўзи юмилиб, оёқлари чўзилиб, оғзи очилиб қоладигандек, ҳамма унга қўрқиб қарайдигандек туйилди. Фёдор Тимофеичнинг мияси ҳам шундай фикрлар билан банд бўлса керакки, ҳеч қачон қари мушук бу қадар ғамгин ва маъюс бўлмаган эди.

Тонг ёриша бошлади. Тёткани қўрқитиб чиққан бегона нарса кўринмас эди. Тонг отгандан кейин қоровул келди, ғознинг оёғидан кўтариб аллақайёққа олиб кетди. Бир оздан сўнг кампир кирди ва тоғорани кўтариб чиқиб кетди.

Тётка меҳмонхонага чиқди ва шкаф орқасига қаради: хўжайин товуқ оёғини еб қўймапти, суяк ўша жойда, чангда, ўргимчак ини орасида ётарди. Аммо Тётканинг юраги сиқилар ва йиғлагиси келарди. У товуқ суягини ақалли ҳидлаб ҳам кўрмади. Диваннинг тагига кириб ўтирди ва ингичка овоз билан секин-секин:

— Инг-инг-инг...— қилиб гингшиди.

Еттинчи боб

МУВАФФАҚИЯТСИЗ ЧИҚИШ

Бир кун кечқурун хўжайин деворларига ёпиштирилган қоғозлари кир бўлиб кетган уйга кирди-да, қўлларини бир-бирига ишқаб:

— Хў-ўш...— деб қўйди.

У яна бир нима демоқчи эди-ю, ҳеч нима демай чиқиб кетди. Таълим вақтларида хўжайиннинг қиёфаси ва овозининг оҳангини яхши ўрганиб олган Тётка унинг ҳаяжонланаётганини, ташвишланаётганини ва жаҳли чиқаётганини сизди. Бир оздан кейин у қайтиб келди-да:

— Бугун Тётка билан Фёдор Тимофеични олиб кетаман,— деди.— Тётка, миср пирамидасида бугун сен марҳум Иван Ивановичнинг ўрнини босасан. Нима бўларкан энди! Тайёргарлик кўрилмаган, машқ қилинмаган, репетиция ҳам жуда оз бўлди! Шарманда бўламиз! Майна қилишади!

Кейин у яна чиқиб кетди ва бир дақиқадан кейин пўстин ва цилиндрда қайтиб кирди. Мушукнинг ёнига келиб, уни олдинги оёқларидан ушлаб кўтарди ва қўйнига, пўстинининг ичига тиқиб қўйди. Фёдор Тимофеич эса жуда бепарво кўринар, ҳатто кўзини очишга ҳам эринарди. Унга ётадим, хўжайин оёғидан кўтарадими, кўрпачасида чўзиладими ё хўжайиннинг қўйнида пўстин тагида ором оладими, барибирга ўхшарди...

— Тётка, юр,— деди хўжайин.

Тётка ҳеч нарсага тушунмаса ҳам, думини ликиллатиб, эгасига эргашди.

Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас у чанада, эгасининг оёғи остида ўтирар ва унинг совуқдан жунжикиб, ҳаяжон билан:

— Шарманда бўламиз! Майна қилишади!— деяётганига қулоқ соларди.

Чана, тўнқарилиб қўйилган тоғорага ўхшаган каттакон, ғала-ти бир бино ёнида тўхтади. Бинога кираверишдаги учта ойнавандли эшик ичкарасидаги узун йўлакда ўн-ўн бешта равшан ёнаётган фонарь нур сочарди. Эшиклар жаранглаб очилар ва шу ерда ўралашиб юрган одамларни худди оғизлар сингари ютарди. Бу ерда одамлар жуда кўп, эшик олдига тез-тез отлар келиб тўхтарди, лекин итлар кўринмасди.

Хўжайин Тёткани кўтарди ва қўйнига, пўстин ичига Фёдор Тимофеич олдига тиқиб қўйди. Бу ер қоронғи ва дим, лекин иссиқ эди. Шу маҳал иккита кўк учқун милтиллаб кетди. Бу эса Тётканинг совуқ ва қаттиқ оёғи тегиб кетганидан безовталанган мушукнинг очилган кўзи эди. Тётка унинг қулоғини ялади ва жойлашиб олиш учун гивир-гивир қила бошлади, совуқ оёқлари билан мушукни тагига босиб, тўсатдан пўстиндан бошини чиқарди-ю, шу замоноқ жаҳл билан ириллаб, яна бошини тортиб олди. Турли-туман баҳайбат махлуқлар билан тўлган, хирагина ёритилган каттакон уйни кўргандай бўлди; уйнинг икки томонига тортиб қўйилган тўсиқ ва панжаралардан бадбашара каллалар: от каллалари, шохли, шалпонқулоқ каллалар кўринди; яна бурун ўрнига дум осилган ва оғзидан узун иккита суяк чиқиб турган семиз ва баҳайбат бош кўринди.

Тётканинг оёғи остида мушук бўғиқ овоз билан миёвлади,

лекин шу вақт хўжайин пўстинини ёзиб: «Хўп-па!» деган эди, Фёдор Тимофеич ва Тётка сакраб ерга тушди.

Улар кулранг тахта деворли кичик бир уйда туришарди; бу ерда ойна қўйилган кичикроқ стол, табуретка ва бурчакларга илиб қўйилган латта-путталардан бошқа ҳеч қандай жиҳоз йўқ эди; лампа ёки шам ўрнига, трубкага улаб деворга қоқиб қўйилган, елпиғичсимон, ёруғ нарса нур сочиб турарди. Фёдор Тимофеич Тётканинг оёғи остида гижим бўлган пўстинни ялади-да, табуретканинг тагига бориб ётди.

Хўжайин ҳамон ҳаяжонланар эди, қўлларини ишқаб ечина бошлади... У одатдагидек ечинди, яъни, ички кийимларидан бошқа ҳамма нарсани ечди. Кейин табуреткага ўтирди-да, ойнага қараб башарасини ғалати бир қиёфага сола бошлади. Энг аввал бошига фарқи очилган, иккита кокили шохга ўхшаб диккайиб турган парик кийди. Кейин юзига аллақандай оқ нарса сурди, оппоқ бўёқнинг устидан қош қўйди, мўйлов чизди ва икки бетига қизил сурди. Шу билан у кифояланмади. Юзини ва бўйинини бўягач, аллақанақа кийимларни кия бошлади. Тётка бунақа кийимларни илгари уйда ҳам, кўчада ҳам ҳеч қачон кўрмаган эди. Мешчанларнинг уйида дераза пардалари ёки мебель қоплаш учун ишлатиладиган парча гулли читдан тикилган ҳаддан ташқари кенг, қўлтиғидан тугмаланадиган чолворни тасаввур қилинг; чолворнинг бир почаси жигарранг бўлса, иккинчи почаси оч сариқ читдан. Хўжайин чолворни кийиб бўлгач, каттакон кунгура ёқали, орқасига ҳалдан юлдуз расми туширилган чит камзулни олди, оёғига икки турли пайпоқ билан ковуш кийди...

Тётканинг кўзи қамашиб, тараддуланиб қолди. Оппоқ юзли, қўпол гавдали одамдан хўжайиннинг иси келади, овози ҳам таниш — хўжайиннинг овози, лекин баъзан Тётка иккиланар, ана шундай пайтларда, чипор одамдан қочмоқчи ва унга қараб вовулламоқчи бўларди. Янги жой, елпиғичсимон нур ва хўжайинида юз берган бу ўзгариш, юзига сурган мойларнинг иси — мана шуларнинг ҳаммаси унинг юрагига гулгула соларди. Назарида бурун ўрнида дум ўсган бадбашара махлуққа ўхшаган бирон нарса билан тўқнаш келадигандай туйиларди. Бунинг устига деворнинг нариги томонидан ёқимсиз бир музыка садоси келар, гоҳо аллақандай ғувиллаган товуш эшитиларди. Унга фақат бир нарса тасалли берарди,— бу ҳам Фёдор Тимофеичнинг бепарволиги эди. Мушук табуретканинг тагида пинагини бузмай ётар, ҳатто табуретка сурилганда ҳам кўзини очмас эди.

Фрак ва оқ жилет кийган бир киши эшикдан қаради ва:

— Ҳозир Мисс Арабелла чиқади. Ундан кейин сизнинг навба-тингиз,— деди.

Хўжайин индамади. У стол тагидан кичкина бир чемоданни тортиб олди-да, табуреткага ўтириб кута бошлади. Қўли ва лабларининг ҳаракатидан ҳаяжонланаётгани сезилиб турарди. Тётка унинг нафас олиши бежо эканини эшитди.

— Мистер Жорж, марҳамат!— деб қичқирди аллаким эшик орқасидан.

Хўжайин ўрнидан турди, уч марта чўқинди, кейин табуретка тагидан мушукни олиб чемоданига солди.

— Тётка, бу ёққа кел!— деди у секин.

Тётка ҳеч нарсага тушунмасдан унинг ёнига борди; хўжайин унинг бошидан ўпди ва Фёдор Тимофеичнинг ёнига солиб қўйди. Кейин ҳаммаёқ қоронғи бўлиб қолди... Тётка мушукнинг устида типирчилар, чемоданнинг деворини тимдаларди, қўрққанидан овози чиқмас эди. Чемодан эса худди тўлқинда чайқалаётгандай бўлар ва титрарди...

— Мана, мен ҳам келиб қолдим!— деб қичқирди хўжайин.— Мана, мен ҳам келдим!

Тётка бу сўздан кейин чемодан аллақандай қаттиқ нарсага текканини ва чайқалмай қолганини пайқади. Қаттиқ ва кучли ўкириш эшитилди: аллакимни олқишлашар, ана ўша аллаким эса ўкирар ва шу қадар қаттиқ қаҳ-қаҳ урардики, чемоданнинг қулфи жингиллаб кетди. Бу ҳалиги бурни ўрнидан дум ўсиб чиққан бадбашара махлуқ бўлса керак. Бу ўкиришга жавобан хўжайин чийиллаган овоз билан кулиб юборди. У уйда ҳеч қачон бундай қулмас эди.

— Ҳа!— деди у қичқириб ўкирган товушни бостириб юбориш учун.— Муҳтарам халойиқ! Мен ҳозир тўппа-тўғри вокзалдан келяпман! Бувам ўлиб, менга мерос қолдириб кетди! Чемодан жуда оғир — ичиди тилла бўлса керак... Ҳа-ҳа! Бирдан ичидан миллион сўм тилла чиқса-я! Ҳозир очиб қараймиз...

Чемоданнинг қулфи шиқиллади. Ўткир нур Тётканинг кўзини қамаштирди; у чемодандан сакраб чиқди ва гулдираган овозлардан қулоғи батанг бўлиб, хўжайиннинг атрофида гир айланиб қаттиқ вовиллади.

— Ҳа!— деб қичқирди хўжайин.— Фёдор Тимофеич, тоға! Қимматли холажон. Меҳрибон қариндошлар, сизларни қаранглар-а!

У қумга қорни билан йиқилиб мушук билан Тёткани ушлаб олиб кучоқлай бошлади. Тётка хўжайиннинг кучоғида туриб, тақдир келтирган бу янги бир оламга кўз югуртириб чиқди; бу оламнинг ҳашаматини кўриб, аввал ҳайратда, завқ ичиди қотиб қолди, кейин эса эгасининг қўйнидан отилиб чиқиб, таассуротнинг зўрлигидан пилдироқ сингари гир-гир айлана бошлади. Бу янги олам жуда ҳашаматли ва жуда ёруғ эди; қаерга қарама, ҳаммаёқда, ердан тортиб то шифтгача фақат одамларнинг юзи, юзи, юзи, бошқа ҳеч нарса кўринмади.

— Холажон, марҳамат, ўтиринг!— деб қичқирди хўжайин.

Тётка бу гапнинг маъносини эслади-да, ирғиб стулга чиқиб ўтирди. Кейин у эгасига қаради. Унинг кўзи ҳамма вақтдагидек, жиддий ва мулойим боқарди, аммо башараси, айниқса оғзи ва тишлари ҳаракатсиз табассумдан қийшайган эди. Ўзи бўлса қаҳ-қаҳ уриб сакрар, кафтини қоқар ва минглаб кишилар тўлган

бу ерда вақти чоғ эканини кўрсатмоқчи бўларди. Тётка унинг қувончига чиппа-чин ишонди, бирдан минглаб одамларнинг ўзига қараб турганини бутун вужуди билан ҳис қилди-да, тулки тумшугини осмонга кўтариб, шодлик билан увлади.

— Холажон, сиз ўтира туринг, — деди унга эгаси, — биз тоғам билан камаринскаяга ўйин тушамиз.

Фёдор Тимофеич номаъқулчилик қилишни қачон буюришаркан, деб кутиб турар ва бепарволик билан атрофига қараб қўярди. Унинг думидан, мўйловидан ва ҳаракатларидан бўшашиб, қовоғини солиб, пала-партиш ўйнашидан, тўпланган халойиққа ҳам, ўткир нурга ҳам, эгасига ҳам, ҳатто ўзига ҳам таҳқир кўзи билан қараётгани билиниб турарди... Ўз ҳиссасини ўйнаб бўлгач, у эснади ва ўтирди.

— Хў-ўш, холажон, — деди хўжайин, — аввал биз қўшиқ айтамиз, кейин ўйин тушамиз. Хўпми?

У чўнтагидан сурнайча чиқариб чала бошлади. Тётка чийиллашга чидай олмай бетоқатлик билан стулда типирчилади ва увлади. Ғовур ва гулдурос кўтарилди.

Хўжайин таъзим қилди ва гулдурос тингач, яна чала бошлади... Музыка авжига чиққанда, юқорида ўтирганлардан аллакимнинг «Вой!» дегани эшитилди.

— Дада! — деб қичқирди бир бола. — Бу Каштанка-ку!

— Ҳа, Каштанканинг ўзгинаси! — деб тасдиқлади ғўлдираган овоз билан маст. — Каштанка! Федюшка, худо урсин агаф, Каштанканинг ўзгинаси. Ма, ма!

Аллаким галереядан туриб ҳуштак чалди, бир ёш бола ва бир катта киши бараварига:

— Каштанка! Каштанка! — деб чақирди.

Тётка чўчиб тушди ва ўша овоз келаётган томонга қаради. Соқол босган, илжайиб турган маст башарага ва дўмбоққина, қизил юзини қўрқув босган болага кўзи тушиб, боя ёруғ шуълага дуч келгандагидек кўзи қамашди...

У бирдан ўтмишини эслади, стулдан йиқилиб тушиб, қумда питирлаб қолди, сўнг қувончидан вангилаганча, улар томонга отилди. Ғовур ва гулдурос кўтарилди. Ора-сира ҳуштак товуши ва боланинг:

— Каштанка! Каштанка! — деб қичқирган овози эшитилиб турарди.

Тётка ғовдан сакраб ўтди, кейин аллакимнинг елкасидан ошиб ўтди-да, ложага чиқиб қолди: кейинги ярусга ўтиш учун баланд девордан ошиши керак эди; Тётка бир сакради, ошиб ўтолмай девордан сирганиб тушди. Кейин у қўлдан-қўлга ўтди, аллакимларнинг қўли ва юзини ялаб, тобора юқорига кўтариларди. Ниҳоят, галереяга ҳам ўтди...

Орадан ярим соат ўтгач, Каштанка елим ва лак ҳиди келади-ган кишилар кетидан кўчада борарди. Лука Александрич чайқалар ва тажрибада кўриб-билиб қолгани учун ариқлардан нарироқда юришга ҳаракат қиларди.

— Гуноҳқор бандангман... — деб гўлдирарди у. — Сен бўлсанг Каштанка — ғалатисан, дурадгор билан ромсоз орасида қанча фарқ бўлса, сен билан одам орасида ҳам, шунча фарқ бор.

Унинг ёнида отасининг шапкасини кийиб олган Федюшка борарди. Каштанка уларнинг орқасидан қарар, назарида уларнинг кетидан кўпдан бери кетаётгандек, улардан ҳеч қачон ажралмагандек, қувонч билан борарди.

У деворга ёпиштирилган қоғозлари кир бўлиб кетган уйни, ғозни, Фёдор Тимофеични, мазали овқатларни, таълимни, циркни эслар, лекин энди буларнинг ҳаммаси узундан-узоқ чалкаш, ташвишли тушдек туйиларди...

ОЛТИНЧИ ПАЛАТА

I

Касалхона ҳовлисида кичикроқ бир иморат турибди, атрофини ўрмон сингари қирққиз, қичитқон, ёввойи наша босиб кетган. Томнинг тунукаси занглаган, мўрисининг ярми қулаб тушган, кираверишдаги зинапоя тахталари чириб, ўт босиб кетган, сувонининг изигина қолган. Иморатнинг олди касалхонага, орқаси далага қараган, даладан уни касалхонанинг устига миҳ қоқилган кулранг девори айириб туради. Ўткир учлари юқорига қараб турган шу миҳлар ва шу девор, шу иморатнинг ўзи ҳам, бизда фақат касалхона ва турма биноларига хос бўлиб, жуда бефайз ва хунук кўринарди.

Агар қичитқон ловуллатишидан қўрқмасангиз, бу иморатга тор сўқмоқ йўлдан бориб, ичидаги аҳволни кўрайлик. Биринчи эшикни очиб, даҳлизга кирамиз. Девор остида, печка ёнида касалхонанинг эски-тускилари уюлиб ётибди. Тўшаклар, илма-тешик эски чопонлар, иштонлар, кўк йўлли кўйлақлар, ҳеч нарсага ярамайдиган эски пойафзаллар, — бу чурук-чориқлар бир-бирига қоришгани ҳолда чириб, нафасни бўғадиган сассиқ ҳид чиқариб ётади.

Эски-тускиларнинг устида эса доим трубкасини тишлаб, ҳарбий хизматдан бўшаган, формасига ёпиштирилган белгиларнинг ранги ўчиб кетган кекса солдат Никита ётади. Унинг юзи озгин, қовоғи солиқ, ўсиқ қошлари ва қизил бурни чеҳрасига ёввойи искович қиёфасини бериб туради; ўрта бўйли, кўринишда қотма ва чайир, лекин жуссаси баҳайбат, муштлири ҳам жуда бақувват. Унинг ўзи дунёда ҳамма нарсадан кўра кўпроқ интизомга берилган, шунинг учун ҳам, одамларни уриш керак деган фикрга қаттиқ ишонадиган, нима буюрилса дарҳол бажарадиган, соддадил ва бефаҳм кишилардан бири. У, одамларни кўкраги, елкаси, юзи-кўзи демай дуч келган жойига уради ва шусиз бу ерда интизом бўлмайди, деб ишонади.

Агар даҳлиз ҳисобга олинмаса ундан кейин, ҳалиги бинога, катта, кенг уйга кирасиз. Уйнинг девори хира кўк рангга бўялган,

мўрисиз уйдагидек шифтини қурум босган — бу ерда қишда печкалардан тутун қайтиши ва ис чиқиши шубҳасиз. Ички томонидан темир панжара ўрнатилиб, деразалар расво қилинган. Пол бўялмаган, ғирапчалари чиқиб ётибди. Уйдан ачиган карам, қорачирок, қандала ва шиптир ҳиди келади. Бу ҳид димоғига урилган киши дастлаб йиртқич ҳайвонлар катагига киргандек бўлади.

Уйда полга михлаб қўйилган каравотлар турибди. Каравотларда эгниларига кўк халат, бошларига қадимги қалпоқ кийган одамлар ётибди, баъзилари ўтирибди. Булар — жиннилар.

Ҳаммаси бўлиб улар беш киши. Фақат биттаси киборлардан, қолганлари мешчанлар. Эшикдан кираверишдаги биринчи киши новча бўйли, озгин, йилтиллаб турган сариқ мўйловли бир киши бошини қўлларига тираб, йиғидан қизарган кўзларини бир нуқтага тикиб ўтирибди. У кечаю кундуз ғамгин хўрсинади ва бошини чайқаб-чайқаб қўяди, алам билан жилмаяди, суҳбатга кам қатнашади ва одатда саволга жавоб бермайди. Овқат берилса беихтиёр ейди. Тинмасдан қийналиб қисқа-қисқа йўталишига, озгинлигига ва ёноқларининг яллиғланиб туришига қараганда, унда сил касали энди бошланганга ўхшайди.

Унинг нарёғида чўққисоқол, занжиларга ўхшаш қоп-қора жингалак сочлик, жуда питрак чол жойлашган. Кундузлари у, палатада деразалар орасида қатнайди ёки тўшагида чордона қуриб ўтириб, тинмасдан тўрғайга ўхшаб ҳуштак чалади, хиргойи қилади ва қиқир-қиқир кулади. У, кечалари худога сиғингани, яъни муштуми билан кўкрагига ургани ва бармоғи билан эшикни ковлагани турганида ҳам болаларча қувноқ ва питрак бўлади. Бу Моисейка деган жуҳуд, шапка тикадиган ишхонасига йигирма йилча аввал ўт тушгач, эс-ҳушидан айрилиб қолган тентак.

6-номерли палатадагилардан ёлғиз шунгагина ҳовлига, ҳатто касалхона ҳовлисидан кўчага чиқишга рухсат берилган. У касалхонанинг қадрдон кишиси ва беозор, безиён тентаги. Аллақачонлардан буён кўчаларда уни болалар ва итлар билан қуршалган ҳолда кўришга одатланилган; шаҳарнинг масхарабози бўлгани учун у бундай ҳуқуқдан кўп вақтдан буён фойдаланса керак. У кўчаларда эгнига чопон, бошига ғалати қалпоқ, оёғига туфли кийиб, баъзан яланг оёқ, ҳатто иштонсиз ҳам юраверади. Эшик ва дўконлар олдида тўхтаб, бир тийин сўрайди. Бир ерда унга квас, иккинчи ерда нон, учинчи ерда бир тийин беришади. Шундай қилиб, у, одатда, хонасига қорни тўйиб ва бойиб қайтади. Олиб келган нарсасининг ҳаммасини Никита тортиб олади. Бу қилиқни солдат дағаллик билан астойдил чўнтақларини ағдариб ва худони ўртага солиб, бундан сўнг жуҳудни асло кўчага чиқармай қўйишини ва дунёда тартибсизликдан кўра ёмон кўрган иши йўқлигини айтиб, қилади.

Моисейка серманзират. Уртоқларига сув беради, ухлаб ётган бўлсалар, устларини ёпиб қўяди, кўчадан уларга бир тийиндан

пул келтиришни, яна ҳаммасига биттадан янги шапка тикиб беришни ваъда қилади; сўл томонда ётган фалаж кўшнисига қошиқ билан овқат едириб қўяди. Бу ишларни у ичи ачишганидан ё бирор одамгарчилик юзасидан эмас, ўнг томонидаги кўшниси Громовга тақлид этиб, беихтиёр, унга бўйсунганидан қилади.

Иван Дмитрич Громов ўттиз уч ёшга кирган киши; ўзи киборлардан, илгари суд пристава ва губерна котиби бўлган, ҳозир биров таъқиб қилаётир, деган дардга мубтало. У ғужанак бўлиб ўрнида ётади ё сайр қилаётган одамдек уйнинг у бошидан-бу бошига қатнайди, жуда кам ўтиради. У, қандайдир бир номаълум нарсени кутиб, доим ҳаяжон ичида, ваҳима чанғалида, диққат қилиб туради. Агар даҳлизда бирон шарпа сезса, ё ҳовлида бирон товуш эшитса бас, дарров бошини кўтаради ва: мени олиб кетгани келаётган бўлмасинлар? Мени излаётган бўлмасинлар? деб қулоқ солади. Шундай пайтда унинг юзида қаттиқ безовталиқ ва нафрат акс этади.

Менга унинг ёноқлари чиққан, кенг, ҳамиша хомуш ва заҳил, кўп вақтлардан буён ваҳима билан курашиб, азоб чекиб келаётган қалбини ойна каби ўзида акс этдириб турган юзи жуда ёқади. Унинг юз буриштиришлари ғалати—бирон оғриқнинг натижасига ўхшайди, лекин чуқур ва ҳақиқий изтироб из ташлаган латиф чеҳрасида идрок ва закийлик аломати бор. Кўзларида ёқимтойлик, саломатлик жилваси кўринади. Унинг ўзи менга маъқул, ёқимли, сермулозамат ва Никитадан бошқа ҳаммага жуда одоб билан муомала қилади. Бирор кишининг қошиғи ёки тугмаси тушиб кетса, сакраб туриб олиб беради. Ҳар куни эрталаб ўртоқларига салом беради. Урнига ётаркан, уларга хайрли кеч тилайди.

Диққати доимо қаттиқ ишлаб туриши ва юз буриштиришларидан ташқари, унинг жиннилиги яна шундан иборатки, баъзан у, кечқурунлар чопонга ўралиб, аъзойи бадани қалтираб, тиштишига тегиб тақиллаб, уйнинг у бошидан-бу бошига ва каравотлар орасида тез-тез юра бошлайди. Гўё уни қаттиқ безгак тутаётганга ўхшайди. Тўсатдан тўхтаб ўртоқларига қараб қолишидан қандайдир жуда муҳим гап айтмоқчи бўлганлиги билинади, лекин сўзимга қулоқ солишмайди ёки тушунишмайди, деган хаёлга боради шекилли, чидамсизлик билан бош силкитади-ю, яна юраверади. Лекин тездан сўзлаш истаги барча мулоҳазалардан ғолиб келади-да, у ўзини қўйиб юбориб, қизгин ва эҳтирос билан сўзлайди. Унинг сўзлари тартибсиз, худди алаҳлашга ўхшаш қисқа-қисқа, шиддатли, баъзан тушуниб бўлмайдди. Шуниси борки, сўзларида ҳам, товушида ҳам қандайдир ғоят яхши бир оҳанг бор. Сўзлаётганда унинг жиннилиги ва инсонлиги намоён бўлиб туради. Унинг телбалик сўзларини ёзиб англатиш қийин. У инсон разиллиги, ҳақиқатни бўғувчи жабр-зулм, яна вақти келиб ер юзида бўладиган гўзал ҳаёт ва ҳар дақиқа золимларнинг аҳмоқлиги ва бераҳмлигини унинг ёдига солиб турган

деразалардаги темир панжаралар ҳақида сўзлайди. Унинг сўзларидан ҳали замони ўтмаган эски, тартибсиз ва қовушмаган ашулалардан тузилган қурама пьеса ҳосил бўлади.

II

Бундан 12—15 йиллар аввал, шаҳарнинг энг катта кўчаларидан бирида, ўз ҳовлисида Громов деган ўзига тўқ обрўли бир мансабдор бўлиб, унинг Сергей ва Иван деган иккита ўғли бор эди. Сергей тўртинчи курс студенти экан, сил бўлди-ю, тўсатдан ўлиб қолди. Бу ўлим эса Громов оиласи устига тўсатдан туша бошлаган бир қанча бахтсизликларнинг бошланиши бўлди. Сергейнинг вафотидан бир ҳафта кейин, кекса отаси қалбаки ҳужжатлар ясагани ва ҳукуматнинг пулини еб қўйгани учун судга берилди ва шу орада тиф бўлиб, турма касалхонасида ўлди. Уйи ва бутун моллари ким ошди савдоси билан сотилиб, Иван Дмитрич билан онаси ҳеч нарсасиз қолди.

Илгари, отаси бор маҳалда, Иван Дмитрич Петербургда яшаб, университетда ўқиётган чоғида ҳар ойда уйдан келган 60—70 сўмни олиб турар, муҳтожлик нималигини билмас эди. Энди эса ҳаётини қатъий равишда ўзгартиришга тўғри келди. Арзимаган пул учун эртадан-кечгача дарс бериш, хат кўчириш керак, шунга қарамай очин-тўқин қолди. Чунки топган пулининг ҳаммасини онасига юборди. Иван Дмитрич бундай турмушга дош беролмади, руҳи тушиб, кўнгли синиб, ўқишни йиғиштирди-да, уйига кетди. Бу ерда, ўз шаҳарчасида танишлари орқали уезд мактабига ўқитувчи бўлиб кирди. Лекин ўртоқлари билан чиқишолмади, ўқувчиларга ёқмади, тез кунда ишдан бўшади. Онаси ўлди. У ярим йилча ишсиз юрди, куни фақат нон-сув билан ўтди, сўнг суд пристави бўлиб ўрнашди, касаллиги учун ишдан бўшатишгунча шу жойда хизмат қилди.

У ҳеч қачон, ҳатто йигитлик, студентлик чоғида ҳам соғлом кўринмас эди. Доим ранги кетган, нимжон, салга шамоллайдиган, чимхўр, кам уйқи эди. Бир рюмка вино ичса, дарров боши айланиб, эсини йўқотиб қўяр эди. Унда одамга аралашиб майли зўр бўлса-да, ўзининг тезлиги ва бадгумонлиги туфайли ҳеч ким билан ошна бўлолмас, дўсти ҳам йўқ эди. Шаҳар халқи ҳақида таҳқир билан сўзлаб, уларнинг қўпол, нодонлиги ва ғафлат босиб, ҳайвонларча яшаши менга қабих ва жирканч туюлади, деярди. У ингичка овоз билан қичқириб, қизишиб, доим астойдил ё нафратланиб ва жаҳли чиқиб, ё завқ билан ва таажублонли сўзлар эди. У билан нима ҳақда сўзлашманг, гапни шу томонга айлантирарди: шаҳар дим, киши зерикади, жамиятда юксак мақсад йўқ, ҳаётни жабр-зулм, фаҳш, олчоқлик билан турли шаклга киргизиб бемаъни кун кечиради, муттаҳамларнинг эгни бутун, қорни тўқ, виждонли одамлар очин-тўқин яшайди; жамиятга мактаб, тўғри йўлга бошловчи маҳаллий газета, театр, оммавий китобхонлик, илмий кучларнинг бир ўринга тўпланиш-

лари зарур; жамиятнинг онги шунчалик оширилмоғи керакки, ўз нуқсини кўриб, кайфи учиб кетсин, деярди. Ҳ, одамлар ҳақида фикр юритганда қуюқ бўёқларни беради, бошқа рангларни инкор қилиб, фақат оқ билан қорадан фойдаланади; унинг фикрича инсоният муттаҳамларга ва тўғри одамларга бўлинади; ўрта хили бўлмайди. Хотин-қизлар ва муҳаббат ҳақида доим эҳтирос ва завқ билан сўзлайди-ку, аммо ўзи бирон марта ошиқ бўлмаган.

Фикрларининг кескинлиги ва ўзининг асабийлигига қарамай шаҳарликлар уни севишади, эркалатиб, орқасидан Ваня деб аташади. Унинг назокати, сермулозаматлиги, серандишалиги, гўзал ахлоқи, нимдошгина камзули, заиф кўриниши ва оилавий бахтсизлиги ҳаммаси бир бўлиб кишида унга нисбатан қандайдир раҳмдиллик уйғотади; унинг устига ўзи кўп китоб кўрган, яхшигина маълумотли ва шаҳарликларнинг фикрича, ҳамма нарсадан хабардор, гўё жонли луғат эди.

У жуда кўп китоб ўқиган. Ҳамиша клубда ўтирар, асабий ҳолда кичкина соқолини ўйнаб китобми, журналми варақларди; юзига қараб турилса, китоб ўқиётганга эмас, бир нарсани чала чайнаб ютаётганга ўхшарди. Ўқиш ҳам унинг носоғлом одатларининг бири дейиш мумкин, чунки қўлига нима тушса — бултурги газетами, календарми — бир зайлда иштиёқ билан дарҳол ўқишга тутинарди. Уйда бўлса, китобни доим ётиб ўқирди.

III

Куз кунларининг бирида эрталаб, пальто ёқасини кўтариб қўйиб тор кўча, пастқам жойларда, лойда шалоплаб Иван Дмитрич ижро варақа бўйича қандайдир мешчандан пул ундиргани кетаётган эди. Бугун эрталаб ҳам одатдагича унинг таъби хира. Тор кўчаларнинг бирида оёқларига кишан урилган икки маҳбус билан милтиқ кўтарган тўрт солдат учради. Илгари ҳам Иван Дмитрич шу сингари маҳбусларни тез-тез учратарди ва ҳар гал улар бунинг кўнглини ғаш қилиб, юрагини эзар эди. Лекин бу галги учратиш унда қандайдир алоҳида, ажойиб бир таъсир қолдирди. Нимагадир тўсатдан унинг кўнглига мени ҳам шуларга ўхшатиб, оёғимга кишан уриб, худди шу тахлитда лойда турмага ҳайдаб кетишлари мумкин, деган гап келди. Мешчаннинг уйда бир оз ўтиргач, уйга қайтаркан, почтахона олдида ўзига таниш полиция нозирини учратди, нозир саломлашди-да, биргаллашиб бир неча қадам юрди, негадир бу воқеа унга шубҳали туюлди. Уйга келиб кечгача ҳалиги маҳбуслар, милтиқли солдатлар хаёлидан нари кетмади, англаб бўлмайдиган бир васваса ўқишга ва фикрини бир жойга тўплашга халақит берди. Кечқурун уйига чироқ ёқмади, тунни ухламай, мени қамоққа олиб, кишанга солишлари ва турмага қамашлари мумкин, деган хаёлда ўтказди. У ҳеч қандай гуноҳи йўқлигини билади ва бундан сўнг ҳам ҳеч кимни ўлдирмаслиги, ўт қўймаслиги ва ўғирлик қил-

маслигига ишончи комил; лекин киши ўзи билмай туриб, ёки ғайриихтиёрий равишда гуноҳ қилиши қийинми, тухматга қолиш, қолаверса, суд хатоси-чи? Ахир, халқнинг асрий тажрибаси: турмага тушмайман, девона тўрвасини илмайман дема, дегани бежиз эмас-ку. Айниқса, судьяларнинг ҳозиргача иш олиб боришида хато қилишлари жуда мумкин, яна бунда ҳайрон бўларлик ҳеч гап йўқ. Бошқаларнинг азобига иш, хизмат юзасидангина қарайдиган одамлар, масалан: судьялар, полициялар, докторлар, бориб-бориб шу қадар сийқа бўлиб кетишадими, иши тушган одамга, ҳарчанд расмий муомала қилмайман десалар ҳам қўлларидан келмайди: бу жиҳатдан улар уй орқасида қўй ва бузок сўйиб, қонга парво қилмайдиган деҳқондан фарқ қилмайди. Шахсга расмиятчилик, бепарволик билан муносабатда бўлинар экан, бугуноқ бир одамни барча ҳуқуқларидан, бор-йўғидан маҳрум қилиб, сургунга юборишлик учун судьяга фақат битта нарса керак, у ҳам бўлса вақтдир. Ишнинг баъзи расмий жиҳатларига риоя қилишга кетадиган вақт (ўша расмиятлар учун судьяга ойлик тўланади), сўнг — иш тамом. Қани ундан кейин темир йўлдан икки юз чақирим узоқдаги бу кичкина, ифлос шаҳарчада адолат ва ҳимоятни излаб кўр-чи! Турли жабр-зулм, жамият томонидан гўё шундай қилиниши лозим бўлган бир эзгуликдай қарши олиниб, ҳар бир инсоф юзасидан қилинган иш, масалан, бировни оқлаш ҳақидаги ҳукм уларни қаноатлантирмай, интиқом уйғотган ерда, ҳақиқат тўғрисида ўйлашнинг ўзи бир ҳол эмасми?

Эрталаб Иван Дмитричнинг юраги ваҳм олиб, пешонасини совуқ тер босган ва ҳар дақиқада келиб, қамоққа олиб кетишларига қаттиқ ишонган ҳолда ўрнидан турди. Кечаги қора хаёллар бу кунгача нари кетмаган экан, — деб ўйларди у, — демак, бир гап бор-да. Ахир, бекордан-бекорга кишининг бошига бундай хаёл келмайди-ку.

Мана, миршабнинг секин-секин юриб, дераза ёнидан ўтиши бежиз эмас. Икки киши уй олдида тўхтаб, жим турибди. Нега улар индамайди!

Шу зайлда Иван Дмитрич учун мудҳиш кечалар ва кундузлар бошланди. Дераза ёнидан ўтувчилар ва ҳовлига кирувчиларнинг ҳаммаси жосус ва изқувар бўлиб кўринаверди. Одатда, чошгоҳ пайтида исправник икки отлиқ извошда кўчадан ўтарди; ўзининг шаҳар ёнидаги боғидан миршабхонага боради, лекин ҳар гал Иван Дмитричнинг назарида, у одатдагидан қаттиқроқ от чоптираётгандек, айрим бир тарзда, худди шаҳарда бир янги хавфли гуноҳкор пайдо бўлганини айтишга шошилаётгандек кўринарди. Иван Дмитрич ҳар қўнғироқ товушидан, ҳар дарвоза тақиллашидан чўчиб тушади, беканикида ҳар бир янги одамни кўрганда кўнгли қаттиқ гаш бўлади; агар жандарм ёки полицияга дуч келиб қолса, кулимсирайди ва бепарво бўлиб кўриниш учун ҳуштак чала бошлайди. У бутун-бутун кечаларни қамоққа олиб кетишларини кутиб, мижжа қоқмай ўтказади, лекин уй

бекасининг назарига ухлаётгандек кўриниш учун қаттиқ хуррак тортиб, оғир нафас олиб чиқади, модомики, кўзига уйқу келмас экан, виждон азоби қийнаётган бўлади-да, гуноҳкор ҳисобланиши учун нақадар кучли далил, фактлар ва соғлом мантиқ уни бу ваҳималарнинг ҳаммаси — бўлмағур гап ва савдойилик, агар масалага чуқурроқ қаралса, қамоққа олинишидан, турмага қамалишдан қўрқарлик ҳеч гап йўқ, кўнгил хотиржам бўлса бас, деб ишонтирар эди-ку, лекин қанчалик чуқурроқ, мантиқлироқ фикр юритса, васваса шунчалик кучайиб, баттарроқ қийнар эди. Бу эса бир дарвишнинг қўл урилмаган ўрмон дарахтларини кесиб, ўзига жой ҳозирламоқчи бўлганига ўхшарди; дарвиш қанчалик жон куйдириб болта урса, ўрмон шунчалик тез ўсиб, қуюқлашаверибди. Ниҳоят, Иван Дмитрич бунинг бефойдалигини кўриб, ўйлашга бутунлай хотима берди, ўзини биратўла ваҳима ва умидсизлик чангалига ташлади.

У яккаликка берилиб, ўзини одамлардан четга торта бошлади. Илгари ҳам асло дидига ўтиришмайдиган хизмати, энди бутунлай жонига тегди. Негаки, қандай қилиб бўлмасин, қўлга туширишди, билдирмасдан чўнтагимга пул солиб қўйиб, кейин топиб, пора олди, дейишди ёки ўзим билмай қолиб ҳукумат қоғозларида ясама ҳужжатга тенг келадиган хатога йўл қўяман, ё бировнинг пулини йўқотиб қўяман, деб қўрқар эди. Қизиқ бир ҳол: бошқа вақтда ҳеч қачон унинг зеҳни бунчалик ўткир ва ижодкор бўлмаган эди, энди эса, ўз озодлиги ва номусига бўладиган таҳдиддан жиддий хавфсираб, ҳар кун минглаб турли-туман ваз-лар ўйлаб чиқаради. Лекин шуниси борки, ундаги ташқи оламга, жумладан, китобга қизиқиш анча сусайди ва яхшигина овсар бўлиб қолди.

Баҳорда ердан қор кетгач, қабристон ёнидаги жардан бир ўғил бола ва бир кампирнинг чала ириган ўлиги чиқди. Белгиларга кўра уларни биров ўлдирган эди. Бутун шаҳарда ҳалиги ўликлар ва уларнинг номаълум қотиллари ҳақида гап тарқалди. Иван Дмитрич мени ўлдирган демасинлар, деб кўчага чиқиб илжайиб юрди, танишлари билан учрашиб қолгудай бўлса қизариб-бўзариб заиф ва ҳимоясиз одамларни ўлдиришдан кўра қабиҳроқ гуноҳ йўқлигига ишонтаришга уринарди. Лекин бу хомхаёл ҳам тинкасини қуритди ва бир оз ўйлади-да: менинг аҳволимда энг яхши-си — беканинг ертўласида бекиниб ётиш, деб билди. Ертўлада кечгача ўтирди, кечани ҳам ўтказиб, эртасига кун бўйи чиқмади, жуда совуқ эди, қоронғи тушишини пойлаб, худди ўғрига ўхшаб, аста чиқиб, уйга кирди. Тонг отгунча уй ўртасида қимир этмасдан тик туриб, қулоқ солиб чиқди. Эрталаб кун чиқмасдан беканинг уйига печь тузатадиган усталар келишди. Иван Дмитрич уларнинг ошхонадаги печни тузатгани келганини яхши билади, лекин васваса унга: булар уста кийимида келган полициялар, дейди. У секин-аста уйдан чиқди-ю, ваҳима ичида, бош яланг, камзулсиз кўча бўйлаб чолиб кетди. Орқасидан итлар вовиллаб қувлади, қаердадир орқадан биров қичқирди, ел визиллаб қуло-

ғини битирди ва Иван Дмитричга бутун дунёдаги жабру зулм бир бўлиб, орқасидан қўвлаётгандай туюлди.

Уни ушлаб олишди, уйга олиб келишди ва бекасини доктор чақиришга юборишди. Доктор Андрей Ефимич,— бу киши тўғрисида кейин гапирамиз,— Иван Дмитричнинг бошига латта ҳўллаб ёпишни буюрди ва лавр-олча сузини ёзиб берди, қайғули ҳолда бош чайқаб, бекага, бундан сўнг келмайман, чунки ақлдан озаётган одамларга халақит бериб бўлмайди, деб кетди. Уйда ётишга ва даволанишга ҳеч нарсаи йўқлигидан, тезгина уни касалхонага юборишди, у ерда, таносил касаллар палатасига ётқизилди. У тун бўйи ухламас, хархаша қилар, касалларни безовта этарди, Андрей Ефимичнинг буйруғи билан тезда 6-номерли палатага кўчирилди.

Бир йилдан сўнг Иван Дмитрич шаҳарда ҳамманинг эсидан бутунлай чиқди ва бекаси бостирма тагидаги чанага олиб бориб ташлаган китобларини болалар ташиб кетди.

IV

Иван Дмитричнинг чап томондаги ҳамхонаси айтиб ўтганим жуҳуд Моисейка; ўнг томондагиси эса жуда семиз, думалоқ бўлиб қолган, юзида ҳеч қандай фикр ифодаси йўқ, зеҳндан маҳрум бир киши. Бу — кўп вақтдан буён фикр этиш, сезиш хусусиятларини йўқотиб қўйган камҳаракат, хўра ва ифлос бир ...махлук. Ундан ҳамиша кўнгил оздирадиган қўланса ҳид келиб туради.

Унинг жойини тозалайдиган Никита муштини аямай, кучининг борича жуда қаттиқ уради, бу ерда кишининг ваҳмини келтирадиган нарса уни уришлари эмас, бунга одатланиш мумкин, ҳалиги бефаҳм ҳайвоннинг таёққа қарши на товуш, на ҳаракат, на кўзларида бирор ифода акс эттириш билан жавоб қайтармай, безрайиб, фақат оғир бочкадек сал-пал қўзғалиб қўйишидир.

6-номерли палатада истиқомат қилувчиларнинг бешинчиси ва сўнггиси — бир вақтлар почтада хат сараловчи бўлиб ишлаган ушоққина, озғин, ёқимли, лекин юзида маккорлик акс этиб турган сариқ сочли мешчанин. Унинг хушнудлик билан боқаётган маъноли, хотиржам кўзларига қараганда кўнглида қандайдир жуда муҳим ва ёқимли махфий сири бордек кўринади. Унинг ёстиғи ва тўшаги тагида бир нарсаи борки, уни ҳеч кимга кўрсатмайди. Ўғирлаб ёки тортиб олишади деб қўрққанидан эмас, уялганидан кўрсатмайди. Баъзан дераза ёнига боради-да, ўртоқларига орқасини ўгириб, кўкрагига нимадир тўқади, кейин бошини эгиб қарайди, агар ўша тобда унинг ёниг бориб, хижолат тортиб кўкрагидан ҳалиги нарсани юлиб олади. Лекин унинг сирини билиш қийин эмас.

— Табрикланг,— дейди у кўпинча Иван Дмитричга қараб,— мен иккинчи даража юлдузлик Станислав ордени билан мукофотланишга тавсия этилибман. Иккинчи даража юлдузлик фақат

чет элликларга берилгүвчи эди, лекин мен учун негадир истиснога йўл қўйишмоқчи,— деб ҳайрон бўлиб, елкаларини учуриб кулимсирайди,— буни қаранг, тўғриси айтсам, ҳеч кутмаган эдим!

— Мен бу нарсаларга тушунмайман,— деди Иван Дмитрич хомушгина.

— Лекин биласизми, мен эртами-кечми, ахир нимага муваффақ бўламан? — деб давом этади собиқ хат сараловчи, айёрлик билан кўзларини қисиб.— Мен, албатта Швециянинг «Полярная звезда» сини оламан. Шундай орденки, киройи овора бўлганингга арзийди. Оқ крест, қора лентали жуда чиройлик орден.

Эҳтимол бошқа ҳеч ерда ҳаёт шу жойдагидек бир зайлда ўтмаса керак. Фалаж билан семиз кишидан бошқа касаллар эрталаб туриб, даҳлизга чиқиб, катта челақда юз-қўл ювишади ва чопонларининг барига артишади; ундан кейин Никита катта корпусдан келтирган чойдан қўргошин кружкада ичишади. Бир кишига бир кружкадан ортиқ чой берилмайди. Туш пайтида нордон карам шўрва билан бўтқа ейишади, кечқурун кундузгидан қолган бўтқани ейишади. Овқат орасидаги вақтда ётишади, ухлашади, деразадан қарашади ва уйнинг у бурчидан-бу бурчига юришади. Ҳар кун аҳвол шу. Ҳалиги собиқ хат сараловчи ҳам фақат бир хил орден ҳақида сўзлайди.

Олтинчи палатадагилар янги одамни камдан-кам кўришади. Янги жинни бўлганларни доктор кўпдан бери қабул қилмай кўйган, бориб жиннихоналарни кўрадиган ҳаваскорлар эса бу дунёда жуда оз. Бу ерга ҳар икки ойда бир марта сартарош Семён Лазарич келади. Унинг қандай қилиб жинниларнинг сочини олиши ва Никитанинг қай тахлитда унга ёрдам бериши, ҳар гал маст бўлиб, кулимсираб кетаётган сартарошни кўрганда, касалларнинг қанчалик жон титроғига тушишлари ҳақида сўз очмаймиз.

Бу ерга сартарошдан ўзга ҳеч ким келмайди. Касаллар ҳар кун фақат Никитани кўришга маҳкум.

Айтмоқчи, яқинда бутун касалхонага анча ажиб бир хабар тарқалди.

6-номерли палатага доктор келиб турадиган бўлибди, деган овоза тарқалди.

V

Ажиб хабар!

Доктор Андрей Ефимич Рагин — ўзига яраша кўп яхши одам. Айтишларича, у ёшлигида анча художўй бўлиб, руҳоний мансаблардан бирида хизмат қилишга тайёрланиб юрган экан. 1863 йилда гимназияни тамомлагандан кейин, диний академияга кирмоқчи бўлибди, лекин жарроҳ ва тиб олими бўлмиш отаси заҳархандалик билан ундан кулиб, агар поп бўлсанг, асло ўғлим демасман, дебди. Бу гапнинг қанчалик тўғри эканини билмайман, лекин

Андрей Ефимичнинг ўзи тиб илмига ва умуман махсус фанларга майли ҳеч қачон бўлмаганини неча бор айтган эди.

Ҳарқалай тиббий факультетни битиргандан кейин поп бўлмади. Художўйлик ҳам қилмади, ҳозирги қиёфаси руҳонийларга қанча кам ўхшаса, докторликни бошлаган чоғларида ҳам худди шундай эди.

Унинг кўриниши қўпол, дағал, деҳқонларга ўхшайди, юзи, соқоли, яси сочи, мустаҳкам ҳамда беўхшов жуссаси, катта йўллардаги баднафс ва ўжар, давангирдек майхоначини эслатади. Баджаҳл кўринадиган юзи майда-майда кўк томирлар билан қопланган, кўзлари кичик-кичик, бурни қип-қизил. Баланд бўйли, кенг яғринлик бўлиш билан бирга оёқ-қўллари ҳам баҳайбат, катта, агар бир мушт урса, чилпарчин қиладиганга ўхшайди. Аммо кўп эҳтиёт ва оҳисталик билан секин-секин қадам қўяди; агар тор йўлакда дуч келиб қолсангиз у, албатта сиздан олдин тўхтаб йўл беради ва кутганингизча йўғон товуш билан эмас, ингичка овоз билан: кечиринг!— дейди. Унинг бўйнига кичикроқ шиш келган, ўша шиши оҳорланган қаттиқ ёқа тақишга халақит беради, шу сабабдан доим читданми, оқ сурупданми юмшоққина кўйлак кийиб юради. Умуман докторчасига кийинмайди. Битта костюмни ўн йиллаб эгнидан туширмайди, жуҳуд дўконидан олинган янгиси ҳам унинг эгнида худди эски ва ғижим бўлган кийимга ўхшаб кўринади; битта костюмда касал ҳам қарайди, овқат ҳам ейди, меҳмонга ҳам бораверади; лекин бу пишиқлигидан эмас, усти-бошига бутунлай аҳамият бермаслигидан.

Андрей Ефимич бу шаҳарга, иш қабул қилмоқчи бўлиб келганида, бу «хайрия маҳкамаси» жуда ёмон аҳволда эди. Палаталардаги, йўлаклардаги, ҳовлидаги қўланса ҳиддан кишининг кўнгли озар эди. Касалхонада хизмат қилувчи эркаклар, касалларга қаровчи аёллар ва уларнинг болалари кечаси палаталарда касаллар билан бирга ётишарди. Қандала, суварак, сичқонларнинг кўплигидан дод дейишарди. Жарроҳлик бўлимидан сарамас касали аримасди. Бутун бошлиқ касалхонада иккитагина скальпель бўлиб, битта ҳам термометр йўқ, ванналарга картошка солиб қўйилганди. Касалхона нозири, омборчи ва фельдшер касалларнинг нарсаларини ўғирларди. Андрей Ефимичдан олдинги доктор ҳақида бўлса, касалхонанинг спиртини ўғирлаб сотарди, касал аёллар ва касалларга қаровчи аёллардан ўзига бутун бошли ҳарамхона қилиб олган эди, дейишади. Шаҳарда бу тартибсизликларни жуда яхши билишади, ҳатто муболаға қилиб сўзлашади-ку, лекин совуққонлик билан қарашади; баъзилар касалхонада фақат мешчанлар билан деҳқонлар ётишади, улар норози бўлишмайди, чунки уйларида касалхонадагидан ёмонроқ шароитда туришади; уларни қуш эти бериб боқсинми?! дейишади. Яна бир хиллари, земство ёрдам бермаса шаҳарнинг ўз кучи билан яхши касалхона тутиш қийин гап; худога шукур, ёмон ҳам бўлса касалхона бор-ку, дейишади. Яқинда дунёга келган земство, шаҳарнинг ўз касал-

хонаси бор-ку, деб шаҳарда ҳам, шаҳарга яқин жойда ҳам шифохона очмади.

Андрей Ефимич касалхонани кўздан кечириб чиққандан кейин бу муассаса ахлоқсизлик ўчоғи ва шу ерда яшовчиларнинг соғлигига ҳаддан ташқари зарарли деган ҳулосага келди. Унинг фикрича амалга ошириш мумкин бўлган ишнинг энг яхшиси — касалларни эркинликка чиқариб юбориб, касалхонани ёпиб қўйиш эди. Лекин у шундай хаёлга борди: бу нарса ёлғиз менинг ихтиёримда эмас, яна бундай қилишнинг фойдаси ҳам бўлмайди; агар маънавий ва моддий ифлосликни бир жойдан чиқариб ташласангиз, иккинчи жойга бориб тушади; ўзи емирилиб битишини кутиш керак. Бунинг устига ҳамон одамлар шундай касалхона очиб, чидаб келишаётган экан, демак, ўзларига керакдир-да, турмушдаги хурофотлар ва шунинг сингари ярамас ва қабиҳ ишлар ҳам керак, чунки бора-бора гўнгдан қора тупроқ ҳосил бўлгандек, булардан ҳам бир эзгулик пайдо бўлади. Ер юзидан бирон яхши нарса йўқки, у ўзининг яралишида ифлосликдан келиб чиқмасин. Ишни қабул қилиб олгач, Андрей Ефимич ҳалиги тартибсизликларга кўринишидан анча бепарволик билан қаради. Касалхонада хизмат қилувчи эркаклар ва касалларга қаровчи аёллардан бундан сўнг палаталарда ётмасликларинигина илтимос қилди, яна касалхонага инструментлар солинган иккита шкаф қўйди; аммо нозир, омборчи фельдшер ва жарроҳлик бўлимидаги сарамас касали ўз жойларида қолишди.

Андрей Ефимич идрок ва ҳалолликни гоят севади, лекин атрофида ҳалол ва онгли турмуш яратишга иродаси етмайди. ўз ҳуқуқига ишонмайди. Буюриш, ман қилиш ва мажбур қилишнинг мутлақо уддасидан чиқолмайди. Гўё асти қаттиқ гапирмаслик ва буйруқ феълени бутунлай ишлатмаслик учун сўз берганга ўхшайди. «Бер» ёки «Олиб кел» дейишлик унинг учун машаққат; қорни очган чоғларида ботина олмасдан бир йўталиб қўяди-да, сўнг ошпаз хотинга, «чой ичиб олсаммикин-а...» ёки «овқатланиб олсаммикин-а», дейди. Касалхона нозирига ўғирликни тўхтат дейиш ё уни ҳайдаб юбориш, бўлмаса ҳалиги текинхўрлик вазифани бутунлай йўқотиб қўя қолишлик асти қўлидан келадиган иш эмас. Андрей Ефимични алдаётганларида, мунофиқлик билан мақтаётганларида ёки қўл қўйдириш учун ясама ҳужжат тутганларида қисқичбақа сингари қип-қизариб кетади ва ўзини айбли ҳис этади, шундай бўлса ҳам ҳужжатга қўл қўяди; агар касаллар унга очликдан ёки касалларга қаровчи аёлларнинг қўпол муомаласидан шикоят қилишса, у хижолат бўлади ва гуноҳкор одамдай:

— Яхши, яхши, ҳали суриштириб кўраман... эҳтимол бирон англашилмовчилик ўтгандир... — деб қўяди.

Янги келган чоғларида Андрей Ефимич жон куйдириб ишлади. Ҳар кун туш пайтигача касал қабул қилди, операциялар қилди, ҳатто акушерлик тажрибаси билан ҳам шуғулланди. Хотинлар унинг тўғрисида: жуда диққат билан қарайди, касал-

ни, айниқса болалар ва хотинлар касалини яхши билади, дейишарди. Лекин вақт ўтиши билан ишнинг бир хилдалиги ва чамаси натижасизлиги уни зериктиради. Бугун ўттизта касални қабул қилсанг, эртага қарабсанки, ўттиз бештаси тайёр, унинг эртасига қирқтаси, шу тахлитда кундан-кунга, йилдан-йилга, шаҳарда эса, ўлаётганларнинг сони камаймайди, касаллар келишини қўймайди. Эртадан тушгача қабул қилинадиган қирқта касалга жиддий ёрдам беришнинг ҳеч имкони йўқ, демак, ғайри-ихтиёрий равишда алдаш бўлиб чиқади. Ҳисобот йили ўн икки минг қатнаб боқизувчи касал қаралибди, демак, оддий қилиб айтганда ўн икки минг киши алданибди. Оғир касалларни палатага ётқизиб, уларни фан қоидаси билан даволашнинг яна иложи йўқ, чунки қоида бўлгани билан, фан йўқ; агар фалсафа сотишни қўйиб, бошқа докторлар сингари эзмалик билан қоида бўйича иш олиб бормоқчи бўлинганда ҳам, бунинг учун ифлослик эмас, аввало озодалик ва соф ҳаволи жой; сассиқ, ачиган қарам шўрва эмас, яхши овқат; ўғрилар эмас, ҳақиқий ёрдамчилар керак.

Ҳамон ўлим ҳар кимнинг бошида бор экан, нега энди уларнинг ўлишига халақит бериш керак? Биронта савдогар ёки амалдор дунёда беш-ўн йил ортиқроқ турди нимаю турмади нима? Агар табобатнинг мақсади дори-дармон бериб чекаётган азобни енгиллаштириш деб ўйланса, унда ўз-ўзидан шундай савол келиб чиқадики: хўш, нега енгиллаштириш керак? Биринчидан, азоб чекиш кишини камолга етказди, дейдилар; иккинчидан, агар инсоният чиндан ҳам ўзи чекаётган азобларини турфа дорилар билан енгиллаштиришга ўрганса, дин ва фалсафадан воз кечади, шу кунгача турли фалокатлардан сақланишнигина эмас, ҳатто бахт-саодатни ҳам улардан топиб юради-ку. Пушкиндек одам ўлим олдидан қаттиқ азоб чекканлар, шўрлик Гейнедек одам неча йиллаб фалаж бўлиб ётганда, ҳаёти ҳар қандай мазмундан хориж бўлган қандайдир Андрей Ефимич ё Матрёна Савишна дард тортса нима бўбди? Улар дард тортмаганда ҳаётлари тамомила бекорчи ва амёбалар¹ ҳаётига ўхшаб қолмайдими?

Мана шундай муҳокамалар билан эзилиб, Андрей Ефимичнинг ҳафсаласи пир бўлди ва касалхонага кунда келмайдиган бўлиб қолди.

VI

Унинг ҳаёти шундай ўтади: эрталаб соат саккизда ўрнидан туради, кийинади ва чой ичади. Ундан кейин кабинетига кириб китоб ўқийди ё касалхонага кетади. Бу ерда, тор ва қоронғи йўлакда, қатнаб боқизувчи касаллар қабул вақтини кутиб ўтиришади. Уларнинг олдиларидан гишт тўшалган полни этиклари билан тўқиллатиб, касалхонада хизмат қилувчи эркаклар ва касалларга қаровчи аёллар у ёқдан-бу ёққа юришади, озгин

Бир хужайрали, микроскоп билан кўринадиган жонивор.

касаллар халатга ўралиб ўтиб туради, ўликларни ва ифлос идишларни олиб ўтишади, болалар йиғлайди, шамол ғириллаб у ёқдан-бу ёққа уриб туради. Андрей Ефимич, иситмаси балан, сил, умуман, кўнгли нозик касаллар учун бундай жойда туриш гоят оғирлигини яхши билади, лекин нима қилсин? Қабулхонада уни, бақалоқ, соқол-мўйловларини тақир қирдирган, тоза ва тўла юзли, ҳаракатлари салмоқли, янги, кенгроқ костюм кийган, фельдшерлардан кўра кўпроқ сенаторга ўхшайдиган Сергей Сергеич кутиб олади. Бу киши шаҳарда кенг миқёсда тажриба қилади, оқ галстук тақади ва ўзини мутлақо тажрибасиз докторлардан аълороқ деб ҳисоблайди. Қабулхонада, бурчакда киот¹ ичида санам осиглиқ, тагида оғир шамчиروқлар. Унинг ёнида муқаддас китобни қўйиш учун қия қилиб ишланган оқ жилдлик русича; деворларида азиз авлиёларнинг расми ва Святогорский ибодатхонасининг манзараси, уларнинг атрофига қуриб қолган бўтакўздан гулчамбарлар тақилган. Сергей Сергеич диндор, шунинг учун ҳам зеб-зийнатни яхши кўради. Ҳалиги санам ҳам унинг ҳаракати билан қўйилган; ҳар якшанба куни касаллардан биттаси унинг буйруғи билан қабулхонада товуш чиқариб акафист² ўқийди, ўқиш тугагач, Сергей Сергеич ўз қўли билан исериқ солиб, ҳамма палаталарга тутатиб чиқади.

Касаллар кўп, вақт оз, шунинг учун бутун иш, қисқа-қисқа савол бериш ва учувчан малҳам сингари, бирон суртадиган дори ёки сурги бериш билан чегараланади. Андрей Ефимич энгайини муштирага тираб хаёл суриб ўтиради ва беихтиёр савол беради. Сергей Сергеич ҳам шу ерда бўлади, қўлларини бир-бирига ишқаб, ҳар замонда сўз қистириб қўяди:

— Касал бўляпмиз, йўқчилик тортяпмиз, — дейди у, — худога яхши сиғинмаганимиздан бўляпти. Шундай!

Қабул вақтида Андрей Ефимич ҳеч қандай операция қилмайди; у кўпдан бери бу ишни тарк қилган, қонни кўрса кўнгли беҳузур бўлади. Агар боланинг оғзини очиб томоғини кўрмоқчи бўлганда, бола чирқираб қўллари билан ўзини ҳимоя қилса, қулоқлари битиб, боши айланиб кетади ва кўзларида ёш пайдо бўлади. У нари-бери дори ёзиб бериб, хотинга болани тезроқ олиб кет, деб қўл силтайди.

Қабул қиларкан, касалларнинг тортинчоқлиги, меровлиги, ёнидаги олифта Сергей Сергеич, девордаги расмлар ва ўзининг йигирма йилдан бери бериб келаётган бир хилдаги саволи дарров кўнглига тегади. Бешта-олтита касални кўради-ю кетади: қолганларини фельдшернинг ўзи қабул қилади.

Кўп вақтлардан бери уйда касал қабул қилмайдиган бўлиб кетгани ва ҳеч ким безовта қилмаслигини ўйлаб, худога шукур қилади ва уйига келиш билан Андрей Ефимич кабинетига кириб, стол ёнига ўтириб, китоб ўқишга тушади. У жуда кўп ва доим

¹ Киот — чанг ўтирмаслиги учун санам солиб қўйиладиган ойналик яшик.
² Акафист — ўқилаётганда ҳамма тик турадиган дуо.

завқ билан ўқийди; ойлигининг ярмиси китоб олишга кетади. Олти хоналик уйнинг учтаси китоб ва эски журналлар билан тўла. У кўпроқ фалсафа ва тарих асарларини севади; тиббий асарлардан фақат «Врач»нигина олади, ўшани ҳам ҳамиша охиридан бошлаб ўқийди. Бир неча соатлаб, дам олмай ўқиса ҳам чарчамайди. У бир вақтлар Иван Дмитрич ўқигани сингари тез ва шиддат билан ўқимайди, шошмасдан, у ёқ-бу ёғини ўйлаб, тушунмаган ё кўнглига ёққан жойларида тўхтаб-тўхтаб ўқийди. Китобнинг ёнида доим бир графинчада ароқ ва тузланган бодрингми, олмами, тарелкасиз, столга ёзилган мовут устида ётади. Ҳар ярим соатда у, кўзини китобдан узмай туриб, бир рюмка ароқ қуйиб ичади, сўнг, тимискилаб ҳалиги бодрингни топиб, ундан тишлаб қўяди.

Соат учда секингина ошхона эшигига яқинлашади ва бир йўталиб қўйиб:

— Дарьюшка, овқат еб олсаммикин-а?..— дейди.

Тозалик томонига аҳамият берилмай пиширилган, жўнгина овқатдан кейин Андрей Ефимич икки қўлини кўкрагига қовуштириб хонадан-хонага ўтиб ва хаёл суриб юради. Соат тўртга жом уради, кейин бешга чалади, у ҳамон юради ва хаёл суради. Гоҳ-гоҳда ошхонанинг эшиги гичирлайди ва ундан Дарьюшканинг уйқудан бўртган қип-қизил башараси кўринади.

— Андрей Ефимич, пиво ичадиган вақтингиз бўлмадими? — дейди у хавотир олиб.

— Йўқ, ҳали вақт бор...— дейди у,— сал туриб ичай... сал туриб...

Одатда кечга томон почта мудури Михаил Аверьянич келади. Бугун шаҳарда ёлғиз шу кишининг улфатчилиги Андрей Ефимичга ёқади. Михаил Аверьянич бир замонлар жуда бой помещчик бўлган ва отлиқ аскарда хизмат қилган эди. Лекин бор-йўғини барбод бериб, кексайганида муҳтожлик орқасида почта идорасида ишлашга мажбур бўлади. Унинг кўриниши соғлом ва тетик, чиройлик, оппоқ бакени¹, гўзал хулқи ва жаранглаган ёқимли овози бор. У раҳмдил ва зийрак, лекин тажанг. Агар почтага келганлардан биронтаси норози бўлса, кўнмаса ёки муҳокама қила бошласа, Михаил Аверьянич бўғилиб, титраб-қақшаб, товунининг борича: «Бас қил!» деб қичкиради. Шунинг учун ҳам аллақачонлардан бери почта бўлими киши боришга қўрқадиган идора деб ном чиқарган. У Андрей Ефимични маълумотли ва олижаноб бўлгани учун севади ҳамда ҳурмат қилади, бошқа фуқароларга эса жуда юқоридан қўли остидаги одамлардек қарайди.

— Мана мен ҳам келдим!— дейди у, Андрей Ефимичнинг олдига кираркан.— Салом, азизим! Жонингизга ҳам теккандирман, а?

¹ Бакен — икки чаккага қўйилган соқол.

— Аксинча, жуда хурсандман, — дейди доктор. — Сиз келсангиз, доим хурсанд бўламан.

Дўстлар кабинетда диванга ўтиришади ва бир қанча вақт жим қолишиб, папирос чекишади.

— Дарьюшка, бизга пиво бўлса эди! — дейди Андрей Ефимич.

Биринчи шишани ҳам жим ўтириб — доктор хаёлга ботиб; Михаил Аверьянич эса, худди кўнглида айтадиган қизиқ гапи бор одамдай хушнудлик билан — ичишади. Суҳбатни ҳаминша доктор бошлайди.

— Қандай ачинарли ҳол, — дейди у бошини қимирлатиб, шошмасдан секингина, ҳамсуҳбатининг кўзларига қарамай. У ҳеч қачон бировнинг кўзига қарамайди, — жуда-жуда ачинарли ҳол, ҳурматли Михаил Аверьянич, бизнинг шаҳаримизда ақл юргизадиган, қизиқарли суҳбатни севадиган ва шунга қобилиятли одамлар йўқ. Бу бизлар учун гоаят катта маҳрумият. Ҳатто зиёлилар ҳам разилликдан устун турулмайдилар; улардаги тушунча, сиз ишонишингиз мумкинки, паст табақа одамлар тушунчасидан юқори эмас.

— Ҳақ гап. Тўғри айтасиз.

— Узингизга маълумки, — деб давом этади доктор секингина, салмоқлаб, — дунёда инсон ақлининг юксак маънавий намоёндаларидан бошқа ҳаммаси арзимас, қизиғи йўқ нарсалар. Ақл — инсон билан ҳайвон ўртасига қатъий чегара қўяди ҳамда инсонни илоҳийлигига ишора қилади ва унга аслида бўлмаган бир қадар абадийлик бахш этади. Бундан чиқди, хузур-ҳаловат берадиган, ягона манба ақл экан. Модомики, атрофимизда ақлни кўрмас ва эшитмас эканмиз, демак, биз хузур-ҳаловатдан маҳрумимиз. Тўғри, бизда китоблар бор, лекин китоб жонли суҳбат ва алоқанинг ўрнини босолмайди. Агар руҳсат этсангиз, унча мувофиқ ўхшатиш бўлмаса ҳам, шундай дейиш мумкин: китоблар нота-ю, суҳбат — ашула.

— Ҳақ гап.

Жим қолишади. Ошхонадан Дарьюшка чиқади, эшик олдига келади-да, сиймосида ҳеч қандай маъно акс этмаган ҳолда, муштини юзига тираб, қулоқ солади.

— Оҳ! — деб чуқур нафас олади Михаил Аверьянич. — Ҳозиргиларда ақл бор дейсизми?!

Сўнгра у қадим замонда одамлар қандай яхши, қизиқ ва шодиёна ҳаёт кечирганини, Россияда ақлли зиёлилар бўлганини, уларнинг номус ва дўстлик тушунчасини қанчалик юксак даражага кўтарганларини сўзлаб беради. Векселсиз қарз беришар эди ва муҳтожликда қолган ўртоққа ёрдам қўли чўзмаслик айб ҳисобланар эди. Қандай ҳарбий сафарлар, ҳодисалар, тўқнишлар, қандай ўртоқлар, қандай хотинлар бўларди! Кавказ-чи — нақадар ажойиб ўлка! Батальон командирининг хотини-чи, аломат хотин эди, кечқурунлари офицерча кийиниб олиб, отга миниб, ёлғиз ўзи тоққа чиқиб кетар эди. Унинг қишлоқда қандайдир бир князь билан ишқ-муҳаббат можаролари бор дейишарди.

— Вой худо, дейди Дарьюшка чуқур нафас олиб.

— Ишчиларимизни айтинг! Еган овқатларимизни айтинг!
Қандай жасур либераллар эдик!

Андрей Ефимич қулоқ солади-ю, эшитмайди, пивони хўплаб қўйиб, алланима тўғрисида ўйлайди.

— Ақлли одамлар ва уларнинг суҳбати тез-тез тушимга кириб туради,— дейди у тўсатдан Михаил Аверьяничнинг сўзини бўлиб.— Отам мени хўп ўқитди-ю, лекин олтмишинчи йиллардаги оқим таъсири остида доктор бўлишликка мажбур қилди. Агар ўша вақтларда унинг сўзига қулоқ солмаганимда, ҳозир фикр ўчоғининг худди марказида бўлардим, деб ўйлайман. Эҳтимол, бирон факультетнинг аъзоси бўлар эдим. Албатта, ақл ҳам абадий эмас, ўткинчи-ку, лекин сиз менинг нима учун унга мойиллигимни биласиз. Ҳаёт — аламли бир дом. Фикрловчи инсон улғайиб, ақли камолга етганда, беихтиёр ўзини қутулишнинг иложи бўлмаган бир домга илингандай ҳис қилади. Ҳақиқатан, унинг ихтиёридан ташқари, қандайдир тасодифлар орқасида йўқдан бор бўлиб, оламга келади... Нега? У нега мавжудлигининг маъносини ва мақсадини билишни истайди — унга айтилмайди ёки ақл бовар қилмайдиган сўзларни айтишади, тақиллатади,— унга эшик очмайдилар; ўлим ҳам унинг ихтиёридан ташқари келади. Мана, турмадаги кишилар, умумий бахтсизлик туфайли кишилар бир жойга тўпланганларидан анча енгил тортгандай бўладилар, ҳаётда ҳам таҳлил ва умумий хулоса чиқаришга мойил одамлар бир ерга йиғилишиб, эркин ва шарафли гоёларини ўртоқлашиш билан вақт ўтказганларида ҳалиги дом сезилмайди. Бу жиҳатдан ақл ҳеч қиёссиз ҳузур-ҳаловатдир...

— Ҳақ гап.

Андрей Ефимич ҳамсуҳбатининг кўзларига қарамай аста ва тўхтаб-тўхтаб ақлли одамлар ва уларнинг суҳбати ҳақида сўзлайди. Михаил Аверьянич бўлса диққат билан қулоқ солади ва унинг фикрига қўшилиб, ҳақ гап, деб ўтиради.

— Сиз руҳнинг абадийлигига ишонасизми?— дейди тўсатдан почта мудири.

— Йўқ, ҳурматли Михаил Аверьянич, ишонмайман ва ишонимга асос ҳам йўқ.

— Тўғриси айтсам, мен ҳам шубҳа қиламан. Ундай десам, мен сира ўлмайдиганга ўхшайман. Ўзимга ўзим, ҳой чол, ўлим яқин! десам, кўнглимда қандайдир, бошқа бир овоз, ишонма, ўлмайсан!.. дейди.

Соат тўққиздан ўтгач, Михаил Аверьянич кетади. Даҳлизда пўстинини кия туриб, чуқур нафас олиб:

— Буни қаранг, тақдир бизларни қандай қоронғи бурчакка келтириб, ташлади! Ҳаммасидан ҳам кишига алам қиладиган шуки, ҳали шу ерда ўламиз ҳам. Оҳ!..— дейди.

Дўстини жўнатгач, Андрей Ефимич стол ёнига ўтиради, яна ўқишга киришади. Кечқурунги ва ундан кейин тунги сукунатни тик этган товуш бузмайди. Вақт ҳам доктор билан бирга китоб устида тўхтаб, қотиб қолгандай, шу китобдан, яшил қалпоқли лампадан ўзга ҳеч нарса йўқдек туюлади. Инсон ақлининг ҳаракатини кўриб меҳри товлангани ва завқ қилганидан докторнинг кўпол ва беўхшов юзларида аста-аста табассум пайдо бўлади. «Оҳ! Нечун инсон абадий яшамайди? — деб ўйлайди у. — Миянинг марказлари, миянинг эгри-бугри бурмачалари нечун; кўриш қуввати, сўзлаш қобилияти, кўнгил, даҳо нечун? Модомики, буларнинг ҳаммаси тупроққа айланишга ва ниҳоят, ер куррасининг қобиғи билан бирликда совунишга, сўнг миллион йиллар давомида маъносиз, мақсадсиз бир тарзда қуёш атрофида айланишга маҳкум экан, у ҳолда, ҳамон совуниб, ундан кейин ер билан бирга айланиб юриш учун инсонни буюк ва деярли илоҳий ақли билан йўқдан бор қилишнинг, сўнг уни масхара қилгандек, лойга айлантиришнинг мутлақо кераги йўқ эди.

Модда алмашиши! Бу сохта абадийлик билан ўз-ўзини овуттиш қандай кўрқоқлик! Табиатда рўй бераётган ғайришуурий жараёнлар инсон қиладиган аҳмоқчиликлардан ҳам тубан, чунки аҳмоқчиликда оз бўлса ҳам тушунча ва ирода бор, бу жараёнларда-чи, мутлақо ҳеч нарса йўқ. Фақат ўз фазилатини билишдан кўра ўлим олдида кўрқиш ҳисси кўпроқ бўлган кўрқоқлар: менинг жасадим вақти билан кўкатда, тошда, бақада... қайтадан яшайди деб ўзини юпатади. Узининг абадийлигини модда алмашишида кўришлик худди қимматбаҳо скрипка синиб, ишдан чиққанда, қутисининг энди истиқболи баланд бўлади дейишликдай, бўлмагур ғалати гап.»

Соат жом чалганда Андрей Ефимич бир оз ўйлаш учун креслога суяниб, кўзларини юмади. Китобдан ўқилган яхши фикрлар таъсири остида беихтиёр ўзининг ўтмишига ва ҳозирги ҳаётига назар ташлайди. Ўтмиши жирканч, яхшиси уни эсламаслик. Ҳозиргиси ҳам ўшанинг ўзи. У яхши биладики, унинг фикри сўнган ер курраси билан бирга қуёш атрофида айланаётганда, докторнинг уйи билан ёнма-ён катта корпусда, одамлар дарддан ва жисмоний ифлосликдан сиқилиб, зорланиб ётишади: балки биров ухламай ҳашаротлар билан курашаётгандир, бировга сарамас касали юқа бошлагандир ё бўлмаса қаттиқ боғланган яранинг оғриғига чидолмай оҳ-воҳ қилаётгандир; балки касаллар, касалларга қаровчи аёллар билан қарта ўйнаб, ароқ ичишаётгандир. Ҳисобот йилида ўн икки минг киши алданган эди; касалхонанинг бутун иши бундан йигирма йил олдин қандай бўлса, ҳозир ҳам ўшандай — ўғрилиқ, разиллик, иғвогарлик, қуда-андачилик, очиқ муттаҳамлик асосига қурилган, касалхона ҳали ҳам бузуқ ахлоқли ва яшовчиларнинг соғлиғи учун ғоят зарарли бир жой. У темир панжара ўрнатилган 6-номерли палата-

даги касалларни Никита дўппослашини ва Моисейканинг ҳар кун шаҳарга бориб, гадойлик қилишини яхши билади.

Иккинчи томондан, сўнгги йигирма беш йил ичида табобат илмида катта ўзгариш бўлганини у жуда яхши билади. У олий мактабда ўқиб юрган чоғларида, тиббий илм ҳам тез кундаёқ алхимия ва метафизиканинг кунига учрайди, деб ўйлар эди, энди кечалари китоб ўқир экан, табобат унинг кўнглини ийдиради ва ҳайрон қолдиради, ҳатто завқини келтиради. Ҳақиқатан, қандай кутилмаган порлоқ ҳодиса, қандай революция! Антисептика ёрдами билан ҳатто буюк Пирогов умид ҳам этолмаган операциялар қилинаётир. Оддий земство¹ докторлари тизза бўғимини кесишга журъат қилишади, кўричак касали операциясидан, юз кишидан биттасигина ўлади, тош келиш касалини тузатиш шунчалик оддий гап бўлиб қолганки, у ҳақда ҳатто ёзилмайди. Заҳм таги-туги билан даволанмоқда. Наслдан ўтиш назарияси, гипнотизм, Пастер ва Кохларнинг кашфиётлари, соғлиқни сақлаш ва ҳисобот олиб борилиши, бизнинг рус земство табобати-чи? Психиатрия ва унинг касалларни ҳозиргача гуруҳларга бўлиши, касални аниқлаш усуллари ҳамда даволаши — аввалгига нисбатан бутун бошли Эльбрус-а. Ҳозир жинниларнинг бошига совуқ сув қуйилмайди ва махсус қўйлақлар ҳам кийгизилмайди; уларни туппа-тузук шароитда тутишади, ҳатто газеталарнинг хабар беришига қараганда, уларга томошалар ва базмлар қилиб беришармиш. Андрей Ефимич биладики, ҳозирги нуқтаи назарлар ва талабларга қараганда, 6-номерли палата сингари қабиҳ жой фақат темир йўлдан икки юз чақирим нарида, шаҳар бошлиғи ва бутун катталардан тортиб докторни авлиё биладиган, оғизларига эритилган қўрғошин қўйиб юборганда ҳам унга ҳеч танқидсиз ишониш керак дейдиган — чаласавод мешчанлардан иборат ерда бўлмаса, бошқа жойда-чи, одамлар ва газеталар аллақачон бу кичкина Бастилиянинг² титигини чиқариб юборган бўларди.

«Хўш нима бўпти? — деб ўзига савол беради Андрей Ефимич кўзларини очиб. — Шулардан нима чиқди? Антисептикаю Кох, Пастерлар дейлик, аммо ишнинг асли ҳеч ўзгаргани йўқ. Уша касаллик, ўша ўлим, ҳаммаси эски ҳолича турибди. Жинниларга базмлар ва томошалар қўйиб беришгани билан озод қилиб юборишмабди-ку. Демак, ҳаммаси оворагарчилик ва бўлмағур гап. Венанинг энг яхши касалхонаси билан менинг касалхонам орасида аслида ҳеч қандай фарқ йўқ».

Лекин ачиниш ва ҳасадга ўхшаш бир ҳис унинг бепарво бўлишига йўл қўймайди. Бу чарчаганликдан бўлса керак, деб

¹ Земство — чор Россияда 1864 йилда дворян-буржуа вакилларида ташкил этилган ва соғлиқни сақлаш, ободонлик ва ҳоказо маҳаллий ишларни бошқариб турган муассасалар системаси. Губерна ёки уезддаги шу хилдаги айрим муассаса.

² Бастилия — Париждаги давлат турмаси, XVIII аср охирида француз буржуа революцияси вақтида вайрон қилинган. (Ред.)

ўйлайди. Боши оғирлашиб китоб сари эгилади, юмшоқ бўлсин деб юзини қўлларига қўяди ва ўйлайди: «Мен зарарли ишга хизмат қилмоқдаман ва ўзим алдаётган одамлардан ойлик олмоқдаман, мен виждонсизман. Лекин менинг ўзимни олинса, ҳеч гап эмас, фақат зарур бўлган ижтимоий ёвузликнинг бир бўлакчасиман: уезд бошлиқларининг ҳаммаси зарарли кишилар, бекорга ойлик олишади... Демак, ҳалол меҳнат қилмаганим учун мен эмас, давр айбли... Бундан икки юз йил кейин туғилганимда бошқа одам бўлар эдим».

Соат учга жом урганда, у чирокни ўчиради ва ётоғига киради, унинг ухлагиси келмайди.

VIII

Бундан икки йилча олдин земствонинг сахийлиги тутиб кетди ва земствонинг ўз касалхонаси очилгунча шаҳар касалхонасида медицина ходимлари кўпайтирилсин деб қарор чиқариб, ердам тарзида йилига уч юз сўмдан пул тайин қилди, ҳамда Андрей Ефимичга ёрдамчи қилиб уезд доктори Евгений Федорович Хоботов чақиртирилди. У ҳали жуда ёш йигит, ўттизга ҳам бормаган, баланд бўйли, қора тўридан келган, ёноқлари чиққан ва кўзлари кичик; эҳтимол ота-боболари бошқа халқдан бўлса. У шаҳарга бир тийин пулсиз, кичкинагина чемодан кўтариб, ёш ва хунук жувон билан бирга келди, уни хизматчим деб юради. Хотиннинг қўлида эмизикли боласи ҳам бор. Евгений Федорович соявонли фуражка, қўнжи узун этик кийиб юрар, қишда бўлса, қисқа пахталик киярди. У фельдшер Сергей Сергеевич ва омборчи билан иноқ бўлиб кетди. Бошқа мансабдорларни оқсуяклар деб, негадир улардан ўзини тортиб юради. Унинг бутун бошли уйида фақат битта — «Вена касалхонасининг 1881 йилги янги рецептлари» деган китоби бор. Касал кўргани борганида ҳамиша ўша китобни ола боради. Кечқурунлар клубда биллиард ўйнайди, қартани бўлса ёқтирмайди. Сўз орасига «галва», «сиркали манти-фолия», «вахима қилма» сингари гапларни қистиришни жуда яхши кўради.

У ҳафтада икки марта касалхонага боради, палатадаги касалларни қарайди, унча-мунча касал ҳам қабул қилади. Анти-септика ва қон сўргич банкаларнинг бутунлай йўқлиги жуда ҳам феълини айнилади-ю, лекин Андрей Ефимични таҳқиқлаш бўлиб тушишидан қўрқиб, янги тартиб киргизмайди. Ўзининг ҳамкасби Андрей Ефимични кекса фирибгар ҳисоблайди, жуда дунёси кўп бўлса керак, деб ўйлайди ва унга ҳасади келиб юради. Жон деб унинг ўрнига ўтирар эди-да!..

IX

Баҳор кунларидан бирида, кечқурун, март ойининг охирларида, ердан қор кетиб, касалхона боғида майналар сайраган чоғда, док-

тор дўсти почта мудирини дарвозагача кузатиб қўйгани чиқди. Гадойлик қилиб келаётган жужуд Моисейка худди шу пайтда ҳовлига кириб келди. У бош яланг, сарпойчан оёғининг учига калиш илган, қўлида садақалар солинган тўрваси бор эди.

— Бир тийин бер!— деди у докторга, совуқдан титраган ҳолда кулимсираб.

Йўқ дейишга одатланмаган Андрей Ефимич ўн тийин берди.

«Бу яхши эмас,— деди доктор унинг тўпиқлари қизариб кетган ориқ оёғига қараб,— лойгарчилик».

Ачинишга ҳам, жирканишга ҳам ўхшаш бир ҳис уйғонди-да, Андрей Ефимич дам унинг тепакал бошига, дам тўпиқларига қараганча, яҳудийнинг орқасидан палатага кирди. Доктор кириши билан чурук-чорик устида ётган Никита ирғиб туриб, қоматини ростлади.

— Салом, Никита,— деди Андрей Ефимич мулойимлик билан.— Бир илож қилиб шу яҳудийга этик-петик берилса эди, бўлмаса — шамоллаб қолар.

— Хўп бўлади, жаноби олийлари. Нозирга айтаман.

— Шундай қилгин. Менинг номимдан сўрагин. Мени айтди дегин.

Даҳлиздан палатага кирадиган эшик очиқ эди. Иван Дмитрич каравотда ётган жойда ёнбошлади ва ҳаяжон ичида бегона товушга қулоқ солди, бирдан докторни таниб қолди. Ғазабига чидолмай бор вужуди ларзага келди, ирғиб турди ва қип-қизариб, тутоққанича кўзлари олайган ҳолда югуриб палатанинг ўртасига келди.

— Доктор келди!— деб қичқирди ва қаҳ-қаҳ уриб кулди.— Ниҳоят! Афандилар, табриклайман, доктор бизларни келиб кўришни лойиқ топибди! Лаънати газанда!— деди чинқириб, палатадагилар ҳеч қачон кўрмаган ғазаб ичида ер тепиб.— Ўлдириш керак бу газандани! Йўқ, ўлдириш камлик қилади! Ҳожатхонага чўктириб юбориш керак!

Бу сўзларни эшитган Андрей Ефимич даҳлиздан палатага қаради ва мулойимлик билан:

— Нима учун?— деди.

— Нима учун,— деб қичқирди Иван Дмитрич, титраб халатига ўралганча ўдагайлаб ва хезланиб унга яқин борди.— Нима учун? Ўғри!— деди нафрат билан лабларини худди тупурмоқчи бўлгандай қилиб.— Муттаҳам! Жаллод!

— Тинчланинг,— деди Андрей Ефимич, айби бор одамдек кулимсираб.— Ишонинг, мен ҳеч қачон нарса ўғирлаган эмасман, бошқа жиҳатларни бўлса, жуда ошириб юбордингиз дейман. Мендан қаттиқ хафа бўлганга ўхшайсиз. Сиздан ўтиниб сўрайман, тинчланинг, иложи бўлса, қизишмасдан айтинг, нега мендан хафасиз?

— Нима учун мени бу ерда тутиб ўтирибсиз?

— Қасаллингиз учун.

— Ҳа, касалман. Лекин ўнлаб, юзлаб жиннилар озодликда юришибди-ку, ахир, чунки, жаноблари нодонликлари орқасида уларни соғлардан айиролмайдилар. Нега энди мен ва мана бу шўрликларгина ҳамма учун бу ерда ўтиришимиз керак? Сиз, фельдшер, нозир ва касалхона ходимиман деб юрган аблаҳларнинг ҳаммаси ахлоқ жиҳатидан бизларнинг ҳар биримиздан қиёс қилиб бўлмас даражада тубансиз, нега биз ўтирамыз-у, сизлар ўтирмайсиз? Қани мантиқ?

— Бу ерда гап ахлоқ ёки мантиқда эмас. Ҳаммаси тасодифга боғлиқ. Ким ўтирғизилган бўлса, ўша ўтирибди, ким ўтирғизилмаган бўлса, юрибди, мана шу менинг докторлигим ва сизнинг руҳий хасталигингизда ахлоқ ҳам, мантиқ ҳам йўқ, фақат тасодиф холос...

— Бундай бемаъни гапларга тушунмайман...— деди тўнгиллаб Иван Дмитрич ва каравотга ўтирди.

Никита докторнинг ёнида тинтишдан уялиб ўз ҳолига қўйган Моисейка ўрнига бурда нонлар, данаклар, қоғозларни ёйди ва ҳали ҳам совуқдан титраган ҳолда тез-тез чўзиқ оҳанг билан яҳудий тилида нималарнидир сўзлай бошлади. Эҳтимол, ўзича дўкон очдим деб ўйлагандир.

— Мени бўшатиб юборинг,— деди Иван Дмитрич, унинг товуши қалтираб кетди.

— Иложи йўқ.

— Хўш, нима учун? Нега?

— Чунки бу менинг ихтиёримда эмас. Уйлаб кўринг, бўшатиб юборишимнинг сизга нима фойдаси бор? Боринг. Ё полиция, ё шаҳар аҳлидан биронтаси сизни ушлаб, яна шу ерга олиб келади.

— Ҳа, ҳа, бу тўғри гап...— деди Иван Дмитрич ва пешонасини ишқади.— Бу даҳшатли! Энди мен нима қилай ахир? Нима?

Иван Дмитричнинг товуши, унинг юз буриштиришлари, идрок акс этиб турган чеҳраси Андрей Ефимичга ёқиб қолди. Уни эркалатгиси, юпатгиси келди. Иван Дмитричнинг ёнига, каравотга ўтирди, бир оз ўйлаб туриб:

— Сиз нима қилай деяпсиз?— деди.— Сиз учун яхшиси — бу ердан қочиш. Лекин, афсуски, фойдаси йўқ. Тутиб олишади. Қачонки, жамият руҳий касаллардан, жиноятчилардан ва умуман, бирга бўлиш ўнғайсиз деб ҳисобланадиган одамлардан ўзини четга тортса, унга чора йўқ. Энди сизга битта йўл: шу ерда туришим зарур, деб ўзингизга тасалли берасиз.

— Бу ерда туришимнинг ҳеч кимга кераги йўқ-ку.

— Модомики турма, жиннихона деган жойлар бор экан, ахир кимдир ўтириши керак-да. Сиз бўлмасангиз — мен бўлмасам — яна биров. Шошманг, бир замонлар келиб турма, жиннихона деган нарсалар йўқ бўлиб кетади, ўшанда деразалардаги темир панжаралар ҳам, бу чопонлар ҳам бўлмайди. Албатта, эртами-кечми шундай вақт келади.

Иван Дмитрич истеҳзо билан жилмайди.

— Ҳазиллашяпсиз,— деди у кўзларини қисиб.— Сиз сингари ва ёрдамчингиз Никита сингари жанобларнинг келажак замон билан мутлақо иши йўқ, лекин хотирингиз жам бўлсин, муҳтарам афандим, яхши замонлар албатта келади! Майли, менинг оғзимдан ярамас сўзлар чиқаётгандир, кулақолинг, лекин янги ҳаёт тонги отади, ҳақиқат юзага чиқади ва бизнинг кўчада ҳам байрам бўлади! Мен кўролмаيمان, ўлиб кетаман, лекин кимларнингдир эвара-чевараси кўради. Жони-дилим билан уларни табриклайман, шодланаман, улар учун шодланаман! Олга! Худо ёр бўлсин, дўстлар!

Иван Дмитрич кўзларида аланга чақнаб ўрнидан турди ва қўлларини дераза томон чўзганча товушида ҳаяжон акс эттириб, давом этди:

— Мана шу панжаралар орқасидан туриб фотиҳа бераман! Яшасин ҳақиқат! Шодланаман!

— Мен шодлангудек бир сабаб кўраётганим йўқ,— деди Андрей Ефимич, гарчи, Иван Дмитричнинг ҳаракатлари унга артистларга ўхшаб кўринган бўлса ҳам, жуда ёқади.— Турма ва жиннихоналар йўқолади, тўғри, сиз айтганингиздек ҳақиқат ҳам юзага чиқади-ю, лекин нарсаларнинг асли ўзгармайди-да, табиат қонунлари шу ҳолича қолаверади. Ушанда ҳам одамлар касал бўлади, қарийди, ҳозиргига ўхшаб ўлаверади. Ҳаётингизни ҳар қандай порлоқ ёғду ёритмасин, ахир бир кун сизни тобутга солиб, оғзини михлаб, чуқурга ташлайдилар.

— Абадийлик-чи?

— Бе, қўйсангиз-чи!

— Сиз ишонмайсиз-ку, майли, мен ишонаман. Ё Достоевскийда, ё Вольтерда, кимдир биттаси: агар худо бўлмаганида уни одамларнинг ўзи ўйлаб чиқарар эди, дейди. Агар абадийлик йўқ бўлса эртами-кечми инсоннинг буюк ақли уни ўйлаб топади, мен шунга қаттиқ ишонаман.

— Маъкул гап,— деди Андрей Ефимич, кайфи чоғ бўлганидан кулимсираб.— Сизнинг ишонганингиз яхши. Бундай ишончи бўлган одам девор орасига шуваб ташлаганда ҳам яшаши мумкин. Сиз бирон ерда билим олган эдингизми?

— Ҳа, мен олий мактабда ўқир эдим, лекин тамомлаган эмасман.

— Сиз фикр қиладиган чуқур мулоҳазали одамсиз. Ҳар қандай шароитда яшасангиз ҳам ўзингизни юпата оласиз. Ҳаётни яхши англашга интиладиган чуқур ва озод фикр ҳамда дунёнинг бўлмағур икир-чикирига бутунлай нафрат билан қарашлик — мана шу икки неъматдирки, инсон бундан буюк нарсани кўрган эмас. Гарчи, сиз уч қават темир панжара ичида пинҳон бўлсангиз ҳам, унга эриша оласиз. Диоген бочкада яшган, шунда ҳам ер юзидаги ҳамма подшолардан бахтли бўлган.

— Диогенингиз аҳмоқ эди,— деди Иван Дмитрич қайгули оҳанг билан.— Нега менга Диоген, яна қандайдир ҳаётни яхши англашлар ҳақида сўзлаяпсиз?— деди у тўсатдан энсаси қотиб ва ирғиб турди.— Мен ҳаётни севаман, эҳтирос билан севаман! Мени биров таъқиб қилаётир деган дардга мубталоман, мудом қаттиқ қийнайдиган қўрқув чангалидаман, лекин шундай дақиқалар ҳам бўладики, ҳаётга ташна бўламан, яна шунда жинни бўлиб қолишдан қўрқаман. Жуда яшагим келади, жуда!

У ҳаяжон ичида бир йўл палатанинг у бошига бориб келдида, товушини пасайтириб:

— Хаёл сурганимда кўзимга алланималар кўринади. Олдимга қандайдир одамлар келади, қулоғимга чолғу овозлари эшитилади, назаримда қандайдир ўрмонларда, денгиз бўйларида юргандек сезаман ва ҳаётнинг икир-чикирлари, ҳаракатлари билан жуда банд бўлгим келади... Айтиб беринг-чи, у ёқда қандай янгиликлар бор?...— деб сўради Иван Дмитрич.— Нима гаплар?

— Сиз шаҳар тўғрисида сўраётирсизми? Ё умуманми?

— Майли, аввал шаҳар тўғрисида сўзлаб беринг, сўнг умуман.

— Нима бўларди? Шаҳарда киши бениҳоят зерикади... бир оғиз сўз қотгудай, ё сўзга қулоқ солгудай одам йўқ. Янги келган одамлар ҳам йўқ. Айтмоқчи, яқинда Хоботов деган ёш доктор келди.

— У мен борлигимда келган эди. Қалай, битта аблаҳдир-да?

— Ҳа, маданиятсиз одам. Биласизми, шуниси қизиқки... Умуман қараб турсангиз, пойтахтимиз ақл-идрокда турғунлик йўқ, ҳаракат бор, демак, у ерда ҳақиқий одамлар ҳам бўлиши керак, лекин негадир бу ерга ҳар гал шундай одамларни юборишадими, кўрмасам дейсан киши. Бахтсиз шаҳар!

— Тўғри, бахтсиз шаҳар!— деб чуқур нафас олди Иван Дмитрич ва кулиб юборди.— Умуман-чи? Газета, журналларда нималар ёзиляпти?

Палата қоронгилашиб қолган эди. Доктор ўрнидан туриб, чет элларда ва Россияда нималар ёзаётганлари, ҳозир қандай фикрий оқимлар борлигини сўзлай бошлади. Иван Дмитрич ғоят диққат билан тинглаб, саволлар бераётганди, лекин тўсатдан, бир мудҳиш иш ёдига тушгандай, бошини ушлади ва докторга орқасини ўгириб ётиб олди.

— Нима бўлди сизга?— деди Андрей Ефимич.

— Энди сиз мендан бирон оғиз ҳам сўз эшитмайсиз!— деди Иван Дмитрич қўрслик қилиб.— Қўйинг мени!

— Сабаб?

— Айтдим-ку, қўйинг! Мунча энди?

Андрей Ефимич кифтларини учирди, уҳ тортиб, чиқиб кетди. Даҳлиздан ўтаркан:

— Шу ер бир тозалансаиди, Нисина... жуда сасиб кетибди!— деди.

— Хўп бўлади, жаноби олийлари.

«Қандай ёқимли йигит!— деб ўйлади Андрей Ефимич уйига

кела туриб.— Шу ерда турганимдан буён гап-сўзга тушунадиган одамни учратганим шу бўлса керак. У муҳокама қила олади ва зарур нарсаларга қизиқади».

Китоб ўқиётганда ва ётар вақтида ҳам Иван Дмитрич ҳақида ўйлади, эртасига эрталаб уйғониб, кеча ақлли ва ажойиб йигит билан танишгани ёдига тушди, иложини топса, унинг ёнига яна бир кириб чиқишга жазм қилди.

Х

Иван Дмитрич худди кечагидек вазиятда, бошини қўллари орасига олиб, оёқларини гужанак қилиб ётганди. Юзи кўринмас эди.

— Салом, дўстим,— деди Андрей Ефимич.— Ухлаётганингиз йўқми?

— Аввало мен сизнинг дўстингиз эмасман,— деди Иван Дмитрич ёстиққа юзини босиб ётганича,— иккинчидан, беҳуда ури-наётирсиз: мендан бирон оғиз ҳам сўз эшитолмайсиз.

— Қизиқ...— деди Андрей Ефимич хижолат тортиб.— Кеча бир яхши, тотувлик билан сўзлашаётган эдик, лекин нимагадир тўсатдан хафа бўлдингиз ва суҳбатни тўхтатиб қўйдингиз... Эҳтимол, оғзимдан бирон ношоён сўз чиқдим, ё бўлмаса, сизнинг ақидангизга тўғри келмайдиган фикрни айтиб қўйдимми?..

— Шунақа денг, ишондим қўйдим-да, а, сизга?— деди Иван Дмитрич бошини кўтариб, ҳаяжон ичида истеҳзо билан докторга қараб, унинг кўзлари қизарган эди.— Жосусликни, сир олишни бошқа жойга бориб қилинг, бу ерда кетмайди. Нима учун келганингизни кечаёқ билган эдим.

— Қизиқ хаёл!— деди доктор жилмайиб.— Демак, сизнинг билишингизча, мен жосус эканман-да?

— Ҳа, бўлмаса-чи... мен унинг қўлига синаш учун топширилганимдан кейин докторми-жосусми — барибир.

— Э-ҳа, ҳали ҳақиқатан, афв этингиз... Тентак экансиз-ку! Доктор унинг каравоти ёнидаги курсичага ўтирди-да, уни айб-ситиб бош чайқади.

— Хўп, айтайлик, сиз ҳақли бўлинг,— деди у,— айтайлик, мен мунофиқлик қилиб сизни сўздан тутиб полицияга бермоқчи-ман. Сизни қамоққа олишсин, сўнг суд ҳам қилишсин. Хўш, ўша судда ва турмада сизга шу ердагидан ёмон бўладими? Агар бошқа шаҳарга, ҳатто сургунга юборсалар шу ҳужрада ўтиришингиздан ёмонми? Менимча, ёмон эмас... Демак, нимадан кўрқасиз?

Афтидан, бу сўзлар Иван Дмитричга таъсир қилди шекилли, секин туриб ўтирди.

Соат кечки беш эди,— бу Андрей Ефимич одати бўйича ўз уйида хонадан-хонага ўтиб юрадиган ва Дарьюшка ундан, пиво

ичадиган вақтингиз бўлмадим, деб сўрайдиган кез эди. Эшикда ҳаво соф, сокин эди.

— Мен овқатдан сўнг айланиб келиш учун чиққан эдим, ҳузурингизга киргим келди,— деди доктор.— Баҳор бўлиб қолди.

— Ҳозир қайси ой? Мартми? — деб сўради Иван Дмитрич.

— Ҳа, мартнинг охири.

— Ҳовли лойдир?

— Йўқ, унча лой эмас. Боғ йўллари селгиб қолган.

— Энди аравага тушиб бирон ерга, шаҳардан ташқарига чиқсам,— деди Иван Дмитрич, қизарган кўзларини уйқудан турган одамдай ишқаб,— сўнг уйим, иссиққина, саранжом-саришта кабинетимга қайтиб келиб.. кейин тузукроқ докторга бош оғриқни даволатсам... кўпдан бери инсонларча яшаганим йўқ. Бу ер жуда ёмон! Чидаб бўлмаслик даражада ёмон!

Кечаги васвасадан кейин чарчаган, ланж ва анча ҳафсала-сизлик билан сўзлар эди. Бармоқлари титрар ва юзидан бошининг қаттиқ оғриётгани билиниб турарди.

— Иссиққина, саранжом-саришта кабинет билан шу палатанинг ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ,— деди Андрей Ефимич.— Кишининг ҳузур-ҳаловати ташқи шароитда эмас, унинг ўзида бўлади.

— Яъни?

— Оддий одамлар роҳатни ёки азобни ташқи шароитдан, масалан, аравадан, кабинетдан, фикр этувчи киши эса ўзидан кутади.

— Боринг бу фалсафани Грецияда тарғиб қилинг, у ер иссиқ ва померанс ҳидига тўла, бу ернинг бод-ҳавоси тўғри келмайди. Ким билан Диоген ҳақида сўзлашган эдим? Сиз билан бўлса керак?

— Ҳа, кеча мен билан.

— Диоген кабинет ва иссиқ уйга муҳтож бўлган эмас; у ерда буларсиз ҳам иссиқ. Бочкага туш-да, апельсин ва зайтун меваси еб ётавер. Агар Россияда туришга тўғри келганда борми, декабрда эмас, май ойида ҳам уй талаб бўлиб қоларди-ку. Совуқ шундоқ ҳам асар қилсинки...

— Йўқ. Совуқни ва умуман барча оғриқларни ҳам сезмаслик мумкин. Марк Аврелий: «оғриқ — одамнинг оғриқ ҳақидаги тушунчаси; иродангни кучайтириб, мана шу тушунчани ўзгартир, орқага ташла, нолишни тўхтат, оғриқ йўқолади», дейди. Ҳақ гап. Донишманд ёки умуман фикр қилувчи мулоҳазали одам, фақат азобдан нафратланиши билан бошқалардан фарқ қилади; у доим мамнун ва ҳеч нарсага таажжубланмайди.

— Демак, мен азоб чекканим, норозилик билдирганим ва инсон разиллигига таажжубланганим учун аҳмоқ эканман-да.

— Бу гапларингиз ортиқча. Агар сиз дурустроқ ўйлаб кўрсангиз, бизларни таҳликага соладиган сиртқи нарсаларнинг қанчалик арзимаслигини англаб оласиз. Ҳаётни англаб олишга интилиш керак, ҳамма бахт — ана ўшанда.

— Англаш... — деб юзларини буриштирди Иван Дмитрич.—

Сиртқи, ички... Кечиринг, мен буни тушунолмаيمان. Фақат шуни биламанки,— деди у ўрнидан тураркан, ғазаб билан докторга қараб,— шуни биламанки, худо мени иссиқ қон ва асаблардан яратган, шундай! Органик тўқима, агар яшашга қобилиятли бўлса, сиртдан бўладиган ҳар бир таъсирга эътибор бериши керак. Мен эътибор қиламан! Оғриққа — додлаш ва йиғлаш билан, разилликка — нафрат, қабиҳликка — ғазабланиш билан жавоб қиламан. Менимча, ҳаёт деб асли ўзи мана шуларни айтилса керак. Организм нақадар тараққий топмаган бўлса, шу қадар сезгирлиги оз ва ташқи таъсирга шунчалик суст жавоб қилади, қанчалик тараққийлашган бўлса, шунчалик сезгир бўлиб, воқеликка тез ва ғайрат билан эътибор қилади. Шуни ҳам билмай бўладими? Доктор-ку, шунақангги оддий нарсаларни билмайди! Азоб чекишга нафрат билан қарамаслик учун, доим мамнун бўлишлик учун, ҳеч нарсага ҳайрон қолмаслик учун мана шундай ҳолга тушмоқ керак,— деди Иван Дмитрич, вужудини ёғ босиб, семириб кетган мужикни кўрсатиб,— ёки киши ўзини азоб билан шундай пишитиши керакки, ҳар қандай сезиш қобилияти, яъни, бошқача қилиб айтганда, яшамай қўйиши керак. Кечиринг, мен на мутафаккирман, на файласуф,— деб давом этди Иван Дмитрич тутоқиб,— ва бу тўғрида ҳеч нарса тушунмайман. Фикр юрит-гудай ҳолим йўқ.

— Аксинча, фикр юритишингиз жуда соз.

— Сиз кулгили равишда тақлид қилаётган стоиклар¹ анча дурст одамлар эди, лекин уларнинг таълимоти бундан икки минг йил олдин бир жойда қотиб қолди, бир қадам ҳам олдинга силжигани йўқ ва силжимади, чунки ҳаётга татбиқ қилиб бўладиган қулай таълимот эмас. У фақат бутун умрини ўлиб-толиб турли таълимотларни ўрганиш, тотиб кўриш билан ўтказадиган озчилик ўртасида шухрат қозона олди, кўпчилик унга тушунолмади. Бойликка, ҳаётдаги қулайликларга лоқайдликни ва азобга, ўлимга нафрат билан қарамасликни тарғиб қилувчи таълимотга кўпчилик мутлақо тушунмайди, чунки бу кўпчилик ўз ҳаётида бойлик нима, турмушдаги қулайлик нималигини ҳеч қачон билган эмас; азоб чекишга нафрат билан қарамаслик улар учун ҳаётга нафрат билан қараш деган гап, чунки инсоннинг вужуди очлик, яланғочлик, алам, айриликни сезишдан ва гамлетчасига ўлимдан кўрқишдан иборат. Ҳаёт мана шу сезиларда: уни ёмон кўришлик, ёқтирмаслик мумкин, лекин ундан нафратланиб бўлмайди. Мана шундоқ, такрор айтаманки, стоикларнинг таълимоти ҳеч қачон юзага чиқмайди. Ахир, кўриб турибсизки, дунё пайдо бўлгандан то шу кунгача кураш, оғриққа сезгирлик, четдан бўлган таъсирга жавоб қайтариш қобилияти ўсиб бормоқда...

¹ Стоицизм фалсафаси муҳиблари — ҳаёт қийинчиликларини мардлик билан енгувчилар. (Ред.)

Иван Дмитрич бирдан фикрининг арқоғини йўқотиб қўйди-да, хуноб бўлиб, пешонасини ишқади.

— Бир муҳим нарса айтмоқчи эдим, адашиб кетдим,— деди у.— Нима эди? Ҳа! Шунини айтмоқчи эдим; стоиклардан биттаси ўзининг яқин бир одамини ажратиб олишлик учун, қул бўлиб сотилган. Буни қаранг, демак стоик ҳам сиртдан бўлган таъсирга эътибор қилибди, яқин кишинг учун жондан кечишликдек олижаноб ишни қилиш учун азобга қарши қўзғалувчан, раҳмдил бўлмоқ керак. Бу турмада ўқиб билганларимни ҳам эсимдан чиқариб қўйдим. Бўлмаса яна бирон нарсани хотирлар эдим. Исони олсак-чи? Исо воқеликка йиғлаш, кулиш, қайғуриш, аччиғланиш, ҳатто русса чекиш билан жавоб қилган: у азобга қарши кулиб борган эмас ва ўлимга ҳам нафрат билан қараган эмас, Гефсиман боғида, мени бу бало-қазодан сақла, деб ибодат қилган-ку.

Иван Дмитрич кулиб юборди-да, ўтирди.

— Фараз қилайлик, инсоннинг ҳузур-ҳаловати четда эмас, унинг ўзида бўлсин,— деди у.— Фараз қилайлик, азоб чекишга нафрат билан қарайлик-да, ҳеч нарсага ҳайрон қолмайлик. Хўш, сиз нимага асосланиб буни тарғиб қилаётирсиз? Сиз донишманд-мисиз? Файласуфмисиз?

— Йўқ, файласуф эмасман, аммо бу нарсани ҳар бир киши тарғиб қилиши лозим. Чунки бу оқилона гап.

— Йўқ, мен шунини билмоқчиманки нега сиз англаб олиш, азоб чекишга нафрат билан қараш сингари масалаларда ўзингизни билимдон ҳисоблайсиз? Сиз азоб чекиб кўрганмисиз? Азоб нималигини биласизми? Кечирасиз, болалигингизда сизни савалашганими?

— Йўқ, менинг ота-онам уриб жазолашни ёмон кўрарди.

— Отам мени аямай урар эди. Менинг отам баджаҳл, бўйнигача сарғайиб кетган, сўррайган, қиррабурун, бавосил бир мансабдор эди. Қани, сизнинг тўғрингизда сўзлашайлик. Умрингизда сизни биров чертган эмас, ҳеч ким кўрқитиб, юрагингизни олиб қўйган эмас, буқадек соғломсиз. Отангизнинг бағрида катта бўлгансиз ва унинг пулига ўқигансиз, сўнг дарҳол иши оз, даромади зўр ўринга ўтириб олгансиз. Йигирма йилдан ортиқ тайёр хизматчиси, ўтин-чўпи, чироғигача текин уйда яшагансиз. Бунинг устига қанча ва қандай ишлаш ёки ҳеч иш қилмаслик ўз ихтиёрингизда бўлган. Ўзингиз табиатан ялқов, пўк одамсиз, шунинг учун ҳам турмушингизни ҳеч нарса безовта қилмайдиган ва жойидан қўзғотмайдиган қилиб тузгансиз. Ишни фельдшер ва ўшанга ўхшаш аблаҳларга топшириб, ўзингиз иссиққина тинч уйда ўтириб, пул йиғиб, китоб ўқиган бўлиб, ҳар хил бўлмағур юксак фикрларнинг ва (Иван Дмитрич докторнинг қипқизил бурнига қараб олди) ичкиликнинг кайфини сургансиз. Қисқаси, сиз ҳаётни кўрмагансиз ва мутлақо билмайсиз ҳам, воқеликни бўлса фақат назарий равишда биласиз. Азоб чекишга нафрат билан қарашингиз ва ҳеч нарсага таажжубланмас-

лигингиз сабаби жуда оддий: ҳаётнинг икир-чикирлари ички ва ташқи ҳаётга, азоб чекишга ва ўлимга нафрат билан қараш, англаб олиш, ҳақиқий саодат — буларнинг ҳаммаси россиялик ялқов учун жуда мос фалсафа. Масалан, бир мужик хотинини урмоқда, сиз унга қараб тураверасиз. Ўртасига тушишнинг нима кераги бор? Қўявер, ураверсин, эртами-кечми иккови ҳам ўлади, бунинг устига ураётган киши уриш билан у одамни эмас, ўзини ҳақорат қилади, дейсиз. Ичиб маст бўлиб юриш аҳмоқлик, беодоблик, лекин ичсанг ҳам — ўласан, ичмасанг ҳам — ўласан эмиш. Хотин киши келади, тишим оғрияпти... дейди. Хўш, нима бўпти? Оғриқ — оғриқ ҳақидаги тушунча, унинг устига бу дунёда касал бўлмай ўтмайди киши; ҳаммамиз ҳам ўламиз, шунинг учун, хотин, йўлингдан қолма, менинг ўйлашимга ва ичкилик ичишимга халақит берма, дейилади-да. Ёш йигит, нима қилиш ва қандай яшаш ҳақида маслаҳат сўрайди, бошқа киши бўлса жавоб беришдан олдин ўйлаб кўрарди, сизнинг жавобингиз тайёр: англаб олишга ёки ҳақиқий саодатга интил. Бу ҳаёлий «ҳақиқий саодат» нима? Бунга, албатта, жавоб йўқ. Бизларни бу ерда, панжара ичига қамаб чиритишмоқда, ҳолдан кетгунча азоб беришмоқда, бу жуда яхши ва оқилона иш, чунки, шу палата билан яхши ва иссиқ кабинетнинг орасида ҳеч қандай фарқ йўқ эмиш. Қулай фалсафа: иш ҳам йўқ, виждон ҳам соф, ҳам ўзингни доно одамдай сезасан... Йўқ, афандим; бу на фикр, на фалсафа, на дунёга кенг қарашлик. Бу — ялқовлик, афсунгарлик, алаҳлаш... Тўғри! — деди-да, Иван Дмитрич яна аччиғланди. — Азоб чекишга нафрат билан қарамайсиз, агар бармоғингизни эшик қисиб олгудай бўлса, товушингиз борича додлар эдингиз!

— Борди-ю, додламасам-чи! — деди Андрей Ефимич салгина жилмайиб.

— Шундайми, додламасиз-а! Мана, агар бирдан фалаж бўлиб қолсангиз, ёки биронта аҳмоқ, сурбет ўзининг мансаби ва амалидан фойдаланиб, халқ ўртасида сизни ҳақорат қилса ва унга ҳеч қандай жазо берилмаслигига кўзингиз етса, ана унда бошқаларни ҳаётни англаб олишга ва ҳақиқий бахтга йўллаш нималигини билиб қўяр эдингиз.

— Бу қизиқ гап, — деди Андрей Ефимич завқ билан кулиб ва қўлларини бир-бирига ишқади. — Сизнинг шу зайл хулоса чиқаришларингиз менга жуда ёқади, ҳалигина менга жуда қойил қолдирадиган баҳо бердингиз. Тўғриси айтсам, сиз билан суҳбатлашиш менга гоаят катта роҳат бахш этади. Хўб, мен сизнинг сўзларингизни тингладим, энди сиз ҳам менинг сўзларимга қулоқ солинг...

XI

Бу суҳбат яна бир соатча чўзилди, ва афтидан, Андрей Ефимичга қаттиқ таъсир қилган бўлса керакки, ҳар куни шу

ерга келадиган бўлиб қолди. У эрталаб ва овқатдан кейин келар, кўпинча қоронғи тушгунча ҳам Иван Дмитрич билан суҳбатлашиб ўтирарди. Дастлабки кунларда Иван Дмитрич ундан ўзини тортар ва ёмон ният билан келиб юрибди, деб шубҳаланиб, уни ёқтирмаслигини очиқдан-очиқ айтар эди, кейинчалик ўрганиб қолди ва кўрс сўзликнинг ўрнига сал аяб, истеҳзо аралаш муолақа қиладиган бўлди.

Тез кундаёқ касалхонага, доктор Андрей Ефимич 6-номерли палатага кириб юрар эмиш, деган овоза тарқалди. На фельдшер, на Никита, на касалларга қаровчи аёллар — ҳеч ким, унинг нима учун у ерга киришининг, неча соатлаб у ерда қолиб кетишининг, нима ҳақда сўзлашишининг ва нега дори ёзиб бермай чиқиб кетишининг тагига етолмасди. Унинг бу қилиғи жуда ажиб туюлар эди. Михаил Аверьянич ҳам кўпинча уни уйдан тополмайдиган бўлиб қолди, илгари ҳеч бундай бўлмасди; докторнинг маълум соатда пиво ичмаётганлигидан баъзан ҳатто овқатга ҳам кечикиб келишидан Дарьюшка ҳам довдираб қолганди.

Бир кун, июннинг охирларида доктор Хоботов қандайдир бир иш билан Андрей Ефимичнинг олдига келди, уйдан тополмагач ҳовлидан излай бошлади; кекса докторнинг руҳий касалларнинг ёнига кириб кетганини ўша ердагилар айтишди. Хоботов у ерга борди ва даҳлизда туриб, шу сўзларни эшитди:

— Бизлар бир-биримизни ҳеч қачон англай олмаймиз ва мени ўз маслагинизга тортиш қўлингиздан келмайди, — дерди Иван Дмитрич қизишиб. — Воқелик билан мутлақо таниш эмас-сиз, ҳеч қачон азоб ҳам чекмагансиз, фақат зулук сингари. Бошқалар азоб чекаётган жойда туриб, тўйгансиз. Мен бўлсам туғилганимдан то шу дамгача муттасил азоб чекиб келаман. Шунинг учун очигини айтаман: мен ўзимни сиздан устун ва ҳар тўғрида мўтабарроқ деб ҳисоблайман. Менга ўргатмай қўя қолинг.

— Менда сизни ўз маслагимга тортай деган хаёл мутлақо йўқ, — деди секингина Андрей Ефимич, унинг англашни истагани учун оғрингандай бўлиб. — Гап бунда ҳам эмас, дўстим. Гап сиз азоб чекиб, мен чекмаганимда эмас. Азоб чекишлар, хурсандчиликлар ўтиб кетадиган нарса; қўйинг, худо уларга ёр бўлсин... Гап шундаки, бизлар фикр юргизамиз ва бир-биримизда муҳокама қилишга, фикр юргизишга қобилиятли одамларни кўрмоқдамиз, ана шунинг ўзи, маслагимизнинг турли бўлишига қарамай, бизларни фикрдош қилади. Кошки, сиз умумий аҳмоқчилик, қобилиятсизлик, бефаҳмлиқнинг жонимга қандай текканини ва ҳар гал сиз билан қандай шодланиб суҳбатлашишимни билсангиз эди, дўстим! Сиз ақлли одамсиз, сизнинг ёнингизда роҳат қиламан.

Хоботов эшикни сал қия очди-да, палатага қаради; қалпоқ кийган Иван Дмитрич билан доктор Андрей Ефимич тўшақда ёнма-ён ўтирарди. Жинни юзларини буриштирар, сесканар ва беихтиёр халатга ўраларди, доктор бўлса жимгина, бошини қуйи солиб ўтирарди, унинг юзи қип-қизил, умидсиз ва ғамгин эди.

Хоботов елкаларини учирди, кулди ва Никита билан кўз уриш-тирди. Никита ҳам елкаларини учирди.

Эртасига Хоботов фельдшер билан бирга келди, иккаласи ҳам даҳлизда туриб қулоқ солишди.

— Чолимиз бутунлай айниб қолганга ўхшайди-ку!— деди Хоботов, у ердан чиқаркан.

— Е раббий, биз гуноҳкорларни ўзинг кечир!— деди чуқур нафас олиб олифта Сергей Сергеич, ялтирагунча пардозланган этикларига лой тегизмаслик учун кўлмак сувдан эҳтиёт билан ўтаркан.— Тўғриси айтсам, ҳурматли Евгений Федорич, мен кўпдан бери шундай бўлишни кутган эдим!— деди.

XII

Шундан кейин Андрей Ефимич атрофида қандайдир сирли бир ҳол сеза бошлади. Касалхонада хизмат қилувчи эркалар, касалларга қаровчи аёллар ва касаллар унинг билан учрашганда савол назари билан боқишар, сўнг ивир-шивир сўзлашарди. Нозирнинг қизи Маша ҳам касалхона боғида учраб қолганда, Андрей Ефимич одатдагича унинг бошидан силамоқчи бўлиб, кулимсираб ёнига борса, негадир қочадиган бўлиб қолди. Почта мудир Михаил Аверьянич унинг сўзларига қулоқ соларкан ортиқ: «ҳақ гап» демасдан, англаб бўлмайдиган бир хижолат ичида, «Ҳа, ҳа, ҳа...» дерди, ўйчанлик ва қайғу билан унга боқарди; нима учундир у дўстига, ичкиликни ташлаш керак, деган маслаҳатни бера бошлади, лекин одобли одам бўлгани учун очик айтолмасдан гоҳ бир батальон командири бўлган яхши одам тўғрисида, гоҳ полк попи бўлган дуруст йигит тўғрисида гап келтириб, уларнинг ҳам ичиб касал бўлганлари, лекин ичкиликни ташлаш билан бутунлай тузалиб кетганлари тўғрисида шама қилиб сўзлар эди. Икки-уч марта Андрей Ефимичнинг уйига ҳамкасби Хоботов ҳам келиб кетди; у ҳам ичкиликни ташлашни ва ҳеч қандай сабаб йўқлигига қарамай, бромли калий ичишни буюрарди.

Август ойида Андрей Ефимич шаҳар бошлиғидан жуда зарур иш юзасидан келиб-кетишини илтимос қилиб ёзилган хат олди. Андрей Ефимич тайинланган вақтда маҳкамага борса, у ерда ҳарбий ишлар бошлиғи, уезд ўқув юртининг нозири, шаҳар маҳкамаси аъзоси бўлмиш бир киши, Хоботов ва яна тўладан келган сарғиш сочли қандайдир бир одам ҳам бор экан, бу кишини унга доктор деб танитишди. Бу айтилиши қийин полякча фамилияли доктор, шаҳардан ўттиз чақирим нарида от заводида тураркан ва шаҳарга йўлакай тушган экан.

— Сизларнинг ишингизга тегишли бир ариза бор,— деди маҳкама аъзоси Андрей Ефимичга, ҳамма кўришиб бўлиб стол атрофига ўтиргандан кейин.— Мана, Евгений Федорич айтадиларки, катта корпусда аптекага жой торлик қилаётир, шунини уйлардан биттасига кўчирсак, дейдилар. Бу, албатта, ҳеч гап

эмас, кўчириш мумкин, лекин асосий масала — уйни ремонт қилиш.

— Ҳа, ремонт қилинмаса иложи йўқ,— деди Андрей Ефимич ўйлаб кўриб.— Агар, масалан, бурчакдаги уйни аптекага мувофиқлаштирсак, менинг билишимча, унга камида беш юз сўм керак, самарасиз чиқим.

Бир оз жим қолишди.

— Мен бундан ўн йил муқаддам,— деб давом қилди Андрей Ефимич, оҳиста овоз билан,— бу касалхонани ҳақиқий ҳолида асрашга шаҳарнинг кучи етмайди, деб айтган эдим. Ўзи қирқинчи йилларда солинган, ахир у вақтдаги сармоя бошқа эди. Шаҳар бефойда иморатлар ва ортиқча мансаблар учун жуда кўп пул сарф қилади. Менинг ўйлашимча, тартиб бошқачароқ бўлганда эди, шу пулларга иккита намунали касалхона қилиб қўйиш мумкин эди.

— Қани, бўлмаса ўша бошқача тартибни қилайлик!— деди тезлик билан маҳкама аъзоси.

— Мен аллақачонлар айтган эдим: тиббий бўлимни земство ихтиёрига топширинг.

— Шундайми, пулни земство ихтиёрига топширинг, у ўғирласа-чи,— деб кулди сарғиш сочли доктор..

— Бу аниқ,— деб ҳалигининг фикрига қўшилди маҳкама аъзоси, у ҳам кулди.

Андрей Ефимич сарғиш сочли докторга эринчоқлик билан маъносиз бир назар ташлади ва:

— Инсоф керак,— деди.

Яна жим қолишди. Чой келтирилди. Нимагадир жуда хижолат тортган ҳарбий ишлар бошлиғи, стол устидан қўлини чўзиб, Андрей Ефимичнинг қўлини ушлаб қўйди ва кулиб:

— Бизларни жуда унутиб юбордингиз, доктор,— деди.— Шуниси борки, тақводорсиз: қарта ўйнамайсиз, хотинларни ёқтирмайсиз, бизларнинг орамизда зерикиб ҳам қоласиз-да.

Ҳаммалари бирдан, дуруст одам учун бу шаҳарда туриш оғирлиги ҳақида сўзлаб кетдилар. На театр бор ва на музыка бор, сўнгги марта бўлган рақс кечасида йигирмага яқин хоним ва иккитагина хуштор бўлди. Ешлар рақс тушмайди, ҳамиша буфетда уймалашади ёки қарта ўйнайди, дейишди. Андрей Ефимич ҳеч кимга қарамай, шошилмасдан секингина сўз бошлаб, шаҳар халқи ўз қуввати, юраги ва ақлини қартага ва ғийбатга сарф қилиши жуда-жуда ачинарли ҳол эканини, вақтини қизиқ суҳбатлар ва ўқиш билан ўтказишни билмаслигини ва буни истамаслигини, яна ақл орқасида келадиган лаззатлардан фойдаланишни истамаслигини гапирди. Ёлғиз ақлгина гўзал ва яхши нарса, бошқа ҳаммаси майда ва тубан нарсалар, деди, Хоботов ҳамкасбининг сўзларини диққат билан тинглаб туриб, тўсатдан:

— Андрей Ефимич, бугун нечанчи число?— деб сўради. Жавоб олгач, у билан бирга сарғиш соч доктор, ўз ғўноқлигини билиб турган имтиҳон олувчилардек, Андрей Ефимичдан бугун

қайси кун, бир йилда неча кун бор ва 6-номерли палатада ажойиб пайғамбар борлиги ростми, деб сўради.

Сўнгги саволга жавоб бераётган Андрей Ефимич қизариб кетди ва:

— Ҳа, у касал, лекин ажойиб йигит,— деди.

Унга бошқа ҳеч қандай савол беришмади.

У даҳлизда палтосини кияркан, ҳарбий ишлар бошлиғи Андрей Ефимичнинг елкасига қўлини ташлади ва уҳ тортиб:

— Биз, кексалар энди дам олсак ҳам бўлади!— деди.

Маҳкамадан чиқа туриб, Андрей Ефимич булар унинг эс-ҳушини текширгани тузилган комиссия эканлигини англади. У, ўзига берилган саволларни эслади ва қизариб кетди, негадир ҳаётида биринчи марта таобат илмининг аҳволига қаттиқ ачинди.

«Ё раббий!— деб ўйлади у, врачларнинг ҳозиргина уни қандай текширганларини эслаб.— Ахир улар яқиндагина руҳий хасталикларни ўқиб, имтиҳон беришган-ку, бу қадар нодонлик қаердан келди? Руҳий хасталик нима эканлигини билмайдилар-ку, ахир!»

У ҳаётида биринчи мартаба ўзини ҳақоратланган ва ғазабланган ҳолда кўрди.

Ўша куниёқ кечқурун унинг уйига Михаил Аверьянич келди. Почта мудирини саломлашмасданоқ унинг ёнига борди-да, икки кўлидан ушлаб, қалтироқ товуш билан:

— Азизим, дўстим, менинг кўнглим яқинлигига ишолишингизни ва ўзингиз ҳам мени дўст деб ҳисоблашингизни исбот қилинг... Дўстим! — У Андрей Ефимичга сўз бермасдан, ҳаяжонланиб давом қилди. — Мен сизни илмлик ва софдил бўлганингиз учун севаман. Сўзларимга қулоқ солинг, азизим. Фан қоидалари докторларни сиздан ҳақиқатни яширишга мажбур қилади, лекин мен ҳарбийчасига тўғриси шартта айтиб қўя қоламан: сиз саломат эмассиз! Кечиринг мени, дўстим, тўғриси шу, буни аллақачонлардан бери атрофингиздагиларнинг ҳаммаси сезган. Ҳозиргина доктор Евгений Фёдорич менга, сизнинг соғлигингиз учун яхшиси дам олиш ва кўнгили очиш зарурлигини айтди. Жуда тўғри! Жуда соз! Тез кун ичида мен отпускаи оламан ва бир оз бошқа ҳавони ҳидлаб келгани кетаман. Дўстим эканлигингизни кўрсатинг, бирга кетайлик! Борайлик, ёшлик даврини эсга солиб айланиб келайлик.

— Мен ўзимни жуда соғлом сезаман,— деди Андрей Ефимич ўйлаб туриб.— Боришимнинг иложи йўқ. Рухсат этсангиз, дўстлигимни қандай бўлмасин бошқача қилиб билдира қолай.

Нима учун кетаётганини билмасдан, қаёқларгадир кетиш, китобсиз, Дарьюшкасиз, пивосиз, 20 йилдан буёғи ўрнашиб қолган ҳаёт тартибини бирдан бузиш,— бундай фикр биринчи миғутда унга ажиб ва хаёлий бир гапдай туюлди. Лекин маҳкамада бўлиб ўтган гапларни, у ердан келаётганида кечирган оғир ҳолатини эслади ва уни жиннига чиқариб қўйган аҳмоқ одамлар яшаётган шаҳардан бир оз вақт узоқлашиш керак деган фикр ёққандай бўлди.

— Қани, ўзингиз қаёққа бормоқчисиз?— деди.

— Москвага, Петербургга, Варшавага... Варшавада ҳаётимнинг бахтли беш йилини ўтказганман. Қандай ажойиб шаҳар! Кетайлик, азизим!

VIII

Бир ҳафтадан кейин Андрей Ефимичга дам олишни, тўғриси ишдан бўшаб кетишни таклиф қилишди, бунга у анча бепарво қаради, яна бир ҳафтадан кейин Михаил Аверьянич билан иккови шалдироқ аравага тушиб, яқинроқдаги темир йўл станциясига қараб йўл ҳам олишди. Кунлар салқин, ҳаво очиқ, кўк юзи зангори бўлиб, узоқ жойлар кўринар эди. Станциягача бўлган икки юз чақирим йўлни икки кунда босишди ва йўлда икки марта қўнишди. Бекаатларда чой ичгани яхши ювилмаган стакан берилса ёки тарантасга имиллаб от қўшилса, Михаил Аверьянич қипқизариб кетар ва бутун вужудини қалтироқ босиб: «Товушингни ўчир!», «Маҳмаданалик қилма!» деб қичқирарди. Тарантасда бўлса, бир дақиқа тинмасдан ўзининг Кавказга ва Польша подшолигига борганларини сўзларди. Нақадар ажойиб ҳодисалар, қандай учрашувлар! У шанғиллаб сўзларкан, кўзларида шундай бир ҳайронлик аломати пайдо бўларди, киши бу одам ёлғон сўзлаётир деб ўйлар эди. Унинг устига, гапираркан, тўғри Андрей Ефимичнинг юзига қараб дам урар, қулоғининг тагида қаҳқаҳлаб куларди. Бу ҳол докторни сиқар, ўйлашга ва хаёлини бир жойга тўплашга халал берарди.

Темир йўлда бўлса иқтисод қилиб, учинчи классга, папирос чекмайдиганлар вагонига тушишди. Йўловчиларнинг ярми тоза кийим кийган одамлар эди. Михаил Аверьянич тез орада ҳамма билан танишиб олди ва скамейкадан скамейкага ўтиб, шанғиллаб, бу ярамас йўллардан юриш керак эмас, деб сўзлади. Қай томонга қарасанг муттаҳамлик! Отга миниб юришга нима етсин: кунига юз чақиримдан йўл босасан-да, кейин ўзингни тетик ва соғлом сезасан. Бизда ҳосил битмаслик, Пинск ботқоқлигини қуритиб юборганларидан бўлаётир. Умуман тартибсизлик мудҳиш даражада.

У қизишиб, шанғиллаб сўзлар ва ҳеч кимга гал бермас эди. Бу ора-чора қаҳ-қаҳ уриш билангина бўлинадиган битмас-туганмас бемаъни сўз, ифодали имо-ишоралар Андрей Ефимичнинг тинқасини қуритди.

«Қайси биримиз жиннимиз?— деб ўйларди у, диққати ошиб.— Йўловчиларни бирор иш билан безовта қилмасликка тиришаётган менми, ўз ҳузурини кўзловчи, бу ердагиларнинг ҳаммасидан ўзини ақллироқ ва аломатроқ деб ўйлайдиган, шунинг учун ҳам ҳеч кимга тинчлик бермаётган умми?»

Москвада Михаил Аверьянич погонсиз ҳарбий сюртук ва ён чокларига қизил қўйиб тикилган шим кийди. Кўчага чиққанда

ҳарбий фуражка ва шинель кийиб юрар, солдатлар унга честь бериб ўтишарди. Энди Андрей Ефимичнинг назарида у ўзининг қачонлардир бўлган киборлик хулқларининг ҳамма яхши жиҳатларини йўқотиб, ўзига фақат ёмон жиҳатларни олиб қолган одамга ўхшаб кўринарди. Ҳеч кераги бўлмаган ерда ҳам бировнинг ўзига хизмат қилишини яхши кўрарди. Гугурт рўпарасида, столда ётибди, уни ўзи кўриб ҳам туради-ю, хизматкорга гугуртни олиб бер деб қичқиради; уй ходимасининг олдида тортинмасдан ички кийимда юради; хизматкорларнинг ҳаммасини, фарқ қилмай, ҳатто кексаларини ҳам сансирайди, жаҳли чиққудай бўлса уларни эси паст, аҳмоқ деб айтади. Бу ишлар Андрей Ефимичга киборликдай кўринса ҳам, лекин қабиҳликдай туюлади.

Михаил Аверьянич дўстини аввало Иверскоега олиб борди. У икки букилиб астойдил ибодат қилар, кўзларига ёш олиб ва ибодат қилиб бўлгач, чуқур нафас олади-да:

— Ишонмайман-ку, лекин ибодат қилгандан кейин киши тинчлангандай бўлади. Сажда қилинг, азизим, — дейди.

Андрей Ефимич хижолат тортиб санамни ўпади. Михаил Аверьянич бўлса лабларини чўччайтириб, бошини қимирлатиб шивирлаб ибодат қилади, яна кўзларига ёш олади. Ундан кейин Кремлга кетишди, у ерда царь-пушкани¹, царь-колоколни² кўришди ва уларни ҳатто бармоқлари билан ушлашди. Замоскворечье манзарасини завқ билан томоша қилишди, Спаситель ибодатхонасига ва Румянцев музейига ҳам кириб чиқишди.

Тушлик овқатни Тестовнинг ошхонасида ейишди. Михаил Аверьянич чакка соқолларини силаганича менюга узоқ вақт қараб ўтирди-да, ресторанларда ҳам ўзини уйда ўтиргандек сезишга ўрганиб қолган шинаванда сингари:

— Кўрайлик-чи, бизларни нима билан меҳмон қилар экансиз, фариштам! — деди.

XIV

Доктор юради-туради, томоша қилади, ейди-ичади-ю, Михаил Аверьянич ғашини келтираётганини ҳеч унутолмайди. У ўртоғидан айрилиб, яшириниб қолгиси, танҳо ўзи дам олгиси келади, ўртоғи эса, уни ўзидан бир қадам нари юбормасликни ва мумкин қадар кўпроқ унинг кўнглини очишни ўзининг бурчи деб билади. Кўрадиган нарса қолмаганда, унинг кўнглини гап билан очишга уринади. Андрей Ефимич икки кун бирга чиқди. Учинчи кун дўстига касаллигини ва кун бўйи уйда қолиш ниятида эканлигини айтди. Дўсти, агар ундай бўлса, мен ҳам уйда қоламан, деди. Ҳақиқатан дам олиш керак, бундоқ юраверсак, оёқда оёқ қолмайди, деди. Андрей Ефимич диванга ётди, орқасини ўгирди-да, тишини-тишига қўйиб, унинг сўзларига қулоқ солди. Дўсти

¹ Царь-пушка — Москвада, қадимги энг катта замбарак.

² Царь-колокол — Москвада, қадимги энг катта қўнғирок.

бўлса, эртами-кечми, Франция, албатта, Германияни тор-мор қилади. Москвада муттаҳамлар жуда кўп ва отнинг кўринишига қараб унинг яхши жиҳатлари ҳақида бирор фикр айтиш қийин, деб уни ишонтиришга ҳаракат қилиб астойдил гапирди. Докторининг қулоғи битиб, дили ўйнай бошлади, лекин дўстига чиқиб кетинг ёки гапирманг дейишга назокати йўл қўймайди. Унинг бахтига номерда ўтириш Михаил Аверьяничнинг жонига тегиб, овқатдан сўнг бир айланиб келгани чиқиб кетди.

Елғиз қолганидан кейин, Андрей Ефимич яйраб дам олди. Уйда елғиз ўзинг эканингни билганинг ҳолда қимирламай диванда ётиш қандай яхши! Елғизликдан бошқа бахтнинг бўлиши мумкин эмас. Тубанлашган фаришта¹ эҳтимол фаришталар билмайдиган елғизликни истаб худога хиёнат қилгандир. Андрей Ефимич сўнгги кунларда кўрган ва эшитганлари ҳақида ўйлай деса, Михаил Аверьянич хаёлидан сира нари кетмас эди.

«Ахир у отпускаи олиб мен билан бирга келганида дўстлигидан, олиҳимматлигидан келди-ку,— дерди доктор, хуноб бўлиб.— Мана шу дўстона ғамхўрлигидан ёмон нарса йўқ-да. Бўлмаса ўзи раҳмдил, олижаноб, хушчақчақ одамга ўхшайди-ку, лекин кишини зериктиради, чидаб бўлмаслик даражада зериктиради. Шундай одамлар бўладики, доим маъноли ва яхши сўзларни гапирсаям, лекин бефаҳмлигини шундай сезиб туради киши».

Бундан кейинги кунларда ҳам Андрей Ефимич касалман деб номердан чиқмай қўйди. У диван суянчигига юзини ўгириб ётар, дўсти гап билан унинг кўнглини очишга уринганда сиқилар ва чиқиб кетганда дам оларди. Келгани учун ўзидан, яна кундан-кунга баттар жағи очилиб, сергап бўлиб бораётган дўстидан койиниб, хуноб бўларди: фикрини жиддий ва юксак изга солишининг асти иложини тополмас эди.

«Мени бир вақтлар Иван Дмитрич айтган воқелик айлантираётир,— деб ўйларди у, ўзининг икир-чикирларга аҳамият беришидан аччиғланиб.— Умуман бўлмагур гаплар... Уйга борсам, ҳаммаси ўз жойига тушиб қолади...»

Петербургда ҳам аҳвол шу бўлди: эртадан кечгача номердан чиқмади, диванда ётди, фақат пиво ичганигина ўрнидан турарди.

Михаил Аверьянич уни тезроқ Варшавага кетишга қистарди.

— Азизим, мен у ерга бориб нима қиламан?— дерди Андрей Ефимич ёлвориб.— Елғиз бора қолинг, сиздан сўрайман! Менга рухсат беринг, уйга кетай?

— Асло иложи йўқ!— деб қаршилиқ қилди Михаил Аверьянич.— Варшава жуда ажойиб шаҳар. У ерда мен ҳаётимнинг бахтли беш йилини ўтказганман!

Ўз айтганини қилишликка Андрей Ефимичнинг иродаси кучсизлик қилди ва бўйнидан бойлагандай Варшавага кетди. Бу ерда ҳам номердан чиқмади, диванда ётди, ўзидан, дўстидан ва рус тилини тушунишни асти истамаган хизматкорлардан койин-

ди. Одатда соғлом, тетик, хурсанд Михаил Аверьянич бўлса, эртадан-кечгача шаҳарни айланар ва эски танишларини ахтарарди. У бир неча марта уйда тунамади. Қаерда тунагани номаълум, бир кечадан сўнг қип-қизил бўлиб, сочлари тўзигани, қаттиқ ҳаяжонга тушгани ҳолда эрталаб қайтиб келди. Ўзича нималарнидир сўзлаб, узоқ вақт уйнинг у бошидан-бу бошига юргандан кейин тўхтади ва:

— Ҳаммадан ҳам номус керак! — деб қўйди.

Яна бир оз юргач, бошини ушлади ва даҳшатли товуш билан:

— Тўғри, ҳаммадан ҳам номус керак! Биринчи гал бошимга шу шаҳарга келиш фикри етган дақиқага лаънатлар бўлсин! Азизим, — деди докторга қараб, — мендан нафратланинг, ютқазиб келдим! Менга беш юз сўм бериб туринг!

• Андрей Ефимич беш юз сўмни санади ва индамасдан дўстига берди. У, уятдан ва ғазабидан ҳали ҳам қизарган ҳолда гўлдираб, қандайдир бир бефойда қасамни ичди-да, шапкасини кийиб чиқиб кетди. Икки соатлардан кейин қайтиб келиб, ўзини креслога ташлади ва қаттиқ ух тортиб:

— Номус сақланди! Кетамиз, дўстим! Бу лаънати шаҳарда менинг бир минут ҳам тургим келмайди. Муттаҳамлар! Австрия жосуслари! — деди.

Дўстлар ўз шаҳарларига қайтиб келишганда ноябрь ойи эди ва кўчаларда қалин қор ётарди. Андрей Ефимичнинг ўрнини доктор Хоботов олган эди; у Андрей Ефимичнинг касалхонага қарашли уйини бўшатиб беришини кутиб ҳали ҳам эски жойида турар эди. У хизматчим деб юрган хунук жувон, касалхона уйларидан биттасида турарди.

Шаҳарда касалхона тўғрисида янги ғийбатлар тарқалганди. Айтардиларки, ҳалиги хунук жувон касалхона нозири билан уришиб қолган эмиш, нозир жувоннинг олдида тиз чўкиб, узр сўраган эмиш.

Андрей Ефимич қайтиб келган куниёқ ўзига уй излашга тўғри келди.

— Дўстим, — деди почта мудирини тортинибгина, — андишасизлик қилиб бераётган саволим учун кечиринг: қанча дунёнгиз бор?

Андрей Ефимич индамасдан пулларни санади-да:

— Саксон олти сўм, — деди.

— Мен уни сўраётганим йўқ, — деди хижолат тортиб Михаил Аверьянич, докторнинг сўзига тушунолмади. — Умуман, қанча деяпман?

— Мен ҳам ўшани айтяпман-да, сизга. Саксон олти сўм... бундан бошқа ҳеч нарсам йўқ.

Михаил Аверьянич докторни ҳалол ва номусли одам деб билгани ҳолда, ҳеч бўлмаса йигирма мингга яқин сармоясини бор деб ўйларди. Энди бўлса Андрей Ефимичнинг фақирлигини, ҳаёт кечиришига ҳам етарлик нарсаси йўқлигини билиб, негандир тўсатдан йиғлаб юборди ва дўстини қучоқлаб олди.

Андрей Ефимич мешчанка Белованинг уч деразалик чоққина уйида турар эди. Ошхонасини ҳисобга олинмаса, бу уй учтагина хонадан иборат. Деразалари кўчага қараган иккита хонасида доктор турар, ошхона билан учинчи уйда Дарьюшка ва уч боласи билан мешчанканинг ўзи турарди. Гоҳо беканинг ўйнаши, маст мужик тунагани келарди, кечалари тўполон қилиб, болаларнинг ва Дарьюшканинг ўтини ёрарди. У келиб ва ошхонада ўтириб олиб ароқ талаб қилганда уйдагиларнинг ҳаммаси сиқилиб қоларди, шунда доктор раҳми келганидан йиғлаётган болаларни ўз уйига олиб чиқар, полга ётқизиб кўярди ва бундай қилиш унга кўп хузур-ҳаловат бахш этарди.

У аввалгидай эрталаб соат саккизда турар, чойдан кейин ўтириб, эски китоб ва журналларни ўқир эди. Янгисини олишга энди пули йўқ эди. Китобларнинг эскилигиданми ёки шароит ўзгарганиданми — ўқиш уни чуқур таъсирлантирмай, аксинча, чарчатарди. Вақтини бекор ўтказмаслик учун китобларга тўла каталог тузиб, уларнинг муқовасига патта ёпиштирар ва бу ақл юргизилмайдиган, қунт талаб қиладиган майда иш ўқишдан қизиқроқ туюларди. Бир хил сердиққат иш қандайдир тушуниб бўлмайдиган бир тарзда унинг фикрини аллалайди ва ҳеч нарса ҳақида ўйламайди, вақт ҳам тез ўтади. Ҳатто ошхонага кириб Дарьюшка билан картошка арчиш ва қора буғдой ёрмасидаги чўп-хасларни териш ҳам қизиқ туюларди. Шанба ва якшанба кунлари у черковга боради. Девор ёнида туриб, кўзларини сузиб, ўқиладиган оят куйига қулоқ соларкан, ота-онасини, олий мактабдаги чоғларини ва динлар ҳақида ўйлайди; у кўнгли тинчиб, хомуш тортиб кетади ва кейин черковдан чиқиб кетаётганида ибодатнинг бунчалик тез тамом бўлганига ачинади.

У Иван Дмитрич билан суҳбатлашгани икки марта касалхонага борди. Лекин Иван Дмитрич ҳар гал ҳам ҳаддан ташқари туютқан ва дарғазаб эди; у ўзини тинч қўйишларини ўтинди, бўлмағур қуруқ сўзнинг аллақачон жонига текканини, чекаётган барча азоб-уқубатининг эвазига бу лаънати разил одамлардан фақат битта мукофот — ёлғиз қамашларини илтимос қилганини айтди. Наҳотки шуни ҳам рад қилсалар? Ҳар икки гал ҳам Андрей Ефимич хайрлашаётиб, хайрли кеч деса, у гижиниб: — Минг лаънат! — деди.

Андрей Ефимич энди учинчи марта боришини ҳам, бормаслигини ҳам билмасди. Лекин боргиси келарди.

Илгари Андрей Ефимич тушлик овқатдан кейин хонадан-хонага ўтиб юрарди ва хаёл сурарди, энди бўлса, овқатидан то кечки чойгача диванга орқасини ўгириб ётиб, ҳеч нари кетмаётган майда-чуйда гапларни ўйлайди. Йигирма йилдан ортиқ қилган хизмати учун унга нафақа ҳам, на бирйўла ёрдам пули ҳам беришмагани алам қиларди. Тўғри, у ҳалол хизмат қилмади, лекин нафақани ҳалол хизмат қилган, қилмаганига қарамай хизматчи-

ларнинг ҳаммаси олади-ку. Ҳозирги замоннинг бор-йўқ одиллиги ҳам шундаки, унвон, орден, нафақалар билан кишининг ахлоқи ва унинг қобилиятини эмас, умуман вазифани мукофотлайдилар, қандай вазифа бўлишининг фарқи йўқ-ку. Нега энди бу қоидадан битта у четда қолиши керак? Унинг ҳеч пули йўқ. Дўкон олдидадан ўтишга ва уй бекасига қарашга номус қилади. Пивочидан ўттиз икки сўм қарз. Мешчанка Беловадан ҳам қарз. Дарьюшка секин-аста бориб эски кўйлақларини, китобларни сотиб келади ва доктор яқинда жуда кўп пул олади деб, бекани алдайди.

Йигиб қўйган минг сўмини саёҳатга сарф қилгани учун доктор ўзини койиди. Ҳозир ўша минг сўм қандай иш берар эди! Яна одамлар уни ўз ҳолига қўймаганларидан диққати ошарди. Хоботов онда-сонда келиб, касал бўлиб қолган ҳамкасбини кўришни ўз бурчи деб билади. Унда бўлган ҳамма нарса: қўнжи узун этигидан тортиб тўлиқ юзи, сўзларидаги бемаъни, ортиқ даражада кибрли оҳанг, «ҳамкасб» дейиши, Андрей Ефимичга жирканч туюлади, ҳаммадан ҳам кўнглига урадигани Андрей Ефимични даволашни ўз вазифаси деб билиши ва ҳақиқатан ҳам даволаяпман деб ўйлаши эди. Ҳар келганда бир шиша бромли калий ва ревендан ясалган хаб кўтариб келар эди.

Михаил Аверьянич ҳам дўстини кўриб туришни ва унинг кўнглини очишни ўз бурчим деб биларди. Ҳар гал Андрей Ефимичнинг олдига ясама бетакаллуфлик билан кириб келарди, қаҳ-қаҳ уриб зўраки куларди, яна бугун рангингиз жуда яхши, мана худога шукур, иш тузалиш томонга ўтди деб, Андрей Ефимични ишонтиришга уринарди, лекин бундан дўстининг тузалишидан умиди йўқлиги билиниб турарди. Ҳали у Варшавада олган қарзини беролмай, уялганидан гангиган, қаттиқ хижолатда эди, шунинг учун ҳам қаттиқроқ кулишга, қизиқроқ қилиб сўзлашга уринарди. Унинг латифалари узундан-узоқдай туюлар ва Андрей Ефимичга ҳам, унинг ўзига ҳам озор берарди.

У борлигида Андрей Ефимич диван суянчиғига қараб ётиб, тишини-тишига қўйиб тингларди; унинг кўнглига қатлам-қатлам бўлиб қуйқа ўтирарди ва дўсти ҳар келиб кетганда ҳалиги қуйқа кўтарилиб бораётганини ва бўғзига келаётганини сезарди.

Майда-чуйда сезгиларни кўнглидан чиқариш мақсадида у ўзини, Хоботовни, Михаил Аверьянични эртами-кечми ўлиб, табиатда бирор нишон қолдирмаслигини ўйлар эди. Агар миллион йиллардан сўнг ер курраси ёнида бирон руҳ учиб ўтади деб фараз қилинса, у қуруқ тупроқ ва яланғоч қоялардан ўзга ҳеч нарса кўрмайди. Маданият ҳам, ахлоқ қонунлари ҳам — ҳаммаси маҳв бўлиб кетади, ҳатто уларнинг устида қариқиз ўт ҳам ўсиб чиқмайди. Боққолдан уялиш, арзимаган Хоботов, Михаил Аверьяничнинг малол келадиган дўстлиги нима деган гап? Буларнинг ҳаммаси бўлмагур, арзимайдиган гаплар деярди.

Лекин бу хилдаги муҳокамалар энди ёрдам бермасди. У эндигина миллион йилдан кейинги ер куррасини кўз олдига келтира бошласа, ҳалиги яланғоч қоялар орасидан қўнжи узун этик

кийган Хоботов чиқарди ёки Михаил Аверьянич пайдо бўлиб, қаҳ-қаҳлар ва хижолат ичида: «Варшавадаги қарзни, азизим, уч-тўрт кун ичида бераман, албатта, бераман...» деган шивирлаш эшитиларди.

XVI

Бир кун тушлик овқатдан кейин Михаил Аверьянич келди. Андрей Ефимич диванда ётган эди. Худди ўша тонда бир шиша бром кўтариб, Хоботов ҳам келиб қолди.

Андрей Ефимич зўрага қўзғалиб, туриб ўтирди ва икки қўли билан диванга тиралди.

— Бугун-чи, азизим,— деб бошлади Михаил Аверьянич,— рангингиз кечагига қараганда анча яхши. Азаматсиз-да! Худо ҳақи, азаматсиз!

— Бўлди, бўлди-да, ҳамкасб,— деди Хоботов эснаб.— Бу галва ўзингизнинг ҳам жонингизга теккандир.

— Яхши бўламиз ҳам-да!— деди Михаил Аверьянич хушнудлик билан.— Ҳали яна юз йил яшаймиз! Ҳа шундай!

— Юз йил-ку, бўлмас-у, яна йигирма йилларга борилади,— деб тасалли берди Хоботов.— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, ҳамкасб, ғам еманг... қўйинг, ваҳима қилманг.

— Ҳали биз ўзимизни кўрсатамиз!— деди қаҳ-қаҳ уриб Михаил Аверьянич ва дўстининг тиззасига уриб қўйди.— Ҳали биз кўрсатамиз! Келаси ёз, худо хоҳласа Кавказга қараб жўнаймиз ва бутун Кавказни хўп! хўп! хўп! деб от билан айланиб чиқамиз. Кавказдан қайтганимиздан кейин, қарабсизки, тўй қилиб юбормасак денг,— деб Михаил Аверьянич кўзини қисиб қўйди,— уйлантириб қўямиз сизни, севиқли биродаримни... Уйлантирамиз...

Андрей Ефимичнинг хаёлида бирдан ҳалиги қуйқа бўғизига тикилиб келаётгандай бўлди, дили ўйнаб кетди.

— Бу андишасизлик!— деди у ирғиб туриб, дераза ёнига бораркан.— Наҳотки беандиша сўзларни айтаётганингизни англамайсиз-а?!

У назокат билан мулоимгина давом қилмоқчи эди-ю, лекин беихтиёр, тўсатдан муштларини қаттиқ қисди ва қўлларини юқори кўтарди:

— Қўйинг мени!— деди бошқача овоз билан қичқириб, бўғилиб, қизарган ҳолда бутун вужудини титроқ босиб.— Йўқол, кўзимдан! Иккаланг ҳам йўқол, иккаланг ҳам!— деди.

Михаил Аверьянич билан Хоботов ўринларидан туриб, аввало ҳайрон бўлиб, сўнг қўрқув ичида унга тикилиб қолишди.

— Иккаланг ҳам йўқол!— деди Андрей Ефимич яна қичқириб.— Бефаҳм кишилар! Аҳмоқ одамлар! Дўстлигинг ҳам керак эмас, дорингни ҳам олиб кет, бефаҳм одам! Қабиҳ! Палид одамлар!

Хоботов билан Михаил Аверьянич шошиб қолиб, бир-бирига

қарашди ва орқалари билан тисланиб бориб, даҳлизга чиқишди. Андрей Ефимич ёромли калий солинган шишани олиб уларнинг орқасидан улоқтириб юборди; шиша остонага тушиб, шарақлаб синди.

— Чик, йўқол!— деди, йиғи аралаш товуш билан уларнинг орқасидан даҳлизга чиқиб.

Меҳмонлар кетгач, Андрей Ефимич безгак тутаётгандек титраб, диванга ётди ва узоқ вақт:

— Бефаҳм кишилар! Аҳмоқ одамлар!— деб такрорлади.

У жаҳлидан тушганда аввало ёдига: шўрлик Михаил Аверьянич хижолат тортаётгандир, кўнгли жуда эзор топгандир ва умуман бу қандай ёмон иш бўлди, деган фикр келди. Илгари ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Эс қани-ю, одоб қани? Қани ҳар нарсани англаб олишлик ва файласуфча лоқайдлик?

Доктор уялганидан ва ўз қилигидан хуноб бўлганидан тун бўйи ухлаёлмай чиқди, эрталаб соат ўнларда почтахонага бориб, почта мудиридан узр сўради.

— Бўлган ишни кўнгиладан чиқарайлик,— деди чуқур нафас олиб, кўнгли бузилиб кетган Михаил Аверьянич унинг қўлини қаттиқ қисаркан.— Ким ўтган ишни эсласа кўр бўлсин, Любавкин.— У тўсатдан шундай қаттиқ қичқирдики, хат ташувчилар ва почтахонага келган одамлар чўчиб кетишди.— Стул келтир. Сен тура тур!— деди бақириб панжарадан буюртма хат узатаётган хотинга.— Кўряпсанми, қўлим бўш эмас-ку. Ўтган ишни эсга олмаймиз,— давом қилди у мулойимлик билан Андрей Ефимичга қараб.— Қани, марҳамат қилинг, азизим.

У индамасдан тиззаларини силаб, бир дақиқа ўтирди-да, кейин бундай деди:

— Сиздан гина қилиш менинг хаёлимга ҳам келгани йўқ. Дард ҳазил гап эмас, мен тушунаман. Кеча касалингизнинг тутиб қолиши доктор билан мени қўрқитиб юборди, кейин узоқ вақт сиз тўғрингизда сўзлашдик. Азизим, нима учун касалингизни жиддий равишда даволатгингиз келмайди? Шу яхшими? Дўстлик қилиб очигини айтганим учун кечиринг,— деди шивирлаб Михаил Аверьянич,— сиз ўзингизга мутлақо тўғри келмайдиган шароитда яшайсиз: жой тор, ифлос, парваришингиз йўқ, даволанишга ҳам ҳеч нарсангиз йўқ... Азиз дўстим, доктор икковимиз жону дилимиз билан сиздан илтимос қиламиз, бизларнинг маслаҳатимизга кўнинг, касалхонага ётинг! У ернинг овқати яхши, парвариш ҳам қилишади, даволашади ҳам. Гап шу ерда қолсин-ку, гарчи, Евгений Федорич таълим-тарбиядан четдаги одам бўлса ҳам, лекин илмдан хабари бор, унга ишониш мумкин. У сизни яхшилаб қарашга ваъда бе ди.

Андрей Ефимич почта бошлиғининг чин кўнгиладан қилаётган меҳрибончилигини ва тўсатдан унинг юзларига оқиб тушган ёшини кўриб, кўнгли бўшашиб кетди.

— Азизим, ишонманг!— деди у секингина қўлини кўксига қўйиб,— уларга ишонманг! Бўлмаган гап! Менинг касалим фақат

шундаки, йигирма йил мобайнида бутун бошли шаҳарда фақат битта ақли одамни учратдим, у ҳам бўлса жинни. Менинг ҳеч қандай касалим йўқ, фақат чиқишнинг иложи бўлмаган сеҳрли гирдобга тушиб қолдим. Менга барибир, нима десангиз тайёрман.

— Касалхонага ётинг, азизим.

— Менга барибир, ўрага десангиз ҳам майли.

— Ҳар тўғрида Евгений Федоричга қулоқ солишга ваъда беринг, азизим.

— Майли, сўз бераман. Лекин, ҳурматли дўстим, такрор айтаманки, сеҳрли гирдобга тушганман. Энди ҳаммаси, ҳатто дўстларимнинг чин кўнгилдан қиладиган меҳрибонлигидан тортиб барча нарса — мени ҳалок қилишга олиб боради. Мен ҳалок бўлаётирман ва шунини айтишга иродам етади.

— Азизим, тузалиб кетасиз.

— Бундай дейишнинг нима ҳожати бор? — деди Андрей Ефимич асабийлашиб. — Камдан-кам одам ҳаётининг охирида ҳозирги мен сезаётган ҳолни сезади. Агар сизга буйрагингиз ярамайди ёки юрагингиз кенгайиб кетган десалар даволана бошлайсиз, агар сизни жинни ёки жиноятчи дейишса, яъни, қисқаси, одамлар бирдан сизга эътибор бера бошласа, унда билингки, сиз сеҳрли гирдобга тушдингиз, ундан чиқишнинг иложи йўқ. Чиқишга ҳаракат қилсангиз баттарроқ адашиб кетасиз. Бўйсуниб кўя қолинг, чунки ҳеч қандай инсон қудрати сизни қутқара олмайди, мен шундай деб ўйлайман.

Бу орада панжаранинг нариги ёғида одам йиғилиб қолганди. Андрей Ефимич халақит бермаслик учун турди-да, хайрлашди. Михаил Аверьянич ундан яна бир қайта ваъда олди-да, кўча эшиккача кузатиб қўйди.

Ўша куниёқ кечга томон Андрей Ефимичнинг олдига узун кўнжли этик, қисқа пальто кийиб, кутилмаган чоғда Хоботов кириб келди ва гўё кеча ҳеч гап ўтмагандай бир вазиятда:

— Мен олдингизга бир иш билан келдим, ҳамкасб. Сизни таклиф қилгали келдим, мен билан консилиумга¹ бориб келмай-сизми-а? — деди.

Хоботов мени айлантириб, бир оз кўнглимни очмоқчидир ёки, ҳақиқатан, пул ишлаб олсин деяётгандир, деган хаёлга бориб Андрей Ефимич кийинди ва бирга кўчага чиқди. Кечаги гуноҳини унинг кўнглидан чиқариб, ярашиб олишга қулай пайт топилганига шодланар ва уни аяб бўлса керак, кечаги гап тўғрисида оғиз очмай бораётган Хоботовга ичидан ташақкурлар айтарди. Шундай маданиятсиз одамдан бунчалик назокат кутиш қийин эди.

— Беморингиз қаерда? — деб сўради Андрей Ефимич.

— Касалхонамда. Кўпдан бери сизга кўрсатмоқчи бўлиб юрган эдим... Жуда ажойиб ҳодиса.

¹ Консилиум — оғир касални аниқлаш ва уни даволаш йўллари ахтариш учун врачларнинг маслаҳат мажлиси.

Касалхона ҳовлисига киришди ва касалхонанинг катта биноларини ўтиб, ақлидан адашганлар ётадиган бинога қараб йўл олишди. Бунинг ҳаммаси негадир индамасдан қилинди. Ҳалиги уйга кирганларида Никита одати бўйича ирғиб туриб, қоматини ростлади.

— Касаллардан биттаси ўпкасини олдириб қўйибди,— деди Хоботов секингина, Андрей Ефимич билан палатага кираркан.— Сиз шу ерда тура туринг, мен ҳозир фақат стетоскопни олиб келаман.

Чиқиб кетди.

XVII

Қоронғи туша бошлаган эди. Иван Дмитрич ўрнида башарасини ёстиққа босиб ётибди; фалаж одам ҳаракатсиз ўтириб, аста йиғлаб, лабларини қимирлатяпти, семиз киши билан собиқ хат сараловчи ухлашяпти. Жимжит.

Андрей Ефимич эса Иван Дмитричнинг каравотига ўтириб кутди ва Хоботовнинг ўрнига, қўлтиғида халат, кимнингдир ички кийимларини, туфли кўтариб хонага Никита кириб келди.

— Марҳамат, кийининг, жаноби олийлари,— деди у секингина.— Мана бу сизнинг ўрнингиз, бу ёққа марҳамат қилинг,— деди, афтидан, яқинда келтирилган бўш каравотни кўрсатиб.— Ҳечқиси йўқ, худо хоҳласа тузалиб қоласиз.

Андрей Ефимич ҳаммасига тушунди. Бирор оғиз сўз қотмади ва Никита кўрсатган каравотга ўтирди; Никитанинг кутиб турганини кўриб, қип-яланғоч бўлиб ечинди ва уялиб кетди. Сўнг касалхона кийимини кийди; лозим жуда қисқа, кўйлак узун келди. Халатдан тузланган балиқнинг ҳиди келарди.

— Худо хоҳласа, тузалиб қоласиз,— деди Никита яна.

У Андрей Ефимичнинг кийимларини қўлтиқлаб олиб чиқди-да, эшикни бекитиб кетди.

«Барибир...— деб ўйлади Андрей Ефимич уялиб, халатга ўраларкан, бу янги кийимда ўзини маҳбусларга ўхшатиб.— Барибир... фракми, мундирми, ё шу халатми, барибир...»

Лекин соатни олиб кетди-ку? Ён чўнтагимдаги дафтарчам-чи, папиросларим-чи? Кийимларни Никита қаёққа олиб кетдийкин? Энди эҳтимол, ўлгунимча ҳам шим, желетка, этик кийишга тўғри келмас. Бу жуда қизик, дафъатан, тушуниб ҳам бўлмайди, Андрей Ефимич ҳали ҳам мешчанка Белованинг уйи билан 6-номерли палатанинг ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, бу дунёдаги ҳамма нарса қуруқ ғалва ва бўлмағур гаплар деган фикрда эди, шундай бўлса ҳам қўллари титради, оёқлари музлади, яна ҳозир Иван Дмитрич уйғонади ва мени халат кийган ҳолда кўради, деган фикрдан кайфи учиб кетди. Ўрнидан турди, бир оз юрди, яна ўтирди.

Мана, унинг ўтирганига ярим соат бўлди, бир соат ҳам бўлди ва жонига тегарлик даражада зерикди. Наҳотки, шу жойда мана

бу одамлар сингари кунлаб, ҳафталаб, ҳатто йиллаб яшаш мумкин? Мана, у ўтирди, бир айланиб келиб яна ўтирди; бориб деразадан қараш мумкин, кейин яна уйнинг у бошидан-бу бошига юриш мумкин. Ундан кейин нима? Эртадан-кечгача қаққайиб ўтириш ва ҳаёл суришми? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас.

Андрей Ефимич ётди, лекин ўша ондаёқ турди, энги билан пешонасидаги совуқ терни артди ва бутун юзидан тузлаган балиқ ҳиди келаётганини сезди. У яна туриб юрди.

— Бу қандайдир англашилмовчилик...— деди у қўлларини ёзиб, ҳайрон қолиб.— Гаплашиш керак, бунда англашилмовчилик бор...

Шу топда Иван Дмитрич уйғонди. Туриб ўтирди, ёноқларини муштларига тиради. Тупурди. Сўнг эринчоқлик билан докторга қаради ва, афтидан, дастлаб тушунолмади, лекин унинг уйқуси ўчмаган юзида тезда ғазаб ва истеҳзо акс этди:

— Ҳимм, сизни ҳам шу ерга тиқиб қўйишдими, азизим!— деди уйқудан бўғилиб турган товуш билан, бир кўзини қисиб.— Жуда хурсандман. Аввал сиз одамларнинг қонини ичар эдингиз. Энди-чи, сизнинг қонингизни ичишади. Жуда соз!

— Бу қандайдир англашилмовчилик...— деди Иван Дмитричнинг сўзидан кўрқиб кетган Андрей Ефимич ва елкаларини учирди, яна:— Қандайдир англашилмовчилик,— деди.

Иван Дмитрич яна тупурди-да, ётди.

— Лаънати ҳаёт!— деди у тўнғиллаб.— Ҳаммадан ҳам нимаси алам қилади денг, бу турмуш — азоб чекишлар бадалига мукофот билан эмас, ёки операдаги каби тантана билан эмас, ўлим билан тамом бўлади-я; касалхона хизматчилари келиб ўликни қўлидан, оёғидан олиб, судраб ертўлага элтиб ташлайдилар у... у! Ҳа, майли... шуниси борки, бизларга у дунёда байрам бўлади... Мен у дунёдан бу ерга арвоҳ бўлиб келаман ва бу газандаларнинг ўтини ёраман. Мен уларнинг сочларини оқартириб юбораман.

Моисейка қайтиб келди ва докторни кўриб, қўлини чўзиб:

— Бир тийин бер!— деди.

XVIII

Андрей Ефимич дераза олдига борди, далага қаради. Қоронғи тушиб қолганди ва ўнг томонда уфқдан тўқ қизил, совуқ ой кўтарилаётганди. Касалхона деворидан йироқ эмас, кўп бўлса уч юз кадамча нарида тошдевор билан айлантирилган баланд оқ иморат турибди. У турма.

«Воқелик бу экан!» деб ўйлади Андрей Ефимич ва юрагини ваҳима босди.

Ой ҳам, турма ҳам, деворидаги михлар ҳам, узоқдаги суяк эритадиган корхонанинг мўрисида чикаётган аланга ҳам даҳшатли кўринди. Орқада кимдир уҳ тортди. Андрей Ефимич қайрилиб қаради, ялтироқ юлдузлар ва орденлар таққан кишини

кўрди, у киши жилмаяр ва айёрлик билан кўз қисарди. Бу ҳам мудҳиш туюлди.

Андрей Ефимич ойда ва турмада алоҳида бир нарса йўқ, руҳий саломат кишилар орден тақиб юришади ва буларнинг ҳаммаси вақт ўтиши билан чириб, тупроққа айланади деб ўзини ўзи ишонтириб кўрди, лекин бирдан уни умидсизлик қамраб олди, икки қўли билан панжарага ёпишиб, кучининг борича силкитди. Мустаҳкам панжара қўзғалмади.

Кейин қўрқувдан паноҳ тортиб Иван Дмитричнинг ёнига борди, ўтирди.

— Азизим, руҳим тушди,— деди титраган ҳолда, совуқ терини артаркан.— Руҳим тушди.

— Яна фалсафа сотинг,— деди Иван Дмитрич мазах қилиб.

— Е раббий, ё раббий!.. Ҳа, ҳа... Бир кун сиз айтган эдингиз-а, Россияда фалсафа йўқ, лекин ҳамма, ҳатто пастарин кишиларгача фалсафа сотади, деган эдингиз. Аммо пастарин кишиларнинг фалсафа сотишининг ҳеч кимга зиёни йўқ-ку,— деди Андрей Ефимич гўё йиғламоқчи ва кишининг раҳмини келтирмоқчи бўлаётгандек бир оҳангда.— Нега энди мазах қилиб суласиз! Норози бўлгандан кейин пастарин киши ҳам фалсафа сотади-да! Ақлли, илмли, мағрур ва озодликни севувчи одамга, азиз зотга орқада қолган ифлос шаҳарчага бориб табиб бўлиш-ликдан, кейин умр бўйи банка ва зулук солиш, қиздиргич қўйишдан бошқа илож йўқ, Муттаҳамлик, разиллик, фикрий чекланганлик, ё раббий!

— Бўлмағур гапларни вайсаяпсиз. Табибликни ёқтирмасангиз министр бўла қолинг эди.

— Ҳеч, ҳеч иложим йўқ. Заифмиз, азизим... Мен бепарво эдим, тетик ва соғлом фикр юритардим, ҳаёт менга дағал томонини ўгириши билан руҳим тушиб кетди... Мажолим қолмади... заифмиз, ярамасмиз... сиз ҳам шундайсиз, азизим... Сиз ақлли, олижаноб одамсиз, гўзал хулқ сизга сут билан кирган, лекин ҳаётга қадам кўяр-қўймас ҳориб, касал бўлиб қолгансиз... Заифмиз! Заиф!

Кеч киргандан бери қўрқув ва аламдан бошқа яна қандайдир сира нари кетмайдиган бир ҳис Андрей Ефимични эзиб турганди. Ниҳоят, англади: пиво ичгиси ва папирос чеккиси келаётган экан.

— Азизим, эшикка чиқаман,— деди у.

— Айтай, чироқ келтиришсин... Бундоқ турулмаман... Тоқатим йўқ...

Андрей Ефимич эшик олдига борди ва эшикни очди, шу он Никита ирғиб туриб йўлини тўсди.

— Қаяққа бормоқчисиз? Мумкин эмас, мумкин эмас!— деди у.— Ухлаш керак!

— Ҳа, мен бир минутгина ҳовлини айланиб келаман!— деди Андрей Ефимич шошганидан.

— Мумкин эмас, мумкин эмас, ижозат йўқ. Ўзингиз биласиз-ку.

Никита эшикни қаттиқ ёпди-да, орқаси билан суяниб олди.

— Агар мен шу ердан чиқсам, шундан бировга бир нарса бўладими?— деди Андрей Ефимич елкаларини учуриб.— Тушу-нолмадим! Никита, мен эшикка чиқишим керак!— деди у қалти-раган товуш билан.— Ишим бор!

— Тартибсизлик қилманг, яхши эмас!— деди Никита насихат қилиб.

— Бу нима деган гап-а!— деди Иван Дмитрич тўсатдан ҳайқириб ва сакраб турди.— Чиқармасликка унинг нима ҳаққи бор? Бизларни бу ерда қамоқда тутишга қандай ҳаққингиз бор. Қонунда-ку, суд ҳукм қилмагунча ҳеч ким озодликдан маҳрум қилинмайди, деб очиқ айтилган. Бу зўрлик! Ўзбошимчалик!

— Албатта, ўзбошимчалик!— деди Иван Дмитричнинг гапи-дан жасоратланган Андрей Ефимич.— Чиқаман дедим, чиқишим керак! Чиқармасликка ҳаққи йўқ! Чиқар, сенга айтаётирман!

— Эшитяпсанми, бефаҳм ҳайвон?— деди Иван Дмитрич, бақириб ва мушти билан эшикни урди.— Оч, очмасанг эшикни синдираман! Муттаҳам!

— Оч!— деди бақириб Андрей Ефимич бутун вужудини титроқ босган ҳолда.— Мен талаб қиламан!

— Вайсайвер!— деди эшик орқасидан туриб Никита.— Вай-сайвер-чи!

— Ҳеч бўлмаса, бор, Евгений Федорични айтиб кел! Мен қақираётганимни айт... Бир минутга!

— Эртага ўзлари ҳам келадилар.

— Бизларни ҳеч қачон чиқаришмайди!— деб давом қилди Иван Дмитрич.— Шу ерда чиритишади! Эй парвардигор, на-ҳотки ҳақиқатан у дунёда дўзах йўқ ва бу аблахларни кечириб қўя қолинади? Қани адолат? Оч, аблах, нафасим бўғилиб кет-ди!— деди бўғиқ товуш билан қичқириб ва бор бўйи билан эшикни итарди.— Бошимни ёраман! Қонхўрлар!

Никита эшикни тез очди, икки қўли ва тиззаси билан Андрей Ефимични қаттиқ итариб юборди, кейин қулочкашлаб мушти билан юзига туширди. Андрей Ефимичнинг хаёлида каттакон шўр тўлқин бошигача кўмиб, каравотга судраб бораётгандай бўлди; дарҳақиқат оғзи шўртанг бўлиб кетди: қон тўлган бўлса керак. У сузиб чиқмоқчи бўлгандек қўлларини қимирлатган эди, кимнингдир каравотини ушлаб олди. Шу топда Никита икки марта елкасига ургангани сезди.

Иван Дмитрич қаттиқ қичқирди, уни ҳам уришган бўлса керак.

Сўнг ҳаммаси жим бўлди. Ойнинг хирагина нури темир пан-жара орқали ўтиб, полга тўр шаклида соя ташлаб турибди. Даҳ-шатли эди. Андрей Ефимич ётди ва дамани ичига олди; у яна уришади деб, ўти ёрилиб кутарди. Худди биров ўроқ олиб, унга санчиб, кўкрагида, қорнида бир неча марта бураб олмоқда эди. Оғриққа чидолмай ёстиқни тишлаб, тишини-тишига қўйди, боши ва охири йўқ фикрий тарқоқлик орасида тўсатдан: ҳозир ой

ёруғида қора доғга ўхшаб ётган мана бу одамлар шу сингари оғриқни неча йиллар давомида ҳар кун бошидан кечирган, деган даҳшатли, оғир фикр равшан эсига келди. Иигирма йилдан ортиқ вақт ўтса-ю, қандай қилиб шу нарсани англамаган ва англашни ҳам истамаган экан? У билмаган эди, оғриқ ҳақида тушунчаси ҳам йўқ эди, демак у айбли эмас, лекин ўзининг Никита сингари дағал ва ўжар виждони энсасидан товонигача совушга мажбур қилди. Сакраб турди, товущининг борича қичқирмоқчи ва тезроқ югуриб бориб Никитани, Хоботовни, нозирни ва фельдшерни, сўнгра ўзини ўлдирмоқчи эди, лекин кўкрагидан бирон товуш чиқмади, оёқлари бўйсунмади; бўғилиб, кўкрагидаги халат ва кўйлакка чанг солди, йиртиб ташлади ва беҳуш бўлиб каравотга йиқилди.

XIX

Эртасига эрталаб боши оғриб, қулоғи шанғиллаб, бутун вужуди шол-шол бўлиб турди. Ўзининг кечаги заифлигини эслашдан уялмади. Кеча у юраксизлик қилди, ҳатто ойдан ҳам қўрқди, бироқ илгари ўзида борлигини сезмаган ҳис ва фикрларни дадил айтаверди. Масалан, фалсафа сотувчи пастарин кишиларнинг бемаънилигини гапирди. Лекин энди унга барибир эди.

У емади ҳам, ичмади ҳам, чурқ этмай, ҳаракатсиз ётаверди.

«Энди менга барибир,— деб ўйлар эди у, савол бераётганларида.— Жавоб бермайман... Менга барибир».

Тушлик овқатдан кейин чорак қадоқ чой, бир қадоқ мармелад кўтариб Михаил Аверьянич келди. Дарьюшка ҳам келди ва сиймосида маъносиз ғамгинлик акс этган ҳолда бир соат каравот ёнида турди. Доктор Хоботов ҳам келиб кетди. У бир шиша бромли калий келтирди ва палатага бирор нарса тутатиб юборишни Никитага буюрди.

Кечқурун Андрей Ефимичнинг миясига қон қуйилиб ўлди. Аввало жуда қаттиқ титради ва кўнгли айниди; хаёлида қандайдир жирканч бир нарса бутун вужудига ҳатто бармоқларигача сингиб, меъдасидан тортиб бошигача чиқиб, кўзлари ва қулоқларига тўлиб қолгандай бўлди. Кўз ўнги яшил тусга бўялди. Андрей Ефимич қазоси етганини англади ва Иван Дмитрич, Михаил Аверьянич яна миллионлаб одамларнинг абадийликка ишонишларини эслади. Борди-ю, абадийлик бўлса-чи? Лекин у абадийликни истамас эди ва бу ҳақда фақат бир лаҳзагина ўйлади. Унинг ёнидан кеча китобда ўқигани ғоят гўзал ва виқорли кийиклар подаси югуриб ўтди; кейин бир аёл унга қўлини чўзиб буюртма хат узатди. Михаил Аверьянич нимадир деди. Сўнг ҳаммаси ғойиб бўлди ва Андрей Ефимич абадий уйқуга толди.

Касалхонада хизмат қилувчи эркаклар келишди, қўлидан, оёғидан ушлашди ва часовняга¹ элтиб қўйишди. У ерда Андрей

¹ Часовня — черковча.

Ефимич кўзлари очилган ҳолда стол устида ётди ва кечаси уни ой ёритиб турди. Эрталаб Сергей Сергеич келди, михлаб қўйилган Исо расмига қараб ихлос билан ибодат қилди ва собиқ бошлиғининг кўзларини юмдирди.

Бир кундан кейин Андрей Ефимични кўмишди. Дафн маросимида фақат Михаил Аверьянич билан Дарьюшка бўлди.

ҒИЛОФ БАНДАСИ

Кеч қолган овчилар тунаш учун Мироносицкое қишлоғининг бир четидаги оқсоқол Прокофийнинг саройига тушдилар. Улар икки киши бўлиб, биттаси ветеринария врачи Иван Иванович, иккинчиси эса гимназия муаллими Буркин эди. Иван Иванович қўшалоқ ва қизиққина бир фамилияси бўлиб, ўзига ярашмаган бу фамилия Чимша-Гималайский эди. Шунинг учун ҳам уни бутун губернада оти ва отасининг номи билан аташарди. У шаҳарга яқин бир жойда от заводида яшар ва тоза ҳавода нафас олмоқ учун овга чиққан эди. Гимназия муаллими Буркин бўлса, ҳар ёз граф П.ларникида меҳмон бўлар ва кўпдан бери бу ернинг ўз кишиси бўлиб кетган эди.

Улар кечаси ухламай чиқдилар. Новча, ориқ ва узун мўйловли чол — Иван Иванович ташқарида, эшик олдида, ой ёруғида ўтириб трубка чекар, Буркин бўлса, ичкарида, пичан устида ётар ва қоронғида кўринмас эди.

Турли воқеаларни гапирдилар. Сўз орасида, оқсоқолнинг хотини Мавранинг бақувват ва эсликқина хотин экани, бутун умрида ўз қишлоғидан ташқарига чиқмагани, ҳеч қачон шаҳарни ҳам, темир йўлни ҳам кўрмагани, сўнгги ўн йил ичида печь олдидан силжимасдан кечаларигина кўчага чиқишини ҳам сўзладилар.

— Бунинг ҳайрон қоладиган нимаси бор! — деди Буркин. — Бу дунёда табиатлари бир хил бўлган ва қисқичбақа ёки шиллиққурт каби бекиниб, ўз пўстлари ичига кириб ётишни севган кишилар оз эмас. Балки бу бир атавизм ҳодисасидир, яъни, одам болаларининг катта боболари ҳали ижтимоий ҳайвон бўлмаган ва яқка ўзи ўз инида яшаган замонларга қайтишдир; одам боласининг характеридаги турли-туманликнинг бир кўриниши шудир — ким билади дейсиз? Мен табиатшунос эмасман ва бу хил масалаларга аралашиб менинг ишим эмас, мен фақат шуни айтмоқчиманки, Мавра сингари кишиларнинг учраши сийрак ҳодиса эмас. Узоқдан изламайлик, мана, икки ойча илгари шаҳаримизда, грек тили муаллими Беликов деган бир ўртоғим ўлди. Сиз унинг тўғрисида эшитган чиқарсиз, албатта. У одам шуниси билан танилган эдики, доим, ҳатто, об-ҳаво жуда яхши пайтда ҳам, калиш кийиб, соябон тутиб ва албатта иссиқ пахтали пальто кийиб юрарди. Унинг соябони ҳам ғилофда, соати ҳам кулранг чарм ғилофда, қалам очиш учун ёнидан қаламтарошини олганда, қаламтарошнинг ҳам қинда эканини кўрардингиз; юзи ҳам

ғилофга тушгандай кўринарди; чунки у, ҳамиша ёқасини баланд кўтариб, юзини ёқаси билан бекитарди. У қора кўзойнак тақар ва фуфайка кияр, қулоғига пахта тиқиб юрар ва извошга тушганида соявонни кўтариб қўйишни буюрарди. Хуллас, бу кишида ўзини бир ғилоф ичига олиш, ўзининг ёлғизлигини таъминлайдиган ва ташқи таъсирлардан қўрийдиган бир ғилоф яратиш йўлида доимий ва бўшашмас бир ҳаракат борлиги сезилиб турарди. Воқелик унинг ғашини келтирар, қўрқитар ва доим ташвишга соларди; у ўзининг юраксизлигини, ҳозирги ҳолга бўлган нафратини оқлаш учун бўлса керак, ҳамиша ўтган замонни ва ҳеч бир содир бўлмаган нарсаларни мақтарди. Унинг ўқитадиган қадимги тиллари ҳам, тўғриси айтганда, унга ҳозирги ҳаётдан бекиниш учун калиш ва соябон вазифасини ўтарди.

У тотли бир ифода билан:

— О, грек тили нақадар оҳангдор ва чиройли! — дер ва гўё ўз сўзларининг ростлигини исбот этмоқ учун, кўзларини сузиб, бармоқларини кўтариб туриб: — Антропос!¹ — деб қўярди.

Беликов фикрларини ҳам ғилоф ичига яширишга тиришарди. У бирон нарсани манъ қилиб ёзилган фармойишлар ва газета мақолаларинигина очиқ англади. Фармойишда мактаб болаларига кечаси соат тўққиздан сўнг кўчага чиқиш манъ этилган бўлса, ёки биронта мақоллада жисмоний севги тақиқланган бўлса, бу нарса унга оппа-очиқ ва равшан англашилиб турарди; манъ қилинганми — бўлди. Ижозатда эса унинг учун доим шубҳали, чала айтилган ва чучмал бир нарса яшириниб ётарди. Шаҳарда театр тўгараги ёки қироатхона, ё бўлмаса буфет очишга руҳсат берилса, бу бошини тебратиб туриб астагина:

— Бу, албатта, шундайку-я, бу яхши иш, лекин орқасидан бир фалокат чиқмасин! — дерди.

Қай хилда бўлмасин қоидаларнинг бузилиши, уларга риюя қилинмаслиги ва улардан бўйин товлашлар, гарчи, унга алоқаси бўлмаса ҳам, уни ташвишга соларди. Агар ўртоқларидан бирортаси ибодатга кечикиб қолса, ёки гимназия талабаларининг бирор шўхликлари ё бўлмаса бемаҳалда бирор офицер билан бирор мураббиянинг бирга юрганини эшитиб қолса, ҳадеб хавотирланар, бир фалокат чиқмасин тагин, деяверарди. Педагогика совети йиғилишларида эса, ўзининг ортиқча эҳтиёткорлиги, бадгумонлиги ва ғилофли мулоҳазалари билан тинкамизни қуритарди. Мана, ўғил ва қизлар гимназияларида ёшлар ўзларини яхши тута олмайдилар, синфларни бошларига кўтариб, шовқин-сурон қиладилар; оҳ, ишқилиб бошлиқлар қулоғига етмаса яхши эди; ишқилиб бир фалокат чиқмасин-да; агар, иккинчи синфдан Петров, тўртинчи синфдан Егоров ҳайдалса, жуда яхши бўлар эди, деган гапларни айтаверарди. Нима бўлар эди дерсиз? У ўзининг оҳ-воҳлари, қайғу-ҳасратлари, сассиқ кўзан-

¹ Антропос — одам. (грекча)

га ўхшаш кичкинагина рангсиз юзидаги қора кўзойнаги билан ҳаммамизни босиб турарди. Биз эса унга ён бериб, Петров ва Егоровларнинг одоб дарси бўйича баҳоларини пасайтириб, ўзларини бир уйга қамаб қўяр эдик; ахир бориб Петровни ҳам, Егоровни ҳам ҳайдадик. Унинг қизиқ бир одати бор эди, яъни бизнинг уйларимизга кўп қатнар эди. Ўқитувчиларникидан бири-никига келарди-да, жимгина ўтирарди, гўё яширинча алланарсани пойларди. Шу ҳолда, индамасдан бир-икки соат ўтириб кетарди. Бу нарсани унинг ўзи: «Дўстлар билан яхши муносабатда бўлмоқ», деб атарди. Бизнинг билишимизча, бизникига келиб кетиш, унинг учун анча оғир эди, лекин бу нарсани ўзининг ўртоқлик вазифаси, деб ҳисоблар эди. Биз, ўқитувчилар ундан қўрқар эдик: ҳатто директорнинг ўзи ҳам қўрқарди. Бизнинг ўқитувчиларимиз — фикр эгаси, ор-номусли, Тургенев ва Шchedрин каби ёзувчиларнинг асарларини ўқиб тарбияланган кишилар бўлса-да, унга тоб беролмадилар. Бошидан соябони ва оёғидан калиши тушмайдиган шу одам гимназиямизни ўн беш йил мобайнида ўз қўлида маҳкам тутиб келди. Елғиз гимназия-нигина эмас, бутун бир шаҳарни! Бизнинг хонимларимиз, унинг сезиб қолишдан қўрқиб, шанба оқшомлари оилавий томошалар қилмас, ҳатто руҳонийлар ҳам унинг олдида баҳузур овқатланишдан ва қарта ўйнашдан тортинардилар. Беликов сингари одамлар таъсири остида сўнгги ўн-ўн беш йил ичида бизнинг шаҳримизда ҳар нарсадан чўчийдиган бўлиб қолишди. Дадилроқ гапиришдан, хат бериб, хат олишдан, ошначилик қилишдан, китоб ўқишдан, камбағалларга ёрдам беришдан, одамларга савод ўргатишдан қўрқиб қолишди...

Иван Иванич алланима демоқчи бўлиб, йўталди, тамакисини чекиб туриб, ойга қаради-да, кейин дона-дона қилиб гапирди:

— Фикр эгалари бўлган ор-номусли, Шchedринни, Тургенев ва Бокларни ўқиган кишилар ҳам шунга бўйин эгиб, чидабдилар-ку... шунақа бўлади-да...

Буркин давом этди:

— Беликов мен турган бинода бир қаватда яшар, эшиги эшигим тўғрисида эди. Биз тез-тез кўришиб турардик, мен унинг турмушини билардим. Уйда ҳам ўша аҳволда эди: ўша чопон, ўша дарпарда, ўша илгаклар, ўша турли-туман тақиқлар, чеклашлар ва: «Оҳ, бир фалокат чиқиб қолмасин тагин!», деган ваҳималар. Евғон овқат зарарли, ёғли овқат эса бўлмайди, чунки Беликов овқат тўғрисида дин амрига бўйин эгмайди, дейдилар. Шунинг учун у сариёғда қовурилган балиқ ер эдики, бу дин амрига ҳам тўғри, қашшоқ овқати ҳам эмас. Одамлар бадгумон бўлмасинлар деб хотин кишидан хизматчи сақламас эди. Балки бир замонлар бир офицернинг хизматида бўлиб, наридан-бери қозон қайнатишни ўрганган Афанасий номли олтмиш яшар, пианиста

¹ Бокль (1821—1862) — инглиз ёзувчиси, «Англия маданияти тарихи» номли 60-70-йилларда машҳур бўлган китобнинг автори.

ва телбароқ бир чолни ошпаз қилиб олган эди. Бу Афанасий кўпинча, икки қўлини қўлтиғига тикиб, дераза олдида турар ва доим қаттиқ оқ тортиб:

— Шу замонда уларнинг уруғи тозаям кўпайган-да,— дерди.

Беликовнинг ётоқхонаси, кичкинагина яшикка ўхшаган бўлиб, каравотга парда тутилган эди. У бошини буркаб ухларди; ҳолбуки, ҳаво жуда иссиқ, дим, ёпиқ эшикни шамол тақиллатар, печкадан гуриллаган овоқ чиқар, ошхона томондан ваҳимали садолар келиб турарди.

Уни кўрпага бурканиб ётган жойда ҳам ваҳима босарди. У бир фалокат чиқмаса яхши эди — Афанасий мени сўйиб қўймасин, ўғрилар уриб кетмасин, деб ваҳима қилар ва тун бўйи қўрқинчли тушлар кўриб чиқарди. Эрталаб гимназияга бирга келаётганимизда ранги ўчган, қовоғи солиқ бўларди; шу қадар обод ва одам кўп гимназия унга қўрқинчли туюлган, бутун борлиғини сескантиргани, бутун вужуди билан ёлғизликни севган бу кишига мен билан, бир тоифа киши билан бирга бориш ҳам малол келгани яққол сезилиб турарди. У ўзининг шу бадқовоқлигига маъно беришга уриниб:

— Бизнинг синфларда шовқин-сурон катта, бу сира ярашмайдиган ҳол,— дерди.

Мана шу грек тили муаллими, шу ғилоф бандаси, мен сизга айтсам, бир кун сал бўлмаса уйланай девди.

Иван Иванович тезгина сарой томонга қараб олди-да:

— Ҳазилдир!— деди.

— Йўқ, ишонинг, бу ғалати гап-у, лекин уйланишига сал қолгани аниқ. Бизга хохоллардан Михаил Савич Коваленко деган бир одамни тарих ва география муаллими қилиб тайинлаган эдилар. У Варенъка деган опаси билан бирга келган эди. У ўзи ёш, новча, қорачадан келган бир киши бўлиб, қўллари йўғон, гапирганда ҳам йўғон овоз билан гапириши юзидан ҳам билиниб турар, ҳақиқатан ҳам унинг овози хумдан чиққандай «гум-гум» қилиб чиқарди... Опаси эса, кўп ҳам ёш эмас, ўттизларга бориб қолган, у ҳам новча, қадди-қомати келишган, қора қошли, қизил юзли, қисқаси шакардаккина бўлиб, шўх, ўйноқи, ҳамма вақт малорос ашулаларини айтиб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юрар эди. Сал нарсага ҳам овози борича хоҳлаб кулар эди. Коваленколар билан бизлар биринчи марта директорниқида, туғилган кунни шарафига берилган зиёфатда тузукроқ танишганимиз хотиримда. Ҳатто зиёфатларга ҳам вазифаси юзасидан борувчи, қовоғи солиқ, ғоят кўнгилсиз ўқитувчилар орасида, бирданига тўлқинлар мавжида янги Афродита¹ пайдо бўлди. Икки қўлини белига қўйиб, хоҳлаб кулиб, ашула айтди, ўйнади... У «Шамол эсади» деган малорос ашуласини жуда берилиб айтди, сўнгра романслар куйлади, ундан кейин яна қўшиқлар айтиб берди,

¹ А ф р о д и т а — грек афсоналаридаги муҳаббат тангриси, бу афсоналарда, Афродита денгиз кўпикларидан бино бўлган, дейилади.

қисқаси, бизнинг ҳаммамизни, ҳатто Беликовни ҳам ўзига мафтун қилди.

Беликов унинг олдига бориб ўтирди-да, ширин бир кулиш билан:

— Малорос тили майинлиги ва ёқимли эшитилиши билан қадамги грек тилини эслатади, — деди.

Бу сўз қизга ёқиб тушди, шундан сўнг у кўнглидан чиқариб ва ишонадиган қилиб, Беликовга Гадяч уездига ўз қўрғони борлигини, у қўрғонда онаси яшашини ва у ерда мева-чева, қовун-тарвузлар ва ошқовоқлар беҳисоб кўплигини сўзлаб берди. Хохоллар ошқовоқни қовоқ, қовоқни эса шинка деб айтишларини, помидор ва бақлажон солиб «ниҳоятда ширин, ниҳоят даражада мазали» шўрвалар пиширишларини ҳам гапирди.

Биз индамасдан қулоқ солиб ўтиравердик. Сўнгра бирданига ҳаммамизнинг миямизга бир фикр келди.

Директорнинг хотини менинг қулоғимга секингина:

— Икковининг бошини қўшиб қўйсак яхши бўлар эди, — деди.

Шу вақтда ҳаммамиз негадир Беликовнинг хотинсиз эканини эсладик ва ҳозиргача буни пайқамасдан, унинг ҳаётидаги шу муҳим ҳолатни бутунлай назаримиздан четда қолдириб келганимиз ҳам ғалати туюлди. Умуман, бу одам хотин кишига қандай қарайди, бу одам шу муҳим ва зарур масалани ўзи учун қандай ҳал қилади? Илгари биз у масалага ҳеч бир қизиқмас, ҳар қандай об-ҳавода оёғидан калишини ечмайдиган, парда тутиб ухлайдиган бу одамнинг сева олиши мумкинлигини биз ҳаёлимизга ҳам келтирмаган эдик.

Директорнинг хотини ҳалиги фикрни шундай изоҳлади:

— Бу одам аллақачонлар қирқдан ошган, хотин бўлса ўттизда, менинг фикримча, хотин йўқ демас.

Бизнинг вилоятда одамлар зерикканларида нималар қилмайдилар, қандай кераксиз ва бўлмағур ишлар билан шуғулланмайдилар! Бунинг сабаби шуки, керакли иш бутунлай қилинмайди. Бўлмаса хотин олиб, умр кечиршни тасаввур қилиш мумкин бўлмаган ана шу Беликовни уйлантиришимизнинг нима кераги бор эди? Директор хотини, инспектор хотини ва бошқа бутун гимназия хонимлари, худди, бирдан ҳаёт маъносини билгандек жонланиб, ҳатто чехралари ҳам очилиб кетди. Директор хотини театрда бир ложани сотиб олди, бир вақт қарасак унинг ложасида қўлида ғалати бир елпиғич, юзи гулдек очилиб, кулиб-яйраб Варенька, унинг ёнида эса, уйдан омбир билан суғуриб келтирилгандай, кичкинагина, бужмайган Беликов ўтирарди. Бир кун мен зиёфат бермоқчи бўлдим, хонимларнинг ҳаммаси Беликов билан Варенькани чақиришимни талаб қилдилар. Хуллас, иш юришиб кетди. Маълум бўлдики, Варенька ҳам эрга тегишга рози экан. Унга укасиникида туриши унча ҳам қувончли эмас, куни билан уришиб, койишар эканлар. Мана, бир кўриниш: кўчадан узун бўйли ва йўғон гавдали, баҳайбат Коваленко ўтиб боради, устида гулли кўйлак, шапкасининг остидан чиқиб турган сочлари

пешонасига тушиб туради; бир қўлида даста китоб, яна бир қўлида йўғон сербутоқ таёқ. Кетида опаси боради, унинг қўлида ҳам бир даста китоб.

Опаси овозини баланд қўйиб, укаси билан гап талашади:

— Сен, Михайлик, буни ўқиган эмассан. Мен сенга айтаман, онт ичиб айтаманки, бу китобни қўлингга ҳам олган эмассан.

Коваленко гаёғини ерга уриб, чулдираб:

— Мен дейманки, ўқиганман!— деди.

— Е худойим-э! Е худойим-э! Нега жаҳлинг чиқади, Минчик! Биз сен билан муҳим масала устида гаплашаётгирмиз-ку.

— Мен сенга дейманки, ўқиганман, ўқиганман!— деди Коваленко яна ҳам баттар чулдираб.

Уйда эса бегона одам келгудай бўлса, дарров уриш бошланади. Бу хил турмуш жонга тегиб, кўнгли рўзгор тусаб қолган шекилли, бунинг устига ёш масаласини ҳам эътиборга олиш керак, энди эр танлайдиган вақт ўтган, ҳозир кимга бўлса ҳам, ҳатто грек тили муаллимига ҳам тегмай илож йўқ. Зотан, кўп қизларимиз учун шу топда кимга тегишнинг аҳамияти йўқ, эр бўлса бас. Ҳар қалай Варенька бизнинг Беликовга очиқ майл кўрсата бошлади.

Беликов-чи? У Коваленконикига ҳам бизникига қатнагани сингари келиб турарди. Уникида ҳам индамасдан ўтирарди. У индамай ўтирар, Варенька бўлса, унга «Шамол эсади»ни айтиб берар ё бўлмаса, ўзининг қора кўзлари билан Беликовга ўйчан қарар, ёки бирданига:

— Ха-ха-ха,— деб куларди.

Муҳаббат ишларида, айниқса уйланишда, ишонтиришнинг роли катта. Ҳамма ўртоқлар ва барча хонимлар — ҳаммамиз бир бўлиб, Беликовга унинг уйланмоғи лозимлигини, унинг ҳаётида уйланмоқдан бошқа бирор муҳим нарса қолмаганини айтиб, ишонтиришга киришдик, ҳаммамиз бирдан уни табрикладик, энг жиддий қиёфа билан унга ҳар турли бемаъни гапларни айтдик, чунончи, уйланиш жуда муҳим, деган гапларни қилдик; бунинг устига Варенька ҳам чакки эмас, кишининг ҳаваси келадиган сулув қиз эди; улуг мартабали статский советникнинг қизи бўлиб, ўз ҳовли-жойи бор эди, ҳаммадан муҳими — Беликовга меҳрибонлик билан ва чин кўнгиладан қараган бирдан-бир хотин эди. Мана шу сабаблар туфайли унинг боши айланди ва у, энди дарҳақиқат уйланмасам бўлмас экан, деган хулосага келди.

— Мана энди унинг калиш билан соябонини ташлатиш мумкин бўлади,— деб қўйди Иван Иванович.

— Кўрингки, шундай қилиш мумкин бўлмади. У Вареньканинг суратини ўз столи устига қўйиб, тез-тез меникига келиб Варенькадан, оила ҳаётидан ҳамда уйланишнинг муҳимлигидан гапирар эди; тез-тез Коваленконикига ҳам қатнаб турарди, лекин бу билан туриш-турмуши ҳеч бир ўзгармади. Аксинча, уйланишга жазм қилиш унга ёмон таъсир қилиб, озиб-тўзиб кетди ва ўз филофига яна баттароқ кириб олгандек бўлди.

Бир куни у ғайритабий бир кулиш билан:

— Варвара Саввишна менга ёқади, ҳар бир кишига уйланмоқ кераклигини биламан, лекин... бу ишлар бирданига бўлиб қолди. Уйлаб кўриш керак-да,— деб қолди.

— Нимасини ўйлайсиз? — дедим унга. — Уйланинг, вассалом.

— Йўқ, уйланиш ҳазил эмас, бўйнингга тушадиган вазифаларни, жавобгарликларни олдин тарозига солиб, хўп ўлчаб кўрмоқ керакки... орқасидан бир балоси чиқмасин. Бу нарса мени шу қадар ташвишга соладики, кечалари ухламай чиқаман. Гапнинг ростини айтсам, мен кўрқаман ҳам: укаси билан икковининг фикру хаёллари бошқачароқ, уларнинг фикр юргизишлари, билсангиз, бир оз ғалати ва характерлари ҳам жуда ўткир. Уйланиб қўйиб, бирор ҳодисага илашиб қоласан киши.

Шундай қилиб у, уйланиш ҳаракатида бўлмади, директор хотинини ва ҳамма хонимларимизни хижолат қилиб, тўйни кейинга сураверди; ҳадеб бўйнига тушадиган вазифа ва жавобгарликларни тарозига соларди, иккинчи томондан эса, ҳар кун деярли Варенька билан бирга сайр қилишарди. Эҳтимол, бу нарсани ўз мавқеига муносиб деб ўйлагандир. Сўнгра, баъзан, меникига келиб, оила ҳаёти тўғрисида гаплашиб ўтирарди. Эҳтимол, бориб-бориб, у тўй ҳаракатига тушар — бизнинг орамизда бекорчилик ва зерикшидан бўлиб турадиган минглаб кераксиз ва номаъқул уйланишлардан биттаси рўй берар эди, лекин бу орада катта бир жанжал — Kolossalischer Scandal чиқиб қолди! Шуни айтиш керакки, Вареньканинг укаси Коваленко биринчи танишган кундан бошлаб Беликовни ёмон кўриб қолган ва уни кўрса жаҳли чиқарди.

У бир куни елкасини қисиб, бизга шундай деди:

— Тушуна олмайман, сира тушунолмайман, бу чақимчи ва бу хунук башарани сиз қандай ҳазм қила оласиз? Э, афандилар, сиз бу ерда қандай яшай оласизлар! Муҳитингиз — нафасни бўғувчи ва сассиқ бир муҳит. Сиз ҳам педагоглару муаллимлармисиз? Сиз — амал бандаларисиз, сизнинг мактабингиз билим манбаи эмас, молфурушлар дўкони, Миршабларнинг будкаси каби ҳар тарафдан сассиқ ҳид чиқади. Йўқ, биродарлар, сизнинг ёнингизда кўп тура олмайман, яқинда ўз кўрғонимга қайтиб бориб, қисқичбақа овлаб, хохол болаларини ўқитиб юраман. Кетаман мен, сиз бу ерда ўша мунофиқ махлуқингиз билан ётаверинг!

У гоҳ йўғон, гоҳ ингичка товуш билан ичаги узилгудек бўлиб кулар ва таажжуб билан:

— Нима қилиб ўтиради меникида? Унга нима керак? Бақрайиб ўтираверади,— дерди.

У ҳатто Беликовга «текинхўр ўргимчак» деган ном қўйиб олган эди. Албатта, биз опаси Вареньканинг шу «ўргимчак»ка тегиш истагини сездирмасликка тиришар эдик. Бир кун директоримизнинг хотини унга опасини шундай бамаъни ва ҳамма ҳурмат қиладиган Беликов сингари одамга бериш маъқул бўлар, деган мазмунда шама қилган эди, у қовоғини солиб:

— Бу менинг ишим эмас, опам хоҳласа, заҳарли илонга тегсин, бировларнинг ишларига аралашини ёмон кўраман,— дебди.

Энди бу ёғини эшитинг, бир ҳазилкаш одам ҳажвий расм солибди, оёғида калиш, шимининг почаси қайтарилган, бошида соябон — Беликов келмоқда; у Варенькани қўлтиқлаб олган; расм тагида «ошиқ антропос» деган ёзув бор. Бу кўриниш жуда усталик билан солинган. Рассом, бу расм устида бир неча кун ишлаган бўлса керакки, ўғил ва қизлар гимназияларининг ҳамма муаллимларига, семинария муаллималарига, маъмурларга, ҳаммага ана шу расмдан бир нусхадан тегди. Беликовнинг ўзига ҳам тегди. Бу расм унга жуда қаттиқ таъсир қилди.

Биринчи май — яқшанба куни эди, биз гимназия муаллимлари билан ўқувчилар, гимназия олдида тўпланишиб, ҳаммамиз шаҳардан ташқарига, ўрмонга пиёда бормоқчи бўлдик. Шунда Беликов икковимиз уйдан биргалашиб чиқдик, у кўкариб кетган, қовоғидан қор ёғилар эди.

— Қандай ёмон, ёвуз одамлар бор дунёда!— деб нолиди у ва шу заҳоти лаблари пирпираб кетди.

Унга ҳатто раҳмим келди. Кетаётсак, ёнимиздан бирданига велосипед минган Коваленко ўтиб қолди. Унинг кетидан велосипед минган Варенька борарди, у қизарган, энтиккан, лекин кувноқ, хушчақчақ эди.

— Биз сиздан олдинроқ бориб турамиз! Шундай яхши, шундай соз ҳавоки, асти қўяверинг!— деб қичқирди Варенька.

Шундай деб иккаласи ҳам кўздан ғойиб бўлди. Бизнинг Беликов башараси кўкдан оққа айланди ва ўзи қотиб қолди. Тўхтаб менга қаради.

— Менга қаранг, бу нима гап ўзи?— деб сўради у мендан.— Эҳтимол кўзимга шундоқ кўринаётгандир? Йўқса, гимназия муаллимларига ва аёл кишига велосипед миниб юриш ярашадими?

— Ярашмаслиги ҳам борми?— дедим.— Қўяверинг, миниб роҳат қилсинлар.

Менинг бепарво гапирганимга ҳайрон бўлиб:

— Нечук бундай бўлсин?— деб қичқирди.— Бу нима деганингиз?

У шу қадар эсанкираб қолган эдики, ўрмонга боришдан воз кечиб, уйга қайтиб кетди.

Эртаси, кун бўйи тажанглик билан қўлларини ишқаб ва сесканиб юрди, унинг афтидан мазаси кетганлиги билиниб турарди. Умрида — ҳаётида биринчи ўша куни дарсни ҳам ташлаб кетди. Тушлик ҳам қилмади! Кеч киргач, ёз ҳавосидек илиқ ҳаво бўлишига қарамасдан, иссиққина кийиниб, Коваленколарникига қараб кетди. Варенька уйда йўқ эди, укаси билан учрашиб қолди.

— Марҳамат, ўтиринг!— деди Коваленко, совуқ бир овоз билан ва қовоғини солди, юзларидан эндигина уйқудан тургани

кўринарди. Кундузги овқатдан сўнг ухлаб, эндигина турган бўлса керакки, кайфи жойида эмас эди.

Беликов индамасдан ўн минутча ўтирди ва шундан сўнг гап бошлади:

— Мен сизнинг ёнингизга юрагимни бир оз бўшатай деб келдим. Мен жуда ёмон, жуда қаттиқ мусибат тортаётирман. Аллақандай бир ҳазилкаш одам, мени ҳамда бизнинг иковимизга жуда яқин бўлган бир мухтарам хонимни кулги қилиб сурат чизибди. Бу ишда менинг ҳеч бир айбим йўқлигига сизни ишонтирмоқни ўз бурчим деб биламан. Бу хилда ҳазилнинг рўй бериши учун менинг томонимдан ҳеч қандай сабаб сәдир бўлган эмас, аксинча, мен ўзимни ҳамиша одобли бир одамдек тутаман.

Коваленко қовоғини солиб, индамасдан ўтирди. Беликов яна бир оз жим қолгач, оҳиста ва қайғули овоз билан сўзида давом этди:

— Мен сизга яна баъзи бир сўзларни айтмоқчи эдим. Мен кўпдан бери хизмат қиламан, сиз бўлсангиз хизматни яқиндагина бошлагансиз, шунинг учун, ўзингиздан катта ҳамкасаба сифатида сизни огоҳлантириб қўйишни ўз бурчим деб билдим. Чунончи, сиз велосипед миниб юрар экансиз, ҳолбуки, бу ёшларнинг тарбиячиси бўлган бир киши учун бутунлай келишмайдиган қилиқ.

— Нега ахир?!— деб сўради Коваленко йўғон овоз билан.

— Айтиб ўтиришга ҳожат ҳам борми, Михаил Саввич, ўзи равшан эмасми?! Муаллим велосипед миниб юргандан кейин, ўқувчи нималарни қилмайди? Уқувчилар одамнинг бошига чиқиб юрадиган бўладилар! Модомики, расмий фармойиш билан руҳсат этилмаган экан, ярамайди. Кеча менинг жон-поним чиқиб кетди. Опангиз велосипед миниб кетаётганини кўриб, кўзларим тиниб кетди, аёл кишининг ёки қиз боланинг велосипед миниши жуда ҳам хунук!

— Сиз нима демоқчисиз?

— Мен фақат сизни огоҳлантириб қўймоқчиман, Михаил Саввич. Сиз ёшсиз, сизнинг истиқболингиз ҳали олдинда, сизга жуда ҳам эҳтиёт бўлмоқ керак, ҳолбуки, сиз шу даражада бепарвосизки, асти қўяверинг! Сиз гул тикилган кўйлақлар кийиб, кўча-кўйда ҳаммавақт аллақандай китоблар кўтариб юрасиз, энди мана — велосипед минишни ҳам чиқардингиз. Опангиз билан велосипедда сайр қилиб юрганингизни директор билиб қолса, нозирнинг қулоғига ҳам етади... Бундан яхши иш чиқадими?

— Опам билан велосипедда сайр қилиб юришимизнинг ҳеч кимга дахли йўқ!— деди Коваленко ва қизариб кетди.— Менинг уй ишимга ва оила масалаларимизга аралашадиган одамни мен моховга ошна қилиб қўяман.

Беликовнинг ранги ўчиб, ўрнидан турди.

— Сиз мен билан шу йўсинда гаплашадиган бўлсангиз, мен суҳбатни давом эттира олмайман!— деди у.— Сиздан ўтина-

манки, менинг ҳузуримда бошлиқлар хусусида бу хил сўзларни ҳеч гапирманг. Сиз ҳукумат маъмурларига ҳурмат билан қарашингиз керак.

Коваленко Беликовга жаҳл билан қараб туриб:

— Ҳукумат маъмурлари тўғрисида нима ёмон гап гапирдим?— деб сўради.— Ўтинаман, мени тинч қўйинг. Мен виждонли бир одамман ва сиздек жаноб билан гаплашишни хоҳламайман. Мен қаҳимчиларни ёмон кўраман.

Беликов тажанг бўлиб гангиди ва юзларида даҳшат аломатлари бўлгани ҳолда, шошилиб кийина бошлади. У бу хил дағал гапларни умрида биринчи эшитиши эди.

Даҳлиздан зинанинг айвончасига чиқарқан:

— Нима десангиз деяверинг,— деди у,— сизга шунигина айтиб қўймоғим керак: аҳтимол, бизнинг суҳбатимизни бирорта одам эшитгандир, бунинг натижасида бизнинг сўзларимизга бошқа хил маъно бермасликлари учун ҳамда бирор бало чиқиб қолмаслиги учун мен суҳбатимизнинг мазмунини... энг муҳим нуқталарини директор жанобларига маълум қилмоғим лозим. Бу менинг вазифам.

— Маълум қиламан? Бор, маълумотингни беравер!

Коваленко унинг ёқасидан ушлаб пастга итариб юборди, у калишларини тапирлатиб зинадан қуйига думалаб кетди. Зина баланд ва тик эди, лекин у, саломат тушиб олди; ўрнидан туриб, кўзойнагининг бутунлигини билмоқчи бўлиб, бурнини ушлаб кўрди. У зинадан пастга думалаб тушаётган пайтда иккита хоним билан бирга Варенька кириб келди. Улар пастда туриб томоша қилардилар. Беликов учун ҳаммадан ёмони ҳам шу эди. Бўйни остида қолиши, икки оёғидан ажралиши — бу хилда масҳара бўлишдан яхшироқ эди. Энди бу гап бутун шаҳарга тарқалади, директорнинг, нозирнинг қулоғига бориб етади. Оҳ, бир бало чиқмасин-да! Янги ҳажвий расмлар, ясалади ва бутун иш оқибатида хизматдан истеъфо бериб чиқишга буюришади...

У ўрнидан турган эдики, Варенька таниди ва унинг одам куладиган юзига, ғижимланган пальтосига вакалишларига қараб, ишнинг асидан беҳабар, у қоқилиб йиқилгандир, деб ўйлаб, ўзини тўхтата олмасдан, бутун бинони бошига кўтариб кула бошлади:

— Ха-ха-ха!

Шу қаҳ-қаҳ билан ҳамма иш тамом бўлди; уйланиш ҳам, Беликовнинг дунёда яшаши ҳам, Вареньканинг нима деганини эшита олмади ва ҳеч нарсани кўрмай қолди. Уйига қайтгандан сўнг, энг аввал стол устидаги портретни олиб қўйди, сўнгра ётоғига кириб ётганича, ўрнидан қайтиб турмади.

Уч кундан сўнг менинг олдимга Афанасий келиб, хўжайинимнинг аҳволи оғир, доктор чақиртирсаммикин, деб сўради. Мен Беликовни кўргани бордим. У парда орқасида кўрпага ўраниб ётаверди; бир нарса сўрасанг ё «ҳа», ё «йўқ» деб жавоб берарди, бошқа ҳеч нарса демасди. У ётади, унинг ёнида хафа, қовоғи

солинган Афанасий юради ва оғир-оғир уҳ тортади; оғзидан эса худди бочкадан чиққандай бурқсиб ароқ ҳиди келади.

Бир ойдан сўнг Беликов ўлди. Уни ҳаммамиз, яъни, икки гимназия билан семинария биргаллашиб кўмдик. Энди тобутда ётаркан, юз ифодаси юмшоқ, ёқимли ва ҳатто бир даражада қувноқ бўлиб, гўё, ахйир келиб, ҳеч қачон ичидан чиқмайдиган ғилофга тушгани учун севингандек эди. Чиндан ҳам мақсадига етган эди! Худди уни ҳурматлагандай — кўмиш кунни ҳаво айниб, ёмғир ёққан ва ҳаммамиз калиш кийиб, соявон ушлаб чиққан эдик. Кўмиш маросимига Варенька ҳам иштирок қилди ва ўликни гўрга туширишаётганда, қаттиққина йиғлади. Шундан мен пайқадимки, хоҳол аёллари ё қаҳ-қаҳ отиб кулар, ё қаттиқ йиғлар эканлар, ўртача бир кайфият уларда бўлмас экан.

Иқрор бўлмоғим керакки, Беликов сингари одамларни кўмиш кўп завқли бир ишдир. Гўристондан қайтаётганимизда, чеҳраларимиз очик эмас ва бетакаллуф эди, ҳалиги завқ, яъни болалик вақтимизда, катталар бир жойга кетиб, уйда ёлғиз ўзимиз қолгач, боғчага чиқиб бир неча соат эркин-эркин чопишган вақтимиздаги каби ҳисларни ҳеч ким изҳор қилишни истамас эди. Оҳ, эркинлик, эркинлик! У насиб бўлиши тўғрисидаги заиф бир умид, ҳатто бир шама ҳам қалбга мадад беради. Шундай эмасми?!

Биз гўристондан кайфимиз чоғ бўлиб қайтдик. Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, турмуш яна ўз изига тушиб олди: яна ўша фармойиш билан манъ қилинмаган, лекин тамоман руҳсат ҳам берилмаган маънисиз ҳаёт бошланди: ҳаммаси аслича қолди. Чиндан ҳам Беликовни кўмдик, лекин унга ўхшаган ғилоф бандалари яна қанча бор, яна қанча бўлажак!

— Гап шунда-да!— деди Иван Иванович ва трубкасини тортди.

— Бунақалардан яна қанчаси пайдо бўлади!— деб таъкидлади Буркин.

Гимназия муаллими ташқарига чиқди. Бу паст бўйли, семиз, бошиди бир туки йўқ, узун, қора соқоли белига етаёзган одам эди, у билан бирга иккита ит ҳам чиқди.

У осмонга қараб туриб:

— Ойни айтинг, ойни!— деди.

Ярим кеча бўлиб қолган эди. Ўнг томонда бутун қишлоқ кўринар, унинг узун кўчаси беш чақиримларга чўзилиб кетган, ҳаммаёқда жимлик чуқур уйқуга толган: на бир ҳаракат сезилар, на бир товуш эшитилар, ҳатто табиатда бу қадар жимлик бўлишига одамнинг ишонгиси келмас эди. Ойдин у кечада, содда уйлари, ғарамлари, уйқуга толган мажнунтоллари билан қишлоқнинг кенг кўчасини кўрганда, кишининг кўнгли ҳам таскин топади, одамнинг кўнгли тун пардасида меҳнатдан, ташвишдан ва қайғу-ҳасратлардан бекиниб олгач, ўзининг бу жимлигида жуда ювош, мунгли ва гўзал бўлади: юлдузлар ҳам унга меҳрибонлик билан қарагандай, ер юзида ортиқ ёвузлик деган нарса қолмасдан, ҳамма саодатга тўйгандай туюлади. Қишлоқнинг

чап томонидаги дала уфқларгача чўзилган, бу ойдин далада ҳам на бир ҳаракат кўринади ва на бир садо эшитилади.

— Гап шунда-да!—деб такрор қилди Иван Иванович.— Биз шаҳарда — дим ҳавода ва тиқилинчда яшашимиз, керакмас қоғозлар ёзиб, қарта ўйнашларимиз — булар ҳам бир ғилоф эмасми? Бутун умримизни дангаса ва такасалтанг одамлар, эсипаст ва ўйиндан бошқани билмайдиган аёллар ўртасида ўтказишимиз, бўлар-бўлмас афсоналар гапириб, эшитишимиз, бу ҳам бир ғилоф эмасми? Агар хоҳласангиз, яна битта жуда ибратли воқеани айтиб бераман.

— Йўқ, энди ухлаш керак, — деди Буркин.— Эртага қолсин!

Иккаласи ҳам саройга кириб, пичан устига ётди. Иккови ҳам ўртаниб ётиб, энди кўзлари уйқуга кетган ҳам эдики, бирданга оёқ товуши эшитилди... Сарой ёнида аллаким юрар эди! Бир оз юради-да, тўхтади, бир оз ўтгач, яна юра бошлайди... Итлар ҳуради.

— Бу юрган Мавра, — деди Буркин.

Оёқ товуши тинди.

Иван Иванович нариги ёнбошига айланиб ётиб:

— Ёлғон гапирганларни эшитиб ва кўриб туриш, — деб ғўлдиради, — шу ёлғонга чидаганинг учун сени аҳмоқ деганларини эшитиш, озор ва ҳақоратларга бардош қилиш, номусли ва эркин одамлар томонида бўлганингни очиқ айтишга ботина олмаслигинг, ўзинг ҳам ёлғон гапириб, ёлғондан кулиб туришинг, бутун бу ҳолларнинг бир бурда нон, иссиққина бир жой, бир чақага арзимайдиган аллақандай амал учун бўлиши, чидаб бўлмайдиган ҳол; йўқ, бундан сўнг бу хилда яшаш мумкин эмас!

— Сиз энди, Иван Иванович, бошқа мақомга тушдингиз, — деди муаллим.— Қўйинг энди, ухлайлик.

Ўн минутдан сўнг, Буркин қаттиқ уйқуга кетди; Иван Иванович эса ҳадеб у ёнбошидан- бу бошига ағанаб, уҳ тортарди. Сўнгра ўрнидан туриб, яна ташқарига чиқди ва эшик олдига ўтириб, тамаки чекди.

ЛАЙЧА ЭРГАШТИРГАН ХОНИМ

I

Соҳилда лайча эргаштирган бир хоним пайдо бўлибди, дейишарди. Ялтага келганига икки ҳафта бўлган ва бу ерга одатланиб қолган Дмитрий Дмитрич Гуров ҳам келган кишиларга қизиқа бошлади. Варна павильонида ўтирганида соҳилдан ўрта бўй, сарғиш соч, бошига берет кийган ёшгина хоним ўтганини, унинг кетидан оқ бароқ лайча югуриб кетаётганини кўриб қолди.

Бундан кейин Гуров бу хонимни шаҳар боғида ва хиёбонда кунига бир неча марта кўрди. Унинг бир ўзи берет кийиб, оқ бароқ лайчасини эргаштириб юрар эди; уни ҳеч ким танимас, лайча эргаштирган хоним, деб аташар эди.

«Агар бу ерда унинг эри ва болалари бўлмаса, танишиб қўйиш зарар қилмас эди!», деб ўйлади Гуров.

Гуров ҳали қирққа кирмаган бўлса ҳам, ўн икки яшар қизи ва гимназияда ўқийдиган икки ўғли бор эди. Уни студентлик чоғида иккинчи курсда ўқийётгандаёқ уйлантириб қўйишган эди, энди хотини ўзидан бир ярим баравар каттага ўхшарди. Хотини новча, қорақош, тўғри, сипо, серсавлат ва ўзининг таъбири билан айтганда, ақлли аёл эди. У кўп ўқир, хатида «ъ» ни ёзмас, эрини Дмитрий эмас, Димитрий дерди. Гуров эса, уни дилида калтафаҳм, фаросатсиз, хунук деб ўйлар, ундан ҳайиқар ва уйда тургиси келмас, хотинига аллақачонлар хиёнат қилган, тез-тез бошқа аёллар билан юрар; эҳтимол, шу сабабдан, хотинларга ёмон назар билан қарар ва унинг олдида хотинлар тўғрисида гаплашганларида у хотинларни:

— Зоти пастлар,— деб атар эди.

У, мен кўп аччиқ тажрибаларни бошдан кечирганимдан, хотинларни қандай атасам ҳам бўлаверади, деб ўйлар, аммо ўзи шу «зоти пастлар» бўлмаса, икки кун туролмас эди. Эркакларнинг орасида у қовушолмас, зерикар, муносабати совуб, индамас бўлиб қоларди, аёллар орасида эса, ўзини эркин ҳис этар, нималар ҳақида гаплашиш, ўзини қандай тутиш кераклигини билар ва улар билан ҳатто индашмай, ўтириш унга осон эди. Унда аёлларни ўзига тортадиган қандайдир меҳригиё бор эди, буни у билар ва ўзини ҳам қандайдир куч улар томон тортар эди.

Бошқа хотинлар билан бўладиган ҳар қандай яқин муносабат дастлаб кишининг ҳаётида ширин бир янгилик, кишига ёқимли ва енгил ҳодисадай туюлса ҳам, ўзини билган кишилар учун, айниқса оғиртабиат, журъатсиз москваликлар учун ғоятда мушкул бир муаммодек кўринса ҳам, бу пировардига бориб, кишига ортиқча юк бўлиб қолишини Гуров ўзининг турмушида кўп марта бошдан кечирган тажрибаларидан, ҳақиқатни, аччиқ тажрибаларидан аллақачонлар билар эди. Аммо қулинг ўргилсин хонимларни кўрганда бу тажрибалар негадир унутилар, айш-ишратни истаб қолар, ҳамма нарса қулай ва завқли туюларди.

Бир кун кечқурун у боғда овқатланиб ўтирганида, ўша — берт кийган хоним унинг ёнидаги столга ўтириш учун секин-аста келаверди. Унинг қиёфаси, юриши, кийими, соч турмаклаши тузук одамлардан эканини, эри борлигини, Ялтага биринчи марта ёлғиз ўзи келгани ва зерикиб юрганини кўрсатар эди... Бу ердагиларнинг аҳлоқи бузуқлиги ҳақида тўқилган ҳикояларнинг кўп жойи нотўғри эди. Гуров эса улардан ҳазар қилади, аммо бу ҳикояларни қўлларидан келса ўзларини гувоҳ қилишдан қайтмайдиган кишилар томонидан тўқилганини ҳам билар эди. Бироқ, ҳалиги хоним ундан уч қадам наридаги столга келиб ўтиргач, ғалабани осонгина қўлга киритиш, тоғ томонларга сайр қилиш, ўша тез ва бирпаслик муносабатлар ҳақидаги, оти ва фамилиясини билмаса ҳам осонгина қўлга киритадиган номаълум хотин-

лар билан ошиқ-маъшуқ бўлиш ҳақидаги иштиёқни кўзғовчи бу хикоялар унинг хаёлидан ўтаверди.

У лайчани алдаб чақирди. Лайча олдига келиши билан бармоғини ўқталиб уни кўрқитди. Лайча ириллади. Гуров яна кўрқитди.

Хоним унга назар ташлади ва дарров ерга қаради. Хоним унга:

— У қопмайди, — деди-да, қизариб кетди.

— Унга суяк берсам майлими? — деб сўради Гуров ва хоним ижозат ишораси билан бошини қимирлатгач, Гуров мулойимлик билан сўради:— Ялтага қадам ранжида қилганларига кўп бўлдимми?

— Беш кунча.

— Менинг келганимга икки ҳафтача бўляпти.

Улар бир оз жим қолишди.

— Вақт тез ўтяпти, лекин бу ер зерикадиган жой экан! — деди хоним унга қарамасдан.

— Бу ер зерикадиган жой дейиш, шунчаки, одат бўлиб қолган гаплар. Белевдами ёки Жиздрадами яшайдиган кимса, ўз юртида зерикмайди-ю, бу ерга келгандан кейин эса: «Оҳ, зерикапман! Оҳ, чанг экан!», дейди. Унақалар Гренададан келгандай калондимоғ бўлади.

Хоним кулиб юборди. Сўнг, улар нотаниш кишилардек индамасдан овқатларини едилар; овқатдан кейин эса, ёнма-ён боришди, улар ўртасида энгил-енгил ҳазил гаплар бошланди, бу эркин ва мамнун кишилар қаерга борсалар ҳам, нималар тўғрисида гаплашсалар ҳам, улар учун барибир эди. Улар бирга сайр қилишди ва денгизнинг туси ғалатилиги ҳақида гаплашди; денгиз суви оч бинафша тусда, майин, ёқимли бўлиб, ой нури унинг юзида жилваланиб турар эди. Булар, кундузи иссиқ бўлганидан кечқурун дим бўлади, дейишди. Гуров ўзининг москвалик эканини, филолог бўлса ҳам, банкда хизмат қилишини, бир вақтлар хусусий операда ашула айтишга ҳозирланиб юриб, кейин бу ишни ташлаб юборганини, Москвада иккита ҳовлиси борлигини айтди... У хонимнинг Петербургда ўсганлигини, аммо С. деган жойга эрга текканини, ўша ерда икки йилдан бери туришини, Ялтада яна бир ой туражагини, унинг кетидан балки эри ҳам келишини, у ҳам дам олмоқчи эканини хонимдан эшитди. У эрининг қаерда — губерна идорасида ишлайдими, ёки губерна земство идорасида ишлайдими, буни аниқ айтолмади, бунинг учун ўзи ҳам кулди. Гуров яна, унинг Анна Сергеевна деб аталишини ҳам билиб олди.

Шундан кейин Гуров ўз хонасига борганда, шу хоним ҳақида, у билан эртага учрашсам керак, деб ўйлади. Шундай бўлиши керак. У ўринга ётар экан, ўз қизи сингари, бу хонимнинг ҳам яқиндагина институтда ўқиб юрганини эслади. Унинг кулишларида, нотаниш кишилар билан гаплашишида ҳали анча хомлигини хаёлидан кечирди. Одамлар унинг кетидан эргашади, унга қарашади, у билан фақат биргина яширин мақсадни кўзлаб гаплашади, буни унинг ўзи сезмаслиги мумкин эмас, унинг мана

шундай шароитда якка ўзи юриши, балки унинг ҳаётида биринчи марта бўлган ҳодисалар. Гуров унинг ингичка нозик бўйнини, чиройли кўкиш кўзларини эслади.

«Унинг аҳволи паришонроқ кўринади», деб ўйлади-да, кўзи уйқуга кетди.

II

Танишувдан кейин икки ҳафта ўтди. Байрам куни эди. Уйнинг ичи дим, ташқарида эса, шамолдан тупроқ буралиб-буралиб учар, шляпаларни учуриб кетар эди. Киши кун бўйи сув ичкиси келади. Гуров ҳам тез-тез павильонга кирар ва Анна Сергеевнани гоҳ сиропли сув ичишга, гоҳ морожний ейишга таклиф этар эди. Ором оладиган жой йўқ эди.

Кечқурун, ҳаво сал тинчигач, улар пароходнинг келишини кўриш учун бандаргоҳга боришди. Бандаргоҳда сайр қилиб юрганлар кўп эди, улар гулдасталар кўтариб, кимнидир кутиб олиш учун тўпланишган эди. Бу ерда Ялта одамларининг кийинишидаги икки хусусият равшан кўриниб турар эди: кекса хотинлар ёшлар сингари кийинган эдилар, генераллар ҳам анча бор эди.

Денгиз тўлқинлангани учун пароход кеч, қуёш ботгандан кейин келди ва қирғоққа келиб тўхташдан олдин узоқ вақт бурилди. Анна Сергеевна, худди танишларини ахтараётган кишидай, дастали кўзойнак билан пароходга ва йўловчиларга қарарди, Гуровга қараб гапирганда эса, унинг кўзлари ярқираб кетар эди. Анна Сергеевна кўп гапирар, унинг берган саволлари узуқ-узуқ ва нима тўғрида сўраганини ўша заҳотиёқ унутар эди; сўнгра у дастали кўзойнагини оломон орасига тушириб, йўқотиб қўйди.

Ясанган-тусанган оломон тарқалиб, бандаргоҳда ҳеч ким қолмади. Шамол бутунлай тинди. Гуров билан Анна Сергеевна эса, пароходдан яна бирор киши чиқиб қолмасмикин, дегандай кутиб турардилар, Анна Сергеевна индамас, Гуровга қарамай, гул ҳидлаб турарди.

— Кечқурун ҳаво яхши бўлиб қолди,— деди Гуров.— Энди қаерга борамиз? Бирор жойга бормаймизми?

Анна Сергеевна жавоб бермади.

Шунда Гуров унга тикилиб боқди-да, бирдан уни қучоқлаб олди ва лабларидан ўпди. Унинг димоғига гулнинг ёқимли ҳиди урди ва биров кўриб қолмадими, деб қўрқиб, уёқ-буёққа аланглади.

— Юринг, сизникига борамиз,— деди секин Гуров.

Улар иккиси тез-тез юриб кетишди.

Анна Сергеевнанинг хонаси дим, хонани япон магазинидан сотиб олинган атирнинг ўткир ҳиди тутиб кетган эди. Гуров шу пайтда уни кўздан кечирар экан: «Киши ўз ҳаётида кимлар билан учрашмайди?», деб ўйлади. Ўтмишдан унинг хотирасидан беғам, очиқ қўнгилли, ишқ-муҳаббатдан шод бўлган хотинлар тўғрисидаги, гарчи, қисқа вақт бўлса-да, ўзидан миннатдор бўлган хотин-

лар тўғрисидаги эсдаликлар сақланиб қолган эди. Яна унинг хотирида ортиқча гаплар айтиб, ноз-фироқ, асабийлик билан юзаки, севувчи, гўё севги ҳам, эҳтирос ҳам эмас, булардан ҳам юқорироқ бир нарсани ифодаловчи, ўзининг хотини каби туйғу билан севувчи хотинлар тўғрисидаги хотиралар, ҳамда ўзлари жуда гўзал бўлсалар-да, истаралари совуқ, афтлари бирдан йиртқиқларникига ўхшаб кетадиган, турмушдан ортиқ нарсалар талаб қилувчи, ёшлари ҳам бир жойга бориб қолган, инжиқ, тўпос, хукмронликни яхши кўрадиган икки-учта хотинлар тўғрисидаги хотиралар, Гурувнинг улардан кўнгли совиганда, уларнинг гўзаллиги ўзида нафрат қўзғовчи, уларнинг кийимидаги уқалар унинг кўзига тукка ўхшаб кўрунувчи хотиралар эсида қолган эди.

Аммо бу жойда ҳам ўша жасоратсизлигини, ёшликда тажрибасизлик орқасида қиладиган хомлигини кўрсатиб ноқулай ҳолатда қолди; гўё биров келиб эшикни қоққандагидек саросималик юз берди. «Лайча эргаштирган хоним» деб аталган Анна Сергеевна бўлиб ўтган ишларга ўзгача, жуда ҳам жиддий қаради. ўзи учун тубанлик деб ҳисоблагандай бўлди, бу ишни ғалати ва ўринсиз дегандай эди. Анна Сергеевнанинг ранги ўчган, чеҳраси ўзгарган, узун сочлари юзида паришонҳол осилиб, худди қадимги суратлардаги гуноҳкор аёлдек маъюслик билан ўйланиб турарди.

— Яхши эмас! — деди у. — Аввало сиз энди мени ҳурмат қилмайсиз.

Хонада стол устида тарвуз турган эди. Гурув ундан бир тилим кесиб олиб, оҳиста еди. Ярим соатча индашмай ўтиришди.

Анна Сергеевна жозибадор, унинг соддалиги, кўпни кўрмаган пок хотин эканлиги билиниб турар эди; столнинг устида ёниб турган биттагина шам нури унинг юзини аранг ёритар, аммо унинг юраги безовталиги сезилиб турар эди.

— Нимага сени ҳурмат қилмай қўяр эканман? — деб сўради Гурув. — Сен нима деяётганингни ўзинг билмайсан.

— Мени худо кечирсин! — деди у ва унинг кўзлари ёшга жик тўлди. — Бу даҳшатли.

— Сен ўзингни оқлаётганга ўхшайсан.

— Мен нима билан ўзимни оқлай? Мен ёмон, ярамас хотинман, мен ўзимдан нафратланаман, ўзимни оқлашни ўйламайман ҳам. Мен эримни алдамадим, ўзимни алдадим. Мен уни ҳозиргина эмас, кўп вақтдан бери алдаяпман. Эрим балки виждонли, яхши кишидир, лекин у малай-да! Мен унинг у ерда нима қилишини, қандай ишлашини билмайман, ёлғиз унинг малайлигини биламан, холос. Унга текканимда йигирма ёшда эдим, турмушнинг қандайлигига жуда қизиқар эдим, яхшироқ нарсага эришувни истар эдим; мен ўзим-ўзимга, бундан бошқача турмуш ҳам бор-ку, дер эдим. Турмуш кўришни истар эдим. Турмуш кўришни... Ҳавас мени азоблар эди... сиз буни тушунмайсиз, аммо, худо ҳақи, ортиқ ўзимни тутолмадим. Менга бир нарса бўлаётгандай туюлди, эримга касалман дедим-да, буёққа қараб

жўнадим... Бу ерда доим гангиб, жиннилардай юрган эдим... Мана энди мен разил, ярамас хотин бўлиб қолдим, мендан ҳар ким жирканиши мумкин.

Бу хил гаплар Гуровга ёқмас, бундай соддадиллик, кутилмаган ва ўринсиз афсусланиш унинг гашига тегар эди; агар Анна Сергеевна кўзига ёш олмаганда, ҳазил ёки устомонлик қиляпти, деб ўйлаш мумкин эди.

— Мен тушунмаяпман,— деди у, секингина.— Нима демоқчисан?

У юзини Гуровнинг кўкрагига қўйиб яширди ва унга ёпишди.

— Гапларимга ишонинг, ёлбориб сўрайман сиздан...— деди у.— Мен ҳалол, пок ҳаётни севаман, гуноҳ иш менинг учун разолат, нима қилаётганимни ўзим билмайман. Буни оддий халқ: шайтон йўлдан оздирди, деб айтади. Шу тобда мен ҳам, ўзимни шайтон йўлдан оздирди, десам бўлади.

— Бас, бўлди энди...— деб гўлдиради Гуров.

Гуров унинг қўрқиб, бақрайиб қолган кўзларига қаради, уни ўпди, секин ва эркалатиб гапирди. Анна Сергеевна секин-аста тинчланди, чеҳраси очилди, иккилари ҳам кулишди.

Улар ташқарига чиққанларида соҳилда ҳеч ким кўринмас эди, сарв дарахтларига чулғанган шаҳар бутунлай жимжит, аммо денгиз ҳамон шовуллар ва қирғоққа келиб урилар, битта баркас тўлкинда лапанглар ва унинг устидаги чироқча липиллаб турар эди.

Бир извошчини топиб, Ореандага жўнашди.

— Мен ҳозир пастдаги йўлакда фамилиянгни билиб олдим: доскага фон Дидериц деб ёзиб қўйибди,— деди Гуров.— Эринг немисми?

— Йўқ, унинг бобоси немис бўлса керак, ўзи православ мазҳабида.

Улар Ореандада, черковнинг олдидаги бир скамейкада пастга, денгизга қараб, жим ўтиришди. Ялта тонг пайтидаги туман орасида аранг кўринар, тоғ чўққиларида оппоқ булутлар жим турар эди. Дарахтларнинг барглари қимирламас, чигирткалар чириллар, денгизнинг пастдан эшитилаётган бир хилдаги бўғиқ овози бизни кутаётган ўлимдан, абадий уйқудан хабар берар эди. Бу жойда Ялта ҳам, Ореанда ҳам бўлмаган замонларда пастда денгиз ана шундай шувуллаб турган; у ҳозир шувуллаяпти ва биздан кейин ҳам ўшундай бепарво ва бўғиқ овоз билан шувуллайверади. Ҳар биримизнинг абадий барҳаёт бўлишимиз, ер юзида ҳаётнинг тинмай ҳаракатда бўлуви, тўхтовсиз вояга етиб туруви, балки мана шу мангуликда ва ҳаётга, ўлимга бепарво қарашда бўлса керак. Тонг пайтида жуда гўзал кўринган, эртактлардагина эшитиладиган ана шундай ажойиб денгиз, тоғ, булутлар, кенг осмон манзараларига маҳлиё бўлган, ёш хотиннинг ёнида ўтирган Гуров, агар яхшилаб ўйлаб кўрилса, бу

¹ Баркас — катта қайиқ.

дунёдаги ҳамма нарса ҳақиқатдан гўзал деб ўйлар эди, унинг назарида биз турмушнинг олий мақсадларини, ўзимизнинг инсонлик қадр-қимматимизни унутган вақтимизда ўзимиз ўйлаган ва қилган нарсаларгина ёмон эди.

Биров яқин келиб, уларга бир қаради-ю, яна қайтиб кетди; у қоровул бўлса керак. Бу ҳолат ҳам унга сирли ва гаштли бўлиб туюлди. Феодосиядан жўнаб, тонг ёруғида чирроғсиз етиб келган пароход кўринди.

Жим ўтирган Анна Сергеевна:

— Кўкатларга шудринг тушибди,— деди.

— Ҳа, энди кетсак ҳам бўлади.

Улар шаҳарга қайтишди.

Шундан кейин улар ҳар куни тун пайтида соҳилда учрашиб турдилар; нонуштани, тушликни бирга қилар, биргаликда сайр этар, денгиздан завқ, баҳра олардилар. Анна Сергеевна, уйқум бузилапти, юрагим ҳовлиқяпти, деб зорланар, гоҳ рашк билан, гоҳ, Гуров мени унчалик ҳурмат қилмасмикан, деб хавотирланиб бир хил савол бераверар эди. Кўпинча, хиёбонда ёки боғда хилват жойларда ўтирганларида, Гуров бирдан уни кучоқлаб эҳтирос билан ўпар эди. Ҳузур-ҳаловат, куппа-кундуз куни биров кўриб қолмасин деб аланглаб, хавотир олиб ўпишар, куннинг иссиқлиги, денгиз ҳавоси ҳамда шод, ясанган, тўқ кишиларнинг доимо кўз олдидан ўтиб туриши Гуровга ниҳоятда қаттиқ таъсир этди; у Анна Сергеевнага сиз жудаям гўзалсиз, дилдорсиз, дер; эҳтиросдан ўзини тутиб туролмас, ундан бир қадам ҳам ажралмас эди; Анна Сергеевна эса, кўпинча ўйланиб қолар ва Гуровга сиз мени ҳурмат қилмассиз, севмассиз, бир ярамас хотин деб қарарсиз, шуни очиқ айтинг, деб ўтинаверар эди. Улар ҳар куни кечқурун шаҳардан ташқарига бирор жойга Ореандага ёки шаршарага кетишар ва беармон сайр этишар, ҳар сафарги таассуротлари ажойиб ва ғаройиб бўларди.

Анна Сергеевнанинг эрини келади деб кутишарди. Аммо ундан хат келиб қолди, хатда кўзим оғриб қолди, ўзинг тезроқ етиб кел, деб ёзган. Шунинг учун Анна Сергеевна кетишга шошилди.

— Яхши бўлди, мен кетаман,— деди у Гуровга.— Тақдир шу.

Анна Сергеевна аравада жўнади, уни Гуров кузатиб борди. Улар кун бўйи юришди. Анна Сергеевна курсер поездининг вагонига кириб ўтирди; мана иккинчи занг ҳам урилди. Шунда Анна Сергеевна айтди:

— Менга қаранг, сизни яна бир кўриб қолай... Келинг, тагин бир қараб, дийдорингизга тўйиб олай. Мана шундай.

У йиғламас, аммо ғамгин, худди касалдай эди. Юзлари учиб-учиб турар эди.

— Сизни сира эсдан чиқармайман,— деди Анна Сергеевна,— сизни худога топширдим, яхши қолинг. Мени яхшилик билан эсланг. Биз умрбод хайрлашяпмиш, шундай бўлиши керак, чунки аслида бизнинг учрашмаслигимиз лозим эди. Яхши қолинг, худога топширдим.

Поезд тез юриб кетди, кўп ўтмай, унинг чироқлари ҳам кўринмай қолди, бирпасдан кейин шов-шув ҳам эшитилмай қолди, бу Гуровни ҳушига келтириш, унинг ширин хаёлларини қочираш учун атайлаб қилингандек эди. Гуров платформада бир ўзи қолди ва у узоқ қоронғиликка кўз тикар экан, чигирткаларнинг чириллашини ва телефон симларининг гўнғиллашини худди уйқудан энди турган кишидай эшитди. У ўз ҳаётимда яна бир саргузашт ёки можаро бўлиб ўтди, у ҳам тамом бўлиб, фақат хотира қолди, деб ўйлар эди... Унинг дили ғаш, хомуш ва бир оз афсусланар эди; энди сира кўришмас бўлиб кетган бу ёш хотиннинг ундан кўнгли тўлмаган эди. Гуров эса у билан хушмуомала, самимий муносабатда бўлса ҳам, ёши ундан қарийб икки баравар катта бўлган бу бахтиёр эркакнинг унга қилган муомалалари, гап-сўз ва эркалатишларида, салгина истехзо, андак такаббурилик сезилиб турар эди. Анна Сергеевна ҳар вақт уни яхши, тенги йўқ олижаноб инсон, деб атар эди; афтидан, Гуров, унга бошқача бўлиб кўринган, демак, Гуров уни беихтиёр алдаб юрган эди...

Станцияда кузнинг ҳиди келиб қолган, кечқурун салқин бўлди.

«Менинг ҳам шимолга жўнайдиган вақтим келди,— деб ўйлади Гуров, платформадан кетаётиб.— Вақт келди!»

III

Москвада, унинг уйида, ҳамма нарса қишдагидек эди; печлар ёқилар, болалар гимназияга жўнашга тайёрланар ва чой ичган вақтларда ҳали қоронғи бўлар, шунинг учун энага бир оз вақт чироқни ёқиб қўяр эди. Қаттиқ совуқлар ҳам бошланган эди. Янги қор ёққан чоғда биринчи марта чанага тушиб юрганда оппоқ ерни, оппоқ томларни томоша қилиш жуда завқли бўлади, киши энгил ва яхши нафас олади, ана шу вақтда кишининг ёшлик чоғлари эсига тушади. Қиров тушиб оқарган қари аргувон ва қайин дарахтлари кишининг кўзига ёқимли кўринади, улар сарв ва хурмо дарахтларидан кўра кўнгилга яқинроқ бўлиб, буларнинг олдида киши денгиз ва тоғларни ўйлагиси ҳам келмайди.

Гуров москвалик эди. У Москвага яхши вақтда, совуқ кунларда етиб келди. У иссиқ пўстинини ва қўлқопини кийиб, Петровкани бир айланиб келгандан кейин ва шанба куни кечқурун кўнгироқларнинг товушини эшитгандан сўнг, яқинда қилиб келган саёхатининг ва бориб кўриб келган жойларининг завқларини дилдан чиқариб юборди. У секин-аста Москва ҳаётига кўникиб кетди. Ҳар куни учтадан газета ўқиб ташласа ҳам, принцип учун, Москва газеталарини ўқимайман, дерди. Энди у ресторанлар, клублар, меҳмондорчиликлар, юбилейларга боргиси келиб турар, ўз уйига машҳур адвокатлар ва артистларнинг келиб туришларини, докторлар клубида профессор билан қарта ўйнашни ёқтирар эди. Энди у бир това таомни бемалол еб қўяверадиган бўлган эди...

У, бирор ой ўтгач, Анна Сергеевна ҳам эсимдан чиқиб кетар,

бошқа хотинлардек, гоҳ-гоҳ ёқимли табассум билан тушимдагина кўриниб қолар, деб ўйларди. Бир ойдан кўпроқ вақт ўтди, қахратон қиш кирди, аммо Анна Сергеевна у билан кечагина ажралишгандай хотирада турар эди. У тобора кўпроқ эслайдаган бўлиб қолди. Кечқурунги жимжитлик пайтида унинг кабинетига дарс тайёрлаётган болаларнинг овози кирса ҳам, ресторанда ўтирганда романс ёки орган товушини эшитса ҳам, ёки печь ўчоғидан бўроннинг гувуллаган товуши келса ҳам, бандаргоҳда юз берган аломатлар, эрталабки туманлар, Феодосиядан келган пароход, ўпишишлар унинг хотирида жонланар эди. У анча вақт хона ичида у ёқдан-бу ёққа юрди-да, кўрганларини эслади, жилмайди, кейин эслаган нарсалари орзуга айланди ва бошдан кечирганлари, хаёлида, бундан кейин кўрадиганлари билан қоришиб кетди. Анна Сергеевна унинг тушига кирмас, у қаерда юрса соя каби эргашиб юрарди. У кўзини юмиши билан кўз олдига Анна Сергеевна келар, гўзаллашиб, ёшариб, нозиклашиб кетгандай эди. Гуровнинг ўзи ҳам, ўзига Ялтадагидан кўра яхшироқдек туюлар эди. Кечқурунлари Анна Сергеевна китоб жавонидан, печкадан, бурчакдан унга қараб тургандек, унинг нафаси ва кийимининг майин шилдираши эшитилгандек бўлар эди. Кўчада юрганда эса, хотинларни кўздан кечирав ва унга ўхшайдигани йўқми экан, деб ахтарар эди...

Ўз хотираларини бирор кишига айтиб, юрагини бўшатгиси келар эди. Уйдагиларга ўзининг ишқ-муҳаббатини гапириб бўлмас, кўчада эса, кимга айтишни билмас эди. Қўшниларига ҳам, банкдагиларга ҳам айтиб бўлмас эди. Нима тўғрида ҳам гапирсин! У вақтда севиб қолганмиди? Анна Сергеевна билан бўлган муносабатиде, бирор гўзал, ёқимли ёки ибратли ва ёки бирор ажойиб нарса бўлганмиди? Ниҳоят, у қандайдир муҳаббат тўғрисида, хотинлар тўғрисида гапириб кетди ва ҳеч ким бунинг фаҳмига етмади, унинг хотинигина ўзининг қора қошларини чимириб:

— Димитрий, олифтачилик сенга сира ҳам ярашмас экан,— деди.

У бир куни кечаси ўз шериги билан докторлар клубидан чиқиб келаётганида, ўзини боса олмай:

— Менга қаранг, Ялтада мен қандай нозанин билан танишганимни билсангиз эди! — деди.

Амалдор чанага ўтириб жўнади ва бирдан қайрилиб қараб:

— Дмитрий Дмитрич! — деб қичқирди.

— Нима дейсиз?

— Ҳали сиз тўғри айтган экансиз. Осетрина ҳидланиб қолган экан.

Бу беозор сўзлар, негадир бирданига Гуровнинг жаҳлини чиқариб юборди, уни таҳқирлагандай бўлиб туюлди. Қандай ёввойи феъл-муомала, қандай одамлар! Қандай бемаза тунлар, қандай маза-матрасиз кунлар! Берилиб ўтириб қарта ўйнашар, мечкайлик, ичкиликхўрлик, доимо бир хил гаплар. Беҳуда ишлар

ва ҳамон бир турли гап-сўзлар вақтнинг, куч-қувватнинг яхшироқ қисмини олиб қўяди-да, ниҳоятда озгина, арзимас, самарасиз вақт қолди, бирор жойга кетиб ҳам, қочиб ҳам бўлмайди, киши баайни жиннихонада ўтирганлар ёки маҳбуслар ротасига тушиб қолгандай!

Гуров тун бўйи ухламади, газабланди ва куни билан боши оғриб юрди, бундан кейинги кечаларда ҳам уйқуси беҳузур бўлди, ўрнида ўйга ботиб ўтирар, ёки уйнинг у бурчидан-бу бурчига юриб чиқар эди. Болалар унинг кўнглига тегди, банкдан ҳам зерикди, ҳеч қаерга боришни ва бирор тўғрида гапиришни хоҳламамас эди.

У декабрда байрам кунлари сафарга отланди ва хотинига мен бир йигитнинг иши тўғрисида ҳаракат қилиш учун Петербургга кетяпман деди-да, С. га жўнади. Нечун? Буни унинг ўзи ҳам яхши билмас эди. У Анна Сергеевна билан кўришиш ва мумкин бўлса, бундан кейин у билан учрашиб туриш ҳақида сўзлашмоқчи эди.

У эрта билан С. га етиб борди ва меҳмонхонага кириб, яхши бир хонага жойлашди. Хонанинг бутун полига кулранг саллоти мовут тўшалган эди. Столнинг устида эса, чангга ботган кулранг сиёҳдон турар эди. Сиёҳдонга шляпали кўлини кўтарган, аммо калласи узилиб тушган отли чавандоз ўрнатилган эди. Меҳмонхона дарбони унга керакли маълумотни берди: фон Дидериц меҳмонхонага яқин жойда, Старо-Гончарная кўчада, ўзининг хусусий уйида туради, турмуши яхши, бадавлат, отлари бор, у бутун шаҳарга таниқли. Швейцар ўзини Дрьдьриц деб талаффуз этар эди.

Гуров аста юриб, Старо-Гончарная кўчасига борди ва унинг уйини қидириб топди. Унинг рўпарасида кулранг, тепасига найза қадалган узун девор бор эди.

— Тозаям расво девор эканми? — деди Гуров ўзича гоҳ деразага, гоҳ деворга қараб.

У бугун ишга борилмайдиган кун, балки эри ҳам уйдадир, деб ўйлади. Бундай бўлмаганда ҳам бирдан уйга кириш ножўя иш бўлади, у хижолатда қолади. Агар унга хат жўнатилса, балки эрининг қўлига тушиб қолар, унда ишнинг пачаваси чиқади. Яхшиси ўзнинг чиқишини кутиш керак. Шундай деб, у кўчада, деворнинг ёнида юрар ва унинг чиқиб қолишини кутар эди. У, деразадан ичкарига бир гадоё кирганини ва унга итлар тармашганини кўрди, орадан бирор соат ўтгандан кейин рояль товуши келди, роялнинг овози паст эди. Анна Сергеевна чалаётган бўлса керак. Бирдан уйнинг кўча эшиги очилди-да, ундан қандайдир бир кампир чиқди, унинг кетидан ўша оқ лайча ҳам югуриб чиқди. Гуров лайчани чақиргиси келди-ю, аммо бирдан юраги ўйнаб кетди ва ҳаяжонланганидан лайчанинг номи эсига келмади.

У ҳамон юрар ва кулранг девор унинг кўзига тобора ёмон кўринар эди. Анна Сергеевна мени эрдан чиқаргандир, балки бошқалар билан вақтичоғлик қилаётгандир, эртадан-кечгача

шу лаънати деворни кўравериб тўйган бу ёш хотин шундай қилишга ҳам мажбур бўлгандир, деб ўйланиб, кўнгли ғаш бўлди. У хонасига қайтиб келди-да, нима қилишини билмай, диванда ўтириб қолди, кейин тушлик қилди, ундан кейин ётиб узоқ ухлади.

«Бу ишларнинг ҳаммаси бемаънигарчилик, ортиқча ташвиш экан,— деб ўйлади у, уйғониб ва қоп-қоронғи деразага қараб; кеч кириб қолган эди.— Уйқуга тўйиб олибман. Энди қандай қилиб тонг отираман?»

У худди касалхонанинг арзонбаҳо одеялига ўхшаган одеялга ўралиб, ўтирди ва алаmidан:

«Лайча эргаштирган хоним қайда-ю, сен қайда... саргузашт деб овора бўлма... ана энди ўтиравер бу ерда», деб ўзини-ўзи калака қилди.

Эрталаб у вокзалга тушганида катта ҳарфлар билан: биринчи марта «Гейша» қўйилади, деб ёзилган лавҳани кўрган эди. Уша эсига келди-да, театрга борди.

«Биринчи куни қўйиладиган томошадан у қолмаса керак», деб ўйлади у.

Театр одам билан тўла эди. Ҳамма губерна театрларидагидек, бунда ҳам, қандил чироқнинг юқори томон туман билан қопланган, галёркада ўтирганлар ғовур-ғувур қилар эди; ўйин бошланиш олдида, биринчи қаторда, қўлларини орқаларига қўйиб, бу ернинг олифталари турар эди; ўша ердаги губернатор ложа-сида, биринчи ўринда, бўйнига мўйна дум солиб олган губернатор қизи ўтирар эди, губернаторнинг ўзи камтарлик қилиб, портернинг орқасида кўринмай ўтирар, унинг фақат қўлларигина кўринар эди; парда чайқалиб турар эди, оркестр созини узоқ созлади. Одамлар кириб, то жой-жойини топгунича, Гуров олазрак бўлиб турди.

Анна Сергеевна ҳам кирди. У учинчи қаторга бориб ўтирди. Гуров уни кўраркан, юраги эзилаб кетди. У дунёда ўзига Анна Сергеевнадан кўра яқин, қимматли ва азиз киши йўқ эканини шу пайт равшан тушунди; вилоят одамларининг орасида кўринмай кетган, қўлига хунуқкина дастали кўзойнак ушлаган бу кичкинагина аёл энди бутун ҳаётининг маъноси бўлиб қолди, унинг қайғуси, шодлиги, истаги бирдан-бир қувончи шу аёл эди; ёмон оркестрнинг эски-туски скрипкаларининг садоари остида у, Анна Сергеевнанинг фазилатларини кўнглидан ўтказди, ўйлади ва хаёл сурди.

Анна Сергеевна билан бирга чаккасига кичкина бакен қўйган, жуда новча, энгашиброқ юрадиган бир ёш йигит ҳам кириб келди ва у билан ёнма-ён ўтирди; у ҳар қадамда калласини қимирлатар ва тинмай таъзим қилаётганга ўхшар эди. Анна Сергеевна Ялтада, изтироб ичида малай деб атаган эри эҳтимол шу киши бўлса. Ҳақиқатдан ҳам, унинг новча қоматида, бакенларида, бошининг озгина жойи ялтирашида, қандайдир малайларга хос камтарлик аломатлари сезилар, башараси кулиб

турар, кўкрагидаги маълумот белгиси малайнинг номерига ўхшаб турарди.

Биринчи антракда эри папирос чеккани чиқиб кетиб, креслода ёлғиз ўзи қолди. Партерда ўтирган Гуров унинг ёнига борди ва қалтироқ овоз билан зўрға илжайиб:

— Салом! — деди.

Анна Сергеевна унга қаради-ю, ранглари оқариб кетди, сўнгра, кўзларига ишонмасдан кўрқинч билан яна бир қаради-да, ҳушдан кетиб йиқилиб тушмаслик учун бўлса керак, ўзини туттиш учун, қўлидаги елпиғичини дастали кўзойнагига қўшиб туриб қаттиқ қисди. Икковлари ҳам жим қолишди. Анна Сергеевна ўтирар, унинг ҳаяжонга келганидан кўрқиб, ёнига ўтиришга ботинмасдан, Гуров тикка турар эди. Созланаётган скрипка ва найнинг овози эшитиларди, ҳамма ложаларда ўтирганлар қараётгандек туюлиб, бирдан кўрқинч пайдо бўлди. Анна Сергеевна ўрнидан турди-да, ташқарига қараб тез-тез юриб кетди, унинг кетидан Гуров ҳам эргашди; иккаллари ҳам коридорларда гоҳ юқорига чиқиб, гоҳ пастга тушиб, зинапояларда кезардилар; судья, муаллим, удил мундирларини кийган, ҳаммалари нишон таққан аллақандай кишилар уларнинг кўз олдиларидан лип-лип ўтиб турар эди; хонимлар, илгичлардаги пўстинлар ҳам лип-лип ўтиб турарди, папирос қолдиқларининг ҳидини буруқсатиб шамол ўтиб турар эди. Юраги така-пука бўлиб турган Гуров эса:

«Эй худо! Бу одамларнинг ва бу оркестрнинг нима кераги бор эди», деб ўйлар эди.

Шу дақиқада, кечкурун станцияда Анна Сергеевнани кузатиб қолгани, энди иш тамом, у билан ҳеч қачон кўришмаймиз, деб ўйлагани бирдан эсига келди. Аммо ишнинг охири ҳали узоқ эди.

«Амфитеатрга кириш йўли» деб ёзиб қўйилган, тор ва қоронғи зинапояда Анна Сергеевна тўхтади.

— Мени жудаям кўрқитиб юбордингиз! — деди у оғир нафас олиб, ҳамон ранги ўчган, эсанкираган ҳолда. — Оҳ, меъни жуда ҳам кўрқитиб юбордингиз-а! — Жон-поним чиқиб кетди. Сиз нимага келдингиз? Нимага? Нимага келдингиз, ахир?

— Анна, ўзингиз биласиз, ўзингиз биласиз-ку... — деди у паст овоз билан, шошилиб. — Мени кечиринг, ўзингизга маълум...

Анна Сергеевна ваҳима ичида, унга муҳаббат билан қарар ва унинг дийдорини хотирасида сақлаб қолиш учун қаттиқ тикилиб турар эди.

— Мен шундаям қийналаётган эдим! — деб гапини давом эттирди у, Гуровга қулоқ солмай. Мен ҳамиша сизнинг тўғрингиздагина ўйлар эдим, фикр-ёдим сизда бўлди. Мен сизни эсдан чиқариб юборсам, дер эдим, нимага келдингиз ахир, нимага?

Юқоридаги равонда иккита гимназист папирос чекиб, пастга қараб турар эди, аммо Гуров уларга эътибор бермасдан Анна Сергеевнани ўзига тортиб, унинг юзларидан, қўлларидан ўпарди.

— Нима қилганингиз бу, нима қилганингиз! — дерди у кўр-

қиб ва ўзидан итариб.— Икковимиз ҳам эсимизни еб қўйдик. Бугуноқ жўнаб кетинг, ҳозироқ жўнанг... Худо ҳақи. Сиздан ўтинаман... Ана, одамлар келяпти!

Зинапоядан кимдир чиқиб келаётган эди.

— Сиз жўнаб кетишингиз керак...— дерди ҳамон пичирлаб Анна Сергеевна.— Эшитяпсизми, Дмитрий Дмитрич! Москвага олдингизга ўзим бораман. Мен ҳеч қачон бахтли бўлган эмасман. Ҳозир ҳам бахтли эмасман ва ҳеч қачон бахтли бўла олмайман, ҳеч қачон! Энди сиз ҳам мени ортиқча қийнаманг! Қасамёд қилиб айтаманки, Москвага ўзим бораман. Энди ажрашайлик! Азизим, меҳрибоним, қадрдоним, ажрашайлик энди!

Анна Сергеевна унинг қўлини сиқди ва унга қараб-қараб, тез пастга тушиб кетди, унинг кўзларидан, чиндан ҳам бахтсиз эканлиги билиниб турар эди. Гуров бир оз вақт диққат билан қулоқ солиб турди-да, ҳамма тинчигандан кейин, илгичдан кийимини олди-ю, театрдан чиқиб кетди.

IV

Анна Сергеевна ҳам Москвага унинг олдига келиб турадиган бўлди. У ҳар ойда икки-уч марта С. дан жўнар ва эрига, мен ўзимнинг хотинлар касали ҳақида профессор билан маслаҳатлашиш учун кетяпман дер, эри гоҳ ишонар, гоҳ ишонмас эди.

Москвага келганда «Славянский базар» га қўнар ва ўша соатда Гуровга бир қизил шапкали одамни юборар эди. Гуров унинг олдига келар ва бу воқеани Москвада ҳеч ким билмас эди.

Қиш кунларининг бирида, эрталаб Гуров яна унинг олдига жўнади (хабар берувчи киши кечқурун унинг уйига бориб, тополмаган эди). У билан қизи ҳам борар, уни шу йўлдаги гимназияга кузатиб қўймоқчи эди. Лайлак қор ёғмоқда.

— Ҳозир уч градус иссиқ, шундай бўлса ҳам қор тушяпти,— деди қизига Гуров,— аммо бу иссиқ ернинг устида, холос, атмосферанинг юқориги қатламида температура бутунлай бошқача.

— Дада, нимага қишда момақалдироқ бўлмайди, а?

Гуров қизига бунинг сабабини ҳам тушунтирди. У гаплашиб борар эди-ю, лекин, Анна Сергеевнанинг олдига кетаётганини, бу сирдан ҳеч бир кимса хабари йўқ, балки бундан кейин ҳам бутунлай хабари бўлмайди, деб ўйлаб борар эди. У икки хил ҳаёт кечирар эди; бириси ошқора ҳаёт бўлиб, буни керак одамлар ҳаммаси кўрган ва билар эди, бу бутунлай сунъийликдан ва кўзбўямачиликдан иборат бўлиб, танишлари ва дўстларининг ҳаётига батамом ўхшар, иккинчи ҳаёт эса — хуфья ўтар эди. Унинг ҳаётининг маъзини ташкил этган, ўзи самимият билан қараган ва ўзини алдамаган, ўзи учун муҳим, қизиқ ҳамда зарур бўлган нарсалар, қандайдир ажиб бир ҳолатга кўра, балки тасодифан бўлса керак, бошқалардан хуфья ўтар эди; лекин унинг қалбакилиги ҳақиқатни яшириш учун ўранган ниқоби, чунончи,

унинг банкда хизмат қилиб туриши, клубдаги мубоҳасалари, хотинларини «зоти пастлар» деб аташи, ўз хотини билан бирга юбилейларга бориши — буларнинг ҳаммаси ошкора эди. У бошқаларни ҳам ўзидай деб ўйлар, кўрганларига ишонмас, доимо, ҳар бир кимсанинг ҳақиқий, энг қизиқ ҳаёти тун пардасига ўхшаган парда орқасида яширин ўтиб турса керак, деб фараз этар эди. Кишининг ҳар қандай шахсий ҳаёти сир тутилади. Эҳтимол, маданий кишиларнинг ҳам, хуфъя шахсий маишатни ҳурматлаш кераклигини асабийланиб талаб қилишларининг сабаби, қисман шу бўлса.

Қизини гимназияга кузатгач, Гуров ўзи «Славянский базар» га қараб йўл олди. У пастки қаватда пўстинини ечиб, юқорига кўтарилди ва эшикни секингина тақиллатди. Анна Сергеевна Гуров яхши кўрган кулранг кўйлагини кийган эди. Уни йўл ҳам, бундаги кутиш ҳам толиқтирган ва кеча кечқурундан бери кутавериб ранги саргайиб кетган эди. Гуров кириши биланок, уни кўрди-ю, кулмай-нетмай, бирдан унинг қучоғига ўзини ташлади. Булар худди икки йил кўришмаган кишилардай, лаблари лабларига ёпишиб, узоқ ўпишиб қолдилар.

— Қани, айт-чи, аҳволинг қандай? — деб сўради Гуров. — Қандай янгиликлар бор?

— Тура тур, ҳозир айтаман... Гапира олмайман.

У йиғидан гапира олмас эди. Гуровдан юзини ўгириб, рўмолчасини кўзларига қаттиқ босиб олди. Гуров эса:

Йиғласа йиглаб олсин, мен ўтириб турай, деб ўйлади-да, креслога ўтирди.

Кейин қўнғироқни чалди ва чой келтиришни буюрди. У чойни ичаётганида, Анна Сергеевна деразага бурилиб олиб, ҳамон йиғлар эди... У ўзларининг шундай ғамгин ҳаёт кечиришларидан, худди ўғрилардек биров билиб қолмасин деб хуфъя иш тутишларидан ҳаяжонланиб, қайғуриб йиғлар эди. Дарҳақиқат, уларнинг ҳаётида ҳузур-ҳаловат бормиди?

— Қани, бўлар энди! — деди Гуров.

Гуров бу ишқ-муҳаббат ҳали узоқ давом этишини аниқ билар ва қачон тугашини билмас эди. Анна Сергеевна унга тобора қаттиқ кўнгил қўяр, уни сидқидил билан севар эди. Шунинг учун унга, бу ишлар бир кун бориб тўхташи лозим, деб айтиш ноўя бўлар эди. Бунга Анна Сергеевна ишонмас эди.

Гуров яқин борди ва уни эркалатиш, унга тегишиш учун унинг елкасидан кучар экан, шу онда ойнадан ўз аксини кўрди.

Унинг сочлари оқара бошлаган эди. Кейинги йилларда шунчалик қариб, шунчалик хунуклашиб кетгани ўзига қизиқ туюлди. Унинг қўли турган елка иссиқ ва титрар эди. Гуров бунинг шундай иссиқ ва гўзал ҳаётига, ўз ҳаёти каби, бунинг ҳаёти ҳам сўла бошлаши яқин қолганига ачинди. Хоним унинг нимасини бунчалик яхши кўради? У хотинларнинг кўзига бўлакча кўринар эди. Улар уни ўз кўзларига умр бўйи орзу этиб юрган чин инсон бўлиб кўрингани учун севардилар; янглишганларини кейин билса-

лар-да, ҳамон севардилар. Уларнинг бирортаси ҳам бундан бахтиёр бўлган эмас эди. Вақт ўта берар, у хотинлар билан танишар, топишар, ажралишар, аммо бирортасини ҳам севмаган эди, ҳар нарса бўлган эди-ю, севги рўй бермаган эди.

Мана энди, Гуров сочлари оқарган чоқдагина, ўз умрида биринчи марта чинакам, юракдан севмоқда.

Анна Сергеевна билан Гуров иккалалари бир-бирларини жуда яқин, жонажон кишилардай, эр-хотинлардай, қалин дўстлардай севардилар; буларнинг шундай мағизпўст бўлиб кетишлари, тақдири азалда пешоналарига ёзиб қўйилгандек эди ва Гуров ўзининг нега хотин олганидан ҳайрон, у эса, нега эрга текканидан ҳайрон эди; булар худди учиб юрган бир жуфт қушлар бўлиб, иккалаларини ҳам тутиб олиб, икки қафасга солиб қўйгандек эди. Улар ўтмишда бир-бирларига бўлган муносабатларидан уялдилар, ҳозирги нуқсонларини кечирдилар ва уларни ўзгартиб юборган ишқ-муҳаббат эканини сездилар.

Илгари Гуров қайғули дамларда ҳар хил фикрлар билан ўзини юпатар, энди эса, бундай кезларда фикр юрита олмас, қаттиқ раҳми келар, самимий ва меҳрибон бўлишни истар эди.

— Йигини қўй, жонгинам, — деди у. — Шунча йиғладинг — етар энди... Гаплашайлик, бирор нарса ўйлайлик.

Сўнгра улар узоқ маслаҳатлашди, яшириниш, алдаш, турли шаҳарда яшаш, узоқ кўринмай кетиш заруриятидан қандай қутулиш тўғрисида гаплашди. Бу оғир кишандан қандай қутулиб бўлади?

— Қандай қилиб? Қандай қилиб? — деди Гуров, ўз бошини ушлаб. — Қандай қилиб?

Сал вақт ўтгач, масала ҳал бўладигандай ва янги, гўзал ҳаёт бошланадигандай туюлади; бироқ ишнинг охири ҳали жуда узоқ экани, энг мураккаб ва қийин ишлар эндигина бошлангани икковларига ҳам аён бўлди.

К А Ш К А

Оч она бўри ов қилмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Болаларининг учаласи ҳам гуж бўлиб, бир-бирини иситиб, ширин уйқуда ётар эди. Она бўри болаларини ялаб-ялаб уясидан чиқди ва йўлга тушди.

Баҳор ойи — март кирган бўлса ҳам, дарахтлар ҳамон декабрь ойидаги каби кечалари совуқдан қарсиллаб ёрилади, бўри тилини чиқарса, ўймалаб кетади. Бўри нимжон, чўчима бўлиб қолганидан тик этган товушдан қалтирар, ўзим йўғ: мда болаларимни, биров хафа қилмасайди, деб ташвишланаверарди. Одам ёки от изининг ҳиди, тўнкалар, тахлаб қўйилган ўтин ёки қорайиб кўринган йўл ҳам уни кўрқитар: унга дарахтлар панасида одамлар тургандек, ўрмон орқасида аллақаерда итлар увлаётгандек туюларди.

Унинг ёши қайтиб, сезгиси шундай сусайиб кетган эдики, тулкининг изини ит изи деб билар, шу туфайли баъзан, ҳатто йўлдан адашиб кетарди, бундай аҳвол ёшлигида ҳеч қачон бўлмаган эди. Нимжонлигидан бузоқларни, катта қўйларни овламас, қулунлари билан юрган бияларнинг яқинига йўламас, фақат, ўлимтик билан тирикчилик қиладиган бўлиб қолган: янги гўшти аҳенда ер, баҳор кезлари қуёнга дуч келиб қолса, унинг болаларини тортиб олар ёки деҳқонларнинг кўзичоқлари турган оғилхоналарга тушарди.

Унинг уясидан тўрт чақиримча нарида, почта йўли ёқасида бир қишлоқ бор. У ерда етмиш яшар чол Игнат қоровуллик қиладди, у нуқул йўталади, ўзи билан ўзи сўзлашади. У, одатда, кечаси ухлаб, кундузи бироғизли милтиғини олиб ўрмон кезади, секин-секин ҳуштак чалиб, қуён чақиради. Илгари механик эканми, ҳар гал тўхтамоқчи бўлганида: «Тўхта, машина!», деб қўяди, йўлга тушмоқчи бўлганида ҳам яна: «Бўшат тормозни!» дейди. Ҳаммавақт унинг ёнида Арапка деган зоти номаълум катта қора ит юради. Ит илдамлаб кетса, чол унга: «Бур, орқага!», деб қичқиради. Баъзан чол гандираклаб қўшиқ айтиб юради, тез-тиз, йиқилиб тушади, (бўри, шомолдан бўлса керак, деб ўйларди), ана шунда «Издан чиқди!», деб қичқиради.

Ез ва куз пайтларида ҳам қишлоқ атрофида қўчқор билан икки тўқли ўтлаб юргани бўрининг ёдидан чиққан эмас, яқиндагина шу ердан ўтиб кетаётганида оғилхонада нимадир маърагандек бўлди. Мана энди, қишлоғга яқинлашар экан, март ойи бўлгандан кейин оғилхонада албатта қўзичоқлар бўлса керак, деб ўйлади. У очликдан азоб чекар, салдан кейин зўр иштаҳа билан қўзичоқ гўшти ейишини ўйлаб, тишлари такиллар, кўзлари қоронғида чўғдек кўринарди.

Игнатнинг уйи, унинг саройи, оғилхонаси, қудуғи атрофига қор уюб ташланган. Ҳаммаёқ жимжит. Арапка саройда ухлаб ётган бўлса керак.

Бўри, қор уюмидан оғилхона устига чиқди-да, тумшуғи ва оёқлари билан похол томни титкилай бошлади. Похол чириб қолганидан бўри оғилхонага тушиб кетаёзди; илиққина буг, гўнг ва қўй сутининг ҳиди гуп этиб бурнига урди. Баданига совуқ теккан қўзичоқ пастда астагина маъраб қўйди. Бўри туйнукка ўзини урди, қўйга ўхшаш илиқ, юмшоқ бир нарса устига олдинги оёқлари билан кўкраги аралаш тушди. Худди шу пайт оғилхонада нимадир ингиллади, ингичка товуш билан чўзиб-чўзиб вовиллади, қўйлар тумтарақай бўлиб бурчак-бурчакка ёпишиб олди. Бўри қўрқиб кетганидан, дуч келган нарсани тишлаб олиб, ташқарига отилди...

У жон-жаҳди билан югурарди, бўри ҳидини сезиб қолган Арапка зўр бериб вовиллар, қишлоқдаги безовта бўлган товуқлар қақағлашарди. Игнат уйдан чиқиб, қичқирарди:

— Бўшат тормозни! Бос, Арапка!

Шундай деб, ўзи машинадек ҳуштак чаларди, яна «го-го-го-го»

деган товуш чиқарарди. Ўрмондаги акс садо бу шовқинни такрорларди.

Булар аста-секин босилгандан кейин бўри тинчлана бошлади: у тишлаб келаётган ўлжасининг баҳордаги қўзичоқлардан оғирроқ ҳам каттароқ эканини сезди: ўлжадан келаётган ҳид ҳам бошқачароқ туюлар, унинг товуши ҳам ғалатиروқ эшитиларди... Бўри тўхтади-да, дам олиш ва овқатланиш учун юкини ерга қўйди-ю, жирканиб, сапчиб кетди. Бу қўзичоқ эмас, қоп-қора кучук эди. Унинг боши катта, оёқлари узун-узун, ўзи йирик зотли, оқ қашқаси Арапканикага ўхшаш бутун пешонасини эгаллаган. Қилиқларига қараганда нодон, оддий кўппак эди. У эзилган, яраланган елқасини ялади-да, ҳеч нарса кўрмагандек думини ликиллатиб, бўрига қараб акиллаб бошлади. Бўри итга ўхшаб бир ириллади-ю, югурганча қочиб қолди. Кучук ҳам унинг кетидан қолмади. Бўри орқасига қараб тишларини такилатди: кучук ҳайрон бўлиб тўхтади-да, бўри ўйнашяпти, деб ўйлади шекилли, қишлоқ томонга тумшугини чўзиб, сен ҳам келиб ўйнашгин, деб онаси Арапкани чақираётгандек, қувонч билан қаттиқ-қаттиқ акиллабверди.

Бўри қалин дарахтзордан уясига ўтиб кетаётганда, тонг отган, ҳар қайси дарахтни кўз илғайдиган бўлиб қолган, қурлар уйғона бошлаган, кучукнинг бесўнақай сакрашлари ва акиллашидан чўчиган чиройлик хўрозлар патир-путур учарди.

Бўри бўлса: «Нега кетимдан қолмайди-я? — деб ғижинарди. — Еб қўя қол деяркан бўлса керак».

Бўри болалари билан пастаккина ғорда яшар эди: уч йил аввал қаттиқ бўрон туриб, бир кекса қарағайни илдиизи билан қўпориб ташлаган эди: бу ғор ана ўшанда пайдо бўлган. Энди ғорнинг тагида хашак ва эски барғлар бор, шу ернинг ўзида суяклар, буқа шохлари сочилиб ётибди, бўри болалари буларни ўйнар эди. Улар аллақачон уйғониб, ғор лабига тизилиб олган ва қайтиб келаётган оналарига қараб, думларини ликиллатишар, учаласи ҳам бир-бирига жуда ўхшаш эди. Кучук бўриларни кўриб берироқда тўхтади-да, анчагина тикилиб қолди: бўриларнинг ҳам қаттиқ тикилиб турганини сезиб, бегоналарга акиллагандек, жонжаҳди билан акиллаб бошлади.

Аллақачон тонг отиб, офтоб чиққан, атрофдаги қор жилваланиб ётибди, у бўлса ҳамон ўша жойда туриб акиллаб эди. Бўри болалари оналарининг озғин қорнига тармашиб эмар, бўри эса оқариб, қуриб кетган от суягини ғажир эди: у очликдан азобланар, кучукнинг акиллашидан боши оғриб, бу хира меҳмонга ташланиб, уни ёриб ташлагиси келарди.

Кучук охири чарчаб хириллаб қолди: унга қарамаётганларини, ҳатто парво қилмаётганларини кўргандан кейин, қўрқа-писа, гоҳ ўтириб, гоҳ дик-дик сакраб, бўри болаларига яқин келди. Энди, кундузи уни яхшигина кўриш мумкин эди. Унинг оппоқ кенг пешонасида жуда ҳам бетамиз кучукларда бўладиган дўнг бор: кичкина кўк кўзлари нурсиз, башарасидан бетамизлиги яққол намоён. Бўри болалари ёнига бориб, бесўнақай панжа-

ларини олдинга чўзиб, тумшуғини оёқлари устига қўйиб, қилиқ қила бошлади:

— Мня, мня... нга-нга-нга!...

Бўри болалари ҳеч нима тушунмаган бўлсалар ҳам, думларини ликиллашиб туришди. Шунда кучук улардан биттасининг каттакон бошига панжаси билан тушириб қолди. Бўри боласи ҳам унинг бошига бир туширди. Кучук унга ён бериб, думини ликиллатганча, кўз қирини ташлаб турди-да, бирданига югуриб келиб, ҳали ҳам сақланиб қолган лекин юқалашиб кетган муз устида бир неча марта айланиб чиқди. Бўри болалари унинг кетидан қувлади, у оёқларини осмонга қилиб ётиб олган эди, учаласи бирдан унга ёпишиб, чийиллаб, севина-севина тишлади, лекин ҳазиллашиб, оғритмай тишлади. Баланд қарағайда ўтирган қарғалар бу олишувни кўриб, ниҳоятда ташвишланди. Шовқин-сурон, хурсандлик авж олди. Офтоб энди кўкламдагидек исита бошлади; бўрон қулатган қарағай устидан у ёқ-бу ёққа учиб ўтаётган хўрозлар қуёш нурида зумраддай товланиб кўринарди.

Она бўрилар одатда қўлга туширган ўлжаларини болаларига бериб, уларни овга ўргатади; мана ҳозир ҳам болаларининг кучукни қулаб, у билан олишаётганини кўрган она бўри: «Майли, ўрганишаверсин», деб қўйди.

Обдон ўйнаб бўлганидан кейин, бўри болалари ғорга кириб, ухлагани ётишди. Кучукнинг қорни очиб, бир оз ғингишиб турди-да, кейин офтобда узала тушиб, ухлаб қолди. Ухлаб бўлиб, яна ўйнашаверди.

Бўри ўтган кеча оғилхонада қўзичоқ маъраганини, димоғига урган қўй сутти ҳидини куни билан ўйлади. У очликдан тишларини такиллатар, эски суякни, қўзичоқ хаёл қилиб, ҳеч тинмай чайнарди. Бўри болалари эмиб-эмиб олишар, очиқиб кетган кучукча бўлса, гир айланиб, қор искаб юрарди.

«Шуни еб қўя қолайми?..» деб ўйлади бўри.

Бўри унга яқинлашган эди, у ўйнашмоқчи деб ўйлаб, бўрини тумшуғидан ялаб, ингиллай бошлади. Бўри ит гўштини еган пайтлари ҳам бўлган эди, лекин кучукчадан бадбўй ҳид анқиб турар, бўри нимжон бўлиб қолганидан, бу ҳидга тоқат қилолмас, шунинг учун у жирканиб, нари кетди...

Кечаси совуқ бўлди. Кучук зерикиб қолиб, уйига жўнади.

Болалар қаттиқ уйқуга киргандан кейин, бўри яна овга чиқди. Ўтган кечасидек, бу гал ҳам тиқ этган товушдан хавфсирар, тўнкалардан ҳам, ўтиндан ҳам, узоқдан одамга ўхшаб кўринадиган якка қора арчалардан ҳам қўрқар эди. У йўлдан юрмай, чекка-чеккадан борди. Тўсатдан бир нарса узоқда қорайиб кўрингандек бўлди... У қаттиқ тикилиб, жим қулоқ солди. Олдинда чиндан ҳам алланима юриб кетяпти, ҳатто салмоқлаб ташлаётган қадами ҳам эшитилиб турибди. Бўрсиқ бўлмасин яна? Бўри дамини ютиб, қора нарсадан секин айланиб ўтиб, орқасига қараса, қашқа кучук битта-битта қадам ташлаб, қишлоғига қайтиб келаётган экан.

«Яна халал бермаса яхши эди», деб ўйлади бўри ва илдамлаб кетди.

Қишлов яқин қолган эди, бир нафасда етиб келиб, яна қор уюмидан оғилхона устига чиқди. Кечаги туйнук аллақачон баҳорги похол билан бекитилиб, томга иккита ходача бостириб қўйилибди. Бўри оёқлари ва тумшуғи билан ишга тушиб, кучук келиб қолмасайди, деб тез-тез орқасига қарарди, лекин иссиқ буг билан гўнг ҳиди бурнига кирган заҳоти, орқадан севиниб акиллаган товуш эшитилди. Кучукча етиб келган эди. У липиллаб бўри ёнига чиқиб олди-да, туйнукдан ичкарига сакради, иссиққина уйига кириб, ўз қўйларини танигандан кейин, баттарроқ акиллай бошлади. Саройда ётган Арапка уйғониб кетди-да, бўри ҳидини сезиб, вовиллашга тушди, товуқлар қақоғлашиб кетди. Игнат уйдан бироғизли милтигини кўтариб чиққанида бўри ўтакаси ёрулгудай бўлиб, қишловдан узоқлашиб кетган эди.

— Ҳушт! — деб ҳуштак чалди Игнат. — Ҳушт! Босиб қол олдинга!

У тепкини босиб юборди — пистон чақилмади; яна босди, яна чақилмади, у учинчи гал тепкини босди — милтиқдан каттакон аланга отилиб чиқди-да, «гумбур» этиб кетди. Милтиқ елкага қаттиқ тепди; Игнат бир қўлига милтиқ, бир қўлига болта олиб, шовқин чиққан тарафга хабар олишга кетди...

Бир оздан кейин у уйига қайтиб кирди.

Шу кеча Игнатникида этиб қолган дарвеш шовқиндан уйғониб, бўғиқ овоз билан сўради:

— Нима гап?

— Ҳеч... — деди Игнат. — Бўлмаган савдо. Бизнинг Қашқамиз қўйлар билар иссиққина ётадиган ҳунар чиқарган. Лекин эшикни тан олмайди, хумпар нуқул томдан юради. Кеча кечаси том тешиб ўйнагани чиқиб кетибди, бу кеча қайтиб келиб, яна томни дабдала қилиб кирибди.

— Бетамизликни қаранг-а.

— Ҳа, миясининг танопи узилган. Бетамизларни кўрсам, жоним ҳиқилдоғимга келади! — деди уҳ тортиб Игнат, печь устига чиқа туриб. — Э, авлиё одам, ҳали жуда вақтли, тормозларни бўшатиб, бир ухлайлик-чи...

У эрта билан Қашқани чақириб олди-да, қулоғидан қаттиқ чўзиб, хипчин билан савалаб уқтирди:

— Эшикдан юр! Эшикдан юр! Эшикдан юр!

Ш У М Б О Л А

Иван Иванович Лапкин деган хушбичим йигит билан Анна Семёновна Замблицкая деган танқайган бурунли ёшгина қиз баланд тепаликдан дарё бўйига тушиб, скамейкага ўтирдилар. Скамейка худди сув бўйига, қалин толзорликка қўйилган. Ниҳоятда шинам бир жой! Шу ерга келиб ўтирдингизми — бўлди: ҳамманинг кўзидан пинҳонсиз, балиқ ва сув бетиде ўқдай сузиб

юрувчи ўргимчаклардан бошқа ҳеч ким сизни кўрмайди. Йигит билан қизнинг қўлида қармоқлар, чувалчанг солинган банкалар ва шу каби нарсалар. Сув лабига келиб ўтиришлари биланоқ балиқ овлашга тушиб кетдилар.

— Ахир, иккимиз танҳо қолганимизга жуда хурсандман, — деб гап бошлади Лапкин, атрофга кўз югуртириб чиқиб. — Менинг сизга айтадиган кўп гапларим бор эди, Анна Семёновна... Жуда кўп гапларим бор... Мен сизни биринчи марта кўришдаёқ... Ана, ана, сизники тортди... Ҳа, сизни биринчи марта кўришдаёқ бу дунёга нимага келганимни, бутун ҳаёт-мамотимни кимга бағиш-лашим кераклигини билдим... жуда катта балиққа ўхшайди... Сизни кўрдим-у, умримда, биринчи марта қалбимда муҳаббат ҳис этдим! Шошманг, қармоқни тортмай тулинг... яхшироқ илинсин... илтимос қиламан, ёлвораман сиздан, мени севинг демайман, йўқ, аммо ишонсам, умид тутсам бўлармикин... Тортинг!

Анна Семёновна қармоқни сувдан баланд кўтариб, чинқариб юборди. Қармоққа кумушдай ялтироқ балиқ илинган эди.

— Вой ўлай, олабуға-ку! Вой, вой!.. Тезроқ! Э-э, тушиб кетди!..

Олабуға қармоқдан чиқиб кетди-да, майса устидан сакраб-сакраб, шўп этиб сувга тушди.

Лапкин балиқни ушлайман деб, бирдан Анна Семёновна-нинг қўлидан ушлаб олди ва билмасдан лабига босди. Анна Семёновна қўлини тортиб олмоқчи бўлган эди, бўлмади: икковларининг лаблари бир-бирига ёпишиб қолди. Бу тасодифан бўлган эди. Бир бўсадан кейин иккинчиси бўлди, иккинчисидан кейин аҳд-паймонлар бошланди... Бахтли онлар! Аммо, шунини ҳам айтиш керакки, бу дунёда бутунлай беғубор бахт бўлмайди. Бахтнинг ичида биронта заҳар ҳам бўлади, ё бўлмаса бахтни бошқа бир нарса заҳарлайди. Бу сафар ҳам худди шундай бўлди. Йигит билан қиз ўпишиб турган пайтда бирдан ҳиринглаган кулги эшитилди. Улар сой юзига қарадилар-у, оғизлари очилганича қолди: сойда белигача сувга ботган яланғоч бола турарди. У бола Анна Семёновнанинг укаси, гимназия ўқувчиси Коля эди. Коля сув ичидан уларга ишшайиб қараб турар эди.

— Ҳа, ҳа, ҳали ўпишамиз ҳам денглар? — деди у. — Хўп, бўпти, ойимга бориб айтганим бўлсин!

— Мен сизни виждонли бола деб... — сўз бошлади Лапкин, қизариб-бўзариб ва тутила-тутила. — Одамларни пойлаб юриш — пасткашлик, чақимчилик эса — расволик... Мен сизни виждонли ва тузук бола деб биламан...

— Бир сўм берсангиз айтмайман! — деди тузук бола. — Бўлмаса айтаман.

Лапкин чўнтагидан бир сўм олиб, Коляга берди, Коля пулни қўлида маҳкам сиқиб, ҳуштагини чалиб, қайтиб сузиб кетди. Ошиқ-маъшуқлар ортиқ ўпишмадилар.

Эртаси куни Лапкин шаҳардан Коляга ҳар хил бўёқлар ва копток келтириб берди, опаси эса ўзининг ҳар хил қоғоз қутиларини берди. Кейин ит башараси солинган аломат запонка тақ-

дим этишга тўғри келди. Шум бола, бунинг мазасига тушуниб қолган бўлса керак, бундан ҳам кўпроқ пора олиш мақсадида яна уларнинг кетига тушди. Лапкин билан Анна Семёновна қаёққа борса, у ҳам изларидан борадиган бўлди. Бир дақиқа ҳам уларни танҳо қолдирмас эди.

— Расво бола экан!— деди Лапкин хуноб бўлиб.— Муштдай бола-ку, шу маҳалдан расво бўлганига ҳайронман! Катта бўлганда нима бўларкин?

Бечора ошиқ-маъшуқларга Коля бутун июнь ойи кун бермай юрди. Уларни пойлаб юрар, бориб айтаман, деб қўрқитиб, пора талаб қиларди; аммо кўзи ҳеч тўймас эди, ахир бир куни, ён соат берасан, деб туриб олди. Ноилож ваъда қилишга тўғри келди.

Бир куни тушлик маҳалида, ширинлик келтирилганда, Коля бирдан хахолаб кулиб юборди-да, бир кўзини қисиб, Лапкиндан:

— Айтайми? А?— деб сўради.

Лапкин шолғомдай қип-қизариб кетди, оғзига овқат соламан деб, сочиқни чайнай бошлади. Анна Семёновна ўрnidан туриб, бошқа уйга чиқиб кетди.

Ошиқ-маъшуқлар август ойининг охиригача шу аҳволда қийналиб юришди; августнинг охирида Лапкин Анна Семёновнага очиқ таклиф қилди. О, нақадар бахтли эди бу кун! Лапкин, қизнинг ота-оналари билан гапиришиб, уларнинг розилигини олгач, даставвал боққа қараб югурди-да, Коляни қидиришга тушди. Болани топди-ю, севиниб кетганидан йиғлаб юборгудай бўлиб, шум боланинг қулоғидан маҳкам ушлаб олди. Коляни қидириб юрган Анна Семёновна ҳам шу он югуриб келиб, Колянинг бошқа қулоғидан ушлаб торгди. Колянинг улардан:

— Жон опа, амаки, энди қилмайман, тавба қилдим! Вой, вой, қилмайман дедим-ку!— деб ялинишларини кўрган ошиқ-маъшуқлар чехраларида акс этган завқ ва мароқнинг ўзи бир томоша эди.

Улар кўнгил кўйиб қолганларидан бери боланинг қулоғидан тортган пайтлардек хурсанд бўлмаганларини ва роҳат қилмаганларини кейинчалик бир-бирларига айтдилар.

А Н Ю Т А

Мебель билан жиҳозланган «Лиссабон» меҳмонхонасининг энг арзон номерларидан бирида учинчи курс студенти — медик Степан Ключков хонанинг у бурчагидан-бу бурчагига юриб, дарсини зўр бериб ёдларди. Тинмай жон-жаҳди билан жоврайверганидан томоқлари қақраб, пешонасини тер босган эди.

Совуқдан ойнасининг четларига гул тушиб қолган дераза тагида у билан бир уйда турувчи, йигирма бешларга кирган, миттигина, озгин, қорачадан келган, ранги-рўйи ўчган, қуралай кўзлари ювошгина Анята курсида ўтирарди. У букчайиб, эркаклар кўйлаги ёқасига қизил ип билан гул тикарди. Иш шошилинич эди... Коридордаги соат икки марта хириллаб занг урди, ҳамон номер ичи йиғиштирилмаган эди. Тузатиб қўйилмаган адеёллар, бетар-

тиб ётган ёстиқлар, сочилиб ётган китоб ҳамда кўйлақлар, катта тос тўла мағзавада сузиб юрган папирос найчалари, полнинг ифлослиги — ҳаммаси атайлаб бир жойга тўдалаб қўйилганга, аралаш-қуралаш қилиб, ғижимлаб ташланганга ўхшарди...

— Унг ўпка уч қисмдан ташкил топган...—деб ёдларди Клочков.— Чегаралари! Юқори қисми кўкрак қафасининг олдинги томонида бўлиб, 4-5 қовурғага етади, ёнбош сиртида эса 4 қовурғага қадар етади... Орқа томонда *spino scapulae*га қадар...

Клочков. ҳозиргина ўқиганини тасаввур қилмоқчи бўлиб, бошини кўтариб шипга тикилади. Аниқ бир тасаввур ололмагач, жужунчаси устидан ўзининг юқори қовурғаларини пайпаслаб кўради.

— Бу қовурғалар худди роялнинг клавишларига ўхшайди, — дейди у.— Ҳисобдан адашмаслик учун уларга кўникмоқ керак. Яхшилаб билиб оламан десам, скелетга ҳам, тирик одамга ҳам қараб мутолаа қилишим лозим... Қани, Анюта, бери кел-чи, мен қовурғаларингни, бир пайпаслаб кўрай!

Анюта тикиб ўтирган ишини йиғиштириб, кофточкасини ечади-да, қаддини ростлаб туради. Клочков унинг рўпарасида ўтириб, қовоғини солади ва Анютанинг қовурғаларини санайди.

— Ҳм... Биринчи қовурға қўлга илинмаяпти... у, ўмров суяги орқасида бўлса керак... Мана бу иккинчи, қовурға... Хўш, демак... Мана бу учинчи қовурға дейлик... Бу тўртинчи... Ҳм... Хўш, демак... Нега мунча жунжаясан?

— Бармоқларингиз совуқ экан!

— Кел, қани... ўлиб қолмассан, кўп қимирлайверма! Демак, бу учинчи қовурға-ю, бу тўртинчиси Кўринишдан озғинга ўхшайсан-у, лекин қовурғаларингни толиб бўлмайд-я! Бу иккинчи... Бу учинчиси... Йўқ, бу ҳолда санокдан адашиб, ҳаммасини чалкаштириб юбориш ҳеч гап эмас. Кейин аниқ тасаввур ҳам қилиб бўлмайд... Чизиб ё белги қўйиб олиш керак... Ҳалиги ёзадиган кўмирим қаёқда?

Клочков қўлига кўмир олиб, қовурғалар жойлашганлига қараб, Анютанинг кўкрагига бир неча ёндош чизиклар чизди.

— Жуда соз. Мана энди кафтдагидек кўз олдимда... Хўш, энди бармоқ билан уриб кўрсам ҳам бўлади. Қани, ўрнингдан тур-чи!

Анюта ўрнидан туриб, иягини юқори кўтаради. Клочков бармоқлари билан унинг қовурғаларини уриб кўради, у бу машғулотга шундай берилиб кетадики, совуқдан Анютанинг лаблари, бурни, бармоқлари кўкариб бораётганини ҳам сезмайди. Анюта бўлса қалтирар ва медик қалтираётганимни кўриб қолмасин, деб ташвиш торгарди. Кўриб қолса, кўмир билан чизмайди ва қовурғаларга уриб кўрмайди, шу сабабли имтиҳонини яхши топширолмайди, деб ўйларди.

— Мана энди ҳамма нарса равшан,— дейди Клочков қовурғаларни уриб кўришдан тўхтаб.— Сен чизган чизиқларни ўчирмай, шундай ўтир. Унгача мен яна озгина ёдлаб олай.

Медик яна у ёқдан-бу ёққа юриб ёдлайди. Анюта кўкрагидаги қора чизиқлар билан бўялган одамдай, совуқдан жунжикиб ўтирарди ва ўйларди. У умуман кам гапирар, ҳамиша жим ўтирар ва доим ўйларди...

Анюта мебель билан жиҳозланган бир неча уйдан-уйга кўчиб юриб, олти-етти йил ичида, Клочковга ўхшаган беш кишини кўрди. Ҳозир уларнинг ҳаммаси ўқишларини тамом қилиб, одам қаторига кирган. Маълумки, ҳар қандай одам қаторига кирганлар сингари улар Анютани аллақачон унутиб юборганлар. Улардан бири Парижда яшайди, иккитаси докторлик қилади, тўртинчиси рассом, бешинчиси, айтишларига қараганда, ҳатто профессор эмиш. Олтинчиси мана шу Клочковнинг ўзи. Тез орада бу ҳам ўқишини тамомлайди-да, одам қаторига киради... Ҳеч шубҳасиз, унинг келажаги порлоқ, ҳатто катта одам бўлиб чиқса ажаб эмас, лекин, ҳозир аҳволи жуда ёмон: Клочковнинг папироси ҳам, чойи ҳам йўқ, ширинликдан атиги тўрт чақмоқ қанди қолган. Нима бўлса ҳам, тикаётган ишни тезда тугатиб, кўйлакни буюртма берган кишига топшириш ва ундан олган 25 тийинга ҳам чой, ҳам тамаки сотиб олиш зарур.

Шу чоқ эшик орқасидан:

— Кирсам майлими?— деган овоз эшитилди.

Анюта шошилиб, тивит рўмолини елкасига ташлади. Рассом Фетисов кирди.

— Мен олдингизга илтимос билан келдим,— деди У Клочковга ва пешонасига тушиб турган сочлари остидан ўқрайиб қаради.— Бир илтифот қилиб, бу гўзал қизни менга икки соатга бериб турсангиз, расм солаётган эдим, кўз ўнгимда қиз турмагани учун чиқмаяпти.

— Майли, марҳамат!— деб розилик берди Клочков.— Анюта, борақол.

—У ерда нималарни кўрмадим!— деди Анюта оҳистагина.

— Қўй, етар! Бу киши арзимас бир иш учун эмас, санъат учун илтимос қилапти. Қўлингдан келса, ёрдам бермай нима қиласан?

Анюта кийина бошлади.

— Қанақа сурат соляпсиз?— деб сўради Клочков.

— Психея деган. Мазмуни жуда ажойиб, лекин сал чиқмай турипти: бир қанча қизларга қараб ишлашга тўғри келяпти. Кеча оёқлари кўкариб кетган бир қизга қараб ишладим. Мен ундан нима учун оёқларинг кўкариб кетган, деб сўрасам, пайпогим айнийди, деб жавоб қилди. Сиз, ҳали ҳам ёдлаб ётибсизми? Бахтли одамсиз, сабр-тоқатингиз бор.

— Медицина шундай нарсаки, ёдламай асло илож йўқ.

— Ҳм... Клочков, мени кечиринг, лекин, чўққадай ҳаёт кечирар экансиз! Шу ҳам турмуш бўлди-ю!

— Бу нима деганингиз? Бошқача иложи йўқ... Отамдан ҳар ойда ўн икки сўм олиб тураман. Бу пулга ҳаёт кечириш осонми?

— Шундай-ку... — деди рассом ва жирканиб юзини буриштирди, — ҳар қалай, тузукроқ яшаса бўлади-ю... Уқимишли одам, албатта, нафосатли бўлиши керак. Тўғри эмасми, а? Сизникидаги ифлосликни ақл бовар қилмайди! Урин йиғиштирилмаган, мағзава, ахлат... Тарелкада кечаги бўтқа қоғиб ётипти... Тфу!

— Бу тўғри, — деди медик ва уялиб кетди. — Бугун Анютанинг йиғиштиришга қўли тегмади. Ҳамма вақт иш билан банд бўлди.

Рассом билан Анюта чиқиб кетишгач, Клочков диванга бориб ётди ва дарсини ёдлашга тушди. Кейин ухлаб қолди. Бир соатдан сўнг уйғониб, бошини муштлири устига қўйиб, ғамгинлик билан ўйлади. Унинг эсига рассомнинг, ўқимишли одам, албатта, нафосатли бўлиши керак, деган сўзи келди, лекин ўзининг турмуши чиндан ҳам ёқимсиз, киши нафратланадиган тарзда туйилди. У порлоқ истиқболига назар ташлади-ю, ўз кабинетига касалларни қабул қилаётганини, кенг емакхонада латофатли ажойиб хотини билан чой ичаётганини тасаввур этди. Шу тобда тос тўла мағзава, унда сузиб юрган папирос найчалари кўзига бениҳоят жирканч бўлиб кўринди. Анюта эса хунук, бефаросат, расво туйилди... Ҳозирнинг ўзидаёқ у билан ажралишга жазм қилди.

Анюта рассом олдидан қайтиб келиб, пўстинини ечаётган эди, Клочков ўрнидан туриб, унга жиддий вазиятда:

— Гап бундоқ, азизим... — деди. — Манави ерга ўтириб, сўзимни эшит! Биз ажралишимиз керак. Қисқаси, ортиқ мен сен билан яшашни истамайман.

Анюта рассом олдидан ғоят чарчаб, мадори қуриб қайтди. Рассом қаршисида узоқ фурсат тик тургандан юзлари сўлиб, ияги ингичка тортиб кетган эди. Клочковнинг гапига Анюта бир нима демади, фақат лаблари пирпираб кетди.

— Ўзинг ҳам биласан, қачон бўлмасин, барибир, ажралишамиз, — деди медик. — Сен яхши, кўнгилчан, ақлли одамсан, шунинг учун тушунасан...

Анюта пўстинини қайтиб кийди, индамай, ишини қоғозга ўради, ип билан игналарини йиғиштирди: тўрт бўлак қанд ўралган қоғозни дераза токчасидан топиб, столга, китоблар ёнига қўйди.

— Бу қанд... Сизники... — деди у секингина ва кўз ёшларини яшириш учун юзини четга бурди.

— Хўш, нега йиғлайсан? — деб сўради Клочков.

У, хижолат тортиб, у ёқдан-бу ёққа ўтди.

— Ўзинг ҳам ғалатисан-да... — деди у. — Бизнинг ажралишимиз кераклигини яхши биласан! Умр бўйи бирга яшамай-миз-ку!

Анюта тугунчаларини олиб, хайрлашмоқ учун энди Клочков томон ўгирилган эди, қизга унинг раҳми келиб кетди.

«Яна бирон ҳафта яшай қолсинми? — деб кўнглидан ўтказди. Клочков. — Рост, ке, майли, яна бир ҳафта яшай қолсин, ҳафта ўтгач, энди кетақол, дейман».

Шундан кейин ўзининг бўшанглигидан жаҳли чиқиб, Клочков қизга қараб ўдағайлади:

— Ҳа, нега серрайиб турибсан! Кетмоқчи бўлсанг кет, бўлмаса пўстинингни еч-да, қолавер! Қол!

Анюта индамай, секингина пўстинини ечди, секингина бурнини қоқди, бир хўрсиниб, ўзининг доимий ўтирадиган жойига — дераза ёнида турган курси томон юрди.

Студент дарсликни кўлига олиб, уйнинг у бурчидан-бу бурчагига яна юра бошлади.

— Унг ўпка уч қисмдан ташкил топган... — деб Клочков яна ёдлашга тушди. — Юқори қисм кўкрак қафасининг олдинги томонида бўлиб, 4-5 қовурғага етади...

Коридорда кимдир овозининг борича:

— Григорий, самовар! — деб бақирди.

Г Р И Ш А

Гриша, бундан икки йилу саккиз ой илгари дунёга келган дўндиққина бола, энагаси билан бульварни сайр қилиб юради. Эғнида пахталик тўн, бўйнида шарф, бошида чўққисига каттакон пахмоқ тугма тикилган қалпоқ, оёғида эса иссиқ калиш. У, исиб кетганидан, нафаси сиқилиб, терлаб-пишади, бунинг устига апрелнинг шўх қуёши кўзларини қамаштиради.

Унинг қўпол, чўчиброқ битта-битта қадам ташлаб борувчи гавдасида ҳайрат аломати зоҳир эди.

Шу маҳалгача Гриша фақат тўрт бурчакли оламни билар эди; бир бурчакда ўзининг кровати, иккинчи бурчакда — энагасининг сандиғи, учинчи бурчакда — стул бўлиб, тўртинчисида шамчироқ ёниб турарди. Каравот тагига энгашиб қараса, бир қўли синдирилган кўғирчоқ билан дўмбирани кўрарди, энагаси сандиғининг орқасидаги нарсаларнинг саноғи йўқ: ғалтаклар, қоғоз парчалари, қоққоғи йўқ қутичалар, синиқ масхарабоз кўғирчоқ ва бошқалар ётади. Бу оламда Гриша билан энагадан бошқа кўпинча онаси ва мушуги ҳам бўлиб туради. Онаси кўғирчоққа ўхшайди, мушук эса дадасининг пўстинига ўхшайди, аммо пўстинининг кўзи билан думи йўқ. Гўдаклар бўлмаса, деб аталган оламнинг эшигидан каттакон бўшлиққа чиқилади, у ерда овқат ейилади, чой ичилади. Бу ерда Гришанинг баланд стули туради, деворда эса соат осиглиқ бўлади, бу соатнинг капгирчасини силкитиш ва жом чалишдан бошқа иши йўқ. Овқатхонадан қизил креслолар тизилиб турган бўлмага ўтиш мумкин. Ерга солинган гиламнинг ўртасида каттакон доғ бор, бу доғ учун ҳамон Гришага

бармоқ ўқталишади. Ундан кейин яна бир бўлма бор, у ерга ҳеч ким киритилмайди. У ерда фақат дадаси туради, у ниҳоят даражада сирли шахс кўринади. Энага билан онаси маълум: улар Гришани кийинтиришади, унга овқат егизишади, каравотга ётқизиб ухлатишади, аммо дадасининг нимага керак эканлиги — номаълум! Яна бир сирли шахс бор бу дунёда: у — Гришага дўмбира олиб берган холаси. У гоҳ пайдо бўлади, гоҳ ғойиб бўлади. Қаёққа ғайиб бўлар экан у? Гриша кўпинча каравот тагини қарайди, сандиқнинг орқасини, диваннинг тагини қидиради — йўқ...

Бу янги, кўзни қамаштирувчи қуёшли оламда эса дадалар, оналар, холалар шу қадар кўпки, қайси бирининг олдига чопиб боришингни билмайсан. Аммо ҳаммадан қизиғи ва ғалатиси — отлар. Гриша юриб бораётган отларнинг оёқларига тикилади, аммо ҳеч нарса тушуна олмайди. Ўзини ажаблантирган нарсани тушунтириб бериш учун энагасига қарайди, аммо энага индамайди.

Бирдан унга даҳшатли гурсиллаш товуши эшитилади... Қўлтиқларига ҳаммом супургилари қистирган, юзлари қип-қизил бир тўда солдат бульвардан тўғри унинг устига бостириб келмоқда эди. Гришани ваҳима босиб, бадани жимирлашиб кетади. Қўрқинчли эмасми, деб энагасига қарайди. Энагаси йиғламайди ҳам жойида туради, демак хавф йўқ. Гриша солдатларни кўзи билан кузатади ва ўзи ҳам уларнинг қадамига мослаб қадам ташлайди.

Иккита узун тумшук катта мушук тилини осилтириб, думларини хода қилиб, бульвардан чопишиб ўтди. Гриша мен ҳам чопсам бўлар экан деб, мушуклар кетидан югуради.

— Тўхта! — деб қичқиради энага унинг елкасидан сиқиб ушлаб. — Қаёққа чопасан? Ким айтди сенга шўхлик қилсин деб?!

Бир жойда қандайдир энага тоғорада апельсин олиб ўтирарди. Гриша унинг ёнидан ўтиб бора туриб, индамасдан бир апельсин олади.

— Нега бундай қиласан? — деб қичқиради энага ва Гришанинг қўлига бир уриб, апельсинни тортиб олади. — Тен-так.

Энди Гриша, оёғи тагида шамчироқдай ялтираб ётган синик шишани олгуси келади, аммо, яна қўлимга уради, деб қўрқади.

Гриша худди қулоғининг устида бир кимсанинг:

— Салом! — деган йўғон овозини эшитади ва тугмалари ялтироқ новча кишини кўради.

У кишининг энага қўл беришидан ва тўхтаб гапиришидан Гриша ниҳоятда хурсанд бўлди. Қуёшнинг нури, извошларнинг тарақа-туриқи, отларнинг чопиши, ялтироқ тугмалар — буларнинг бариси шу қадар янги ва ҳеч қўрқинчли эмас эдики, Гриша хахолаб кулади.

— Юр! Юр!— деб қичқиради у, ялтироқ тугмали кишининг этагидан тортиб.

— Қаёққа юрамиз?— деб сўрайди киши.

— Юр!— деб ундайди Гриша.

Унинг онамни ҳам, дадамни ҳам, мушукни ҳам бирга олиб келсак ёмон бўлмасди, дегиси келди, бироқ тилидан бутунлай бошқа нарсалар чиқади.

Бирпасдан кейин энага хиёбондан бурилиб, Гришани қор босиб ётган катта қўрага етаклаб киради. Ялтироқ тугмали киши ҳам улар билан бирга. Қор уюмларини ва кўлмакларни айланиб ўтишади, кейин ифлос ва қоронғи пиллапоядан чиқиб, уйга киришади. Уйни тутун босган, пиёздоғ ҳиди келади, қандайдир бир хотин печка ёнида туриб, котлет пиширмоқда. Ошпаз аёл билан энага ўпишиб кўришади, бирга келган киши билан ўриндиққа ўтириб секин-секин гапиришади. Буркаб ўралган Гриша исиб кетиб, нафаси бўғилади.

«Бу нимадан экан?», деб ўйлайди ва атрофга кўз ташлайди.

Тепада ис босиб қора шифтни, ерда каттакон оташкуракни, ўчоғи катта печкани кўради...

— Ая!— деб қичқирди у чўзиб.

— Ҳа, бўлди! Бўлди!— дейди энага.— Бирпас турсанг ҳеч нарса бўлмас!

Ошпаз аёл столга бир шиша, икки қадаҳ ва сомса келтириб қўяди. Иккала хотин ва ялтироқ тугмали киши қадаҳларни уриштириб, бир неча марта ичишади. Ҳалиги киши бўлса гоҳ энагаси, гоҳ ошпаз аёлни қучоқлайди. Кейин учовлашиб секин кўшиқ айтишади.

Гриша сомсага қўлини чўзади, унга битта сомса беришади. У сомсани чайнаб, энаганинг ичишига қараб туради... Унинг ҳам ичгиси келади.

— Менга ҳам бер! Энага, бер?— дейди.

Ошпаз аёл ўз қадаҳидан унга бир қултум ичкизади. Гришанинг кўзлари олайиб кетади, йўталади, қўлларини силкитади, ошпаз аёл эса унга қараб кулади.

Уйга қайтишгандан кейин, Гриша қаерларга борганини, нималарни кўрганини онасига, деворларга, қаравотига гапириб беради. Бутун гапни у сўз билан эмас, кўпинча қўллари ва юзи билан айтади. Қуёшнинг ялтираганини, отларнинг чопишини, баҳайбат печкани, ошпазнинг ичишини кўрсатади...

Кечқурун у ҳеч ухлай олмади. Супурги кўтарган солдатлар, катта мушуклар, отлар, синиқ шиша, апельсин солинган тоғора, ялтироқ тугмалар бир ерга йиғилиб, унинг бошини айлантиради, у ёқдан-бу ёққа ағанайди, вижирлайди ва, ниҳоят ҳаяжонланишини кўтаролмай, йиғлаб юборади.

— Боламинг иссиғи бор,— дейди онаси, унинг пешонасини ушлаб кўриб.— Нимадан иссиғи чиқди экан-а?

— Печка!— деб йиғлайди Гриша.— Кет бу ердан печка!

— Бўкиб қолгандир...— деб тахмин қилди онаси.

Яқинда ўзи кўрган янги олам таассуротлари билан тўлиб-тошган Гриша онаси қўлидан бир қошиқ табдори ичади.

В.Г. КОРОЛЕНКО

**КЎР
МУЗИКАЧИ**

ХЎРЛАНГАН БОЛАЛАР

ҶИССАЛАР

БИРИНЧИ БОБ

I

Бола Жануби-ғарбий ўлкадаги бой оилада, жимжит ярим ке-чада туғилди. Навжувон она қаттиқ ҳушидан кетиб ётарди, лекин хонада чақалоқнинг сокин ва кишини ачинтирадиган йиғи-си эшитилиши биланоқ, у кўзи юмуқ ҳолда ётган ерида типирчи-лай бошлади. Унинг лаблари алланималар деб пичирлади; қон-сиз, ёш боланики сингари юзи чидаб бўлмас азобдан буришиб кет-ди. У бехосдан юз берган кулфатни бошидан кечираётган эркатой болага ўхшар эди.

Доя хотин унинг алланималар деб пичирлаётган лабларига кулоғини тутди.

— Нега йиғлаяпти... нега? — деб сўради бемор, эшитилар-эши-тилмас товуш билан.

Доя хотин саволга тушунмади. Чақалоқ яна чинқириб йиғлай бошлади. Беморнинг юзида қаттиқ азоб аломатлари пайдо бўлди. Юмуқ кўзларидан бир томчи ёш думалаб тушди.

— Нега, нега? — Боягидек секин пичирлади унинг лаблари. Бу гал доя хотин саволга тушунди ва бамайлихотир жавоб берди:

— Бола нега йиғлаяпти деб сўраяпсизми? Ўзи шунақа бўла-ди-да, ташвиш тортманг.

Аmmo она ҳамон тинчлана олмасди. У ҳар гал бола йиғлаганда сесканиб тушар ва ғазаб аралаш бетоқатлик билан:

— Нега... бунақа... нега бунақа чинқириб йиғлайди? — дер-ди.

Доя хотин чақалоқнинг йиғисиди ҳеч қандай шубҳали нарса сезмади ва она ҳушидан кетиб ётгани учун алаҳлаяпти, деб ўйлади-да, уни қўйиб чақалоқ билан овора бўлди.

Навжувон она жим бўлди, ҳаракат билан ҳам, сўз билан ҳам ташқарига ёриб чиқолмай турган қандайдир чуқур азоб унинг кўзларидан йирик-йирик ёш томчиларини оқизмоқда эди. Ёш том-чилари қалин киприклар орасидан сизиб ўтиб, мрамардай оқариб кетган юзидан думалаб тушарди.

Балки онанинг қалби янги туғилган чақалоқ билан бирга қандайдир туганмас бахтсизлик дунёга келганини, бу бахтсизлик янги туғилган бола билан то қабргача бирга бориш учун беланчак-ка маҳкам ёпишиб олганини сезгандир.

Балки у, ҳақиқатан ҳам алаҳлаётгандир. Лекин қандай бўл-масин, бола кўр туғилган эди.

II

Дастлаб буни ҳеч ким сезмади. Барча чақалоқлар каби, бу бола ҳам маълум вақтгача кўзини парда босгандек атрофга хира ва маъносиз боқар эди. Кунлар бирин-кетин ўтаверди, чақалоқ бир неча ҳафталик бўлиб қолди. Боланинг кўзлари равшанлашди, кўзидаги хира парда йўқолди, қорачиғи кўринди. Лекин бола қушларнинг шўх сайрашларига ва дераза олдида тебраниб турган кўм-кўк бук дарахтларининг шитирлаган овозларига қўшилиб уйга кирган офтоб нурига ўгирилиб боқмас эди. Тузалиб, анча ўзига келиб қолган она боланинг юзидаги бу ғалати аҳволни: ҳаракатсиз ва гўдакларга бутунлай ёт бўлган жиддийликни ҳаммадан олдин сезиб, ташвишланди.

Ёш жувон худди чўчиган мусичадек атрофдаги одамларга қарар ва:

— Менга айтинглари, нега у бунақа-я?— деб сўрар эди.

Одамлар бепарволик билан:

— Қанақа?— деб сўрашарди.— Ўз тенгқурларидан ҳеч қандай фарқи йўқ.

— Унга қаранглари, қўли билан алланимани ахтаряпти...

— Бола ёш, ҳали у қўл ҳаракатини кўриш сезгиси билан мувофиқлаштиролмайдими,— деб жавоб берди доктор.

— Нега у нуқул бир томонга қарайди? У... у кўр эмасми?— деб бирдан даҳшат билан қичқириб юборди она шубҳаланиб. Ҳеч ким уни шунга олмади.

Доктор болани қўлига олиб дарров юзини ёруққа тутди ва унинг кўзларига қаради. Доктор бир оз хижолат тортди ва бир-икки оғиз бўлар-бўлмас гап айтди-да, икки кундан кейин келаман деб, чиқиб кетди.

Она боласини бағрига босиб йиғлар ва худди ўқ еган қуш сингари типирчиларди, боланинг кўзи эса илгаригидек бақрайиб, бир нуқтага тикилиб турарди.

Доктор ҳақиқатан ҳам икки кундан кейин офтальмоскоп¹ олиб келди. Шам ёқиб, боланинг кўзига яқинлаштириб ва узоқлаштириб кўрди, боланинг кўзига тикилди, ниҳоят, хижолат билан:

— Хоним, бахтга қарши, сиз янглишмапсиз... Бола ҳақиқатан ҳам кўр, тузатишнинг иложи йўқ...— деди.

Она бу сўзларни сокин изтироб билан тинглади. Кейин секингина:

— Мен буни аллақачон билган эдим,— деди.

III

Кўр бола кичик оилада туғилди. Юқорида айтиб ўтилганлардан ташқари, бу оилада боланинг отаси билан «Максим тоға» бор эди. Уни уйдагилар ҳам, ҳатто бегоналар ҳам «Максим тоға» деб

¹ Офтальмоскоп — кўзни текширадиган асбоб.

аташарди. Отанинг Жануби-ғарбий ўлкадаги мингларча қишлоқ помешчикларидан фарқи йўқ эди: у кўнгилчан ва мулойим киши бўлиб, ишчиларга яхши қарар, тегирмон қуришни ва қайта қуришни жуда яхши кўрадиган одам эди. Унинг бутун вақти шу билан ўтарди, шунинг учун ҳам уйда фақат маълум соатлардагина: тушки овқат вақтида, нонуштада ёки шунга ўхшаш пайтлардагина овози чиқиб қоларди. Шундай вақтларда у одатдагича: «Азим, соғмисан?» дерди-да, кейин стол ёнига ўтириб тегирмоннинг дубдан ясалган ўқи ёки ғилдираклар ҳақида бирон сўз гапириб қўймаса, бошқа ҳеч нарса демас эди. Табиийки, унинг осойишта ва соддагина ҳаёти ўғлининг руҳий ҳаётига кам таъсир қиларди. Бироқ Максим тоға бутунлай бошқача одам эди. Бу ерда тасвир этилаётган воқеалардан ўн йилча илгари Максим тоғанинг ўтакегган жанжалкаш ва уришқоқлигини фақат шу атрофдагина эмас, балки Киевдаги «Контрактларда»¹ ҳам яхши билардилар. Ота фамилияси Яценко бўлган Попельская хонимнинг ҳар жиҳатдан ҳурматга сазовор бўлган оиласида бундай бебош одамнинг туғилганига ҳамма ҳайрон бўлар эди. У билан қандай муомалада бўлиш ва қайси йўл билан унинг кўнглини топишни ҳеч ким билмас эди. У панларнинг иззат-ҳурмат билан қилган хушмуомалаларига қўрс ва дағаллик билан жавоб қайтарар, деҳқонларнинг ўзбошимчалик ва қўполликларини эса кечирарди, ҳолбуки «шляхтич»ларнинг энг ювоши ҳам бундай муомала учун деҳқонга тарсаки тортиб юборар эди. Ниҳоят, бир куни, андишали кишиларнинг бахтига Максим тоға негадир австрияликлардан жуда қаттиқ аччиғланиб, Италияга кетиб қолди. У ерда худди ўзига ўхшаш жанжалкаш ва бидъатчи Гарибальди² билан топишиб олди. Пан-помешчикларнинг ваҳима билан айтишларига қараганда, Гарибальди шайтон билан оғиз-бурун ўпишармиш, ҳатто папани³ ҳам тўққиз пулга олмас эмиш. Албатта, бу йўлга кириб, Максим ўзининг беҳаловат кечгувчи жонига жафо қилди, бироқ «Контрактлар»да жанжал анча камайди ва кўпгина олий насаб оналар ўз ўғилларининг тақдири ҳақида ортиқча қайғуришдан қутулдилар.

Австрияликлар ҳам Максим тоғадан жуда қаттиқ ғазабланган бўлсалар керак. Пан-помешчикларнинг қадимдан севиб ўқийдиган газеталари «Курьерка»да босилиб чиқадиغان хабарларда, баъзан ашаддий гарибальдичиларнинг номлари орасида Максим тоғанинг номи ҳам учраб турарди. Бу ҳол кунлардан бир кун панлар Максимнинг жанг майдонида оти билан бирга ағдарилганини яна шу «Курьерка»да ўқишгунигача давом этди. Бу ашаддий волинликка¹ қарши кўп вақтдан бери тишларини қайраб юр-

¹ «Контрактлар» — бир вақтлар Киевда машҳур бўлган ярмарканинг маҳаллий номи. (Автор изоҳи.)

² Гарибальди — XIX аср ўртасида Италиядаги миллий озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси.

³ Папа — католик динининг олий руҳонийси.

¹ Ҳозирги Волинь области назарда тutilади. (Таржимон изоҳи.)

ган австрияликлар уни қилич билан қийма-қийма қилишипти. (Ватандошларнинг сўзига қараганда, Гарибальди жангда қарийб биргина Максим тоғага суяниб қолган экан.)

— Ахийри ўз бошини еди, — дейишди ва: — Пётр авлиё ўз ноибига атайлаб раҳмдиллик қилипти, — деб қўйишди панлар. Шу билан Максимни ўлдига чиқариб юборишди.

Бироқ австрияликларнинг қиличи Максимнинг метин тиг танидан жудо қилолмаган экан, гарчи Максим оғир ярадор бўлган бўлса ҳам, лекин жони танида қолган экан. Гарибальдичилар ўзларининг иззат-ҳурматга сазовор бўлган сафдошини ўликлар орасидан топиб чиқишипти-да, аллақердаги госпиталга юборишипти. Шундай қилиб, орадан бир неча йил ўтгач, Максим тўсатдан синглизининг уйига келиб, шу ерда қолди.

Энди унинг дуэллар билан ҳам иши йўқ эди. Унг оёғи бутунлай кесиб ташлангани учун қўлтиқтаёқ билан юрарди, чап қўли ҳам шикастланган бўлиб, фақат қўлтиқтаёққа таянишга ярарди. Ўзи ҳам анча қуюлиб ва вазмин бўлиб қолган, фақат, бир вақтлар қиличи шартта кесгани сингари тили ҳам узиб-узиб олар эди. У «Контрактлар»га бормаи қўйди, кўпчиликка ҳам жуда кам аралашар эди. Вақтини кўпинча ўзининг кутубхонасида, аллақандай китобларни ўқиш билан ўтказарди: буларнинг қандай китоб эканлигини ҳеч ким билмас эди, фақат мутлақо ҳаёсиз китоблар бўлса керак, деб ўйлашар эди. Бундан ташқари, у алланималардир ёзар, лекин унинг ёзганлари «Курьерка»да босилмагани учун, ҳеч ким унга жиддий эътибор бермас эди.

Ўқишлоқ уйида чақалоқ туғилиб ўса бошлаган пайтда Максим тоғанинг калта қирқилган сочларига оқ туша бошлаган эди. Ҳадеб қўлтиқтаёққа таяниб юраверганидан елкалари кўтарилиб кетган, гавдаси тўртбурчак шаклида бўлиб қолган эди. Унинг ғалати қиёфаси, қош-қовоғини солиб, қўлтиқтаёқни дўқиллатиб юриши ва оғзидан трубкасини қўймаслиги — нотаниш одамларни қўрқитарди, бу чавақланган танада оташин ва меҳрибон юрак ураётганини, қалин сочлар билан қопланган сўпоқ бошида эса толмас фикр ишлаётганини ногироннинг яқин кишиларигина биларди, холос.

Аммо яқин кишилар ҳам ўша вақтда унинг қандай муаммолар устида фикр юритаётганини билмасдилар. Улар баъзан Максим тоғанинг трубка тутатиб соатлаб қимирламай, қалин қошларини чимириб, хаёлга ботиб ўтирганини кўрардилар, холос. Қолбуки, баданида соғ ери қолмаган жангчи ҳаёт курашдан иборат эканлиги ва унда ногиронлар учун ўрин йўқлиги тўғрисида ўйларди. Унинг хаёлига: «Энди мен бутунлай сафдан чиқдим, фурштатни¹ бекорга эгаллаб турибман, деган фикрлар келарди. У, ўзини ҳаёт гирдобидан четга улоқтириб ташлаган ва ерга қулатилган паҳлавон деб ҳисобларди. Янчилган чувалчанг сингари тупроқ остида тўлғаниб ётмоқ кўрқоқлик эмасми, ғолибнинг

¹ Ф у р ш т а т (немисча) — ҳарбий карвонда хизмат.

узангисига ёпишиб арзмаган ҳаётни тилаб олмоқ номардлик эмасми?» деб ўйларди.

Максим тоға дадиллик ва совуққонлик билан мана шундай аччиқ-аламли фикрлар юритиб, бу фикрнинг яхши ва ёмон жиҳатларини ҳар томонлама муҳокама қилишда ва таққослашда давом этар экан, унинг кўз олдида дунёга ногирон бўлиб келган янги жон пайдо бўлди. Дастлаб у кўр болага эътибор бермай юрди, лекин кейинчалик боланинг тақдири ҳам ўзининг тақдирига жуда ўхшаб тушгани учун, Максим тоғанинг эътиборини ўзига тортди.

Бир куни болага кўз қирини ташлаб, ўйчанлик билан:

— Ҳм... шундай, бу гўдак ҳам ногирон экан. Агар икковимиз бирга қўшилсак, битта бутун одам чиқиши мумкин,— деди.

Уша кундан кейин болага тез-тез назар ташлайдиган бўлиб қолди.

IV

Бола кўр бўлиб туғилган эди. Унинг бахтсизлигига ким айбдор? Ҳеч ким! Бу ерда бировнинг «ёвуз нияти»дан асар ҳам йўқ, шу билан бирга, бу бахтсизликнинг сабаби ҳаёт ва унинг мураккаб жараёнлари ичида беркиниб ётарди. Ҳар сафар боласига кўзи тушганда, онанинг юрак-бағри эзиларди. Бундай ҳолларда у, она бўлгани учун, ўғлининг ногиронлигини ва келажакда уни қандай оғир кулфатлар кутаётганини сезиб, азоб чекарди. Лекин, бу аҳтимол, мана шу бахтсизликнинг айбдорлари — болани дунёга келтирган бизлар — ота билан онадир, деган даҳшатли фикр ҳам ёш она қалбини эзарди... Уйдагиларнинг бутун диққат маркази чиройли, лекин кўзи кўрмайдиган ана шу ёш болага қаратилган бўлиши учун, унинг арзанда бўлиб ўсиши учун, боланинг ҳар қандай истаги ҳеч сўзсиз адо этилиши учун ана шунинг ўзи етарли эди.

Агар фалакнинг гардиши ва австрияликлар қиличи Максим тоғани қишлоққа, синглизининг уйига келиб туриб қолишга мажбур қилмаганда, ўз бахтсизлигидан ғазабланган ва атрофдагиларнинг ҳаммаси эрка ва инжиқ қилиб тарбиялаётган боланинг келажакда ким бўлиб етишиши номаълум эди.

Бу уйда кўр боланинг пайдо бўлиши ногирон жангчининг фикрларини аста-секин ва сездирмай бошқа томонга буриб юборди. У аввалгидек соатлаб трубкасини тутатиб ўтирар, аммо энди кўзларида чексиз дард-алам эмас, балки бола билан қизиқиб, чуқур фикрга чўмганлиги сезилиб турарди. Максим тоға болани қанча кўп кузатган сари қовоғи шунча осила борар ва трубкасини баттар тутатаверарди. Ниҳоят, бир куни у гапга аралашмоққа қарор қилди. У трубкасидан паға-паға тутун чиқара туриб:

— Бу гўдак мендан ҳам баттар бахтсиз бўлади. Аслида, туғилгани яхши эди,— деди.

Навжувон она бошини қуйи солди, кўзларидан оққан ёш думалаб қўлидаги тикиб ўтирган каштасига тушди.

— Бун юзимга солмасанг ҳам бўларди, Макс,— деди у оҳиста.

— Буни эслатиш фойдасиз...

— Мен фақат бор гапни айтяпман,— деб жавоб қайтарди Максимум.

— Менинг оёғим ва қўлим йўқ, лекин кўзим кўради. Боланинг эса кўзи кўрмайди, бир вақт келиб қўли ҳам, оёғи ҳам, иродаси ҳам ишламай қолади...

— Нима учун?

— Сўзимга қулоқ сол, Анна,— деди Максим мулойимгина.— Мен сенга аччиқ гапларни бекорга сўзлаб ўтирмас эдим. Боланинг асаблари жуда нозик. Қисман бўлса ҳам, кўрлигининг ўрнини босиш учун, ўзининг бошқа қобилиятларини ўстириш учун ҳамма имкониятлари бор. Бироқ бунинг учун машқ қилиш керак, машқ эса эҳтиёж орқасида бўлади. Болани ҳаракат қилиш заруриятидан сақлайдиган беҳуда ғамхўрлик уни мукамал ҳаёт кечириш учун бўлган ҳамма имкониятлардан маҳрум этади.

Она ақлли эди. Шунинг учун ҳам боласи ҳар гал йиғлаганда ҳовлиқиб, ҳеч нарсага қарамай, унинг ёнига югуришдан ўзини тута олди. Шу гапдан бир неча ой ўтгач, бола бир уйдан иккинчи уйга эмаклаб чиқадиган, бирон шарпани сезди дегунча диққат билан қулоқ соладиган, қўлига тушган ҳар қандай нарсани бошқа болалардан кўра сезгирлик билан таниб оладиган бўлиб қолди.

V

Тез орада онасини юришидан, кўйлагининг ҳилпирашидан, ёлғиз ўзигагина маълум бўлган ва бошқаларнинг ақли етмайдиган аллақандай аломатларидан таниб оладиган бўлиб қолди. Уйда қанча кўп одам бўлмасин, улар қанақасига юрмасинлар, бола ҳамма вақт, ҳеч бир хатосиз онаси ўтирган томонга қараб борарди. Онаси уни беҳосдан кўтариб олганда ҳам, бола унинг тиззасига ўтирганини дарҳол билиб олар эди. Бошқалар кўтарганда эса у кўтарган одамнинг юзларини кичкина ва нозик бармоқчалари билан пайпаслаб кўрарди ва энагасини, Максим тоғасини, دادасини ҳам дарров таниб оларди. Бегона одамнинг қўлига тушиб қолгудай бўлса, қўлчаларининг ҳаракати секинлашар эди. Бола бегона одамнинг юзини бармоқлари билан оҳиста пайпаслаб кўрарди, чехрасидан унинг диққат билан синчиклаб текшираётгани сезилиб турарди, у худди бармоқларининг учи билан «тикилиб қараётгандек» бўларди.

У табиатан жуда ҳам тетик ва серҳаракат бола эди, бироқ ордан ойлар кетма-кет ўтган сари кўзининг кўрлиги боланинг эндигина ўсиб келаётган мижозига тобора кўпроқ таъсир қила бошлади, боладаги серҳаракатлик аста-секин йўқола борди. У бир бурчакка тиқилиб олиб, худди бирон нарсага қулоқ солаётгандек, бир неча соатлаб қимирламай ўтирарди. Уйда жимжитлик ҳукм суриб, турли-туман товушлар боланинг эътиборини ўзига тортмаган пайтларда, у худди бирор нарса тўғрисида жиддий ўйлаётгандек кўринар, чиройли ва болаларга хос бўлмаган жиддий юзида таажжубланиш аломатлари пайдо бўлар эди.

Бунинг маъносини Максим тоға пайқади, боланинг нозик ва сезгир асаблари устун келиб, сезиш ва эшитиш сезгилари билан ўз туйғу ва таассуротларини мумкин қадар тўлароқ тиклашга тиришарди. Боладаги сезгининг ғоят ўткирлиги ҳаммани ҳайратда қолдирарди. Баъзан у ҳатто рангларни ҳам бир-биридан ажрата биладигандек кўринарди. Қўлига яхши бўялган бирорта лахтак туши қолгудай бўлса, у ўзининг нозик бармоқлари билан анча вақтгача пайпаслаб турар, унинг чехрасидан таажжуб билан тикилиб текшираётганлиги сезиларди. Аммо шундай бўлсада, унинг фақат эшитиш қуввати кўпроқ такомиллашадиганлиги тобора яққол кўзга ташлана бошлади.

Тез орада бола уйдаги нарсаларни уларнинг овозларидан жуда яхши ажратиб оладиган бўлиб қолди: уйдагиларнинг юришини, ногирон тоғаси ўтирган стулнинг қисирлаб кетишини, онасининг қўлидаги қатим ипнинг бир оҳангда шитирлашини, девордаги соатнинг бир маромда чиқиллашини фарқ қиладиган бўлди. Баъзан девор тагидан эмаклаб кета туриб, бошқалар учун эшитилмайдиган паст овозга диққат билан қулоқ солиб қолар ва девор сатҳидан ўрмалаб кетаётган пашшага қўлини чўзарди. Пашша ҳуркиб учиб кетса, кўрнинг юзида ҳайронлик ва ачиниш аломатлари пайдо бўларди. У пашшанинг сирли равишда ғойиб бўлишига тушуна олмас эди. Бирок, кейинчалик, буни ҳам тушунганлиги чехрасидан кўриниб қоларди. У пашша учиб кетган томонга юзини бурар — такомиллашган, сезгир эшитиш қуввати ҳатто пашша қанотларининг визиллаган товушини ҳам эшитарди.

Теварак-атрофда жўшқин ҳаракат қилиб турган ва жаранглаб эшитилаётган бутун ёруғ дунё кўр боланинг кичкина бошига фақат товуш шаклидагина кирар, у фақат шу товушларнигина тасаввур эта оларди, холос. Товуш эшитганда чехраси тек қотиб қолар, ингичка бўйнини чўзиб туриб тингларди. Кўрнинг қошлари тез-тез ҳаракатга келар, чиройли, лекин кўр кўзлари унинг юзига жиддий ва аллақандай ачинарли тус бериб турар эди.

VI

Унинг ҳаётида учинчи қиш тугаб келмоқда эди. Ҳовлида қор эрир, баҳор сувлари шилдираб оқарди, касал бўлгани учун қиши билан уйда яшаб, очиқ ҳавога чиқмаган боланинг соғлиғи ҳам кундан-кунга яхшиланар эди.

Деразаларнинг иккинчи қавати кўчириб олинди, баҳор шабадаси уйга ҳам кириб келди. Ёруғ деразалардан баҳор қуёши жилмайиб боқар, дарахтларнинг ҳали япроқ ёзмаган шохлари шамолда тебранарди, узоқдан, баъзи жойларида эриб кетаётган қор оқариб турган, баъзи жойларида эса энди кўкариб келаётган кўм-кўк майсалар, аста-секин бош кўтараётган шудгорлар кўринарди. Бутун коинот тўйиб-тўйиб эркин нафас олар, баҳор ҳамманинг ҳаётига янги ва ҳаётбахш куч бағишлар эди.

Кўр бола учун эса баҳор уйга кириб келаётган шошқин шовқи-

ни билангина сезиларди. У, бир-бирини қувлашиб, тошдан тошга сакраб, юмшоқ ер бағрига сингиб оқаётган сувларнинг шилдирашини, деразанинг нарёгида дарахт шохларининг бир-бирига тегиб қисирлашини ва дераза ойналарига енгил урилишини эшитарди. Эрталабки совуқда томнинг бўғотларига осилиб музлаб қолган, энди офтобда эрий бошлаган сумалаклардан чак-чак томаётган томчилар минг хил оҳангда жарангларди. Бу садолар уйга, худди майда тошлар шарақ-шуруқидек тўхтовсиз кириб турарди. Баъзан мана шу товушлар ва шов-шувлар орасидан баланд осмонда учиб кетаётган турналарнинг овозлари ҳам эшитилиб қолар ва бора-бора ҳавода эриб кетгандек оҳиста йўқоларди.

Табиатнинг бундай уйғонишига тушунмай, изтироб чекиб ҳайрон бўлаётганлиги боланинг чеҳрасидан кўриниб турарди. У қошларини қаттиқ чимираб, бўйнини чўзар, диққат билан қулоқ солар, сўнгра нотаниш товушлардан гўё ҳаяжонга келгандек бирдан қўлини чўзиб онасини ахтарар, ўзини онасининг кучоғига ташлаб, маҳкам ёпишиб оларди.

— Бунга нима бўлди? — деб сўрарди онаси ўзидан ва бошқалардан.

Максим тоға боланинг юзига термилар, лекин унинг нимадан қўрққанини англай олмас эди.

Ўғлининг юзларидаги ҳайронлик ва савол аломатини англаган она:

— У тушуна олмаяпти,— дерди.

Ҳақиқатан ҳам бола ҳаяжонланар ва безовталанар эди: чунки у янги-янги товушларни эшитар, ўзига таниш бўлган товушларни бирдан таниб, аллақаяққа йўқолиб кетаётганига ҳайрон бўларди.

VII

Баҳор шов-шуви тинди. Офтобнинг иссиқ шуълалари остида табиат ўз иши билан тобора кўпроқ шуғуллана бошлади. Ҳаёт гўёки тобора кучга тўлган, худди ўқдек учиб бораётган поезддек олға қараб тез кетмоқда. Яйловлар кўм-кўк майса билан қоплана бошлади, ҳавода қайин дарахтининг ёқимли ҳидлари анқиди.

Болани далага, шу ерга яқин бўлган дарё бўйига олиб чиқмоқчи бўлишди.

Онаси унинг қўлидан етаклади. Уларнинг ёнида қўлтиқтаёғини дўқиллатиб Максим тоға борарди. Улар қирғоқдаги офтоб қизитиб, шамол қуритган тепалик томонга йўл олишди. Бу тепаликда қалин ўсган кўкатлар кўм-кўк бўлиб ётар, у ердан узоқ-узоқ жойлар кўринарди.

Куннинг ёруғлигидан она билан Максим тоғанинг кўзлари қамашиб кетди. Қуёш нури уларнинг юзларини иситар, баҳор шамоли эса кўзга кўринмас қанотлари билан уларнинг юзларини елпиб ўтарди. Ҳавода кишини маст қилувчи алланарса сузиб юргандек туюларди. Она етаклаб кетаётган боласининг нозик қўли маҳкам қисилаётганини сезган бўлса ҳам, баҳорнинг маст қилув-

чи шабадаси унга шундай таъсир қилган эдики, у боласининг хаяжонига унча эътибор бермасди. У кўкрагини тўлдириб нафас олар ва ён-берига қарамай, илгарилар эди. Агар она ўгирилиб қараганида, боланинг чеҳрасидаги ғалати бир ифодани кўрган бўлар эди. Бола очик кўзларини қуёшга ўгириб, ҳеч нарсага тушунмай, ҳайрон бўлиб борар эди. У худди сувдан олинган балиқдек, оғзини каппа-каппа очиб, тез-тез нафас оларди. Боланинг ҳайратини ифода этувчи чеҳрасида ўқтин-ўқтин шодлик аломатлари пайдо бўлар, бу шодлик чеҳрасини бир лаҳза ёритиб ўтгандай туюларди. Сўнгра бу шодлик даҳшатга бориб етувчи ҳайрат билан алмашинар, боланинг чеҳрасида савол аломати кўринар эди. Унинг кўр кўзларигина илгаригидек, ҳамон бир томонга бақрайиб қараб турарди.

Тепаликка чиқиб, учовлари ерга ўтиришди. Она ўғлини яхшироқ ўтқизиб қўйиш учун кўтариб олганида, бола қўрққанидан яна онасининг кўйлагига ёпишди. У худди чуқур жарликка йиқилишдан қўрққандек, ўз остидаги заминни сезмаётгандек эди. Лекин она бу гал ҳам ўғлининг ҳаяжонланаётганини пайқамади, чунки ажойиб баҳор манзараси унинг бутун эътиборини ўзига жалб қилган эди.

Туш вақти эди. Қуёш мовий осмондан аста-секин ўтиб бормоқда. Улар ўтирган тепаликдан тўлиб-тошиб оқаётган дарё кўриниб турипти. Дарё музларни аллақачон оқизиб кетган аҳён-аҳёнда сув бетида сузиб ўтаётган ва эриб кетаётган охириги муз парчалари оплоқ ямоқдай бўлиб кўринди. Утлоқларни сув босган: сув бетида тўнтарилиб кўринган кўм-кўк осмондаги оқ булут парчалари секин-секин сузар, бояги муз парчалари сингари эриб кетаётгандай кўздан йўқоларди. Баъзан шамол жимирлатиб кетган сув бети офтобда ялтирарди. Дарёнинг нариги томонида сўлқиллаб ётган ерлар қорайиб, узоқлардаги похол томли кулбалар, кўзга зўрға чалинадиган кўм-кўк ўрмонлар ердан буруқсаб чиқиб турган ҳовурда товланиб кўринарди. Ер худди нафас олаётганга ва ундан буруқсаб ҳовур чиқиб турганга ўхшарди.

Бутун табиат буюк бир байрамга тайёрланаётган улкан қасрдек ясанган. Аммо буларнинг ҳаммаси одатдан ташқари тўлқинланаётган, ҳайқириб, пишқириб, жаранглаб унинг вужудини янгидан-янги тасаввурлар билан тўлдираётган бу таассуротлар кўр бола учун чексиз бир зулмат эди, бола кўрмаган, билмаган бу таассуротлар унинг гўдак юрагини ачиштирар эди.

Бола, ташқарига қадам қўйиб, қуёшнинг илиқ нурлари юзига тушган ва нозик баданини иситган замоноқ, гўё атрофдаги ҳамма нарсаининг қандайдир битта марказга интилаётганини сезгандек, кўр кўзларини беихтиёр қуёш томонга тикди. Унинг учун оламда на бепоён ва тип-тиниқ олислар, на мовий осмон ва кенг ёйилган уфқ бор эди. У фақат аллақандай моддий, илиқ бир нарсаининг юзини эркалаб силаётганини сезар эди холос. Сўнгра муздек ва енгил, аммо офтоб шуъласидан оғирроқ бир

нарса келиб, унинг юзидан бу роҳатбахш нарсани сидириб ялаб ўтиб кетарди. Уйда бола атрофида халал берадиган бирон нарсанинг йўқлиги туфайли, бемалол юришга одатланган эди. Бу ерда эса уни ажойиб ва тез ўзгарувчан ғалати тўлқинлар қуршаб олди. Бу тўлқинлар уни гоҳ эркалатар, гоҳ қитиқлаб ҳузур бахш этарди. Офтобнинг илиқ шуваларини кимдир елпий бошлар ва шамол қулоқлари ёнидан ғувиллаб ўтиб, юзини, чаккаларини силаб бутун вужудини қамраб, гўё уни кўтариб аллақаяқларга, бола кўролмайдиган бўшлиққа олиб кетмоқчи бўлаётгандек туюларди, боланинг боши айланиб кетаётгандек бўларди. Шундай пайтларда бола онасининг қўлини янада маҳкамроқ қисиб ушлар, юраги худди уришдан тўхтаб қолаётгандек шувиллаб кетарди.

Ерга ўтқазишганда, бола бир озгина тинчлангандек бўлди. Энди у, бутун вужудини тўлдирган ғалати туйғуларга қарамай, айрим товушларни бир-биридан ажрата бошлади. Майин ва мулоим тўлқинлар илгаригидек тўхтовсиз келиб турар, қон томирларининг уриши мана шу тўлқинлар билан бир маромда бўлгани учун, унинг вужудига ҳам кираётгандек бўларди. Бироқ энди бу тўлқинлар гоҳ тўрғайларнинг янгроқ овозини, гоҳ япроқ ёзган қайин дарахтларининг оқиста шитирлашини, гоҳ дарёнинг эшитилар-эшитилмас шилдирашини бирга олиб келарди. Осмонда қалдирғоч қанотларини визиллатиб, гир айланиб парвоз этиши, чивинларнинг гингиллаган овози эшитилар, далада қўш ҳайдаётган ва ҳўқизларни тезроқ юришга қистаётган қўшчининг баъзан чўзиб қичқирган ғамгин овози бу товушларнинг ҳаммасини босиб кетарди.

Бироқ бола бу товушларнинг ҳаммасини бир йўла тутиб ололмас, уларни бир-бирига қўшиб, тартибга соллолмас эди. Бу товушлар боланинг қоронғи миясига аралаш-қуралаш бўлиб кирар, баъзан оқиста, ноаниқ, баъзан эса қаттиқ ва равшан эшитиларди. Баъзида бу товушларнинг ҳаммаси бирданига оҳангсиз ва қўпол эшитиларди. Даладан эсаётган шамол ҳамон боланинг қулоғида ғувилларди, унинг назарида, тўлқинлар тез елиб келаётгандек, уларнинг ғувиллаган товушлари бошқа барча товушларни, худди кечаги куннинг хотираси сингари аллақандай бошқа дунёдан келаётган товушларни босиб кетаётгандек бўларди. Товушлар тинган сари боланинг қалби толиқа бошларди. Юзи пир-пир қилиб уча бошлар, кўзлари гоҳ очилиб, гоҳ юмиларди, ҳаяжондан қошлари чимирилар, бутун қиёфасидан савол ёғилар, фикри ва тасаввурининг зўр бериб ишлаётгани сезилиб турарди. Янги таассуротлар билан тўлиб-тошган ва ҳали мустаҳкамланиб улгурмаган ёш мия толиқа бошлади: у атрофдан ёпирилиб келаётган янгидан-янги таассуротлар билан курашиб, уларга бардош беришга ҳаракат қилар, уларнинг ҳаммасини бирга жамлаб ўзига сингдиришга, улардан ғолиб чиқишга интиларди. Бироқ гўдакнинг мияси бу вазифанинг уддасидан чиқолмас эди, чунки бундай вазифани бажариш учун унда кўриш қобилияти етишмас эди.

Турли-туман товушлар, ҳар хил жарангдор садолар ҳали ҳам бирин-кетин тизилишиб келаварди... Болани қуршаб олган тўлқинлар борган сари кучайиб, атрофдаги гулдираётган зулматдан чиқиб янги тўлқинлар, янги овозлар билан алмашиб, яна ўша зулматга қайтар эди... улар болани янада тезроқ, баландроқ қўтариб, тебратар ва аллалар эди... Қўшчининг узун ва ғамгин садоси шу зулмат ичида яна бир марта янгради-да, сўнгра ҳаммаёқни жимжитлик босди.

Бола секин ингради-да, ўзини орқага, кўкатлар устига ташлади. Онаси дарҳол ўғлига ўгирилиб оқ тортиб юборди: бола кўкатда, ранги оппоқ оқарган ҳолда беҳуш ётарди.

VIII

Бу воқеа Максим тоғани қаттиқ ташвишга солди. Яқиндан бери у физиология, психология ва педагогикага доир китобларга ёзила бошлади ва бола руҳининг сирли ўсиши ва ривожланиши ҳақида фан нимаики билса, ҳаммасини ўзига хос зўр ғайрат билан ўргана бошлади.

Бу машғулот уни борган сари кўпроқ қизиқтирар ва шу сабабдан у ҳаёт учун курашга ярамаслиги ҳақидаги, «янчилган чувалчанг сингари тупроқ орасида тўлғанмоқ» ва «фурштат» каби шум хаёллар унинг тўртбурчакка ўхшаш жисмидан аллақачон сездирмай чиқиб кетган эди. Буларнинг ўрнига у, болани диққат билан кузата бошлади, баъзан эса ширин хаёллар кексайиб борувчи қалбини элтиб қўярди. Болани кўр қилиб яратган табиат уни бошқа жиҳатлардан сийлаганлигига Максим тоға тобора кўпроқ ишонч ҳосил қила бошлади. Бола ўзига тушунарли бўлган ташқи таассуротларга жуда ҳам меҳр билан қулоқ соларди. Максим тоға ўз вазифасини: ўз фикри ва таъсири билан кўр боланинг қисматидаги адолатсизликни юмшатишдан, ҳаёт учун курашувчи жангчилар сафига, ўз ўрнига бу янги жангчини қўйиш учун бола зеҳини ҳар томонлама ривожлантиришдан иборат, деб тушунди. Бу ишини ундан бошқа ҳеч ким қилолмади эди.

«Ким билади, — деб ўйларди кекса гарибальдичи, — фақат найза ва қилич билангина курашмайдилар-ку. Эҳтимол, тақдир ноҳақ ранжитган бу гўдак, вақти келганда, ўзига муносиб қурол топиб, ҳаётдан маҳрум қилинган бошқа одамларни ҳимоя қилишга чиқар, ўшанда мендай ногирон кекса солдат ҳам бу дунёда беҳуда яшамаган бўламан...»

Ҳатто қирқинчи ва эллингинчи йиллардаги эркин мутафаккирлар ҳам табиатнинг «сирли башорати» тўғрисидаги хурфотдан холи эмас эдилар. Шунинг учун ҳам қобилияти зўр бўлган бу бола ўсган сари Максим тоғада кўрликнинг ўзи «сирли башорат»нинг бир тури деган фикрнинг узил-кесил қарор топа бошлаши бежиз эмас эди. У, ўзи тарбиялаб ўстираётган боланинг жанговар байроғига ҳозирданоқ: «Бадбахтларнинг бахтсиз ҳомийси», деган шиорни ёзиб қўйди.

IX

Баҳордаги биринчи сайрдан кейин бола бир неча кунгача алаҳ-лаб ётди. Бола гоҳ қимирламай жим ётар, гоҳ алланималар деб довдирар, нималаргадир қулоқ соларди. Шу кунларда унинг чех-расида ўзига хос таажжубланиш аломатлари сира ҳам йўқол-мади.

— У нималарнидир тушунмоқчи бўляпти-ю, лекин тушуна олмаяпти,— дерди навжувон она.

Максим ўйга чўмган ҳолда бошини тебратиб қўярди. У бола-нинг ҳаяжонланишига, тўсатдан ҳушидан кетиб қолишига ҳар хил таассуротларнинг кўплиги, боланинг мияси бу таассурот-ларни ўзлаштира олмаганлиги сабаб бўлса керак, деб тушунди ва аста-секин соғайиб келаётган болага бу таассуротларни ҳижжалаб тушунтиришга қарор қилди. Касал бола ётган уйнинг деразалари зичлаб беркитилган эди. Бола соғайган сари дераза-ларни вақт-вақти билан очиб қўядиган бўлишди. Сўнгра болани хонама-хона етаклаб юрдилар, баъзан йўлакка, ҳовлига, боққа олиб чиқдилар. Ҳар сафар боланинг юзида ҳаяжонланиш аломат-лари пайдо бўлганда, онаси уни таажжублантирган товушларни тушунтириб турарди.

— Чўпон чалаётган найнинг овози ўрмон орқасидан эши-тиляпти,— дерди онаси.— Мана бу чумчуқларнинг чирқиллаши орасида тоғ чумчугининг чирқиллаши ҳам эшитиляпти. Лайлак ўз ғилдирагида¹ томоғини қоқяпти. У яқиндагина узоқ ўлка-лардан учиб келди, энди эса жойига янги уя қурыпти.

Бола миннатдорлик билан порлаган чехрасини онаси томон ўгирар, маъносига тушунган ҳолда зўр эътибор билан тинглашда давом этиб, унинг қўлини ушлаб, бошини тебратар эди.

X

У эътиборини тортган ҳамма нарса ҳақида суриштирар, онаси ва кўпинча Максим тоға ҳар хил товушлар чиқараётган нарса ёки жониворлар ҳақида гапириб берардилар. Онасининг жонли ва равшан қилиб гапириб берганлари болада чуқурроқ таассурот қолдирарди, баъзан бу таассуротлар болага оғир таъсир қилар-ди. Навжувон она ўзи азобланар, чехрасидан ғам ёғилар, ўкинч ва аламга тўлган кўзлари билан термилиб, боласида шакл ва тур-ли ранглар ҳақида тушунча ҳосил қилишга тиришарди. Бола диққат билан тинглар, қошларини чимирар, ҳатто пешонаси тири-шиб, ажин ҳам пайдо бўларди. Афтидан боланинг мияси кучи етмайдиган оғир масалани ечишга уринар, фақатгина эшитган, аммо кўрмаган нарсаларини кўз олдида гавдалантирмоқчи-ю, ле-

¹ Малороссияда ва Польшада лайлаклар учун узун устун ўрнатилиб, устига ғилдирак боғлаб қўйилади. Лайлак шу ғилдиракка уя қуради. (Автор изоҳи.)

кин бундан ҳеч натижа чиқмаётгандек кўринарди. Бундай ҳолларда Максим тоға қовоғини соларди, онанинг кўзларида ёш пайдо бўлиб, бола эса диққат билан тинглаганидан юзлари оқариб кетганда, Максим гапга аралашарди. У синглисидан гапни илиб олар эди-да, фақат бўшлиққа ва товушга тааллуқли тасаввурларга асосланишга ҳаракат қиларди. Шунда кўр боланинг чехраси тинчланарди.

Бола ўз уясида ҳадеб томоғини қоқаётган лайлак ҳақида: — Хўш, у қанақа, каттами? — деб сўрарди.

Шу гапни айтаётганда бола қўлларини ёзиб кўрсатарди. У, бу хил саволларни берганда одатда қўлини шундай ёзарди. Максим тоға эса керак бўлган ерда боланинг қўлини тўхтатиб: «Ҳа, шундай келади», дерди. Лекин бу сафар бола ўзининг кичкинагина қулочини батамом ёзиб юборди, шунда ҳам Максим тоға:

— Йўқ, йўқ, ундан ҳам катта, — деди. — Агар уни уйга келтириб, полга қўйилса, боши стулнинг суянчигидан ҳам юқорида туради.

— Катта экан... — деди бола, хаёл суриб. — Тоғчумчуқ эса мана шунча! — У жуфтлаб турган кафтларини сал очиб кўрсатди.

— Ҳа, тоғчумчуқ шунақа кичкина... лекин катта қушлар ҳеч қачон кичкина қушлардай яхши сайрай олмайди. Тоғчумчуқ ўз овозини ҳаммага ёқтиришга ҳаракат қилади. Лайлак эса, басавлат қуш, уясида бир оёқлаб туради ва худди малайларидан аччиғланган хўжайиндек атрофга қарайди, овозини хириллашига ҳам, уни биров эшитиб қолишига ҳам парво қилмай, овозининг борича қичқираверади.

Бола бу тасвирларни эшитиб кулар, онасининг сўзларини тушуниш учун ҳаракат қилган вақтидаги толиқишларини ҳам унутиб юборарди. Лекин, шунга қарамай, онасининг сўзлари уни кўпроқ қизиқтирарди ва у, Максим тоғадан эмас, онасидан сўраб билишни афзал кўрарди.

ИККИНЧИ БОБ

I

Боланинг қоронғи мияси янгидан-янги тасаввурлар билан бойиб борди. У борган сари ўткирлашиб борувчи эшитиш қобилияти билан ўзини қуршаб олган табиатни тобора мукамалроқ била бошлади. Кўр болага бутун олам илгаригидек қоп-қора зулмат ичида эди. Бу зулмат унинг мияси устида оғир қора булутдек осилиб турарди ва гарчи бу зулмат туғилган кундан бошлаб унинг тепасида осилиб турса ҳам, гарчи бола ўз бахтсизлигига кўникишга мажбурдек туюлса ҳам, лекин ундаги болалик табиати қандайдир бир савқи табиийга кўра, бу зулматдан қутулиш учун зўр бериб интиларди. Боланинг ноаниқ ёруғликка бунчалик зўр бериб интилиши

унинг юзидаги борган сари ортаётган азобланиш аломатларидан яққол сезилиб турарди.

Шунга қарамай, унинг жуда хурсанд, болаларча шод бўлган пайтлари ҳам бўларди, бундай ҳоллар — боланинг ўзига таниш бўлган ташқи таассуротлар унга янги туйғулар берган, уни кўзга кўринмас оламнинг янги ҳодисалари билан таништирган пайтларда юз берарди. Буюк қудратли табиат кўр бола учун бутунлай қоронғи ва зулмат бўлиб қолмаган эди. Масалан, бир куни уни дарёнинг соҳилидаги баланд тепага олиб чиққанларида, у жуда пастдан оқаётган дарёнинг шовиллашига алоҳида диққат билан, нафасини чиқармай қулоқ солар экан, оёғининг остидан кўчиб кетган майда тошларнинг пастга думалаб кетганини эшитиб онасининг этагига маҳкам ёпишди. Шундан бери у чуқурликни баланд қоя остида сувнинг секин шовиллаб оқаётган товуши шаклида ёки пастга думалаб кетаётган тошларнинг шарпаси шаклида тасаввур этадиган бўлди.

Узоқлик унинг қулоқларига бўғиқ, сўниб борувчи қўшиқ каби эшитиларди. Баҳорги момақалдиروқ осмонни гулдуратиб, бутун оламни ларзага келтирганда ва ғазаб билан бўкириб булутлар орасига кириб кетганда, кўр бола бу овозга қўрқув аралаш эҳтиром билан қулоқ солар ва юраги дукиллаб урар экан, осмоннинг нақадар кенглиги ва баландлигини тасаввур қиларди.

Шундай қилиб, товушлар унинг учун ташқи дунёни бевоcита ифодаловчи бирдан-бир асосий восита эди, бошқа йўллар билан олинган таассуротлар эшитиш орқали олинган таассуротларга қўшимча эди.

Баъзан кун қизигида теварак-атрофда жимжитлик ҳукм сурган, одамлар ҳаракати сусайган ва табиатда унинг ўзига хос осойишталик ҳукм суриб, ҳаёт секин-аста шилдираб турган пайтларда кўр боланинг чеҳрасида аллақандай ўзига хос ифодалар пайдо бўларди. Ташқи сукунатнинг таъсири остида унинг юрагидан фақат ўзи учун тушунарли аллақандай товушлар қайнаб чиқаётгандай ва бу товушларга зўр диққат билан қулоқ солаётгандай туюларди. Бундай пайтларда унга назар солган одам унинг қалбида туғилаётган ноаниқ фикр оҳиста, лекин тобора жаранглаб эшитилаётган қўшиқдек зўрайиб бораётганини сезарди.

II

Бола тўрт ёшга тўлиб, бешга қадам қўйди. У нимжон ва нозик бўлса ҳам, уйда эркин ва ҳатто бемалол чопқиллаб юрарди. Унинг уйда сира адашмай бемалол ва дадил юрганини, бурилиш лозим бўлган ерда бурилганини ва истаган нарсасини қидириб топиб олишини кўрган бегона киши, бу бола кўр эмас, балки узоқларга ўткир назар ташлаб, қаттиқ

хаёл суриб юрган бола, деб ўйларди. Аммо ҳовлида юрганда, ҳасса билан ерни пайпаслаб, туртиб-туртиб қийинчилик билан қадам ташларди. Агар қўлида ҳассаси бўлмаса, йўлда учраган ҳар бир нарсани қўли билан пайпаслаб, унинг нималигини текшириб, ерда эмаклашни афзал кўрарди.

III

Ёзининг жимжит оқшоми эди. Максим тоға боғда ўтирарди. Отаси, одатдагидек, қаердадир, узоқ далада иш билан овора бўлиб юрарди. Ҳовли ва теварак-атроф жимжит эди. Қишлоқ ҳам уйқуга чўмган, қовоқхонада хизматчи ва ходимларнинг ғовур-ғувури ҳам босилган эди. Болани ётқизишганига ярим соатча бўлди.

Бола мудраб ётар эди. Кейинги вақтларда шундай тинч соатларда аллақандай бир хотиралар унинг ёдига тушадиган бўлиб қолди. У мовий осмонни қандай қилиб қоронғилик босишини, юлдузлар чарақлаган осмон фонида дарахтларнинг қорайиб кўринган учларининг силкинишини, ҳовлининг атрофидаги қатор уйларнинг қорайиб кўринадиган бўғотларини, ой ва юлдуз нури билан бирга ерга кўкимтир қоронғи тушишини кўрмас эди, албатта. Бироқ бола бир неча кундан буён аллақандай жозибадор бир таассурот билан уйқуга кетар, эртасига нима бўлганини ўзи билолмас эди.

Мудроқ унинг миясини бутунлай чуллаган пайтларда, дарахтларнинг ғира-шира шитирлашлари бутунлай тинган чоғларда у, узоқда ҳурган қишлоқ итларининг овозини ҳам, дарёнинг нариги томонида сайраган булбуллар товушини ва яйловда ўтлаб юрган тойлар бўйнидаги қўнғироқчаларнинг жиринглашини ҳам ажрата олмай қолган вақтларда, бу айрим товушларнинг ҳаммаси бир-бирига қўшилиб, йўқолиб кетганда, унинг назарида, битта мунтазам оҳангга уйғунлашган бу товушларнинг ҳаммаси дераздан оҳиста учиб кириб, унинг каравоти устида узоқ парвоз қилиб юргандек ғалати бир ноаниқ, лекин ажиб тотли туйғулар бахш этгандек бўларди. Эрталаб ҳузур билан уйғонаркан, онасидан:

— Кеча... нима бўлди? Нима ўзи? — деб сўрарди.

Онаси унинг нима тўғрисида гапираётганини билмасди. Болани кўрган тушлари ҳаяжонга солаётган бўлса керак, деб ўйларди. Ўғлини онасининг ўзи ётқизар, меҳрибонлик билан чўқинтирар ва боласи мудрай бошлагандагина чиқиб кетар экан, ҳеч нарсани сезмас эди. Лекин эртасига бола, ўзини ёқимли ҳаяжонга солган алланималар ҳақида яна гапирарди:

— Бирам яхшики, ойи, бирам яхшики! Бу нима ўзи?

Бу ғалати сирни билиш учун онаси бу сафар, боласининг ёнида узоқроқ ўтиришга қарор қилди. У, боласининг каравоти ёнидаги стулда ихтиёрсиз равишда тўрини тез-тез тўқиб, Пет-

русининг нафас олишига қулоқ солиб ўтирарди. Бола ухлаб қолгандек кўринди, бироқ бирдан қоронғида унинг оҳиста гапирган овози эшитилди:

— Ойи, шу ердамисан?

— Ҳа, ҳа, ўғлим, шу ердман...

— Чиқиб кет, у сендан қўрқяпти, шунинг учун ҳалигача келмаяпти. Мен ухлаб қолай деган бўлсам ҳам, ҳалигача ундан дарак йўқ...

Таажжубда қолган она уйқу аралаш айтилган бу ғамгин пичирлашни аллақандай бир ҳолатда тинглади... Бола ўзининг ширин ва тотли тушлари ҳақида худди аниқ бир нарса тўғри-сида гапиргандек ишонч билан гапирарди. Шунга қарамай, она ўрnidан туриб болага энгашиб қаради, юзидан бир ўпиб, боғ томондан келиб очиқ турган деразадан қулоқ солиш мақсадида секин уйдан чиқиб кетди.

Онаси дераза олдига етиб келгани ҳам йўқ эдики, сир очилди. У бирдан жанубнинг тунги шамолига қўшилиб, отхона томондан найнинг оҳиста жаранглаб келаётган овозини эшитиб қолди. У найнинг бола мудраб кетаётган пайтига тўғри келиб қолган содда садолари унинг миясида ғоят ёқимли таассуротлар туғдирганини англади.

Унинг ўзи ҳам малорос куйининг ёқимли садоларига қулоқ солиб бир неча дақиқа туриб қолди-да, бутунлай хотиржам бўлгач, боғнинг қоронғи хиёбони бўйлаб Максим тоға турган уйга қараб кетди.

«Иохим найни яхши чалар экан. Ажабо, қўпол кўринган бу йигитнинг ҳали шундай нозик санъати бор экан-а», — деб ўйлади она.

IV

Иохим чиндан ҳам найни яхши чаларди. Скрипка чалиш унга чўт эмас эди. Якшанба кунлари қовоқхонада «Казак» ёки полякча шўх «Краковяк»ни ҳеч ким унчалик яхши чала олмас эди. Шундай пайтлар бўлардики, у бир бурчакдаги курсига ўтириб олиб, скрипкани соқоли қирилган ияги билан маҳкам қисиб, қундуз шапкасини чапанчасига орқага суриб қўйиб, камонни скрипканинг таранг торларига зарб билан уриб чалиб юборганда, қовоқхонада ўйинга тушмаган одам қолмас эди. Ҳатто Иохимга қўшилиб контробасда¹ жўр бўлаётган бир кўзи кўр кекса яҳудий ҳам қизишиб кетарди. Унинг бесўнақай «контробаси» ўзининг салмоқли, йўғон овози билан Иохим скрипкасининг оҳангдор, нозик ва энгил товушларига етиб олишга ҳаракат қилар, кекса Янкельнинг ўзи эса елкаларини учириб, ермолка кийган ялтироқ бошини ликиллатиб, бутун

¹ Контробас — энг йўғон овоз чиқарадиган скрипкага ўхшаш музика асбоби.

гавдаси билан ўйноқи, шўх музика оҳангига мос дикиллар эди. Ўйноқи, шўх музикани эпитиши биланоқ оёқларининг ўзи ўйинга тушиб кетишга одатланиб қолган оддий халқ тўғрисида нима ҳам деб бўлар эди?

Бироқ Иохим, қўшни паннинг Марья деган оқсоч қизига ишқи тушиб қолгандан бери, нима учундир, скрипканинг шўх садоладан айниди. Дарҳақиқат, скрипка ҳам ўткир қизнинг юрагини мафтун эта олмади. Марья музикачи хоҳолнинг мўйловдор «башарасидан» кўра, паннинг уйида мўйловини қирдириб юрадиган камердинер немиснинг афт-ангорини афзал кўрди. Шундан бери кечқурунлари қовоқхонада ва кечки базмларда Иохим скрипкасининг овози эшитилмай қолди. Иохим скрипкасини отхонадаги қозиққа илиб қўйди, бир вақтлар астойдил кўнгил қўйиб чалиб юрган скрипкасининг энди зах отхонада ётавериб, торлари биринкетин чирсиллаб узилаётганига ҳам парво қилмай қўйди. Скрипканинг торлари чирсиллаб узилганда худди нола қилгандек шу қадар жаранглир эдики, ҳатто отларнинг ҳам уларга раҳми келиб, бошларини шафқатсиз хўжайин томонга буриб, кишнаб қўярди.

Иохим скрипканинг ўрнига, кўчадан ўтиб кетаётган бир тоғли карпатликдан най сотиб олди. У, найнинг ҳазин ва ёқимли товушлари ўзининг шўрпешонасига кўпроқ мос тушади, менинг поймол этилган муҳаббатимнинг аччиқ аламларини яхшироқ ифода этади, деб ўйлаган бўлса керак. Бироқ карпатликдан сотиб олинган най унинг ишончини оқламади. Иохим ўнтача най сотиб олди, ҳар қанақасига чалиб кўрди. Учини қирқди, сувга солиб ҳўллаб, офтобда қуритиб кўрди, кейин шамолда қуритиш учун ипга боғлаб бўғот тагига осиб ҳам қўйди, аммо бундан ҳеч қандай натижа чиқмади: тоғликнинг найи хоҳолнинг қалбига қулоқ солмади. У куйлаш ўрнига чийиллаб юборарди, кўнгил эритувчи садо кутганда чириллар эди. Шундай қилиб, най унинг кайфиятига қулоқ солмади. Ниҳоят, тоғли саёқларнинг биронтаси ҳам яхши най ясай олмаслигига ишонч ҳосил қилгач, улардан ихлоси қайтди. Шундан кейин Иохим ўз қўли билан най ясамоқчи бўлди. У бир неча кунгача қовоғини солиб дала ва ботқоқликларда ўз дидига ёқадиغان новдани қидириб юрди. Ҳар бир тол ёнига бориб новдасини бирма-бир ушлаб кўрарди, баъзиларини эса кесиб ҳам олди, лекин уларнинг биронтаси унинг дидига ёқмади. У илгаригидек қовоғи солинган ҳолда новда қидиришда давом этди. Секин жилдираб оқаётган сой ёнидан чиқиб қолди. Кўл бўлиб ётган сой суви нилуфәрларнинг оппоқ гулларини секин-секин қимирлатиб қўярди, чуқур сойнинг қорайиб кўринган сатҳига эгилиб турган қалин толлар орасидан бу ерга шамол ҳам кирмасди. Иохим буталарни икки ёнга қайириб, сой ёқасига келди, бир неча дақиқа тургандан кейин, қидирган нарсасини худди шу ердан топа олишини пайқади. Пешонасидаги ажинлар ҳам йўқолиб, чеҳраси ёришди. Этигининг кўнжидан қайишга боғлаб қўйилган қаламтарошини

олди, толларнинг оҳиста шитирлаётган новдаларига бирпас қараб турди-да, сув бўйидаги жарлик устида ингичка ва тикка ўсиб турган бир толнинг олдига бориб тўхтади. Нима учундир толни чертиб кўрди, унинг тебранишига мароқ билан қараб турди-да, барглarning шилдираган овозига қулоқ солиб, бошини силкитиб қўйди.

Иохим қувонганидан:

— Худди ўзгинаси-я,— деб пичирлади ва олдин кесиб олган новдаларининг ҳаммасини сувга ташлади.

Най ҳам жуда аломат чиқди. Новдани яхшилаб қуритгандан кейин, унинг ичини қизиган темир билан тешиб тозалади, олти жойидан тешди, еттинчисини қийтиқ қилиб тешди-да, найнинг бир учини пўкак билан маҳкам бекитиб, пўкакнинг ичидан кичкина тешикча очиб қўйди. Сўнгра най бир ҳафтагача ипда осиглиқ турди, қуёшда исиб, шамолда қуриди. Шундан кейин уни пичоқ билан йўнди, ойна билан тарашлаб, бир парча қалин мовут билан яхшилаб ишқаб, пардоз берди. Найнинг юқори томони думалоқ, ўртаси силлиқ қилиб тарашланган бўлиб, унинг устига қизиган эгри темир билан ўйиб ҳар хил гул солди. Найни уч-тўрт марта чалиб кўриб, хурсанд бўлганидан бошини силкитиб, томоқ қоқди ва шошилганича найни кўрпасининг тагига бекитиб қўйди. У ўзи ясаган найни кундузги ғала-говурда чалиб кўришни истамасди. Лекин ўша куни кечқурун отхонадан найнинг нозик, ёқимли ва жарангдор овозлари эшитилди. Иохим ўзи ясаган найдан жуда мамнун эди. Гўёки най унинг жону дили эди. Найдан чиққан садолар худди унинг илиқ ва мулойим қалбидан қайнаб чиқаётгандай туюлар ва унинг туйғусидаги ҳар бир ўзгариш, унинг ҳар бир қайғу-ҳасрати дарҳол бу ажойиб найда акс этгандай бўларди, ундан бирин-кетин завқ билан жаранглаб чиқаётган садолар оқшомнинг тинч қучоғида секин-аста эриб кетаётгандай бўларди.

Иохим ўз найини шу қадар севиб қолдики, уни қаёққа борса ёнида олиб кетадиган бўлди. Кундузи отларга қарар, уларни суғоргани олиб борар, извошга қўшиб «Бекач» ёки Максимни сайрга олиб чиқарди. Баъзан бағри тош Марья яшаган қишлоқ томонга қараганда, ишқ-муҳаббат ҳасрати унинг юрагини эзарди. Лекин кеч кириши билан дунёдаги ҳамма нарса ни унутарди, ҳатто қорақўз, қорақош Марьянинг қиёфаси ҳам кўринмасди. Бу қиёфа ўзининг аниқ шаклини йўқотар, Иохимнинг кўзига тумандек ғира-шира кўринар, фақат ажойиб найнинг куйларига мунгли оҳанг берарди холос.

Ўша куни кечқурун Иохим отхонада худди мана шундай куйни чалиб бутун туйғуларини най куйига бағишлаб ҳузур қилиб ётар эди. У шафқатсиз гўзалнигина эмас, ҳатто ўзини ҳам нутиб юборган бир пайтда бирдан чўчиб ўрнидан сал кўтарилди. Куйнинг энг таъсирли ерига етганда, аллакимнинг мулойим бармоқлари унинг юзини пайпаслаб ўтганини, қўлидан сирғалиб тушиб, найни пайпаслай бошлаганини сизди. Шу билан

бирга, ёнида бировнинг ҳаяжонланиб тез-тез нафас олаётганини эшитди.

— Ё бисмилло, ё бисмилло,— деб калима келтирди Иохим ва:— Шайтонмисан ё одам?— деб қўшиб қўйди, жинлар оралаб қолмадимикан, деб кўрқиб. Бироқ отхонанинг қия очилиб турган дарвозасидан мўралаб турган ой нури унинг янглишганини кўрсатди. Ёғоч каравоти ёнида кўр бойвачча қўлларини унга чўзиб турар эди.

Бир соатдан кейин ухлаб ётган Петрусдан хабар олмоқчи бўлиб кирган онаси, уни ўрнида топмади. Аввал у жуда қўрқиб кетди, бироқ оналик ҳисси йўқолган ўғлини қаердан қидириш кераклигини айтиб берди. Иохим нафасини ростлаш учун тўхтаган эди, отхона дарвозаси ёнида турган «муҳтарам пани»га кўзи тушиб, хижолат бўлди. Афтидан, она Иохимнинг музикасига қулоқ солиб ва каравотда Иохимнинг пўстинига ўралиб, тўхтаб қолган куйни ҳамон тинглаб ўтирган ўғлига анчадан бери қараб турган бўлса керак.

V

Шундан кейин бола ҳар кунни кечқурун отхонага, Иохимнинг олдига келиб турадиган бўлди. Кундуз кунлари най чалиб беришни Иохимдан сўраш унинг хаёлига ҳам келмас эди. Унинг назарида, кундузги ғала-ғовурда найнинг сокин ва нозик садоларини эшитиш ғайритабиий бир нарса бўлиб кўринарди. Аммо қош қорайиши билан Петрусь типирчилаб қолар эди. Кечки овқат ва кечки чой маҳали Петруснинг тоқатсизлик билан кутган минутлари яқинлашиб келаётганидан дарак берарди. Бу тунги музика сеанслари онасига ёқмаса ҳам, эркатойининг уйқу олдидан отхонага, отбоқар найчининг олдига бориб, бир-икки соат музика эшитиб келишини тақиқлай олмасди. Бу соатлар боланинг ҳаётида энг бахтли онлар бўлиб қолди. Онаси кечқурунги таассуротлар ҳатто эртасига ҳам боланинг миясини банд этганини, ҳатто ўзининг эркалалашларига ҳам илтифотсиз қарайдиган бўлганини сезар, тиззасида ўтириб бўйнидан қучоқлаган кезларида ҳам, Иохимнинг кечаги куйларини хаёлчанлик билан эслаганига жуда ҳам рашқи келарди.

Шунда, у бундан бир неча йил бурун пани Радецкаянинг Киевдаги пансионида¹ ўқиб юрган вақтларида турли «нозик санъатлар» қаторида музика чалишни ҳам ўрганганини эслади. Сирасини айтганда, бу унча ҳам ширин хотиралардан эмас эди, нега деганда, бу хотирани эслаганида, музикадан дарс берган қари немис қиз Клапс эсига тушиб кетарди: муаллима ҳаддан ташқари ориқ, башараси совуқ ва баджаҳл эди. Бу ўтакетган заҳар қари қиз толибаларининг бармоқларини «эпчил» қилиш учун нуқул эзар, қайирар эди ва шу йўл билан қизларнинг му-

¹ Пансион — ётоқхона ҳам бериб ўқитадиган ўрта мактаб.

зикага бўлган ҳар қандай орзу-ҳавасларини совитарди. Қизлар Клапснинг бундай таълим-тарбия усуллари уёқда турсин, уни кўрганларидаёқ турган жойларида қотиб қолишарди. Шу сабабли Анна Михайловна пансионни тамомлагач, ҳатто эрга теккандан кейин музика билан шуғулланишни сира ҳавас қилмади. Ҳозир эса, отбоқар найчининг музикасини тинглар экан, боласини ундан қизганиш билан бирга ўз қалбида музикага аста-секин муҳаббат туйғулари уйғониб келаётганини, қари немис қизнинг сиймоси эса тобора хиралашиб йўқолиб бораётганини сизди. Натижада Попельская хоним шаҳардан пианино олдириб келишни эридан илтимос қилди.

— Ихтиёринг, жоним,— деди меҳрибон эри.— Музикани унча ёқтирмас эдинг шекилли.

Ўша куниёқ шаҳарга хат ёзилди, лекин пианино сотиб олиниб шаҳардан келтирилгунча, орадан икки-уч ҳафта ўтиши турган гап эди.

Қолбуки, ҳар куни кечқурун отхонадан найнинг ёқимли наволари эшитиларди, бола эса, ҳатто онасидан сўрамасданок, ўша томонга югурадиган бўлиб қолди.

Отхонанинг ўзига хос ҳиди, қуруқ пичанининг ёқимли иси ва хом тери қайишларнинг қўланса ҳидлари билан қўшилиб кетган эди. Отларнинг панжара орасидан тумшуқларини суқиб, юлқиб олган пичанни карсиллатиб кавшаши эшитиларди. Найчи нафасини ростлаш учун тўхтаган пайтларда, боғдаги кўм-кўк дарахтларнинг шитирлаган овозлари эшитилиб турарди. Петрик музикага мафтун бўлиб тинглаб ўтирарди.

У Иохимнинг музика чалишига ҳалақит бермас эди. Иохим нафасини ростлаш учун тўхтаб, икки-уч минут сукут қилган пайтларда, боланинг мафтунлиги ғалати бир ҳавас билан алмашар эди. У қалтираган қўлларини найга чўзиб, найни олар, лабига қўйиб пуфлаб кўрарди. Шу вақтда бола ҳовлиқиб қолиб, нафаси тикилгани учун, найнинг овози ҳам хириллаб, секин чиқарди. Лекин Петрик аста-секин бу содда асбобнинг тилини билиб олди. Иохим унинг кичкина бармоқларини найнинг тешикларига қўйиб кўрсатар ва гарчи боланинг бармоқчалари найнинг тешиклари-ни беркитишга кичиклик қилса ҳам, ҳар ҳолда у, кўп ўтмай, айрим мусиқа оҳанглари яхши ўрганиб олди. Шу билан бирга, унинг назарида ҳар бир нотанинг алоҳида, ўзига хос шакли ва ҳислари бордай туюлар эди. Петрик ҳар бир товушнинг қайси тешиқда туришини, унинг қаердан чиқишини билиб олди. Баъзан Иохим биронта осонгина куйни чалгудек бўлса, боланинг бармоқлари ҳам қимирлай бошлар эди. У ҳар бир товушнинг қайси тешиқдан чиқаётганини жуда аниқ сезиб турарди.

VI

Ниҳоят, орадан роса уч ҳафта ўтгач, шаҳардан пианино олиб келишди. Хизматкорлар шаҳардан олиб келинган «музика»ни

уйга олиб кириш учун шов-шув кўтариб, ҳовлиқишиб юришганда, Петя ҳовлининг ўртасида диққат билан қулоқ солиб турар эди. «Музыка» жуда оғир бўлса керак, чунки уни аравадан туширмақчи бўлганларида арава қарсиллаб кетди, хизматкорлар эса ҳарсиллашиб, зўр-базўр нафас олишарди. Ана, улар оҳиста, битта-битта қадам ташлаб юра бошладилар. Ҳар бир қадам ташлаганларида уларнинг тепасида бир нарса гоҳ гурунглаб, гоҳ жаранглаб эшитилар эди. Бу ғалати музикани меҳмонхонага олиб кириб қўйишганда, у худди бировга ғазаб билан дўқ қилгандек, қандайдир бўғиқ товуш билан ўкириб қўйди.

Буларнинг ҳаммаси боланинг юрагига ғулғула солди, у қўрқди. Янги келган жонсиз ва шу билан бирга оғир ва сержаҳл меҳмон унинг дидига тўғри келмади. Шунинг учун у боққа чиқиб кетди ва пианинони ўрнатишганини, шаҳардан келган созловчи унинг торларини калит билан бураб, клавишларини босиб созлаганини эшитмади. Ҳамма нарса тахт бўлгандан кейингина онаси Петяни уйга чақиришни буюрди.

Венанинг энг яхши устаси ясаган асбоб билан қуролланган Анна Михайловна, содда қишлоқ найи устидан ғалаба қозонишига асло шубҳа қилмай, қувона бошлади. У энди Петя отхона билан найчини бутунлай унутиб юборади, бутун шодликни энди ўзимдан олади, деб қатъий ишонган эди. У Максим билан қўрқапаса уйга кирган ўғлига ҳамда чет элдан келтирилган музикани эшитишга ижозат сўраб кирган ва кўзини ерга тикиб, сочини пешонасига осилтириб эшик ёнида хижолат тортиб турган Иохимга кулиб қараб турарди. Максим тоға билан Петя ўриндиққа ўтиришгандан кейин, Анна Михайловна пианино клавишларини босиб чала кетди.

У пани Радецкая пансионида қари немис қизи Клапс қўли остида жуда яхши ўрганиб олган пьесани чала бошлади. Бу пьеса жуда ғалати ва дабдабали бўлиб, бармоқларини ниҳоятда усталик билан ишлатишни талаб қиладиган қийин бир асар эди. Имтиҳонда Анна Михайловна шу куйни чалиб, ўзини, айниқса муаллимасини ҳурматга сазовор этган эди. Камгап пан Попельский панна Яценко худди ана шу қийин куйни моҳирлик билан ижро этган чорак соат ичида унга ошиқ бўлиб қолганини биров аниқ айтмаса ҳам, лекин кўплар буни сезган эди. Энди эса, ёш жувон бу қийин куйни бошқа бир ғалабани қўлга киритиш умидида чалаётган эди: у отбоқарнинг найини севиб қолган боласининг кўнглини ўзига қаттиқроқ жалб этишни истарди.

Бироқ бу гал унинг умидлари пучга чиқди: Венадан келтирилган асбоб Украинанинг кичкинагина тол новдасига бас кела олмади. Тўғри, Вена пианиносининг кучли воситалари бор эди, у қимматбаҳо ёғочдан ясалган, торлари жуда яхши, веналик уста ҳам уни ясашда бор ҳунарини кўрсатган, оҳанглари ҳам минг хил эди. Лекин Украина найининг ҳам дўстлари оз эмас эди: у ўз ватанида, қадрдон Украина табиати қўйнида эди.

Иохим пичоғи билан кесиб, бағрини қизиган темир билан

тешмасдан илгари, бу тол новдаси шу ерда, бола учун қадрдон бўлган сой бўйида чайқалиб турар эди. Украин найчисининг ўткир кўзлари бу новдага тушмасдан илгари жар тепасида уни Украина қуёши иситиб, Украина шамоли тебратиб турар эди. Шунинг учун келгинди музыка асбоби содда най билан курашишга ожизлик қилар эди, нега деганда, бу найнинг ёқимли садолари сокин оқшом пайтида, сирли шарпалар ва уйқуга кетаётган дарахтларнинг шитирлаши орасида, қадрдон Украина табиатининг ажойиб сирли куйлари билан биргаликда кўр бола қалбига жо бўлган эди.

Пани Попельская билан Иохим ўртасида ҳам фарқ катта эди. Анна Михайловнанинг бармоқлари тез ва чаққон ҳаракат қилиши, чалган куйи анча мураккаб ва оҳангларга бой эканлиги, қари қиз Клапс ҳам ўз шогирдини бу мураккаб асбобни чалишга ўргатиш учун анча меҳнат сарф этгани тўғри. Аммо Иохимда узвий музыка туйғуси зўр эди. У севарди, соғинарди, соғинарди, ўзининг муҳаббат ва ғам-ҳасратини қадрдон табиат билан ўртоқлашарди. Шу табиат, ундаги ўрмонларнинг шовқини, чўллардаги ўтларнинг оҳиста шитирлаши, ёшлик чоғларида эшитган ва киши юрагини эзиб юборадиган қадимги қўшиқлар унга илҳом берарди.

Шундай қилиб, Венадан келган музыка асбоби отбоқар найини енга олмади. Орадан бир дақиқа ўтмай, Максим тоға қўлтиқтаёғини тўқиллатиб ерга урди. Анна Михайловна акаси томонга ўгирилиб қараганда, Петрикнинг ўша биринчи баҳор кунда сажатга чиққанда кўкат устида беҳуш ётганидагига ўхшаб ранги ўчи кетганини кўрди.

Иохим ачиниб болага тикилди, кейин немис музыкасига жирканиб бир қараб қўйди-да, оёғидаги қўпол «этиклари» билан ерни дўқиллатиб чиқиб кетди.

VII

Муваффақиятсизликка учраган бечора она қаттиқ хижолат тортди, аламига чидамай йиғлади. «Аслзодалар»нинг гулдирос қарсақларига сазовор бўлган «муҳтарам пани» Попельскаянинг мағлубиятга учраши, яна кимдан денг? Ана шу оддий отбоқар Иохимдан, унинг арзимайдиган найидан бунчалик мағлубиятга учраши унга жуда қаттиқ таъсир қилди. Концерт муваффақиятсизликка учрагандан кейин хохол отбоқарнинг илтифотсиз назар ташлаши эсига тушганда, ғазабидан юзи қип-қизариб кетарди, у «жирканч малай»ни жуда ёмон кўриб қолди.

Шундай бўлишига қарамай, ўгли ҳар кун кечкурун отхонага қараб югурганда, у деразани очиб, икки қўлини иягига тираб иштиёқ билан тинглар эди. Дастлаб у, «бемаъни чириллаш»нинг фақат келишимсиз жойларинигина илиб олишга уриниб, ғазаб билан қулоқ солар эди. Бироқ бу бемаъни чириллаш аста-секин унинг диққатини ўзига тортганини, ўйчан, мунгли куйларни завқ билан берилиб тинглай бошлаганини ҳам ўзи сезмай қоларди. Сўнгра бирдан ўзига келиб, бу оҳангларнинг жозибаси нимада,

уларнинг мафтун этувчи сири нимадан иборат, деб сўрарди ўз-ўзидан. Қуёшнинг оҳиста ботиши, аста-секин қош қорайиши ва куйнинг табиат билан ҳамоҳанглиги бу масалани ҳал қилиб берди.

«Ҳа, тўғри, бу ерда аллақандай махсус самимий ҳиссиёт, кишини мафтун этадиган поэзия бор, бу поэзияни нота билан ўрганиб бўлмайди»,— дерди у ўз-ўзига ва мағлубиятга учраганини тан оларди.

Бу ҳақиқат эди. Бу поэзиянинг сири, аллақачонлар йўқ бўлиб кетган ўтмиш билан шу ўтмишнинг шоҳиди ва инсон қалбида абадий яшовчи табиат ўртасидаги ажойиб боғланишда эди. Катта ва қўпол этик кийган, қўллари қаварган бу мужикда ана шу монандлик, табиатнинг ана шу жонли ҳиссиётлари мужассам эди.

Такаббур «пани» ана шу отбоқар малайга ён берганини ўзи ҳам сезган эди. У кўзларини сузиб турган Иохимнинг йиртиқ, кир кийимларини, ундан буруқсаб турган арава мойнинг ҳидларини унута бошлади. Энди у чалинаётган куйни эшитаётганда, Иохимнинг мулойим очиқ чеҳраси, узун мўйловлари остида жилмаяётган лаблари кўз олдига келар эди. Баъзан, ёш жувоннинг яна жаҳли чиқиб, юзлари қизариб-бўзариб кетарди, бу боласининг диққатини ўзига тортиш учун курашаман деб, мана шу мужик билан жанг қилмоқ учун майдонга чиққанини, курашда «малай» ғолиб келганини сезар эди.

Боғдаги дарахтлар аёлнинг тепасида нималарнидир шивирлашар, кўкимтир осмонда юлдузлар тобора чарақлаб, ер юзи тобора қоронғилашиб борар, Иохимнинг ёқимли куйлари ёш жувоннинг қалбини аллақандай қайғу-ҳасратларга тўлдирар эди. У борган сари тақдирга тан берарди-да, табиий соф ва содда поэзиянинг сирларини чуқурроқ ўргана борарди.

VIII

Дарҳақиқат, Иохимнинг ҳиссиётлари жонли ва самимий эди! Уники-чи? Наҳотки, унда шунақа ҳиссиётдан бир қатра ҳам бўлмаса? Нега бўлмаса унинг кўкси ёнади, юраги ҳаяжонланиб ўйнайди, беихтиёр кўзига ёш келади?

Ахир бу, Иохим сингари жонли ҳузур ва роҳат бера олмагани сабабли, Иохим ёнига қочиб кетувчи бахтсиз, мазлум бир кўр ўғлига оташин муҳаббат ҳисси эмасми?

У пианино чалганда, боласининг юзида пайдо бўлган азоб аломатларини эслаган эди, кўзидан қайноқ ёшлар қуйила бошлади. У бир неча марта ҳўнграб йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тийди.

Шўрлик она! Боласининг кўрлиги унинг учун ҳам абадий ва бедаво бир дард бўлиб қолди. Бу унинг боласига чексиз муҳаббатыда, унинг куйган юраги боласининг тортган азоблари билан кўзга кўринмас мингларча иплар воситаси-ла боғланганлигида

кўриниб турарди. Бошқа одам фақат аччиғланиб қўя қоладиган мана шу сабаб — яъни отбоқар найчи хохол билан бўлган рақобат унинг учун жуда ва аламли азоб манбаи бўлиб қолди.

Вақтлар онага ҳеч қандай енгиллик келтирмай ўтаверди, лекин бефойда ҳам бўлмади: у Иохимнинг найидан чиққан бу ёқимли поэзиянинг ўзига ҳам зўр таъсир этаётганини яққол сеза бошлади. Шундан кейин унинг қалбида умид пайдо бўлди. Тўсатдан пайдо бўлган бу умид таъсир остида, у пианинонинг олдига бир неча бор яқин келиб, заиф найнинг овозини босиб юбормоқ учун пианино клавишларини қаттиқ-қаттиқ босмоқчи бўлиб, қопқоғини очар эди. Бироқ ҳар гал юраги бетламас, уят аралаш кўрқув ҳисси уни бу нарсадан қайтарарди. У ўглининг кўрққанидан оппоқ оқариб кетган юзини, хохолкинг илтифотсиз қарашини эслар ва уялганидан қоронғида юзи қизарар, қўли эса кўрқув ва ҳавас билан пианино устида, ҳавода югурар эди...

Шундай бўлса ҳам, унинг ўзига бўлган руҳий ишончи кундан-кунга орта борарди. Кечқурунлари боласи узоқ хиёбонга ёки боққа ўйнагани чиқиб кетган пайтларда, у ўтириб пианино чалар эди. Дастлабки машқлари ўзига унча ёқмади, бармоқлари ички кайфиятига бўйсунмай пианинонинг овозлари ҳам унинг қалбидаги ҳиссиётларга мос келавермас эди. Лекин унинг кайфияти борган сари товушлар билан уйғунлаша бошлади, хохол берган сабоқ бекор кетмади. Оналик муҳаббати ва боласини нима ўзига тортаётганини тўғри сеза билиш ҳисси бу сабоқларни тезда ўзлаштиришга ёрдам берди. Энди унинг бармоқлари остидан гумбура-гумбур қўпол «пьеса»лар эмас, балки Украинанинг мунгли ва ёқимли куйлари нолир ва йиғлар, бу куйлар қоронғи хоналарда янграб, она юрагини эритар эди.

Ниҳоят, у очикдан-очик курашга чиқиш учун ўзида етарли журъат топди. Шундай қилиб, сқшэм пайтлари хўжайин уйи билан Иохим яшайдиган отхона ўртасида ғалати бир мусобақа бошланди. Бўғотидан қамишлар осилиб турган қоронғи отхонадан найнинг ёқимли садоси эшитилганда, ой нури тушиб турган дарактлар орасидан йилтираб кўринган уйнинг деразаларидан пианинонинг ёқимли жаранглаган садолари эшитилар эди.

Дастлаб бола ҳам, Иохим ҳам уйдан эшитилаётган «маккор» музыкага эътибор беришмади: улар бу музикани ёмон кўриб қолган эдилар. Иохим най чалишдан тўхтагудек бўлса, бола уни:

— Э! Чалсанг-чи, чал!.. — деб кистар эди.

Бироқ орадан уч кун ўтар-ўтмас, Иохим най чалаётганда тез-тез тўхтайдиган бўлиб қолди. Иохим найини бир четга қўйиб, пианинонинг овозини тобора диққат билан тинглай бошлади, хатто бола ҳам Иохимни: «Чалсанг-чи», деб кисташни унутиб иштиёқ билан қулоқ соладиган бўлиб қолди. Ниҳоят, Иохим ўйчанлик билан:

— Қара, нақадар ёқимли... Жуда аломат нарса экан... — деди.

Кейин Иохим ҳамон ўша паришонхотирлик билан болани

етақлади-да, боғдан ўтиб, меҳмонхонанинг очиқ деразаси томон юрди.

Иохим, «мухтарам пани» ўз дилхушлиги учун чалапти, бизга эътибор бермайди, деб ўйлаган эди. Лекин Анна Михайловна тўхтаган пайтларда ўз рақиби — найнинг «овози» тинганини сезгач, ўзининг ғалаба қозонганини кўриб, ўзида йўқ қўвонган эди.

Шу билан бирга унинг Иохимга бўлган ғазоби ҳам тамомила йўқолди. У ўзини бахтли сезар ва бу бахт учун Иохимдан миннатдор эканлигини яхши биларди: болани қандай қилиб яна ўзига оғдириб олиш йўлини унга ўша Иохим ўргатди. Агар боласи энди ўз онасидан дунё-дунё янги таассуротлар олаётган бўлса, бунинг учун онаси ҳам, боласи ҳам ўша найчи мужикдан, ўз устозларидан миннатдор бўлишлари керак.

IX

Ишлар юришиб кетди. Эртасига бола оҳиста юриб меҳмонхонага кирди: у ерда шаҳардан келган ва унга ёт кўринган баджаҳл ва бақироқ меҳмон келиб қўнган кундан бери сира кирмаган эди. Эндиликда бу меҳмоннинг кечаги куйлари болани ўзига тортган ва унинг пианинога бўлган муносабатини ўзгартган эди. У пианино турган ерга келганда тортинчоқликдан асар ҳам қолмади, пианинодан бир неча қадам нарида тўхтади-да, қулоқ солди. Меҳмонхонада ҳеч ким йўқ эди. Онаси нариги хонада нафасини чиқармай боласининг ҳар бир ҳаракатини, асабий чехрасидаги ҳар бир ифодани қувонч билан кузатиб, диванда кашта тикиб ўтирар эди.

Бола анча наридан қўлини чўзиб, пианинонинг силлиқ қоғини ушлаб кўрди-ю, дарров орқасига тисланди. Бир-икки марта шу ҳаракатни такрорлагач, яқинроқ борди-да, пианинонинг ҳаммаёғини пайпаслаб, диққат билан текшира бошлади, оёқларини ушлаб кўриш учун энгашди, атрофидан айланиб чиқди. Ниҳоят, унинг қўллари пианинонинг силлиқ клавишларига тегди.

Пианино торларидан чиққан сокин овоз ҳавода секин янгради. Бола онасининг ўйлашича, аллақачон сўниб бўлган товуш тўлқинларига анча вақтгача қулоқ солиб тургач, зўр диққат билан бошқа клавишни босди. Сўнгра ҳамма клавишларни бирма-бир босгач, пировардида энг юқори овоз чиқарадиган клавишга етди. У ҳар бир товушга анча вақтгача қулоқ солиб турарди, бу товушлар бирин-кетин жаранглаб эшитилгач, ҳавода тўлқинланиб, оҳиста сўниб кетарди. Кўр боланинг юзида диққат билан бир қаторда ҳузур ифодалари ҳам акс этарди, афтидан, у ҳар бир товушни завқ билан тингларди. Унинг бу айрим товушларга диққат билан қулоқ солиши, унинг артистлик қобилиятига эга эканидан дарак берарди.

Аммо бундан ташқари, кўр бола ҳар бир товушга ҳам яна

қандайдир алоҳида эътибор бергандай бўларди. У ингичка товуш чиқарадиган клавишларни босганда шўх ва жарангли садо янграб эшитилса, унинг чеҳраси очилар ва бу товушларни осмонгача кузатаётгандек, бўйнини чўзиб қулоқ солиб турарди. Аксинча, зўрға эшитиладиган йўғон товуш оҳиста жаранглаб эшитилганда, ерга энгашиб қулоғини тутарди, унинг назарида бу паст ва йўғон товуш ер узра тарқалиб, полнинг устига ёйилиб, уйнинг бурчакларига сингиб кетаётгандек туюларди.

Х

Максим тоға бунақанги музика тажрибаларига анча бепарво қарарди. Шуниси қизиқки, боланинг музикага бўлган ҳаваси ногиронда икки хил туйғу уйғотди. Бир томондан, боланинг музикага бу қадар берилиб кетиши, унинг музикага бўлган қобилиятини, шу билан бирга, унинг келажакда ким бўлиб етишажагини кўрсатар эди. Иккинчи томондан, бу фикрга кекса солдатнинг қалбида ноаниқ ўксиниш қўшилар эди.

«Албатта, музика ҳам яхши нарса, у ҳам халойиққа яхши таъсир қиладиган кучли восита,— деб ўйларди Максим.— Кўр ўз атрофига юзларча олифта ва бойвуччаларни тўплаб, уларга ҳар хил... «вальс» ва «ноктюрн»¹ларни чалиб беради, улар эса рўмолчалари билан кўзёшларини артадилар. (Тўғрисини айтганда, Максимнинг музика соҳасидаги маълумоти «вальс» ва «ноктюрн»лардан нарига ўтмас эди.) Афсуски, менинг ниятим бошқа эди, лекин иложим қанча! Бола кўр, майли, ҳаётда нимага қобил бўлса, шунга эришсин. Ҳар ҳолда, ашулачи бўлса, дуруст бўлармиди, дейман-да. Ашула ҳаммага ҳам таъсир қилади. Ашула образлар яратади, мияда фикр, қалбда жасорат туғдиради».

Бир куни Максим бола кетидан Иохимнинг отхонасига кириб:

— Ҳой, Иохим! Шу ҳуштак чалишингни ҳеч бўлмаса бир нафас тўхтат! Бу кўча болаларига ёки даладаги подачи болага ярашади. Марьянинг ишқида мажнун бўлиб қолган бўлсанг ҳам ҳар ҳолда сен кап-катта одамсан-ку! Уялсанг бўлмайдами! Қиз ташлаб кетди, деб намунча шалвилламансанг! Худди қафасга тушган беданадек, эртадан-кечгача сайраганинг-сайраган-а!— деди.

Иохим, паннинг узундан-узоқ ўғит-насихатини тинглар экан, Максимнинг сабабсиз ғазабланишидан қоронғида кулимсираб турарди. Фақат паннинг болалар ва подачилар ҳақида айтган гаплари Иохимга сал алам қилди.

— Ундай деманг, пан,— деди Иохим.— Подачи бола уёқда турсин, Украинанинг ҳеч қайси подачисида ҳам бунақанги найни тополмайсиз... Уларники най эмас, шунчаки бир ҳуштак, бу бўлса... Мана, бир эшитиб кўринг-а!

У бармоқлари билан найнинг ҳамма тешикларини бекитиб октава икки оралиғидаги тонни олди-да, баралла чиққан товуш-

¹ Н о к т ю р н — кичик лирик музика асарининг бир тури.

лардан ниҳоятда шодланди. Максимнинг аччиғи чиқиб, тупурди.

— Туф-ей, падарингга қусур! Бутун ақлдан ажралипти бу йигит! Найингни бошимга ураманми? Найинг ҳам, хотинлар ҳам, сенинг Марьянг ҳам, ҳаммаси бир гўр. Ундан кўра, агар билсанг, қадимги яхши ашулалардан айтиб берсанг-чи!

Максим Яценко малорослардан бўлиб, мужиклар ва қароллар билан яхши муомалада бўларди. У кўп бақирар ва сўқар эди-ю, лекин озор бермас эди, шунинг учун ҳам одамлар уни ҳурмат қилар ва у билан бемалол сўзлашаверардилар.

— Нима бўпти? — деб жавоб берди Иохим, паннинг таклифига жавобан. — Бир вақтлар ашула айтишда бошқалардан қолишмасдим. Балки бизнинг мужикча ашуламиз ҳам сизга ёқмас? — деб суҳбатдошига киноя қилди.

— Бемаъни валдирашингни қўй, — деди Максим. — Агар одам ашулани яхши айта билса, найни яхши ашула билан тенглаштириб бўлмайди! Қани, Петрусь, Иохимнинг ашуласини эшитайлик-чи! Лекин бу ашулани тушунармикансан?

— Бу «малайлар»нинг ашуласими? — деб сўради бола. — Мен «малайлар» гапини тушунаман.

Максим хўрсинди. У романтик эди, бир замонлар янги, эркин ҳаётни хаёл қилиб юрар эди.

— Вой болаи нодон-эй! Бу «малайлар»нинг ашуласи эмас... Бу қудратли, эркесвар халқ қўшиғи. Онангнинг боболари бу қўшиқларни Днепр даштларида, Дунай ва Қора денгиз бўйларида куйлаганлар... Сен буни бир кун катта бўлганинда тушуниб оларсан, — деди у ўйчанлик билан. — Лекин мен бошқа нарсдан кўрқаман.

Ҳақиқатан ҳам Максим, боланинг бошқа нарсани тушунмаслигидан кўрқар эди. У, қўшиқда куйланган халқ ҳаётининг ёрқин манзаралари кишига таъсир қилиши учун, албатта, буларни кўрувчи кўз бўлиши шарт, деб ўйларди. Максим боланинг қоронғи босган мияси халқ поэзиясининг тасвирий тилини ўзлаштиролмайди, деб кўрқар эди. У Украинада ўтган қадимги машҳур қўбузчи ва бандуристларнинг кўпчилиги кўрлар эканини унутган эди. Шўрпешона ва ногиронлик, садақа ҳамда хайр-аҳсон сўраб тиланчилик қилишга, кўча-кўйларда лира ёки бандура¹ чалиб юришга мажбур қилгани ҳам рост. Бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам тиланчи ва дағал овозда хориш қилувчилар эмас, уларнинг ҳаммаси ҳам қариб кўздан қолган ожиз кишилар эмас эдилар. Сўқирлик — ёруғ дунёни қора парда билан тўсиб турарди, бу парда, албатта, мияни қоплаб, унинг ишини оғирлаштиради, лекин ҳар ҳолда, ирсий таассуротлар ва бошқа йўллар билан олинадиган таассуротлар туфайли, мия гарчи зулматда бўлса ҳам, ғамгин, қайғули ва қоронғи, аммо ўзига хос поэзияга эга бўлган дунёни вужудга келтиради.

¹ Лира, бандура — Украина чолғу асбоблари.

XI

Максим билан бола пичан устига ўтиришди. Иохим эса сўрига чиқиб ёнбошлади (бу ҳолат унинг артистлик кайфиятига кўпроқ мувофиқ келарди), бир оз ўйлагач, ашула айта бошлади. Тасодифанми ёки инстинктининг сезгирлигиданми, ҳар ҳолда танлаган қўшиғи айни муддао эди. Қўшиқ тарихий манзараларни тасвирларди:

Ой, там на горі, тай женці жнуть.

Бу ажойиб халқ қўшиғини моҳир ашулачи оғзидан эшитган одамлар хотирасида тарихий ёдгорликларнинг баланд овоз билан чўзиб айтиладиган ғамгин, қадимий куйи яхши сақланган бўлса керак. Бу қўшиқ қонли жанглар ва қаҳрамонликларни тасвирламайди. Бу қўшиқ казак йигитининг гўзал ёри билан хайрлашувини ҳам, жасоратли ҳужумни ҳам, қайиқларда мовий денгиз ва Дунайни кезишни ҳам тараннум этмайди. Лип этиб ўтиб кетган ширин хаёл, тарихий ўтмиш тўғрисида хотирадан бир парча сифатида украиналик кишининг қўққисдан эсига тушиб кетган бу қўшиқ фақат бир манзара эди. Аллақачонлари йўқ бўлиб кетган кадрдон ўтмишни эслатувчи бу туман каби хира ва ёқимли манзара ҳозирги роҳатсиз ва ҳузур-ҳаловатсиз кунларда бирдан кўз олдига келди. Кадрдон ўтмиш ғойиб бўлиб кетган бўлса ҳам, лекин ҳали батамом йўқолмаган! Казакларнинг жасади кўмилган баланд тепа қабрлар ана шу ўтмишнинг шоҳидлари бўлади. У ерда ярим кечада оловлар ёнади, инграган овозлар эшитилади. Халқ достони ва замон ўтиши билан йўқолиб кетаётган халқ қўшиғи ҳам ана шуни куйлайди.

Ой, там на горі, тай женці жнуть.

А под-під горою, по-під зеленою

Козаки ідуть!..

Козаки ідуть!..

(Қирларда ўроқчилар ғалла ўрмоқда. Ям-яшил қирлар этагида казаклар келмоқда.)

Максим Яценко ғамгин қўшиқни зўр қизиқиш билан тинглади. Қўшиқнинг мазмунига жуда мос тушган бу ёқимли оҳанг гўё уфқда ботиб бораётган қуёшнинг заррин нурлари остида ялтираб кўринган ана шу манзарани унинг кўз олдига гавдалантирди. Тинч далаларда ва кўм-кўк қирларда, экинзорларда ўроқчилар қадрларини букиб ғалла ўрмоқдалар. Пастда отрядлар бирин-кетин ўтиб бормоқда, водийнинг кечки сояларида аста-секин кўздан ғойиб бўлиб бормоқда.

По переду Дорошенко

Веде свое військо, військо запорожське

Хорошенко².

¹ Вой, ана қирда ўроқчилар ғалла ўрмоқда.

² Олдинда Дорошенко ўз лашкарини, Запорожье аскарларини бошлаб бормоқда.

Ўтмиш ҳақида қўшиқнинг чўзиқ садолари тўлқинланади ва зулмат ичидан янғидан-янғи одамларни чақиритиш учун жаранглайди ва охири оҳиста сўнади.

ХII

Бола қўшиқни жуда ғамгин ва хомушлик билан тинглади. Ашулачи, тепаликда ғалла ўраётган ўроқчилар ҳақида куйлаганда, Петрусь дарҳол ўзига таниш бўлган тепаликни тасаввур қиларди. У тепаликни пастда, тошга урилиб оқаётган тўлқинларнинг узоқдан шовуллаган товушларидан таниди. У ўроқчилик нима эканини ҳам билади, ўроқларнинг жаранглаши, ўрилган ғаллаларнинг шилдираб ерга ётиши қулоғига эшитилиб туради. Ашулачи тепалик тагида нималар бўлаётганини куйлаганда, кўр боланинг хаёли дарров тепаликдан пастга, водийга кўчарди...

Ўроқларнинг жаранглаши тинди, лекин бола ўроқчиларнинг тепаликда қолганликларини билади, уларнинг овозлари эшитилмаслигига тушунади, чунки тикка қоя тагида туриб, шовуллаган овозни эшитган қарағай дарахтлари каби, бу тепалик ҳам жуда баланд. Пастдан, дарё бўйидан отларнинг дупури эшитилади. Отлар жуда кўп, уларнинг овози қоронғида, тепалик тагидан гуриллаб эшитилмоқда. «Келаётган казаклар» ана шулар.

У казакнинг ҳам ким эканлигини билади. Аҳён-аҳёнда қўрғонга кириб юрадиган қари Хведько чолни ҳам «кекса казак» деб атади. У кўпинча Петрусни тиззасига ўтқазарди-да, қалтироқ қўллари билан сочларини силаб, эркалатарди. Бола ҳам одати бўйича, чолнинг юзларини пайпаслаб силаб кўрганда, ўзининг нозик ва сезгир бармоқлари билан унинг юзини чуқур ажин босганини, осилиб тушган узун мўйловларини, чўккан юзларини, юзидан оқиб тушаётган қарилк кўзёшларини сезарди. Чўзиб айтилаётган қўшиқни эшитганда, у пастда, тепалик тагида худди мана шу Хведькога ўхшаган «казаклар»ни тасаввур қилар эди. Боланинг назарида, улар Хведько каби қари, букчайган, соқоллари пахмоқ, юзлари буришган отлиқ казаклар эди. Ана, улар қоронғида аста-секин келишяпти ва нима учундир Хведькога ўхшаб йиғлашяпти, бунинг сабаби эҳтимол, Иохим айтган қўшиқнинг — ёш хотинини ташлаб жанговар сафарга кетаётган «беғам казаклар» ҳақидаги қўшиқнинг узоқ ва ғамгин садолари ҳамон тепалик устида ҳамда бутун водийда жаранглаб турганидадир.

Бола кўр бўлса ҳам, лекин унинг ўткир сезгилари қўшиқнинг поэтик образларини яхши тасаввур эта олишини Максим бир қарашдаёқ пайқаб олар эди.

УЧИНЧИ БОБ

I

Максим ўрнатган тартибга кўра, бола иложи бўлган жойда ўз ҳолига қўйиб берилди, бу эса энг яхши натижалар берди. Бола уйда ўзини жуда эркин сезар, ҳамма ерда ўзи бемалол

юрар, хонасини ўзи йиғиштирар, ўйинчоқлари ва бошқа нарсаларни тартиб билан сақлар эди. Бундан ташқари, Максим боланинг ҳолига яраша жисмоний тарбия билан ҳам шуғуллантирди: боланинг ўзига хос гимнастикаси бор эди, олти ёшга қадам қўйганда Максим унга битта хушбичим, ювош тойчоқ олиб берди. Онаси, дастлаб, кўр боланинг от миниб юра олишига кўзи етмасди ва акасининг бу ишини тентакликдан бошқа нарса эмас, деб ҳисоблади. Лекин инвалид ўзининг бутун нуфузини сафарбар қилди, натижада орадан икки-уч ой ўтгач, Петрусь Иохим билан бирга бемалол от чоптириб юрадиган бўлди, фақат муюлишларга келгандагина Иохим уни огоҳлантириб қўярди.

Шундай қилиб, унинг кўрлиги жисмоний жиҳатдан тўғри тарбиялашга халал бермади, бундан ташқари, кўрликни боланинг руҳий табиатига таъсири анчагина сусайтирилди. У ёшига нисбатан новча ва қотма, келишган, бир оз нурсиз чехрасининг бичими нозик ва маънодор эди. Қоп-қора сочлари чехрасини янада оқартириб кўрсатар, катта, қора ва камҳаракат кўзлари одам диққатини тортувчи бир ифода берар эди. Қоши тепасида пайдо бўлган ингичка ажин бўйнини бир оз олдинга чўзиш одати, аҳён-аҳёнда чиройли чехрасида пайдо бўладиган ғамгинлик ифодаси — кўрлигини кўрсатувчи аломатлар шугина эди. У таниш ерда сира янглишмай, дадил юрарди, шундай бўлса-да, ундаги табиий ғайратнинг бўғилиб турганлиги ва вақти-вақти билан чехрасида асабийланиш аломатлари пайдо бўлгани сезилиб турарди.

II

Эшитиш орқали ташқи дунёдан таассурот олиш кўр бола учун энди бирдан-бир восита бўлиб қолди. Товуш унинг учун бирдан-бир фикр манбаи, бутун ақлий фаолиятнинг дастағи бўлиб қолди. У қўшиқларнинг маҳлиё қилувчи ёқимли оҳангларини тингларкан, дарров ёдлаб олар, уларнинг мазмунлари билан танишар, уни ўзича ғамгин, хурсанд ёки ўйчан оҳангларга кўмар эди. У атрофидаги табиат товушларига янада синчиклаб қулоқ солар ва улардан олган ғира-шира таассуротларини ўзига таниш бўлиб қолган товушларга қўшар, баъзан бу товушларни умумлаштириб, шундай куйга солардики, бундай қулоққа ўрнашиб қолган куй қаерда тамомланиб, шахсий ижодиёти қаерда бошланишини ажратиш олиш қийин эди. Иккаласи бир-бирига шундай чамбарчас боғланиб кетар эдики, унинг ўзи ҳам қўшиқларда бу икки нарсани ажратиш ололмас эди. Онаси пианинода ўргатган нарсаларининг ҳаммасини дарҳол ўрганиб оларди, лекин Иохимнинг найини ҳам яхши кўрарди. Пианино товушга бой, овози тўлиқ ва жаранглаб чиқарди, аммо у уйда турарди, найни эса далага ҳам олиб кетиш мумкин. Найнинг ёқимли садолари даланинг эркин нафасига шу қадар қўшилиб кетардики, баъзан бу садо-

ларни узоқлардан шамол учириб келтираётиптими ёки унинг ўзи найда чаляптими, билмай қоларди.

Музыкага бундай қаттиқ берилиб кетиши унинг фикрини ўстиришда асосий восита бўлиб қолди, музыка унинг ҳаётини тўлдирад ва янгилаб турарди. Максим болани ўз она юртининг тарихи билан таништириш учун музикадан фойдалана бошлади ва бу тарих кўр боланинг хаёлида товушлар орқали гавдаланиб кўринди. Бола қўшиқлар тингларкан, уларнинг қаҳрамонлари билан, бу қаҳрамонларнинг тақдири, ўз ватанининг тақдири билан танишишга қизиқар эди. Адабиётга бўлган ҳаваси ҳам ана шундан бошланди. Бола тўққиз ёшга қадам қўйганда, Максим унга дарс бера бошлади. Максимнинг яхши дарс бериши болага ёқиб қолди (бунинг учун Максим кўрларни ўқитиш усулларини обдан ўрганиб чиққан эди). Бу дарслар боланинг аҳвол-руҳиясига янги аломатлар киритди, гира-шира сезиладиган музикавий ҳиссиётлар равшан ва аниқроқ сезила бошлади.

Шундай қилиб, боланинг бекорчи вақти қолмади, ташқи таассуротлар камлик қилади, деб бўлмас эди. У соғлом болалар сингари тўлиқ ҳаёт кечирар эди. У ўзининг кўрлигини сезмаётгандай ҳам бўларди.

Шунга қарамай, унинг табиатида болаларга хос бўлмаган аллақандай ғамгинлик аломатлари сезилиб турарди.

Максим бунинг сабаби болалар билан бирга бўлмаслигидан деб ўйлар, бу етишмовчиликни тўлдиришга ҳаракат қиларди.

Кўрғонга чақириб келтирилган қишлоқ болалари тортинар, эркин ўйнаша олмас эди. Нотаниш ва бегона шароитга тушиб қолишларидан ташқари, «панич»нинг кўрлиги уларни хижолат қилар эди. Улар, Петрусга қўрқиб-писиб қарашар, бир ерга ғуж бўлиб олиб жим туришар ёки бир-бировлари билан пичирлашиб сўзлашардилар. Болаларни далада ёки боғда ёлғиз қолдиришганда эса, улар ўзларини эркин ҳис этар, ҳар хил ўйинлар ўйнашиб шўхлик қилишарди, лекин кўр бола ҳамма вақт бир чеккада қолиб кетар, ўртоқларининг тўполонларини маънос бир ҳолда тинглаб ўтирарди.

Баъзан Иохим болаларни атрофига тўплаб, уларга ҳар хил эртақлар айтиб берарди. Ҳар хил тентакнамо шайтонларни, айёр алвастиларни ва жинларни яхши биладиган қишлоқ болалари ҳам ўз билган-эшитганларини сўзлаб, Иохимга қўшимча қилишарди, умуман бу суҳбатлар қизгин ўтарди. Кўр буларни зўр иштиёқ билан қизиқиб тингларди, лекин камдан-кам куларди. Афтидан, унга жонли тилдаги юмор унчалик тушунарли бўлмаса керак, чунки Петрус эртақчининг кўзлари кулиб туришини, юзидаги ажинларнинг ҳаракатга келишини, мўйловларининг қимирлаб туришини кўрмас эди.

III

Тасвир этилаётган вақтдан сал илгари қўшни имениеда янги «поссессор»¹ пайдо бўлди. Ҳатто энг ювош пан Попельский билан ҳам тез-тез уришиб турадиган илгариги қўшни ўрнига, энди кекса Яскульский хотини билан кўчиб келган эди. Икковининг ёшини бирга қўшганда юзга етса ҳам, улар яқиндагина турмуш қурган эдилар, чунки пан Якуб ижарага имение олиш учун анча вақтгача пул жамғара олмади, шу сабабдан бировларникида хўжалик мудирини бўлиб ишлаб юрди. Пани Агнешка эса бахтиёр дақиқалар келишини кутиб, графиня Потоцкаянинг уйида фохрий «ходима» бўлиб ишлади. Бахтиёр дақиқа келиб, куёв билан келин қўл ушлашиб костёлга² борган вақтда куёвнинг сочлари ва мўйлови мош-гуруч бўлиб қолган, келиннинг уялганидан лоладек қип-қизарган юзи атрофидаги сочлари ҳам оқара бошлаган эди.

Бироқ бу ҳол уларнинг бахтиёр яшашларига халал бермади, қариликда келган бу муҳаббатнинг самараси ўлароқ бир қизча туғилди, бу қизча кўр бола билан деярли тенгдош эди. Қариган чоғларида уй-жойли бўлиб, бировники бўлса ҳам ҳар ҳолда ўзларини тўла ҳуқуқли хўжайин ҳис қилган чолу кампир неча йиллар «бировларникида» тортган азоб-уқубатлари эвазига эндиликда ўзларини ардоқлаб, тинч ва осойишта ҳаёт кечира бошладилар. Илгари ижарага олган имениелари анча қимматга тушган эди, шунинг учун арзонроқ имение топишга тўғри келди. Лекин бу ерда ҳам улар ўзларича ҳаёт кечири бошладилар, Яскульская уйнинг бир бурчагига бахмалга ўралган иконалар қўйди. Тол новдалари ва қаттиқ бўрон турганда ёқиладиган ёки ўлаётган касалнинг қўлига тутқазиб қўйиладиган шамлар, аллақандай гиёҳ ва илдизлар солинган халталар ҳам шу бурчада турарди. Пани Яскульская эрини ва қишлоқ халқини ана шулар билан даволар эди. Бу гиёҳларнинг аллақандай ёқимли ҳиди бутун уйни тутиб кетганди. Бу ҳидлар ҳар бир одамда шу озода уй ҳақида, унинг тинч ва осойишталиги ҳақида, у уйда бизнинг замонамиз учун ғайритабиий тинч ҳаёт кечираётган чол-кампир тўғрисида яхши хотиралар қолдирарди.

Чол-кампир тарбиясида биринчи кўришдаёқ ўзининг жиддийлиги билан ҳаммани ҳайратда қолдирадиган узун, сариқ сочли, кўк кўз яккаю ягона қизча ўсмоқда эди. Ота-онанинг қариликда келган сокин муҳаббати қизнинг сермулоҳазалигида, вазмин ҳаракатларида, ўйчанлигида ва кўк кўзларининг теранлигида акс этгандек кўринарди. У ҳеч қачон бегоналардан ётсирамас, болалар билан танишишдан қочмасди, улар билан

¹ Жануби-ғарбий ўлкада имениени ижарага қўйиш кенг тарқалган бўлиб, ижарачи (махаллий тилда: «поссессор») имениени бошқариб туради. У имение эгасига маълум микдорда ҳақ тўлагандан кейин, оз ёки кўп даромад олиш унинг шахсий ҳаракатига боғлиқ бўлади. (Автор изоҳи.)

² Черков.

баравар ўйнаб кетаверарди. Лекин қиз буларни шу қадар камтарлик ва самимият билан қилар эдики, гўёки буларни шахсан ўзи учун эмас, балки ана шу ўртоқлари учун қилаётгандек кўринарди. Ҳақиқатан ҳам, у ёлғиз юрганда ҳам зерикмас, ўзи ўйнаб, гул териб, қўғирчоғи билан суҳбатлашиб юрар эди ва буларнинг ҳаммасини шу қадар жиддийлик ва салмоқ билан қилар эдики, олдингизда гўдак қизча эмас, балки кичкинагина аёл тургандек туюларди.

IV

Кунлардан бир куни Петрик дарё бўйидаги тепаликда ёлғиз ўтирарди. Қуёш ботиб борар, атроф жимжит эди, фақат қишлоққа қайтиб келаётган поданинг маъраши узоқдан эшитилиб турарди. Бола най чалишдан эндигина тўхтаб, майса устида ётар ва ёз оқшомида лаззатланиб мудрарди. У мудрай бошлаган эдиямки, кимнингдир энгил қадам товуши унинг уйқусини қочириб юборди. У ранжигансимон тирсагига тиралиб қаддини кўтарди-да, кулоқ солди. Оёқ товуши тепаликнинг ёнбағрига келганда тўхтади. Бу қадам ташлаш унга нотаниш эди.

Шу пайт тўсатдан бир ёш қизчанинг:

— Ҳой бола! Бу ерда ҳозир ким най чалди, билмайсанми? — деган товушини эшитди.

Кўр бола ёлғиз ўтирганида олдига биров келишини ёқтирмас эди. Шунинг учун ҳам у саволга истар-истамас:

— Мен эдим... — деб жавоб берди.

Унинг жавобини эшитган қизча ҳайратланиб: «Вой!» деб юборди-да, шу ондаёқ соддадиллик билан:

— Жуда яхши чаларкансан! — деди.

Кўр бир нафас индамай турганидан кейин:

— Нега кетмаяпсиз? — деб сўради, кутилмаган ҳамсуҳбат қизчанинг ҳамон жойида турганини пайқаб.

— Нимага мени ҳайдайсан? — деб сўради қизча, соф ва самимий ажабланган оҳангда.

Бу болаларга хос сокин товуш кўрнинг кулоқларига ёқимли эшитилса ҳам, у аввалги оҳангда:

— Мен олдимга биров келишини ёқтирмайман... — деди.

Қизча кулиб юборди.

— Буни қара-я!.. Ҳамма ер сеникими, одамларнинг юришини тақиқлашга ҳаққинг борми?

— Ойим, менинг олдимга ҳеч ким келмасин деб буюрган.

— Ойинг-а? — деб ўйчанлик билан сўради қизча. — Менинг ойим дарё бўйида юришимга рухсат берган...

Болани ҳамма эркалатиб юзргани учун, бошқаларнинг бу хилда қаршилик кўрсатишини ёмон кўрар эди. Унинг чеҳрасида ғазаб аломатлари пайдо бўлиб, асабийл шди, қаддини кўтариб, ранжиган овоз билан:

— Кетинг, кетинг, кетинг!.. — деди.

Агар шу маҳал қўрғондан болани чойга чақираётган Иохимнинг овози эшитилмаганда, бу воқеа нима билан тамом бўлиши номаълум эди. Петрик тепаликдан гизиллаб тушиб кетди. Орқасидан қизчанинг аччиғи келиб:

— Вой, ёмон бола экансан!— дегани эшитилди.

V

Эртаси куни бола яна ўша жойда ўтирганида, кечаги воқеани эслади. Энди у воқеа унинг аччиғини келтирмас эди. Аксинча, у кечаги мулойим ва юмшоқ товушли қизчанинг яна келишини истарди. У бундай мулойим товушни сира эшитмаган эди. Унга таниш бўлган болалар қаттиқ бақирришар, шовқин солишар, кулишар, уришар ва йиғлашар эди, лекин уларнинг биронтаси ҳам бунчалик ёқимли сўзлаёлмас эди. У нотаниш қизчани хафа қилганига ачинар, энди сира ҳам келмас деб ўйларди.

Ҳақиқатан ҳам қизча уч кунгача келмай юрди. Бироқ тўртинчи куни Петрусь пастда, сой бўйида унинг оёқ товушини эшитиб қолди. Қиз секин келарди. Қирғоқдаги шағаллар қизчанинг оёқлари остида оҳиста ғижирлар, ўзи эса эшитилар-эшитилмас полякча ашула айтиб келарди.

— Менга қаранг! Келаётган яна сизмисиз?— деб сўради бола, қизча яқин келганда.

Қизча индамади. Шағаллар илгаригидек, унинг оёқлари остида ғижирларди. Унинг ашула айтган вақтдаги ясама бепарво товуши, болага ўша кунги хафагарчиликни ҳали унутмаганидан дарак берарди.

Шундай бўлса ҳам, қизча бир неча қадам юргандан кейин тўхтади. Икки-уч дақиқа жимлик ҳукм сурди. Қизча бу вақтда қўлидаги ёввойи гулларни саралаб турарди, бола эса унинг жавобини кутарди. Бу тўхташдан ва ундан кейинги жимликдан бола қизчанинг жўрттага менсимасдан турганини пайқади.

— Мен эканимни кўрмайсизми?— деди қизча кибр билан, гулларини яхшилаб дасталагач.

Бу оддий савол кўрнинг кўнглига қаттиқ ботди. У жавоб қайтармади, фақат ерга тиралиб турган қўллари бирдан қалтираб кетиб, ўтларни ғижимлай бошлади. Аммо суҳбат бошланган эди, қизча турган жойида, ҳамон гулдастаси билан овора бўларкан:

— Сенга найни бунчалик яхши чалишни ким ўргатди?— деб сўради.

— Иохим ўргатди,— деб жавоб берди Петрусь.

— Жуда яхши! Нима учун бунақа сержаҳлсан-а?

— Мен... сиздан хафа бўлаётганим йўқ!— деди бола секингина.

— Ундай бўлса, мен ҳам хафа эмасман... Кел, бирга ўйнаймиз.

— Мен сиз билан ўйнай олмайман,— деди бола бошини қуйи солиб.

— Уйнай олмайсан? Нима учун?

— Шундай...

— Нима учун, ахир?

— Шундай-да,— деди бола секин ва бошини янада қуйи солди.

У ўзининг кўрлиги ҳақида ҳали ҳеч ким билан сўзлашмаган эди, ҳадеб: «Бирга ўйнайлик», деб илтимос қилувчи софдил қизчанинг мулойим сўроқлари унинг кўнглига янада қаттиқроқ ботарди.

Қизча тепага чиқди.

— Жуда ғалати бола экансан,— деди меҳрибонлик билан боланинг ёнидаги майсага ўтириб.— Ҳали мен билан таниш бўлмаганинг учун шунақадирсан. Мени яхши таниб олсанг, кейин кўрқмайдиган бўласан. Мен ҳеч кимдан кўрқмайман.

Қизча бу сўзларни бепарволик билан айтар эди, шу онда Петрусь қизчанинг гулдасталарни этагига солганини эшитди.

— Гулларни қаердан тердингиз?— деб сўради у.

— Ҳув, анави ердан,— келган томонини боши билан ишора қилиб кўрсатди қизча.

— Утлоқданми?

— Йўқ, анави ердан.

— Демак, ўрмонзордан терибсиз-да? Булар қанақа гул?

— Ҳали гулларнинг қанақалигини ҳам билмайсанми?.. Вой, жуда ғалати экансан-ку... Ростдан ҳам сен жуда ғалати бола экансан...

Бола битта гулни қўлига олиб, барглари ва косачасини бармоқлари билан тез, лекин енгилгина пайпаслаб кўрди.

— Бу айиқтовон, мана буниси гунафша,— деди у.

Сўнгра бола ўз ҳамсуҳбати билан ҳам шу йўсинда таниш-моқчи бўлди: чап қўли билан қизчанинг елкасидан ушлади-да, ўнг қўли билан сочларини сийпалай бошлади, сўнгра кўз-қовоқларини сийпалади ва бармоқлари билан юзини силаб кўрди, баъзан қўлини тўхтатиб, қизнинг юзидаги нотаниш жойларни диққат билан ушлаб кўра бошлади.

Буларнинг ҳаммаси шундай кутилмаган ва шундай тез қилиндики, ҳайрон қолган қизча нима дейишини билолмай қолди; фақат у кўзларини катта очиб, ваҳима билан болага тикилиб турарди. У янги танишининг юзида қандайдир, одатдан ташқари бир нарса борлигини фақат энди сезган эди. Қонсиз ва нозик чеҳрасидаги диққат аломати ҳаракатсиз кўзларининг бақрайиб туришига сира ҳам дахлсиздек эди. Боланинг кўзи қаёққадир, бошқа бир томонга қарар, унинг қараши қилаётган ишига сира боғланмас, ботаётган қуёшнинг нури кўзига тушиб, ғалати бўлиб ялтирарди. Буларнинг ҳаммаси қизчага бир дақиқалик зўр даҳшатдек кўринди.

Қизча елкасидан боланинг қўлини олиб ташлаб, ирғиб ўрнидан турди-да, йиғлаб юборди.

У йиғи аралаш ғазаб билан:

— Нимага мени қўрқитасан, ярамас бола? Мен сенга нима ёмонлик қилдим?.. Нима учун?.. — деди.

Бола бошини қуйи солиб, нима дейишини билмай ўтирарди, юрагини ғалати оғир туйғу — хафалик билан хўрланиш туйғуси эзарди. У ўзининг заифлиги, жисмоний камчилиги фақат ачиндиришгина эмас, балки одамни дахшатга солишга ҳам сабаб бўлиши мумкинлигини биринчи марта англади. Албатта, у ўзини азобловчи оғир туйғунинг нималигини аниқ англай олмасди, ammo тасавури аниқ ва равшан бўлмагани учун ҳам азоби камаймас эди.

Аччиқ хўрлик ва алам боланинг томоғига келиб тўхтаб қолди, у кўкат устига ўзини ташлади-да, йиғлаб юборди. Унинг йиғиси борган сари кучаяр, ғурур ҳисси уни йиғидан тийишга ундаган сари, баттар хўнграб йиғлар ва кичкина танаси қалтирар эди.

Тепаликдан тушиб келган қизча бу йиғини эшитиб ҳайрон бўлди-да, орқасига қайрилиб қаради. Янги танишининг мук тушиб аччиқ-аччиқ йиғлаётганини кўриб, раҳми келди ва секин тепаликка чиқиб, боланинг олдига келди.

— Ҳой бола,— деди секингина қизча.— Нега йиғлаяпсан? Сен мени бориб чақади, деб ўйлаяпсанми? Қўй, йиғлама, ҳеч кимга айтмайман.

Меҳрибонлик билан айтилган бу мулоим сўзлар болага яна қаттиқ таъсир қилди, у баттар йиғлаб юборди. Қизча унинг ёнига чўққайди, шу тарзда ярим минутча ўтиргандан сўнг, секингина боланинг сочларини силай бошлади. Она жазолаган боласини юпатгандек, қизча ҳам боланинг бошини ердан кўтарди-да, дастрўмолчаси билан унинг кўзёшларини арта бошлади.

— Қўй, йиғлама, бўлди!— деди катталарга хос товуш билан.— Мен ҳеч аччиғланмайман. Мени қўрқитганинг учун афсусланаётганингни сезиб турибман...

— Мен сени қўрқитмоқчи эмас эдим,— деди бола чуқур хўрсиниб, ўзини босиб олиш мақсадида.

— Майли, майли! Мен аччиғланмайман!.. Энди сен ҳеч шундай қилмайсан-а? — деди қизча ва уни ўрнидан турғизиб, ўзининг ёнига ўтқизмоқчи бўлди.

Бола қизчага бўйсунди. Энди у яна боягидек, кун ботаётган томонга қараб ўтирарди: қизча боланинг қизғиш қуёш нури акс этган юзига қараркан, унга яна ғалати бўлиб кўринди. Боланинг кўзёшлари тийилмаган, кўзлари эса ҳамон илгаригидек ҳаракатсиз эди. Чеҳраси асабийлашиб тортишар, шу билан бирга унда болаларга хос бўлмаган оғир, чуқур қайғу акс этарди.

— Ҳар ҳолда, сен жуда ғалати бола экансан,— деди қизча хаёлга чўмиб.

— Мен ғалати эмасман,— деб жавоб берди бола ўксиниб.— Йўқ, мен ғалати эмасман... Мен... кўрман!

— Кўрман, дейсанми? — деб қичқириб юборди титроқ товуш билан қизча, боланинг секингина айтган бу аянч сўзи қизчанинг

нозик ёш қалбига ханжардай санчилди. — Кў-ўрман дейсанми? — деб такрорлади у, яна баттар титроқ товуш билан, ачиниш ҳисларидан қутулиш учун чора излагандек, бирдан боланинг бўйнидан қучоқлади-да, юзига юзини қўйди.

Тўсатдан очилган бу аянчли сирдан воқиф бўлиб қолган дилбар қиз ўзининг юксак вазминлигида туролмай, бирдан қайғуга чўмган ва ҳимоясиз қолган гўдакка айланди-да, ўкраб йиғлаб юборди.

VI

Бир неча минут жимликда ўтди.

Қизча йиғидан тўхтади, лекин хўрсиниб, ўпкасини тутолмас эди. Темирдай қизиган осмонда гир айланиб, уфқнинг қора чизиғи орқасига яширинаётган қуёшга жиққа ёшга тўлган кўзлари билан термулар эди. Оловли шарнинг олтинсимон чизиғи яна бир марта ялт этиб кўринди-ю, бир оздан сўнг икки-уч учқун сачратган эди, бирдан узоқдаги қоронғи ўрмонни кўкимтир ранга бўяди.

Дарёдан шабада эсди, сокин оқшомнинг кириб келиши боланинг юзида акс этди, у қизчанинг раҳмдиллигига ҳайрон қолиб, бошини эгиб ўтирарди.

Қизча ўзининг кўнгилчанлигини англамоқчи бўлиб:

— Сенга раҳмим келади,— деди ҳамон пиқиллаб йиғлаб.

Сўнгра, ўзини бир оз тутиб олгач, гапни иккови ҳам бепарво қарайдиган бошқа нарсага бурмоқчи бўлди.

— Қуёш ҳам ботди,— деди у хаёл суриб.

Бола маънос оҳангда:

— Мен унинг қанақалигини билмайман, фақат уни сезаман холос...— деди.

— Қуёшни билмайсанми?

— Ҳа, билмайман.

— Ойингни-чи... уни ҳам билмайсанми?

— Ойимни биламан. Узоқдан келаётгандаёқ юришидан дарров пайқаб олавераман.

Суҳбат осойишта давом этди.

— Биласанми,— деди кўр бир оз жонланиб.— Мен қуёшни сезаман, унинг қачон ботганини ҳам биламан.

— Қандай қилиб биласан?

— Шундай... нима десам экан... Қандай қилиб билишимни ўзим ҳам тушунолмайман...

— Ҳа-а!— деди қизча, худди жавобга қаноатлангандай. Шундан кейин иккиси ҳам жим қолишди.

— Мен ўқишни биламан, яқинда ёзишни ҳам ўрганиб олам,— деб сўз бошлади Петрусь.

Қизча:

— Қандай қилиб...— деб сўз бошлаган эди, лекин хижолат

бўлиб, бу қалтис саволни давом эттирмади. Аммо бола дарров тушунди.

— Мен ўз китобимни ўқийман,— деб тушунтирди бола,— бармоқ билан.

— Бармоқ билан? Мен бўлсам сира бармоқ билан ўқишни ўргана олмас эдим... Ҳатто кўзим билан ҳам аранг ўқийман. Дадам, хотин-қизлар илм-фанни яхши тушунишмайди, дейди.

— Мен ҳатто французча ўқишни ҳам биламан!

— Французчани ҳам дейсанми?.. Бармоқ билан-а... Қандай ақлли бола экансан!— деб завқланди қизча чин кўнгилдан.— Бироқ шамоллаб қолмасанг деб қўрқаман. Ана, дарёдан туман кўтариляпти...

— Узинг-чи?

— Мен қўрқмайман, менга ҳеч нарса қилмайди.

— Бўлмаса, мен ҳам қўрқмайман. Эркаклар хотин-қизлардан кўра тезроқ шамоллаши мумкинми? Максим тоғам: «Эркак киши ҳеч нарсадан — совуқдан ҳам, очликдан ҳам, момақалдиروқдан ҳам, булутдан ҳам қўрқмаслиги керак», дейди.

— Максим тоға дейсанми?.. Қўлтиқтаёқ билан юрадиган кишими?.. Мен уни кўрганман. У жуда қўрқинчли одам!

— Иўқ, у ҳеч қўрқинчли эмас. Жуда меҳрибон одам.

— Иўқ, қўрқинчли!— деди қизча қатъий ишонч билан.— Сен билмайсан, чунки сен уни кўрмагансан.

— У мени ҳамма нарсага ўргатади-ю, нега билмай!

— Урадимми?

— Ҳеч қачон урмайди, менга қаттиқ ҳам гапирмайди... Ҳеч қачон қаттиқ гапирмайди...

— Буниси яхши. Кўр болани уриб бўладими? Бу гуноҳ бўлади-ку.

— Ҳа, у ҳеч кимни урмайди,— деди Петрусь паришон ҳолда, чунки унинг сезгир қулоқлари яқинлашиб келаётган Иохимнинг оёқ товушини эшитган эди.

Ҳақиқатан ҳам сал вақтдан кейин қўрғонни қирғоқдан ажратиб турган тепалик устида Иохимнинг барваста қомати кўринди. Унинг:

— Па-ни-чу-у-у!— деб қичқирган товуши ҳаммаёққа тарқалиб, оқшом сукунатида жаранглаб эшитилди.

— Сени чақириняпти,— деди қизча ўриндан тураётиб.

— Эшитдим. Лекин сира кетгим келмаяпти.

— Майли, бора қол! Мен эртага сенинг олдинга келаман. Ҳозир сени ҳам кутишяпти, мени ҳам.

Қизча ўз ваъдасида туриб, Петрусь кутгандан ҳам эртароқ етиб келди. Эртаси Петрусь ўз бўлмасида Максим билан дарс тайёрлаб ўтирганда, бирдан бошини кўтариб қулоқ солди-да, ҳаяжон билан:

— Бир минутга рухсат бер, тоға! Қизча келди,— деди.

— Тагин қанақа қиз?— деб ажабланди Максим ва боланинг кетидан ташқари эшикка чиқди.

Ҳақиқатан ҳам Петруснинг кечаги таниш қизи худди шу вақтда дарвозадан қўрғонга кириб келмоқда эди. У ҳовлидан ўтиб кетаётган Анна Михайловнани кўриб, ҳеч тортинмасдан, тўппа-тўғри унинг ёнига борди.

Қизни бирон иш билан юборган бўлсалар керак деб ўйлаган Анна Михайловна:

— Хўш, нима иш билан келдинг, яхши қиз? — деб сўради.

Қиз жиддийлик билан қўлини узатиб кўришди-да:

— Сизнинг кўр ўғлингиз бор-а?.. — деб сўради.

— Ҳа, бор, жонгинам, кўр бола менинг ўғлим бўлади, — деб жавоб берди Попельская хоним, қизнинг тиниқ, нурли кўзлари ва очиқ муомаласига суқланиб қараб.

— Биласизми... Ойим ўғлингизнинг олдига келишимга рухсат берди. Уни кўрсам бўладими?

Бироқ шу пайтда қизчанинг олдига Петруснинг ўзи югуриб келди, айвонда Максимнинг қораси кўринди.

— Ойи, мен сизга айтган кечаги қиз шу! — деди Петрус қиз билан кўришиб. — Лекин ҳозир дарсим бор-да.

— Майли, бу сафар Максим тоғанг рухсат этар, ўзим ундан сўраб бераман. — Қўлтиқтаёғини дўқиллатиб келаётган Максим тоға ёнига ўз уйидагидек сира тортинмасдан борди-да, кўришиб, мамнун оҳангда:

— Кўр болани урмас экансиз, яхши қиласиз. У менга ҳам-масини айтиб берди, — деди.

— Шундайми, хоним? — деди Максим, ҳазиломуз жиддийлик билан, қизнинг кичкина қўлчасини ўзининг улкан қўли билан ушлаб. — Шундай гўзал қизчани мендан мамнун қила олгани учун, ўз шогирдимдан беҳад миннатдорман.

Максим қизчанинг қўлини силаб, кулиб юборди. Қизча эса хотин зотини ёмон кўрувчи Максимнинг қалбини эритиб, тиниқ кўзлари билан унга термулиб турарди.

— Аннуся, бунга қара, — деди Максим синглисига аллақандай кулиб қараб. — Кўрдингми, Пётримиз ўзига таниш ортдирадиган бўлиб қопти. Кўзи кўр бўлса ҳам, ҳар ҳолда янглишмапти, анча тузуккина қизчани топиб олипти, диди жойида, тўғри эмасми?

— Бу нима деганинг, Макс? — деб сўради жувон ва юзлари кип-қизариб кетди.

Максим ўзининг ҳазили билан ҳушёр онанинг дилига қаттиқ текканини ва унинг қалбидаги яширин сезгисини қитиқлаганини сезди-да:

— Ҳазиллашяпман! — деди.

Анна Михайловна баттароқ қизарди ва дарҳол энгашиб қизчани астойдил меҳр билан бағрига босди, қизча эса бу кутилмаган меҳрибончиликни тушунмай, таажжубланган бўлса ҳам, лекин илгаригидек очиқ кўнгили билан қарши олди.

Шу кундан бошлаб, ижарага олинган имень билан Попельскийларнинг қўрғони ўртасида энг самимий муносабат бошланди. Қизчанинг номи Эвелина эди. У ҳар куни Попельскийлар қўрғонига келадиган бўлди. Орадан бир оз вақт ўтгач, қизча ҳам Максим қўлида ўқий бошлади. Болаларнинг биргаликда ўқиши дастлаб пан Яскульскийга ёқмади. Биринчидан, у хотин киши ювишга берилган кирни ёзиб олиш ва харажат дафтарларини эплай олса кифоя, деб ҳисобларди. Иккинчидан, Яскульский тақводор католиклардан эди, шунинг учун, Максимнинг Рим папасининг талаб ва иродасига қарамай, австрияликларга қарши уруш қилганини маъқулламасди. Ниҳоят, у осмонда худо бор, Вольтер¹ ва вольтерчилар эса дўзах ўтида куяди, деб ишонар, кўп кишиларнинг фикрига кўра, пан Максимнинг ҳам тақдири шундай бўлиши керак эди. Бироқ Максим билан яхшироқ танишгандан кейин бу шаккок ва жанжалкаш даҳрийнинг ёқимли ва доно одам эканлигини билгач, унга ён беришга мажбур бўлди.

Шундай бўлса ҳам, кекса шляхтичнинг кўнгли ғаш эди, шу сабабдан у қизини биринчи марта ўқишга олиб келганда, унга дабадали суръатда насихат қилди, аслида бу сўзлар Максимга тегилиб айтилаётган эди.

У қизининг елкасига қўлини қўйиб, унинг бўлажак муаллими Максимга тикилиб:

— Қизим Веля... осмонда худо борлигини, Римда унинг муқаддас «ноиби» — папа борлигини унутма. Буни сенга мен — Валентин Яскульский айтаман, сен менга ишонмоғинг керак, чунки мен сенинг отанг бўламан — бу primo², — деди.

Шундан кейин у Максим турган томонга яна бир қараб қўйди. Бу билан пан Яскульский, мен ҳам лотин тилини биламан, илм-ҳикматдан хабарим бор, мени алдаш қийин, дегандек қилиб қўйди.

— Secundo³ мен ўзимизга яраша «герб эгасиман»⁴. Бизнинг гербда «ғарам билан қарға» суратидан ташқари, кўм-кўк далада турган крестнинг сурати ҳам солинганлиги бежиз эмас. Яскульскийларнинг яхши рицарь бўлиш билан бирга, қиличларини ташлаб, худога итоат қилган вақтлари ҳам бўлган, осмонда худо борлигини биладилар, шунинг учун сен менга ишонмоғинг керак. Orlis terrarimга, яъни бу дунёга тааллуқли ҳамма нарса тўғрисида пан Максим Яценко нима деса, унга қулоқ солгин ва яхши ўқигин.

¹ Вольтер — XVIII асрда ўтган француз ёзувчиси ва философи бўлиб, феодал тузум ва черковга қарши эди. Вольтерчилар — Вольтернинг маслакдошлари.

² Primo (лотинча) — биринчидан, дегани.

³ Secundo (лотинча) — иккинчидан дегани.

⁴ Герб эгаси — Ғарбий Европа дворянларининг ҳар бириси ўз герби ўз байроғига эга бўларди.

Бу сўзларга жавобан Максим кулимсираб:

— Пан Валентин, хотиржам бўлинг, биз қизчаларга Гарибальди отрядига киришни таклиф этаётганимиз йўқ,— деди.

IX

Болаларнинг бирга ўқиши иккиси учун ҳам жуда фойдали бўлди. Петрусь табиий, қиздан яхшироқ ўқирди, аммо шундай бўлса ҳам, икки ўртада мусобақа борарди. Бундан ташқари, дарс тайёрлашда Петрусь кўпинча қизга кўмаклашарди. Қизча эса, Петрусь яхши тушунмаган баъзи нарсаларни тушунтириш учун жуда яхши ва қулай йўл топар эди. Бундан ташқари, қизнинг бирга ўқиши Петруснинг ақлий машғулотини анча жонлантирди.

Умуман айтганда, бу дўстлик, ҳақиқатан ҳам, тақдирнинг муруввати эди. Энди бола ёлғизликни изламас эди. У шундай бир ўртоқ топиб олдики, катталарнинг муҳаббати ҳам унга бундай таъсир бағишламас эди: сезгир руҳи тинч роҳат топган пайтларда, қизнинг шу ердалиги уни севинтирарди. Улар тепаликка ёки дарё бўйига ҳамиша бирга боришарди. Петрусь най чалганда қизча маҳлиё бўлиб тингларди. Бола най чалишни тўхтатганда, қизча атрофдаги манзаралардан олган таассуротларини болаларга хос жонли тил билан ҳикоя қилиб берарди. Албатта, у кўрган-билганларини керакли сўзлар топиб тўлиқ айтиб беролмас эди, лекин унинг содда сўзларидан, гапининг оҳангидан ҳар бир воқеанинг ўзига хос хислатларини дарров пайқаб оларди! Масалан, қизча ер устига рутубатли қоронғи тун бостириб келаётгани ҳақида сўзлаганда, бола қизнинг чўчиб гапирган овозидан бу қоронғиликни кўраётгандек бўларди. Ёки баъзан қизча ўйчан бошини осмонга кўтариб: «Ҳу, ана, қоп-қора булут сузиб келяпти!» деганда, Петрусга дарҳол совуқ шабада эсгандай сезиларди ва узоқларда, баланд осмонда секин-аста сузиб келаётган даҳшатли қоп-қора бир нарсанинг шарпаси эшитилгандек туюларди.

ТҮРТИНЧИ БОБ

I

Шундай одамлар бўладики, уларнинг қисматларига муҳаббат йўлида қайғу-ҳасрат чекиш ва шу билан бирга ўзларини фидо этиш ёзилган бўлади — бундай кишиларга ўзганинг қайғу-ҳасрати худди табиий бир эҳтиёждай бўлиб қолади. Табиатнинг ўзи уларни хотиржам қилиб яратган, шу хотиржамлик бўлмаса, қундалик ҳаёт қаҳрамонлиги ҳам бўлмас эди. Табиат улардаги шахсий манфаатпарастликни атайлаб пасайтирган, бу интилиш

ва эҳтиёжларни мижознинг энг асосий хусусиятига бўйсундирган бўлади. Бундай кишилар кўпинча совуққон, мулоҳазали, туйғу-ҳиссиётлардан маҳрум кўринадилар. Улар инсоний ҳаёт талабларига бепарво қарайдилар ва ўз зиммаларига тушган бурч йўлидан, худди шахсий бахтларининг ёрқин йўлидан кетаётгандек, хотиржам кетаверадилар. Ҳаётнинг чиркин ишлари уларнинг оёқлари остида қолиб кетаверади. Ҳатто уларга қилинган иғво ва тухматлар ҳам худди оққуш қанотларидан ифлос томчилар думалаб тушгандек, уларнинг оппоқ кийимлари устидан думалаб тушиб кетаверади...

Пётрнинг кичкина дўсти ҳам ана шундай кишининг ҳамма фазилатларига эга эди, бу фазилатларни тарбия ва ҳаёт етиштирмайди, балки даҳо каби камдан-кам одамларда ёшлик чоғидаёқ пайдо бўлади. Кўр боланинг онаси бу дўстликни ўғлига берилган катта бир бахт деб биларди. Максим тоға ҳам буни яхши тушунарди. У энди шогирдим илгари етишмаган нарсага эришди, энди кўр боланинг руҳий тарбияси равон йўлдан тинчгина давом этади, деб ўйлар эди...

Аммо бундай деб ўйлаш катта хато эди.

II

Бола ёшлик вақтида, Максим унинг бутун руҳий тарбиясини батамом қўлга олдим ва бола бевосита менинг таъсири остида бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, боланинг бу соҳадаги ҳар бир қадами, ҳар бир янги таассуроти менинг назоратимдан ташқари бўлмайди, деб ўйларди. Бироқ бола улғайиб, болаликдан ўсмирликка ўтиш пайти келганда, Максим ўзининг бу мағрурона педагогик ҳаёллари пуч эканини англади. Деярли ҳар ҳафта бирон янгилик бўлиб турарди, бу янгиликнинг кўр боладан чиқишига баъзан одам ишонгиси ҳам келмасди, Максим эса болада пайдо бўладиган янги ғоя ва тасаввурнинг манбаини биламан, деб сира билолмасди. Боланинг қалбида аллақандай сирли куч булоқдек қайнаб турар, унинг энг теран ерларидан боланинг руҳий ўсишининг кутилмаган намуналарини юзага чиқариб турар эди, Максим эса ўзининг педагогик ишига аралашувчи ҳаётий ҳодисаларнинг изчиллик билан ривожланувчи сирли жараёнларига тан берар эди. Табиатнинг бу каби ундашлари унинг ўз сирларини очиб бериши болага шундай таассуротлар берардики, кўр бола буларга шахсий тажрибалари орқали эриша олмас эди. Максим бу ишда ҳаётий ҳодисаларнинг алоҳида ҳаётда юзага келадиган минг хил жараёнлар билан боғлиқ эканини пайқар эди.

— Олдинига бу ҳол Максимни жуда қўрқитиб юборди. У боланинг онгини эгаллаган ёлғиз ўзи эмаслигини, бу онгининг ўсишида ўз таъсирдан бегона нарсалар ҳам борлигини кўриб, ўзи тарбиялаб ўстираётган боланинг қисмати учун қаттиқ қайғуриб, кўр

болада фақат қайғу-ҳасратлар манбаи бўлиши мумкин бўлган талабларнинг пайдо бўлишидан қўрқарди. Шунинг учун Максим, аллақайлардан пайдо бўлувчи бу манбани қаердан бўлса ҳам қидириб топишга ва кўр боланинг фойдасини кўзлаб, бу ҳиссиётлар манбаига олиб борадиган йўлни тўсишга ҳаракат қила бошлади.

Бу кутилмаган таассуротларни онаси ҳам сеза бошлаган эди. Бир куни эрталаб Петрик ҳаддан ташқари саросимага тушган ҳолда онасининг олдига югуриб борди.

— Ойи, ойи! — деб қичқирди у. — Мен туш кўрдим.

— Тушингда нималарни кўрдинг, болам? — деб шубҳаланиб сўради онаси.

— Мен тушимда... сени ва Максим тоғамни кўрган эмишман, иннайкейин, ҳамма нарсани кўрар эмишман... Ойижон, шундай яхшики, шундай яхшики!

— Яна нималарни кўрдинг, болам?

— Эсимда йўқ.

— Мен эсингда борманми?

— Йўқ, — деди бола, ўйланиб туриб. — Ҳаммаси эсимдан чиқиб қолди... Аммо туш кўрганам рост, рост... — деди, бир нафас жим тургандан кейин ва бирдан чехрасида ғамгинлик аломатлари пайдо бўлди. Кўр кўзлари жикқа ёшга тўлди...

Бу яна бир неча марта такрорланди ва ҳар сафар бола борган сари кўпроқ хафаланиб, ҳаяжонланадиган бўлиб қолди.

III

Бир куни Максим ҳовлидан ўтиб кетаётиб, одатда музика дарси ўтказиладиган меҳмонхонадан ғалати музика машқини эшитиб қолди. Бу куй икки хил нотадан иборат эди. Олдин тез-тез ва кетма-кет чалиш натижасида энг ингичка товуш жаранглаб эшитиларди, унинг кетидан энг ингичка товуш жаранглаб, пастки йўғон товуш дарангларди. Бу ғалати машқни билишга қизиққан Максим, қўлтиқтаёғини дўқиллатиб ҳовлидан ўтди-да, меҳмонхонага кирди. Кутилмаган манзара устидан чиқиб қолган Максим турган жойида қотиб қолди.

Ун ёшга қадам қўйган бола онасининг олдида пастакина курсида ўтирар эди. Унинг олдида паничга Иохим тутиб берган ва қўлга ўргатилган лайлак боласи бўйнини чўзиб, тумшугини ҳар томонга қаратиб турарди. Бола уни ҳар куни эрта билан ўзи овқатлантирарди, лайлак ҳам янги хўжайинининг кетидан эргашиб юрар эди. Ҳозир Петрусь чехрасида зўр диққат аломатлари акс этган ҳолда, бир қўли билан лайлакни ушлаб, иккинчи қўли билан унинг бўйнидан бошлаб то думигача силаб турарди. Чехраси ҳаяжондан ловиллаётган, кўзлари маъюс онаси эса бармоқлари билан пианино клавишларини босиб, энг ингичка товушда чаларди. Шу билан бирга, она ўтирган жойида бир оз

энгашиб, ўглининг юзига диққат билан тикилиб боқарди. Боланинг қўли лайлакнинг оппоқ патларини сийпалаб бориб, қанотларини учидаги қора патларга ўтганда, Анна Михайловна дарҳол бошқа клавишни босарди, шунда уйни йўғон ва бўғиқ товуш тўлдирарди.

Она ҳам, ўғил ҳам ўз машғулотларига шу қадар берилиб кетган эдиларки, ҳайратда қолган Максим то ўзига келиб:

— Аннуса! Бу нимаси?— деб савол бермагунча, унинг кирганини ҳам пайқамадилар.

Еш аёл тикилиб турган акасига кўзи тушгач, худди ножўя ҳаракат қилаётганида устози кўриб қолган шогирддай қизариб кетди.

— Мана, буни қара,— деди у хижолат чекиб,— Петрусъ лайлакнинг ранги ҳар хиллигини пайқармуш-у, лекин ранглар ўртасидаги тафовутни яхши тушуна олмас эмиш... Рост, бу гапни олдин ўзи бошлади, менимча, тўғри айтяпти...

— Хўш, нима бўпти?

— Ҳеч нима, фақат мен унга... озгина... бу фарқни товушлар воситаси билан тушунтирмакчи бўлдим холос... Аччиғинг келмасин, Макс, аммо менимча, буларнинг бир-бирига жуда ўхшашлиги борга ўхшайди...

— Бу кутилмаган фикр Максимни шу қадар таажжублантирдики, у бир неча минут синглисига нима деярини билмай қолди. Максим бу тажрибани яна бир марта такрорлашни сўради-да, диққат билан қулоқ солиб ўтирган Петрусга қараб, бош чайқади.

Петрусъ чиқиб кетганидан кейин Максим синглисига:

— Анна, сўзимга қулоқ сол,— деди, синглиси билан иккови ёлғиз қолгач.— Болада ҳеч вақт яхшилаб тушунтириб беролмайдиган савол туғдиришинг яхши эмас...

— Ахир бу ҳақда даставвал унинг ўзи гап бошлади-ку...— деб акасининг гапини бўлди Анна Михайловна.

— Бари бир. Боланинг кўрлигига тан беришдан бошқа чораси йўқ, биз эса шундай қилишимиз керакки, у ёруғликни бутунлай унутсин. Мен ҳеч қандай ташқи таассуротлар унда бефойда саволлар туғдирмаслигига уринаман. Агар бу ташқи таассуротларни йўқота олсак эди, худди биз беш сезгига эга бўла туриб, олтинчиси етишмайди, деб қайғурмаганимиздай, бола ҳам ўз сезгиларининг етишмаслигини пайқамagan бўларди.

— Биз қайғураамиз,— деб оҳиста эътироз билдирди Анна Михайловна.

— Аня!

— Биз қайғураамиз,— деди у ўжарлик билан.— Биз эришолмаган нарсаларимиз устида кўп қайғураамиз...

Синглиси акасининг далилларига кўнди, лекин бу сафар Максим қаттиқ янглишган эди: боладаги ташқи таассуротларни четлатишга уриниб, боланинг қалбига табиат ўз қудрати билан жойлаштириб қўйган истакларнинг нақадар зўрлигини эсдан чиқарган эди.

«Кўз — кўнгил ойнасидир», деган экан аллаким. Балки кўзни кўнгилга ёрқин, ёруғ дунёдан таассуротлар қуйиладиган деразага ўхшатса тўғрироқ бўлар. Руҳий тузилишимизнинг қандай бир улуши ёруғликдан оладиган таассуротларга қанчалик боғлиқ эканлигини ким билади?

Одам — бепоён ҳаёт занжирининг бир бўғинидир, қадим замонлардан бошланган ва инсон авлодлари орқали боғланиб келаётган бу занжир келажагининг ҳам поёни йўқдир. Ана шундай бўғинларнинг бирида, кўр болада машъум тасодиф шу деразаларни беркитди: боланинг бутун умри зулмат ичида ўтадиган бўлди. Аммо бу, боланинг кўнглидаги ёруғлик таассуротларига жавоб берувчи торлар бутунлай узилиб кетди, дегани бўладими? Йўқ, ёруғликни сезиш ана шу қоронғи ҳаёт орқали ҳам давом этиши ва келажак авлодга ўтиши мумкин. Боланинг қалби турли инсоний қобилиятларга эга бўлган бутун қалб эди, ҳар қандай қобилият қониқишга интилгани каби боланинг қоронғи қалбида ҳам ёруғликка бениҳоя интилиш яшар эди.

Наслдан ўтган ноаниқ «имконият»ларнинг мудраётган, биринчи ёруғ нур томон кўтарилишга тайёр турган куч сирли теранликнинг аллақаерида дахлсиз ётарди. Аммо деразалар ёпиқлигича турар, боланинг тақдири ҳал эди: у ҳеч қачон бу ёруғликни кўрмайди, унинг ҳаёти зулматда ўтиб кетади!..

Бу зулмат эса минг хил шарпалар билан тўла эди.

Агар боланинг ҳаёти йўқчилик ва қайғу-ҳасрат билан тўла ўтганда эди, эҳтимол бу, унинг фикрини азобнинг ташқи сабаблари билан банд қилган бўларди. Лекин унинг яқин одамлари болани хафа қилиши мумкин бўлган ҳамма нарсаларни ундан четлатар эдилар. Унинг тинч ва осойишта ҳаёт кечириши учун барча шароитни туғдириб бердилар, шунинг учун унинг кўнглида ҳукм сурган ана шу тинчликда унинг руҳан қониқмаслиги тобора кўпроқ сезилар эди. Уни қуршаб олган тинчлик ва зулмат орасидан қониқишни истовчи қандайдир эҳтиёж келиб чиқар, қалбнинг энг теран ерида мудраётган туганмас кучни ишлатишга иштиёқ пайдо бўлар эди.

Ҳар қандай одам ёшлигида учишга интилгани каби, шу ёшда ўзининг ажойиб тушлари билан бошланувчи интилиш ва олдиндан сезиш ҳиссиётлари мана шулардан келиб чиқади.

Ниҳоят, боланинг юзида оғир савол аломати бўлиб кўринган ёш мианинг ихтиёрсиз ҳаракати ҳам мана шундан келиб чиқади. Мана шу наслдан ўтган, лекин шахсий ҳаётда ишлатилмаган нурни тасаввур этиш «имкониятлари» боланинг кичкина бошида шаклсиз, чалкаш ва қора шарпа бўлиб турар, уни қийнар ва зўр бериб тиришишга ундар эди.

Табиат умумий қонунни бузган тасодифий «ҳодиса»-га беихтиёр равишда қарши турмоқда эди.

Шундай қилиб, Максим ташқи таассуротларни йўқо-тиш учун ҳар қанча уринмасин, лекин қаноатланмаган талабнинг бостириб келишини йўқота олмади. Максим ўзининг эҳтиёткорлиги билан эришган энг катта нарсаси боладаги эҳти-ёжларни вақтидан илгари рағбатлантирмаслик ва кўрнинг дардини оширмаслик бўлди. Қолган ҳамма масалада боланинг шум тақдири бутун аччиқ оқибаълари билан бирга ўз йўлида давом этиши керак эди.

Унинг шум тақдири эса қора булутдек ёпирилиб келмоқда эди. Боладаги табиий ғайрат худди қайтаётган тўлқин каби, йил сайин камайиб борар, ғамгинлиги ва маъюслиги эса тобора ошар, унинг хулқини ўзгартириб борар эди. Болалигида ҳар бир янги таассуротдан қаҳ-қаҳ уриб кулса, энди борган сари кам кулар эди. Ҳар қандай қизиқ гаплар, кулги ва шодликлардан маҳрум эди. Аммо жанубий ўлка табиатида мавжуд бўлган ва халқ кўшиқларида акс этган ғамгин ва маъюс туйғуларни дарров илиб оларди. «В полі могила вітром говорила» кўшиғини эшитганда, ҳар гал кўзи ёшланарди, ўзи ҳам далага чиқиб, шу суҳбатни тинглагиси келарди. Унда ёлғиз қолиш истаги кундан-кунга зўрайар, дарсдан бўш вақтларида ёлғиз ўзи сайр қилгани чиққанда, уйдагилар унга халал бермаслик учун бола юрган томонга боришмас эди. Адирдаги тепалардан бирида ёки дарё бўйидаги тепаликда, ёинки таниш тикка қояда ўтириб олиб, япроқларнинг шитирлашини, кўкатларнинг пичирлашини ё бўлмаса, адир шамолининг оҳ-зорини тинглаб ўтирар эди. Буларнинг ҳаммаси унинг кайфиятига айна муддао бўлиб тушарди. Шундай пайтлардагина у табиатни тўлиқ равишда тушунар эди. Бу ерда уни табиат ҳеч қандай муайян ва мажхул муаммолар билан қийнамас эди. Бу ерда шамол тўппа-тўғри кўнглига келиб қуйилар, кўкатлар эса худди ачиниб пичирлагандай бўлар эди. Усмирнинг кўнгли атрофни қуршаб олган табиат билан уйғунлашиб, унинг меҳрибонлик билан эркалатишидан кўнгли эриб кетганда, кўкрагидан алланарса кўтарилиб, бутун вужудига тарқалганини сезар эди. Шунда у зах ерга ё нам кўкатга ётар эди-да, пиқиллаб йиғлар эди, лекин унинг бу кўзёшларида алам бўлмас эди. Баъзан қўлига найини олар эди-да, ўзининг шу ондаги кайфиятига ва адирнинг жимжитлигига мос келадиган бирон куйни чалар ва ўзини нутиб юборар эди.

Табиий, шу кайфиятда бирдан кулоққа кирган ҳар қандай одам товущи унга оғир таъсир қилар, кайфини бузар эди. Бундай пайтларда фақат энг яқин дўст, энг яхши кўрган одам билан сўзлашиш мумкин. Боланинг эса — ўзи билан тенг дўсти фақат биргина эди, у ҳам бўлса — посессор қўрғонда турадиган сариқ сочли қизча эди...

¹ «Даштдаги қабр шамол билан сўзлашар».

Бу дўстлик жуда самимий бўлиб, кундан-кунга мустақкам-ланиб борарди. Икки ўртадаги муносабатга Эвелина ўзининг-хотиржамлигини, шодлигини киритса, ҳаётнинг янги нозик кўринишларини кўрға тушунтириб борса, кўр ўз навбатида қизни ўзининг қайғу-ҳасратига ошно қиларди... Бола билан биринчи танишиш маъсуманинг зийрак қалбини яралагандек, юракка урилган ханжар суғуриб олинса, қон тирқираб оқиб кетадигандек туюлар эди. Кўр бола билан адирдаги тепаликда биринчи учрашганда қиз унинг аҳволига жуда ачинган эди, энди эса бола билан бирга бўлиш унинг учун заруратга айланди. Уни кўрмаган пайтларда худди шу жароҳат яна очилгандек туюлар, оғриғи кучаяр эди ва қиз ўзининг ана шу азобланишларини болага узлуксиз ғамхўрлик қилиш билан қондириш учун, кичкина дўсти ёнига боришга ошиқарди.

VI

Кузнинг илиқ кечаларидан бирида иккала оила уй олдидаги супачада кўм-кўк осмондаги чарақлаб турган юлдузларни томоша қилиб ўтирар эди. Кўр одатдагидек, дўсти Эвелина билан онасининг ёнида ўтирарди.

Ҳаммалари бирдан жим бўлиб қолишди. Қўрғон атрофи жимжит, фақат япроқлар баъзан бир сесканиб, нималарнидир шивирларди-да, яна жим бўлиб қоларди.

Шу онда катта бир юлдуз кўм-кўк осмоннинг алла-қаеридан ялтираб учди-да, ортидан узун из қолдириб осмон кўксини ёриб ўтди, бу из аста-секин сўниб, кўздан ғойиб бўлди. Ҳамма бирдан осмонга қаради. Петрикнинг қўлини ушлаб ўтирган онаси, ўғлининг чўчиб тушганини сезди.

— У нима... нима эди?— дея ҳаяжон билан сўради Петрик онасига ўгирилиб.

— Юлдуз учди, болам.

— Ҳа, юлдуз учдими,— деди бола хаёл суриб,— мен ҳам шундайдир деб ўйлаган эдим.

— Сен бунга қаяқдан била қолдинг, ўғлим?— деб сўради онаси, унинг товушида ғамгинлик ва шубҳа сезиларди.

— Йўқ, у тўғри айтяпти,— деб гапга аралашди Эвелина.— У кўп нарсани билади... «шундай»...

Боладаги сезгиларнинг бундай тараққий этиши унинг ўсмирликдан йигитлик даврига кира бошлаганидан дарак берарди. Аммо унинг ўсиши ҳозирча жуда хотиржамлик билан борар эди. У ўз тақдирига тан берган, ҳаммиша унинг вужудини тўлдириб келган ва ўзи ўрганиб қолган қайғу-аламлар ҳам энди бир оз қайта бошлагандай кўринарди. Бироқ булар вақтинча эди. Бундай тинчиш даврини табиат жўрттага берса керак, бу даврда ёш вужуд янги бўронни қарши олиш учун пишиб, тобланади. Мана шу тинч даврда янги муаммолар туғилиб, етилиб

туради. Бир туртки бўлса бас, рухий тинчлик худди тўсатдан турган бўрондан ҳаракатга келган денгиз каби, таг-тугигача ларзага келиб, чайқала бошлайди.

БЕШИНЧИ БОБ

I

Шу тарзда яна бир неча йил ўтди. Тинч қўрғонда ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ. Боғдаги бук даратлари ҳамон илгаригидек шитирлар, фақат япроқлари бир оз қорайгандек, тўқ тусга киргандай эди. Кўркам деворлар ҳамон илгаригидек оқариб кўринар, лекин ҳозир улар бир томонга сал қийшайган ва чўқ-қандай эди, похол томларнинг бўғотлари илгаригидек қовоғини солиб тургандай туюларди, ҳатто Иохим чалган найнинг садолари ҳам худди ўша пайтлардагидай отхонадан эшитилиб турарди, аммо қўрғонда бир умр бўйдоқ ўтаётган отбоқар Иохимнинг ўзи ҳам энди кўр паничнинг найдами ёки фортепьянодами, бари бир, чалганини тинглашни яхши кўрарди.

Максимнинг сочлари оппоқ оқариб кетган. Попельскийларнинг бошқа фарзанди бўлмаганидан, тўнғич кўр ўғил илгаригидек уйдагиларнинг арзандаси бўлиб, ҳамманинг диққат эътибори шу болага қаратилганди. Уни деб қўрғондагилар тинчгина ҳаёт билан қаноатланиб, ўз доирасидан четга чиқмасдилар, фақат ўз «кулбаси»да худди шундай тинч ҳаёт кечираётган посессор оиласи билан яқин эдилар. Шундай қилиб, балоғатга етиб қолган Пётр, бамисоли иссиқхонада битган гулдай бепоён ва йироқ ҳаётнинг кескин таъсирларидан ажратилган ҳолда ўсмоқда эди.

Пётр илгаригидек улкан, қоронғи дунё марказида турарди. Унинг тепаси ҳам, атрофи ҳам, ҳамма томони поёнсиз зулмат эди; унинг нозик ва сезгир вужуди ҳар қандай ташқи таассуротни қарши олишга ва таранг тортилган тордай жаранглашга тайёр турарди. Бундай зийраклик унинг кайфиятига қаттиқ таъсир қиларди, назарида, ана шу зулмат ҳозир ўзининг кўзга кўринмас қўлларини менга чўзади-ю, қалбимда толиқиб мудраётган ва ёруғликка интилаётган аллақандай туйғуларни қўзғатиб юборади деб ўйларди.

Бироқ қўрғоннинг таниш, меҳрибон ва кишини зериктирадиган қоронғи ҳаёти ҳамон эски боғнинг кишини аллаловчи, ноаниқ ва ширин хаёлларга чўмдирувчи шовқинидан иборат эди холос. Кўр бола дунёни ашулалардан, тарихдан, китоблардангина биларди. Боғдаги дарахтларнинг секин шитирлаши ва қўрғоннинг ҳар кунги мўхтадил ҳаёти билан яшаётган кўр, йироқ ҳаётнинг шиддатли ғалаёнларини фақат ҳикоялардан эшитиб биларди. Буларнинг ҳаммаси унга ашула, дoston, эртак каби сеҳрли бўлиб кўринарди.

Бундан ортиғи ортиқ эди. Ҳар томондан гўёки девор билан қуршаб олинган ўғлининг қалби қандайдир бир сеҳрли, сунъий лекин тинч уйқуда мудраб ётганини онаси яхши биларди ва ўғлининг бу осойишта ҳаётини бузишни истамас ва бузишга кўрқарди ҳам.

Аста-секин ўсиб, бўйи етиб қолган Эвелина бу сеҳрли осойишта ҳаётга тиниқ кўзлари билан назар ташлар экан, унинг бу боқишларида баъзан ниманидир тушунмай турганини, келажакни ўйлаётганини кўриш мумкин эди-ю, бироқ сабрсизланишидан асар ҳам йўқ эди. Кўрнинг отаси Попельский имениени яхшилаб йўлга солиб юборди, лекин у содда одам бўлганидан, ўз ўғлининг истиқболи билан сира қизиқмас эди, албатта. У ҳамма нарса ўз йўли билан бўлаверади, деб ўйларди. Фақат биргина Максим, ўз табиатига кўра, бу тинчликка зўрға чидаб келар ва режамга вақтинча кириб қолган бир нарса деб қарар эди. Максим, ҳаётнинг кескин ўзгаришига бардош бера олиши учун боланинг руҳига дам бериб, мустаҳкамлаш, чиниқтириш керак, деб ўйларди.

Ҳолбуки, бу сеҳрли чегарадан ташқарида ҳаёт тинмай қайнар, мавж урарди. Ниҳоят, шундай бир пайт келдики, кекса устоз, ихотани бузиб, иссиқхона эшигини очиб юборишга, ташқи дунё шабадасини киритишга қарор берди.

II

Биринчи тажриба сифатида Максим Попельскийлар қўрғонидан 70 чақиримча нарида турадиган ўзининг эски бир ўртоғини меҳмондорчиликка чақирди. Максим илгарилари ҳам баъзан ўртоғиникига бориб-келиб юрарди, лекин ҳозир Ставрученколарникига бир қанча ёшлар меҳмон бўлиб келганини эшитиб, ҳаммаларини меҳмонга чақириб, унга хат ёзди. Бу таклиф мамнуният билан қабул қилинди. Қариялар эскидан қадрдон дўст эдилар, ёшлар эса, Максим Яценконинг бир замонлар донг чиқарганини, маълум аъъаналар унинг номи билан боғлиқ эканлигини билар эдилар. Ставрученконинг ўғилларидан бири Киев университетининг ўша вақтда янги расм бўлган филология факультетида ўқир эди. Яна бир ўғли Петербург консерваториясида музикадан таълим оларди. Улар билан бирга яқин помешчиклардан бирининг ўғли ёш бир кадет¹ ҳам келган эди.

Ставрученко бақувват, сочлари оппоқ, қазағча узун мўйловли чол эди, казакчасига кенг чолвор кийиб юрарди. У тамаки халтачаси билан трубкасини доим камарига осиб юрарди, гапирганда фақат малорус лаҳжасида гапирар ва узун чопон билан малорусча гул солиб тикилган кўйлак кийган икки ўғлининг ол-

¹ Кадет — подшо Россиясида ўрта ҳарбий мактаб ўқувчиси.

дида худди Гоголнинг Тарас Бульбаси билан унинг ўғилларига ўхшаб кетарди. Аммо Гоголь қаҳрамони ўзининг романтикчилиги билан ажралиб турса, Ставрученкода романтизмдан асар ҳам йўқ эди. Аксинча, у бутун ҳаётини крепостной муносабатлар билан жуда яхши мослаштира билган, эндиликда эса, «қуллик» тугатилгандан кейин, янги шароитларга ҳам жуда яхши мослашиб олган тажрибали, уста помешчик эди. Помешчиклар ўз одамларини қай даражада билса, у ҳам ўз одамларини шу даражада биларди, яъни у, ўз қишлоғидаги ҳар бир деҳқонни ва ҳар бир деҳқоннинг сигирини ва ҳаттоки, деҳқоннинг ҳамёнида қанча пули борлигини ҳам биларди.

Бироқ гарчи у Бульбага ўхшаб ўз ўғиллари билан муштлашмаса ҳам, ҳар ҳолда улар ўртасида доим жанжал-сурон чиқиб турарди, бу даҳанаки жанглар исталган вақтда, исталган жойда бўлаверарди. Ҳамма ерда, уйда ҳам, меҳмондорчиликка борганда ҳам, арзимаган баҳона боис чол билан ёшлар ўртасида тортишув бошланиб кетарди. Одатда, бу тортишувлар шундай бошланарди: чол «идеал паничларни» масхара қилиб куларди. Буни кўриб ёшлар қизишиб кетарди, уларнинг кетидан чол ҳам қизишиб кетарди, натижада икки ўртада шундай жанжал-сурон кўтарилиб кетардики, икки томон ҳам ҳазилакам калтакланмас эди.

Бу «оталар ва болалар» ўртасидаги маълум низонинг акс этиши эди, фақат бу ерда бунақанги ҳодисалар анчагина юмшоқроқ шаклда бўларди. Болалигидаёқ юборилган ёшлар қишлоқни фақат қисқа муддатли каникул вақтларидагина кўришарди, шунинг учун улар халқни помешчик оталаридай яхши билмас эдилар. Жамиятда «халқпарварлик» тўлқини кўтарила бошлаганда, бу йигитлар гимназиянинг юқори синфларида ўқир эдилар, улар ана шу вақтдан бошлаб халқни ўрганишга киришдилар, аммо бу ишни китобдан бошладилар. Иккинчи қадам уларни «халқ руҳининг» шу халқ ижодида ифодаланишини бевосита ўрганишга олиб келди. Паничларнинг узун оқ чопон ва гул солиб тикилган кўйлак кийиб қишлоқма-қишлоқ юриши ўша вақтларда Жанубий-ғарбий ўлкада жуда расм бўлиб кетган эди. Иқтисодий шароитларни ўрганишга унчалик эътибор берилмас эди. Еш йигитлар халқ кўшиқларини ва музыкаларини ёзиб олардилар, қадимги дoston ва ҳикояларни ўрганардилар, тарихий фактларни халқ хотирасида қолган фактлар билан таққослаб кўрардилар, умуман улар мужикка миллий романтизмнинг шоирона кўзгуси орқали қарардилар. Бу одат қарияларда ҳам бор эди, аммо улар, ҳар ҳолда, ёшлар билан бирон муроасага кела олмас эдилар.

Юзлари қип-қизариб кетган студент кўзларини чақнатиб ваъзхонлик қиларкан:

— Ана бунинг гапини бир эшит,— дерди Ставрученко, тирсаги билан Максимни туртиб.— Вой итвачча-ей, тилининг

бийронлигини айтмайсанми!.. Уни қара-я, ҳақиқатан ҳам мияси жойида кўринади! Ҳой, олим, ундан кўра, менинг Нечипорим сени қандай аҳмоқ қилганини сўзлаб бер-чи!

Чол мўйловини силаб, кула-кула, бўлган воқеани хохолларга хос юмор билан сўзлаб берар эди. Игитлар уялиб қизаришар, лекин улар ҳам бўш келмасди. «Биз фалон қишлоқли Нечипор билан Хведькони танимасак ҳам, ҳар ҳолда биз бутун халқнинг умумий хусусиятларини ўрганамиз, биз юксак нуқтадан қараймиз, шундай қарагандагина умумий ҳулоса чиқариш ва кенг равишда умумлаштириш мумкин. Улар бир назар билан узоқ келажакни кўрадилар, эскилик ботқоғига тикилиб қолган амалиётчилар эса бир дарахтни кўрадилар-у, унинг ортидаги ўрмонни кўрмайдилар».

Ўз ўғилларининг доно нутқларини эшитган чол мамнун бўлмай иложи йўқ эди.

— Мактабда бекорга ўқимаганликларинг кўриниб турипти, — дерди у, ғурур билан атрофдагиларга қараб. — Шундай бўлса ҳамки, менинг Хведьком сенларнинг ҳар икковингни ҳам сувга олиб бориб, суғормай олиб келади, ҳа!.. Мен бўлсам, бу муттаҳамни икки буклаб халтачамга жойлайман-да, чўнтагимга солиб кетавераман. Демак, сенлар менинг назаримда, бир пашшадай-санлар, холос.

III

Ана шундай тортишувларнинг бири эндигина тугаган эди. Қариялар уйга кириб кетишди, Ставрученко турли қизиқ воқеаларни завқ билан ҳикоя қилганида, ўтирганларнинг хохолаб кулишлари очиқ турган деразадан эшитилиб турарди.

Еш-яланглар боғда қолишди. Студент ўзининг узун чопонини тагига солиб, қоракўл шапкасини чаккасига қўндириб, гўё ўзини эркин тутгандай, майса устига ётди. Унинг акаси супачада Эвелина билан ёнма-ён ўтирар эди. Унинг ёнида мундирининг ҳамма тугмалари солинган кадет ўтирарди, ундан сал нарироқда эса, дераза тоқчасига суяниб ва бошини қуйи солиб кўр бола ўтирарди, у ҳозиргина тугаган, ўзини ниҳоятда ҳаяжонга солган тортишувлар устида фикр юритиб ўтирар эди.

— Бу ерда ўтган гаплар тўғрисида сиз нима дейсиз, панна Эвелина? — деб, ёнидаги қиздан сўради, кичик Ставрученко. — Сиз сира гапирмадингиз шекилли.

— Буларнинг ҳаммаси, яъни отангизга айтганларингиз, жуда яхши гаплар эди. Бироқ...

— Хўш, кейин нима бўпти? Ҳа... нима бўпти?

Қиз анча вақтгача жавоб бермади. У кўлидаги каштасини тиззасига қўйди, қўли билан силаб текислади-да, бошини сал

эгиб, чуқур хаёлга чўмган кишидек, каштасига тикилиб ўтирди. У тўрнинг каттароғини олиш кераклиги тўғрисида ёки қайтармоқчи бўлган жавоби тўғрисида ўйлаяптими, билиш қийин эди.

Қолбуки, ёш йигитлар унинг жавобини сабрсизлик билан кутар эдилар. Студент тирсагига тиралиб кўкрагини кўтарди-да, юзини қиз томонга ўгириб мароқ билан унга тикилди. Қизнинг ёнидаги йигит унга бемалол тикилиб ўтирарди. Кўр оҳиста ўз вазиятини ўзгартиб, қаддини ростлади ва бўйинини чўзиб, суҳбатдошлардан юзини четга бурди.

— Бироқ,— деди қиз, каштасини қўли билан текислашда давом этар экан,— жаноблар, ҳар бир одамнинг ўзига яраша ҳаёт йўли бор.

— Ана холос!— деб қичқириб юборди студент.— Қандай донолик! Ўзингиз нечага кирдингиз, панночка?

— Ўн еттига,— деб соддагина жавоб берди Эвелина, лекин шу ондаёқ:— сиз мени анча катта деб ўйлаган эдингиз-а, шундай эмасми? — деди, ўзини билиб-билмасликка уриб.

Йигитлар кулишди.

— Агар сизнинг ёшингизни мендан сўрашганда,— деди қизнинг ёнида ўтирган йигит,— мен, ўн учда деб айтишимни ҳам, йигирма учда деб айтишимни ҳам билмас эдим. Ҳақиқатан ҳам, баъзан худди ёш гўдакларга ўхшаб кетасиз, баъзан эса, худди кўпни кўрган кампирлардек фикр юритасиз.

— Жиддий иш устида жиддий фикр юритмоқ керак, Гаврило Петрович,— деди ёш аёл насиҳатомуз оҳанг билан ва яна ишга тутинди.

Ҳамма жим қолди. Эвелина ҳам секин кашта тика бошлади, ёш йигитлар эса доно қизчанинг кичкинагина қадди-қоматига ҳайрат билан тикилганча қолдилар.

IV

Пётр билан биринчи марта учрашгандан бери Эвелина, албатта, анча ўсган, улғайган эди, лекин студентнинг унинг қадди-қомати тўғрисидаги гапи мутлақо тўғри эди. Унинг навниҳолдай қадди-қомати биринчи қарашда ҳали худди ёш қизчалардек кўрунарди, лекин унинг шошилмай қилган оҳиста ҳаракатларида жиддий аёл эканлиги сезилиб турарди. Унинг чеҳраси ҳам кишида худди шундай таассурот қолдирарди. Бундай чеҳралар фақат славян аёлларида учраса керак. Тўғри, бичими келишган, кўҳлик чеҳраси оғир табиатли эканлигини кўрсатар эди, кўм-кўк кўзлари бирдек ва мулоим қарарди, унинг оппоқ юзи камдан-кам қизарарди, лекин бу — кучли эҳтирос алангаси билан ёнишга тайёр турган одатдаги оқ юз эмас эди, унинг чеҳраси кўпроқ оппоқ қорга ўхшарди. Эвелинанинг силлиқ сариқ сочлари унинг

мармардай юзида сал-пал ажралиб турар ва юрганда худди бо-
шини орқага тортиб тургандек туюларди.

Кўр ҳам ўсиб, улгайди. Ҳозиргина тасвир этилган улфатлар-
дан сал нарида ранги оқариб, ҳаяжонланиб ўтирган чиройли
кўрга ана шу дақиқада қараган киши унинг ғайритабиий юзи-
нинг тез-тез ўзгариб туришини дарҳол сезарди. Қоп-қора сочлари
ҳалитдан ажин тушган дукки пешонасига осилиб тушган эди.
Юзи бирдан қизариб кетар ва шу ондаёқ яна оқарарди, сал-пал
пастга осилиб тушган пастки лаби баъзан липиллаб учар, қош-
лари чимирилиб турарди, бир текисда ҳаракатсиз тикилиб турган
чиройли катта кўзлари эса унинг юзини ғамгин ва қайғули қилиб
кўрсатарди.

— Шундай қилиб,— сўз бошлади студент, бир оз жим ўтир-
гандан кейин кулимсираб,— панна Эвелина, биз бу ерда нима
тўғрисида гапирган бўлсак, буларнинг ҳеч қайсисига ҳам хотин-
қизларнинг ақли етмайди, аёл кишининг қисмати бола боқиш ва
овқат пиширишдан иборат деб ўйлайди.

Ёш йигитнинг сўзларидан унинг ўзига бино қўйганлиги сези-
либ турарди (ўша кезларда бу сўзлар янги чиқиб, энди расм
бўлиб келмоқда эди), бир неча дақиқа ҳамма жим қолди, хижо-
латдан қизнинг юзи қизарди.

— Сиз жуда тез хулоса чиқарар экансиз,— деди қиз.— Бу
ерда бўлган гапларнинг ҳаммасига тушунаман, демак хотин-
қизларнинг ақли етади. Мен фақат шахсан ўз тўғримда гапирдим
холос.

Қиз жим бўлди-да, кашта тикишга шу қадар берилиб кетдики,
кайта савол беришга йигитнинг юраги дов бермади.

— Қизик,— деди йигит.— Демак, бутун ҳаётингизнинг режа-
сини тузиб қўйгансиз деб ўйлаш мумкин экан-да.

— Ҳеч қандай қизик жойи йўқ, Гаврило Петрович,— деб
мулойимгина эътироз билдирди қиз.— Ҳатто Илья Иванович ҳам
(кадетнинг номи) мендан ёш бўлишига қарамай ўз йўлини белги-
лаб олган бўлса керак, деб ўйлайман.

— Бу тўғри,— деди кадет, бу сўзлардан мамнун бўлиб.—
Мен яқинда N. N. деганинг таржимаи ҳолини ўқидим. У ҳам
пухта ишланган планга мувофиқ иш қилар экан. Йигирма ёшда
уйланипти, ўттиз беш ёшида ҳарбий қисмга қўмондонлик қила
бошлапти.

Студент заҳарханда кулди, қиз сал қизариб кетди.

— Ана кўрдингизми?— деди қиз, бир оздан кейин кескин
оҳангда.— Ҳар кимнинг йўли ҳар хил.

Ортиқ ҳеч ким эътироз билдирмади. Ёш улфатлар ўртасига
чуқур сукунат тушди, уларнинг кўркув аралаш ҳайрон қолган-
ликлари сезилиб турар эди: сўз шахсият устида бораётганлигини,
бу оддий сўзларнинг маъноси чуқур эканлигини ҳамма пай-
қади.

Бу жимжитликда фақат қорайиб турган ва нимадандир ши-
коят қилаётган кўҳна боғнинг шитирлашигина эшитиларди.

Бу суҳбатлар ва тортишувлар, ёшларнинг юрагидан қайнаб чиққан талаблар, тўлқиндай мавж уриб турган умид, орзу-хавас ва туйғулар — буларнинг ҳаммаси кўрга кутилмаган равишда ёпирилиб туша бошлади. Олдинга у, бу суҳбатларни завқ билан қизиқиб тингларди, лекин орадан бир оз вақт ўтгач, бу жонли ҳаёт тўлқинининг ўзига боқмай ўтиб кетаётганлигини пайқади. Унга ҳеч ким савол ҳам бермасди, сизнинг фикрингиз қандай, деб ҳеч ким сўрамасди ҳам, охирида у ёлғиз қолди. Қўрғонда ҳаёт қанча жўш уриб қайнаб тошса, унинг ҳаёти шунча ғамга ботиб борарди.

Шунга қарамай, у ўзи учун янгилик бўлган ҳамма суҳбатларга иштиёқ билан қулоқ солиб, астойдил тинглаб ўтиргани қошларининг чимирилишидан, чеҳрасидаги ўзгаришлардан сезилиб турарди. Аммо унинг диққати оғир бўлиб, унинг замирида зўр машаққат билан ишловчи ақл ётарди.

Она ўғлига ғам тўла кўз билан қарарди. Эвелинининг ҳам кўнгли ачишиб, ташвиш чекаётгани сезилиб турарди. Жўшқин ҳаётнинг кўрга қандай таъсир қилаётганини фақат биргина Максим сезмагандек кўринар ва меҳмонларни тез-тез келиб туришга очиқ кўнгли билан таклиф қиларкан, ёш йигитларга яна келишларигача жуда кўп этнографик материаллар тўплаб қўяман, деб ваъда қиларди.

Меҳмонлар яна келишга ваъда бериб жўнаб кетишди. Ёш йигитлар Пётрнинг қўлини самимий хурсандлик билан қаттиқ сиқиб хайрлашдилар. Пётр эса бу қўл сиқишларга ҳаяжон билан жавоб қайтарди ва меҳмонлар тушиб кетган арава гилдиракларининг ғижирлашига узоқ вақтгача қулоқ солиб турди. Сўнгра, у бирдан ўгирилди-да, боққа чиқиб кетди.

Меҳмонлар кетгандан кейин қўрғон ҳувиллаб жимжит бўлиб қолди, лекин бу жимжитлик кўрга қандайдир бутунлай бошқача, ғайритабиий ва ғалати туюлди. Жимжитлик бу ерда муҳим бир воқеа бўлиб ўтганини эслатиб тургандай бўларди. Фақат бук ва сирень дарахтларининг шитирлаган овозигина эшитилиб турган хиёбонларда кўр яқинда бўлиб ўтган гапларнинг акси садосини эшитаётгандек бўларди. Онаси билан Эвелинининг меҳмонхонада бир нима тўғрисида Максим билан тортишаётганликлари ҳам кўр болага очиқ турган деразадан эшитилиб турарди. Онасининг ялиниб-ёлвориб, Эвелинининг эса ғазаби қайнаб гапираётганини, Максимнинг эса хотинларнинг ҳужумини қизишиб, лекин қатъий равишда рад этиб турганини пайқади. Пётр деразага яқинлашиши билан ҳамма бирдан жим бўлди.

Максим онгли равишда ва сира раҳм-шафқат қилмай шу вақтгача кўрни қуршаб турган девордан туйнук очиб юборди, туйнукдан дастлабки кучли тўлқин ёпирилиб кирди-да, ёш йигитнинг руҳий мувозанати бу зарбага бардош беролмай, ғалаёнга келди.

Эндиликда бу сеҳрланган доирадаги ҳаёт унинг учун танглик қилиб қолди. Қўрғоннинг сокин ҳаёти, кўҳна боғнинг оҳиста шитирлашлари, ёш ҳаётнинг доимо бир хилда ўтиши унга малол кела бошлади. Зулмат кўр билан ўзининг ширин тилида гапириша бошлади, янги ва ноаниқ манзаралар билан уни қизиқтираверди.

Зулмат уни чақирарди, имларди, унинг ичида яшириниб ётган талабларни уйғотарди. Унинг дастлабки чақариқлари натижа-сида боланинг ранги синиқиб, қалби эса гарчи ҳали ноаниқ бўлса ҳам, ҳар ҳолда, қаттиқ азоб чекарди.

Кўрнинг бундай ташвишга тушиб қолганини аёллар сезиб қолишди. Бизнинг кўзимиз очиқ, биз бировнинг ташвишга тушиб, безовта бўлаётганини унинг юзидаги аломатлардан кўриб биламиз, шунинг учун ўзимизнинг сиримизни яширишга ҳаракат қиламиз. Бу жиҳатдан кўрлар мутлақо ожиз бўладилар, шунинг учун Пётрнинг ранги синиққан чехрасидаги ўзгаришлар унинг энг маҳфий сирларини ошкор қилиб турарди... Унинг юзида зўр ташвиш акс этарди. Бунинг ҳаммасини Максим ҳам сезганини хотинлар билишарди, аммо буларнинг ҳаммаси чолнинг режасига кирар эди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам буни болани азоблаш деб билар, она ўғлини ўз қўли билан ҳимоя қилмоқчи бўларди. «Иссиқхона? Хўш, агар унинг боласи шу вақтгача иссиқхонада ҳузур қилиб яшаб келган бўлса, нима бўлипти? Майли, бундан кейин ҳам шундай яшайверсин. Тинч, хотиржам, беташвиш...» Афтидан, Эвелина юрагидаги бор гапларининг ҳаммасини айтмасди, лекин бирмунча вақтдан буён Максим билан қиқшмай қолган ва Максимнинг баъзи бир, гоҳида эса арзимаган таклифларига ҳам қаттиқ гап қайтарадиган бўлиб қолган эди.

Чол бароқ қошлари остидан синчиклаб боқар экан, баъзан унинг кўзи навқирон қизнинг ғазаб билан ёниб турган кўзларига дуч келарди. Максим бошини чайқар, нималарнидир пичирлар ва трубкасида паға-паға тутун чиқариб тамаки торта бошларди, бу эса — унинг мияси зўр бериб ишлаётганини билдирарди, лекин у ўз сўзида қаттиқ турар ва баъзан ҳеч кимга эътибор бермай, хотинларнинг бемаъни муҳаббати ва уларнинг сочи узун, ақли қисқалиги тўғрисида сўзлар ва шунинг учун ҳам хотин киши бир дақиқалик азоб-уқубат билан бир дақиқалик роҳатдан бошқа нарсани кўролмайдди, дерди. У Пётрнинг беташвиш ҳаёт эмас, балки мумкин қадар жўшқин ва тўла ҳаёт кечиршини орзу қиларди. Ҳар бир мураббий ўзи тайёрлаётган болани худди ўзига ўхшатиб тарбиялашга ҳаракат қилади, дейдилар. Максим ўз бошидан кечирганларини ва ўзи жуда эрта маҳрум бўлганини, яъни қаттиқ қийинчилик ва курашни ҳавас қиларди. Максим қандай шаклда амалга оширишини ўзи билмас ҳам, кўрни қаттиқ ҳаяжонга соладиган ўзгаришларга қарамай, Пётрни кўрлар тушуна оладиган даражада ташқи дунё билан кенгроқ таништиришга интиларди. Кўрнинг онаси билан Эвелинанинг эса фикри бутунлай бошқача эканлигини Максим биларди.

— Сенга уй бўлса бўлгани экан! — дерди баъзан синглисига, уй ичида қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб юриб... Лекин у камданкам аччиғланарди, кўпинча синглисининг далилларига мулойим ва очиқ кўнгил билан эътироз билдирарди. Бунинг устига кўрнинг онаси ҳам ўз акаси билан ёлғиз қолган пайтларда у билан тортишиб ўтирмас эди: лекин шунга қарамай, ҳар сафар сўзни яна Анна Михайловна бошларди. Аммо суҳбат чоғида Эвелина ҳам бор бўлса, иш жиддий тус оларди, бундай ҳолларда чол жим ўтиришни афзал кўрарди. Афтидан, чол билан ёш қиз ўртасида қандайдир кураш бошланмоқда, лекин уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўз сирларини яшириб, бир-бировларини синаётгандай кўринар эдилар.

VI

Орадан икки ҳафта ўтгач, ёш йигитлар отаси билан бирга яна келганда, Эвелина уларни совуқ қарши олди. Бироқ ёшларнинг шўхлик ва ўйин-кулгиларидан четда қолишга қурби етмади. Ёшлар эртадан-кечгача қишлоқда сайр қилиб юришар, ов қилишар, далада ўроқчи аёлларнинг қўшиқларини ёзиб олишарди, кечқуғунлари ҳаммалари боққа, кўрғон олдидаги супага тўплашарди.

Шундай оқшомлардан бирида Эвелина ҳушини бошига тўплашга улгурмасданоқ сўз яна қалтис мавзу устига кўчди. Бу сўз қандай бошланди, ким бошлади — бунинг Эвелина ҳам, бошқалар ҳам билмас эди. Қуёш қандай сезилмай ботган ва боғда кечки қоронғилик қандай сезилмай бошланган, бутазордаги булбул ўз ашуласини қандай сездирмай бошлаган бўлса, бу суҳбат ҳам шундай сезилмай бошланган эди.

Студент ёшларга хос ва келажакда нима бўлишини суриштирадиган ўзини курашга ташлайдиган эҳтирос билан гапирарди. Келажакка ва унинг ажойиб мўъжизаларига бўлган бу ишончнинг кишини мафтун қиладиган аллақандай алоҳида, қарийб энгиб бўлмайдиган кучи бор эди.

Ёш қиз қип-қизариб кетди: у ғаразсиз айтилган бу гаплар менга қаратиб айтилаётган бўлса керак деб ўйлаган эди.

Қиз кашта тикиб қулоқ солиб ўтирарди. Унинг кўзлари чақнаб, юзлари лоладек қизариб кетди, юраги гуп-гуп урарди... Сўнгра кўзлари сўнди, лаблари юмилди, юраги эса янада тез ва қаттиқ ура бошлади, оқариб кетган юзида қўрқув аломати пайдо бўлди.

Унинг кўз олдини тўсиб турган қоп-қора девор иккига ажралиб, пайдо бўлган ёруғдан тушган шуъла кенг ва жўшқин ҳаётнинг истиқболини ёритиб юборгандай бўлди — у ана шундан қўрқиб кетган эди.

Шундай, бу ҳаёт уни кўпдан бери ўзига жалб этиб келарди. Илгари қиз бунинг сезмас эди, аммо кўҳна боғнинг салқинида,

скамейкада танҳо ўзи ўтирган пайтларда мисли кўрилмаган хаёлларга чўмиб, кўпинча бир неча соатлаб ўтирарди. У узок келажакнинг ёрқин манзараларини кўз олдига келтиришга уринар экан, унинг хаёлида кўр учун ўрин йўқ эди...

Эндиликда ўша ҳаёт қизга ҳам яқинлашиб келган, қизни фақат жалб этибгина қолмай, балки қизга нисбатан қандайдир ҳуқуқи борлигини кўрсатмоқда эди.

Қиз Пётр томонга ялт этиб қаради-ю, нимадир юрагига қадалгандек бўлди. Пётр қимир этмай хаёл суриб ўтирар эди, унинг бутун гавдаси худди зилдай оғир туюлди ва қизнинг хаёлида қора бир доғдай кўринди. «У... ҳамма гапга тушунади», деган фикр унинг миясида худди чақмоқдек ёниб ўтди-да, баданлари жунжикиб кетди. Юраги орқасига тортиб кетди, ўзининг ҳам бирдан ранги оқариб кетганини сизди. Шу онда қизнинг дилига: «Мен ўша ҳаётга етиб олдим. Пётр эса мана бу ерда бошини эгиб ўзи танҳо ўтирипти, ёки, йўқ... ўша куни мен тепасида йиғлаб ўтирган бола ҳу анави ерда, дарё бўйидаги тепаликда ўтирипти», деган хаёл кечди.

Уни даҳшат босди, хаёлида кимдир, ботиб кетган ярасидан ханжарни суғуриб олаётгандек туюлди.

Қиз Максимнинг узок тикилиб қарашларини эслади. Бу индамай тикилиб қарашларнинг маъноси ана шу экан-да! Максим қизнинг кайфиятини қиздан ҳам яхши биларди, қизнинг қалбида ҳали яна кураш бўлишини ва оқибат биттасини танлаяжagini, қизнинг ўзига ишонмаслигини билар эди... Йўқ, йўқ, у янглишадил! Қиз ўзининг ташлаган биринчи қадамини яхши билади, ҳаётдан яна нималар олиш мумкинлигини у келажакда кўради...

Қиз, худди оғир ишдан кейин қаттиқ чарчаган одамдек, чуқур ва оғир хўрсинди-да, атрофига қаради. Сукунат қанча давом этганини, студентнинг қачон гапдан тўхтаганини, у яна нималар деганини қиз айта олмас эди... У ҳозиргина Пётр ўтирган томонга қаради.

Пётр туриб кетиб қолган эди.

VII

Қиз ҳам секин ишини йиғиштириб, ўрнидан турди.

— Кечирасиз, жаноблар, — деди меҳмонларга қараб. — Мен ҳозир келаман.

Қиз қоронғида хиёбон бўйлаб кетди.

Бугунги оқшом ёлғиз Эвелина учунгина ташвишли бўлмаган эди. Қиз хиёбоннинг муюлишида, скамейкада турган жойда ҳаяжон билан сўзлашаётган овозларни эшитиб қолди. Максим синглиси билан сўзлашиб турган эди.

— Шунда, бу масалада Пётр ҳақида қанча ўйлаган бўлсам, уни ҳам шунча ўйладим, — дерди чол, жиддий оҳангда. — Ўзинг бир ўйлаб кўр, ахир, у ҳаётни билмайдиган бир гўдак қиз-ку!

Сен гўдакнинг беҳабарлигидан фойдаланишингга сира ишонгим келмайди.

Анна Михайловна жавоб қайтарганда, унинг овози йиғлаётгандай эшитилди.

— Макс, агар... агар қиз... унда ўғлимнинг ҳоли нима бўлади?

— Нима бўлса шу бўлади!— деб қатъий жавоб берди кекса солдат.— Бир гап бўлар, ҳар ҳолда у бировнинг умрига завол бўлдим деб қайғурмайди-ку... Бизнинг ҳам виждонимиз тоза бўлади, ўйлаб кўр, Аня,— деди товуши юмшаб.

Чол сингисининг қўлини ўпди. Анна Михайловна бошини қуйи солди.

— Шўрлик ўғлим, қаёқдан ҳам у билан учрашган экан...

Қиз эшитмасданоқ бу сўзларнинг маъносини тушунди: бу нолиш она оғзидан жуда секин чиққан эди.

Эвелинанинг юзи лоладай қизариб кетди. У хиёбон муюлишида бехосдан тўхтади... Энди, мен хиёбондан чиқсам, уларнинг сирини эшитиб турганимни кўриб қолишади, деб ўйлади қиз.

Лекин орадан бир дақиқа ўтгач, қиз бошини мағрур кўтарди. Қиз, уларнинг яширин гапини эшитишни истамаган эди, аммо сохта уят ҳам уни ўз йўлидан тўхтата олмайди. Бунинг устига, бу чол ўзини жуда билармон ҳисоблайди. Қиз ўз изми ўзида эканлигини яхши билади.

Қиз хиёбоннинг муюлишидан чиқди-да, сўзлашиб турганларнинг ёнидан бошини баланд кўтарганича, секин ўтиб кетди. Максим қизга йўл бериш учун шошиб-пишиб қўлтиқтаёқларини йиғиштира бошлади. Анна Михайловна эса қизга муҳаббат ва қаттиқ қўрқув аралаш ачиниб тикилди.

Она ҳозиргина қаҳр-ғазаб билан ўтиб кетган сариқ сочли мағрур қиз ўғлининг ҳаётига ё бахт, ё бахтсизлик келтиражagini сезгандай бўлди.

VIII

Боғнинг узоқ ва хилват бир бурчагида ташландиқ тегирмон бўлар эди. Тегирмон парраклари кўпдан бери айланмас, ўқлари могорлаб кетган, эски тўғон новларининг бир неча еридан сув тинмай шилдираб сизиб оқиб турарди. Бу ер кўрнинг энг яхши кўрган жойи эди. Бу ерда у тўғоннинг кўтармасига чиқиб, сизиб оқаётган сувнинг шилдирашига бир неча соатлаб қулоқ солиб ўтирар ва сувнинг шилдирашларини фортепьянода жуда яхши тасвир этарди. Бироқ ҳозир бу нарса унинг хаёлига ҳам келмас эди... Ҳозир у қаттиқ алам ичида, руҳий азобдан юзи буришиб, йўлда уёқдан-буёққа кезиб юрарди.

Қизнинг оҳиста қадам ташлаб келаётганини эшитиб, кўр тўхтади, Эвелина қўлини унинг елкасига қўйди-да, жиддий оҳангда:

— Айт, Пётр, сенга нима бўлди? Нега жуда хафа кўринасан?— деб сўради.

Кўр шартта бурилиб, яна йўлида давом этди. Қиз унинг ёнида борарди.

Қиз унинг кескин бурилиб кетгани ва хомушлигининг сабабини тушунди-да, бир дам бошини қуйи солиб жим қолди. Қўрғон томондан ашула эшитиларди:

3 за крутої горы
Вылі талы, орлы
Выліталы, гуркоталы,
Роскоши шукалы...¹

Узоқдан эшитилаётган ёш, кучли овоз муҳаббат, бахт, эркинлик тўғрисида куйлар экан, боғдаги дарахтларнинг оҳиста шитирлаган овозини босиб, зим-зиё тунда янграрди...

У ерда ўтирганлар бахтли одамлар, улар ёрқин ва тўлиқ ҳаётдан баҳслашиб ўтирадилар, қиз бундан бир неча минут илгари ўшалар ёнида, шу ҳаёт орзуси билан маст бўлиб ўтирарди, лекин бу ҳаётда унга ўрин йўқ. Пётрнинг туриб кетганини қиз ҳатто сезмади ҳам, бироқ ким билсин, ғамга чўмиб танҳо қолган бу минутлар унга нақадар узоқ кўринганикин...

Қиз хиёбонда Пётрнинг ёнида кетаётганда хаёлига ана шундай фикрлар келди. Пётрни гапга солиш, унинг кўнглини топиш ҳеч бунчалик қийин бўлмаган эди. Бироқ Пётр билан бирга бўлиши унинг хафалигини аста-секин тарқатаётганини қиз сезган эди.

Дарҳақиқат, Пётр оҳиста юра бошлади, чеҳраси очилди. У ёнида қизнинг қадам ташлашини эшитаркан, унинг юзидаги оғир руҳий тушкунлик аста-секин йўқолиб, юзида янги ҳиссиёт пайдо бўлди. Бунинг қандай ҳиссиёт эканлигини ўзи ҳам тушунмасди, лекин бу ҳиссиёт унга таниш бўлиб, унинг таъсирига бўйсунма бошлади.

— Нима бўлди сенга?— деб такрор сўради қиз.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ,— деб жавоб берди Пётр маъюс.— Мен дунёда бутунлай ортиқча одам бўлсам керак, деб ўйлайман.

Қўрғонда ашула тўхтади, орадан сал вақт ўтгач, янги ашула бошланди. У зўрға эшитиларди, энди студент бандуристларга тақлид қилиб, қадимги халқ ашулаларидан бирини хиргойи қиларди. Баъзан ашула деярли эшитилмай қоларди. Шунда одам ширин хаёлларга берилиб кетарди, сўнгра секин айтилган ашула япроқларнинг шитирлаши орасидан яна эшитила бошларди.

Пётр беҳосдан тўхтаб, қулоқ солди.

— Виласанми,— деди ғамгинлик билан,— менимча қарияларнинг дунё йилдан-йилга ёмонлашиб кетаётир, деган гаплари тўғри бўлса керак. Илгари ҳатто кўрлар ҳам яхши яшашган.

¹ Бурама тоғлар ортидан, учиб келди бургутлар.

Учиб келди, шовқин солди, Ширин ҳаёт излади...

Уша замон бўлса, мен фортепьяно ўрнига бандура чалишни ўрганиб олардим-да, шаҳар ва қишлоқларда чалиб юрардим... Атрофимга жуда кўп одам тўпланарди, уларнинг ота-боболарининг қилган ишлари, қаҳрамонликлари ва шон-шуҳратларини уларга куйлаб берардим. Ушанда мен ҳам ҳаётда бирор нарсага яраб қолардим. Ҳозир-чи? Ҳатто анави бақироқ кадет бола, эшитдингми гапини? Уша ҳам: уйланаман, қисмга қўмондонлик қиламан, дейди, уни мазах қилиб кулишди, мен бўлсам... мен бўлсам... ҳатто шу ҳам қўлимдан келмайди.

Қиз қўрққанидан мовий кўзларини катта-катта очди: кўзи жиққа ёшга тўлган эди.

— Сенга кичик Ставрученконинг сўзлари таъсир қипти,— деди хижолатда қолган қиз, гапни ҳазилга буришга тиришиб.

— Ҳа,— ўйчан жавоб берди Пётр, кейин қўшимча қилди,— унинг овози жуда ёқимли. Ўзи чиройлими?

— Ҳа, у яхши одам,— деб жавоб берди Эвелина, бироқ бирдан газаби қайнаб кескин сўзлади.— Йўқ, у менга сира ҳам ёқмайди! У ўзини жуда ҳам катта тутади, овози ҳам қўпол, қулоққа ёқмайди.

Пётр қизнинг жаҳл билан айтган бу сўзларини таажжуб билан тинглади. Қиз депсиниб, сўзида давом этди:

— Буларнинг ҳаммаси бўлмағур гаплар! Бунинг ҳаммасини мен биламан, бу Максимдан чиққан найранг. О, ўша Максимни кўргани кўзим йўқ!

— Сенга нима бўлди, Веля?— деб таажжуб билан сўради кўр.— Қанақа найранг?

— Емон кўраман, ёмон кўраман Максимни!— дерди қиз ўжарлик билан.— У режалар тузишга берилиб кетиб, юраги тошга айланиб кетипти... Менга улар тўғрисида гапирма, гапирма... Бировнинг тақдирини ҳал қилишга уларнинг қандай ҳақлари бор?

У бирдан таққа тўхтаб, ўзининг нозик қўлларини шу қадар қисдики, бармоқлари қирсиллаб кетди ва ёш болаларга ўхшаб йиғлаб юборди.

Кўр ҳайрон бўлиб меҳрибонлик билан унинг қўлидан ушлади. Вазмин ва ҳар доим ўзини тута оладиган дўстининг бундай қаттиқ хафа бўлиши Пётр учун кутилмаган ва сабаби номаълум ҳодиса эди. У қизнинг йиғлашига ва бу йиғининг ўз юрагидан отилиб чиқаётган ғалати акси садосига қулоқ солиб турди. Узоқ ўтмиш йиллар эсига тушди. У худди ана шундай хафа бўлиб тепаликда ўтирганини, қиз эса, унинг тепасида худди ҳозиргидек йиғлаб ўтиргани ёдига тушди...

Бирдан қиз қўлини тортиб олди, кўр яна ҳайрон бўлди: қиз куларди.

— Жуда тентакман-да! Мен нима учун йиғлаяпман!..

Қиз кўз ёшини артди-да, ҳаяжон ва меҳрибон товуш билан сўзлай бошлади:

— Йўқ, инсофли бўлайлик: уларнинг иккаласи ҳам яхши одам. Унинг ҳозиргина айтган сўзлари ҳам яхши. Лекин ҳамма учун ҳам шунақа эмас-да.

— Ҳамма учун,— деди кўр.

— Бўлмаган гап!— деб жавоб берди қиз жилмайиб, аммо овозидан ҳамон ўксиниш сезиларди.— Ахир Максим ҳам соғлигида урушда бўлди, энди бўлса бир кунини кўряпти-ку. Биз ҳам...

— Биз дема! Сен, бу — бутунлай бошқа гап.

— Йўқ, бошқа гап эмас.

— Нима учун?

— Шунинг учунки... ҳа, шунинг учунки, сен менга уйланасан, демак, бизнинг ҳаётимиз бир бўлади.

Пётр ҳайрон бўлиб қолди.

— Мен? Сенга-я?.. Демак, сен менга... тегасанми?

— Ҳа, ҳа, бўлмаса-чи!— деб шошилиб жавоб қайтарди қиз, ҳаяжон ичида.— Вой тентаг-ей! Наҳотки, буни сира ҳам хаёлингга келтирмаган бўлсанг! Ахир, бу жуда осон нарса-ку! Менга уйланмасанг, кимга уйланасан?

— Албатта,— деди Пётр ғалати бир худбинлик билан, лекин шу ондаёқ тилини тишлаб қолди.

— Менга қара, Вела,— деди қизнинг қўлидан ушлаб.— Боя улар: катта шаҳарларда қизлар ҳамма нарсага ўқишади дейишди. Сенга ҳам кенг йўл очилиши мумкин... Мен бўлсам...

— Хўш, сенга нима бўпти?

— Мен, мен... кўрман!— деб мантиқсиз тугатди сўзини кўр.

Яна ёшлиги, дарёнинг оҳиста шалдираб оқиши, Эвелина билан биринчи марта танишиши ва «кўр» деган сўзни эшитганда қизнинг ҳўнграб йиғлаб юборгани Пётрнинг эсига тушиб кетди... Пётр қизга яна шундай ханжар қадаётганини беихтиёр сезиб қолиб тўхтади. Бир неча дақиқа жимлик ҳукм сурди. Фақат новдан оқиб тушаётган сувнинг шилдирашигина эшитиларди. Эвелина худди ғойиб бўлгандек, унинг шу ерда турганлиги ҳеч сезилмасди. Дарҳақиқат, унинг юзи буришиб кетди, лекин қиз ўзини тутта билди ва қиз сўзга киришганда, унинг овози ҳазиллашгандек, парвосиз эшитиларди.

— Хўш, кўр бўлсанг нима бўпти?— деди у.— Агар қиз бола кўр кишини севиб қолса, албатта ўшанга тегиши керак... Ҳамма вақт ўзи шунақа бўлади, сен билан мен нима ҳам қилардик?

— Севиб қолса...— деди Пётр жиддий тус билан ва қошларини чимирди, у ўзига таниш сўзнинг янги оҳангини англашга тиришарди...— Севиб қолса, дейсанми?— деб сўради, ҳаяжони тобора ошиб.

— Ҳа-да! Сен ҳам, мен ҳам бир-биримизни севамиз!.. Қандай тентаксан! Ахир ўзинг ўйлаб кўр: менсиз шу ерда танҳо ўзинг қоласанми?

Боланинг юзи бирданига оқариб кетди-да, катта сўқир кўзлари бақрайиб қолди.

Ҳаммаёқ жимжит эди, фақат сув шилдираб, нималарнидир

куйларди. Баъзан сувнинг шилдираши худди тўхтаб қолаётгандек туюларди, лекин шу ондаёқ яна шилдирар ва тўхтамай давом этарди. Черёмуханнинг қалин япроқлари шитирларди, қўрғондан эшитилаётган ашула тинган, лекин энди булбул ашула бошлаб юборган эди.

— Мен ўлиб қолар эдим,— деди кўр, эшитилар-эшитилмас.

Биринчи марта кўришганидаги каби, қизнинг лаблари учди, болаларникидай ожиз товуш билан зўрға:

— Мен ҳам... сенсиз, битта ўзим... бу дунёда...— деди.

Кўр унинг кичкина қўлчасини ушлаб сиқди. Қиз ҳам унинг қўлини сиқди, лекин қизнинг мулојимгина қўл сиқиши илгаригига ўхшамаслиги унга ажиб туюлди: қизнинг кичкина бармоқлари билан юмшоққина қисиши унинг дилини қаттиқ ҳаяжонга солган эди. Хуллас, энди унинг ёшлигидаги дўсти илгариги Эвелинадан бошқа, қандайдир янги бир қизни ҳис қилди. Пётр ўз назарида, бақувват ва кучли йигит, қиз эса нозик ва заифдай туюлди. Ана шу ҳиссиётлар таъсири остида Пётр бир қўли билан қизни бағрига босди-да, иккинчи қўли билан унинг ипакдай сочларини силай бошлади.

У ўзини худди ғам-ғуссадан озод бўлгандек сезди, назарида, энди ҳеч қандай орзу-ҳавас йўғ-у, балки фақат ҳозирги ширин дақиқаларгина бордек бўларди.

Боядан бери товушини созлаётган булбул энди овозини баралла қўйиб сайраб юборди, боғни булбул навоси тутиб кетди. Қиз сесканиб тушди-да, уялиб Пётрнинг қўлини секин итариб қўйди.

Пётр қаршилиқ кўрсатмади, қизни қўйиб юбориб, тўйиб нафас олди. Пётр қизнинг ўз сочларини тузатаётганини сезарди. Унинг юраги тез-тез, лекин бир маромда урарди, унинг бутун вужудига қон югуриб, ўзида янги куч пайдо бўлганини ҳис этарди. Бир нафасдан сўнг қиз унга одатдаги овози билан: «Юр, энди меҳмонларнинг олдига борайлик», деганда, кўр бу ёқимли овозга ажабланиб қулоқ солди, бу овозда бутунлай янги оҳанг пайдо бўлган эди.

IX

Меҳмон ва мезбонлар кичкина меҳмонхонага тўпланишди, фақат Пётр билан Эвелина йўқ эди. Максим ўзининг кекса ўртоғи билан гаплашиб ўтирар, ёшлар эса очиқ дераза олдида жим ўтиришар эди, бу кичкина жамоада чуқур ва тинч кайфият ҳукм сураб, лекин бу тинч кайфият замирида ҳамма учун равшан бўлмаган, аммо ҳамма сезиб турган қандайдир фожиа сезилиб турар эди. Айниқса Пётр билан Эвелинанинг ўрни йўқланиб турарди. Максим гап орасида эшикка кўз ташлаб қўярди. Анна Михайловна эса маъюс эди, ўзининг хушмуомалали меҳмондўстлигини кўрсатиш учун гўёки гуноҳкор одамдек тинмай тарадудланарди, анчагина қорин солган ва ҳамма вақтдагидек хуш-

муомалали пан Попельский кечки овқатни кутиб ўз стулида мудраб ўтирар эди.

Боғдан меҳмонхонага кираверишдаги айвонда оёқ товушлари эшитилиши билан ҳамма ўша томонга қаради, қора ва кенг эшикдан Эвелина кўринди, унинг кетидан кўр секин-секин зинадан чиқиб келмоқда эди.

Ҳамманинг унга диққат билан тикилиб турганини қиз сезди, бироқ ўзини билмаганга солди. У одатдагидек шахдам қадам ташлаб, уйнинг ўртасидан юриб ўтди, фақат Максимнинг ер тагидан қараб турганини кўриб, қўлингдан нима келади, дегандек мийғида кулиб қўйди. Пани Попельская ўғлига тикилар эди.

Еш йигит, худди қизнинг қаерга бошлаб кетаётганини билмагандек, унинг кетидан эргашиб борарди. Эшик олдига етганда оппоқ юзли ва хипча гавдали Пётр бирдан чироқ ёниб турган хонанинг остонасида тўхтади. Кейин остонадан ҳатлаб ўтди-да, гарчи хаёли паришон кўринган бўлса ҳам, тез-тез юриб фортепьяно олдига келди.

Тинч кўрғон ҳаётида музика оддий бир нарса бўлиб қолган бўлса ҳам, лекин бу фақат шу уйга хос, фақат шу хонадонда яшовчиларга аталган бир нарса эди. Меҳмонга келган ёшлар кўрғонни ғала-ғовур ва ашула билан тўлдирган кунларда, Пётр сира фортепьянога яқин келмасди, фортепьянони фақат Ставрченконинг тўнғич ўғли чаларди, чунки касби музикачилик эди. Кўрнинг тортинчоқлиги уни жамоадан янада узоқлаштирарди. Кўпчилик орасида бор бўлса ҳам йўқдай ўтирган ўғлини кўрганда онасининг юрак-бағри эзилиб кетарди. Ҳозир Пётр биринчи марта фортепьяно ёнига дадил бориб ўтирганини ўзи ҳам сезмай қолди... У худди уйда бегона одамлар борлигини унутгандай кўринарди. Шуни ҳам айтиш керакки, ёш йигит билан қиз меҳмонхонага киришганда, ҳамма шу қадар жим бўлиб қолдики, кўр уйда ҳеч ким йўқ, деб ўйлаши ҳам мумкин эди. Фортепьянонинг қопқоғини очиб, клавишларини секин босиб кўрди-да, бир неча энгил аккорд чалди. У худди фортепьянодан ёки ўз қалбидан нимадир сўраб тургандек бўларди.

Сўнгра қўлини клавиш устига қўйиб, чуқур хаёлга чўмди, кичкина меҳмонхона янада жимжитроқ бўлиб қолди.

Қоронғи деразалардан тун мўралаб турарди, боғнинг баъзи ерларида деразадан тушган чироқ нурида товланган ям-яшил япроқлар ҳам уйга мўралаб қараб тургандай кўринарди. Пианинонинг ҳозиргина тинган қаттиқ ва ноаниқ гуруллаган овозини эшитган ва кўрнинг оппоқ юзида ғалати илҳом нашъасини кўрган меҳмонлар нафас олмай жим ўтирардилар.

Пётр эса кўр кўзларини юқорига тикиб, гўёки бирор нарсага қулоқ солаётгандек, ҳамон жим ўтирарди. Унинг қалбида мавж урган тўлқин каби хилма-хил туйғулар кўтариларди. Денгиз тўлқини қирғоқдаги қум устида жим ётган қайиқни қандай кўтариб ташласа, номаълум, сирли ҳаёт тўлқинлари ҳам уни шу қадар куч билан тебратиб турарди... Унинг чەҳрасида таажжубланиш,

савол аломати кўринар ва илгари кўринмаган аллақандай ҳаяжон акс эгарди. Кўр кўзлари қоқ-қора бўлиб кўринарди.

У зўр бериб синчиклаб қулоқ солаётган нарчасини гўёки ўз қалбидан топа олмаётгандек туюлди. Бироқ ҳамон ҳайратланиб ўтирган ва кутган нарчасига етолмаган бўлса ҳам, ўтирган ерида бир сесканиб тушди-да, клавишларни босди ва бирдан бостириб келган илҳом тўлқини қўйнида оҳангдор, ёқимли навога берилиб кетди.

X

Кўрнинг нотадан фойдаланиши умуман қийин. Ноталар ҳам ҳарфлар сингари бўрттириб босилади, шу билан бирга оҳанглар алоҳида белгилар билан белгиланади ва китоб сатрлари сингари бир қатор қилиб босилади. Аккорд қилиб қўшилган оҳанглари белгилаш учун уларнинг ўртасига хитоб аломати қўйилади. Кўрнинг буларни ёддан билиши, шу билан бирга, ҳар бир қўл учун алоҳида ёдлаб олиши табиийдир. Шундай қилиб, бу жуда мураккаб ва қийин иш, бироқ унинг бу ишининг алоҳида таркибий қисмларига бўлган ишқибозлиги бу ишда ҳам Пётрга ёрдам берди. Ҳар бир қўл учун бир неча аккордни ёдлаб олиб, фортепьяно олдига келиб ўтирарди. Бир-биридан ажратиш қийин бўлган бўртдирилган белгилар унинг ўзи учун ҳам кутилмаган равишда оҳангдор жананглаб эшитилганда, у шу қадар завқланир ва қизиқар эдики, ҳатто ишнинг қийинлиги ҳам билинмасди.

Шунга қарамай, қоғозга ёзилган пьеса билан уни ижро этиш ўртасида ҳали жуда кўп қўшимча жараёнлар бор эди. Белги куйга айланишдан олдин қўлдан ўтиши, мияга ўрнашиши, шундан кейингина созанданинг бармоқларига қайтиб келиши керак эди. Шу билан бирга, кўрнинг музикага бўлган зўр қобилияти ёд олишдек мураккаб ишга аралашар ва ўзганинг пьесага ўз таъсирини қолдирмасдан иложи йўқ эди. Пётрнинг биринчи марта эшитган куйи, сўнгра онаси чалиб берган куйлар қулоғига қандай қуюлган бўлса, унинг муסיқий туйғулари ҳам худди ўша тарзда шаклланган эди. У унинг қалбида доим эшитилиб турган кадрдон табиат, унинг қалбида куйлаб турган халқ мусиқаси эди.

Мана ҳозир ҳам, ҳалжонга тўлиб-тошган қалби билан итальянча пьесани чалар экан, унинг аккордлариданок қандайдир ўзига хос оҳанг эшитилди, бу эса тингловчиларни таажжублантирди. Бироқ бир неча минутдан кейин музика ҳаммани ўзига мафтун этди, фақат Ставрученконинг музикани касб қилиб олган тўнғич ўғли, ўзига таниш пьесани англаш учун пианинонинг ўзига хос манерасини таҳлил қилиб, узоқ вақтгача қулоқ солиб турди.

Пианинонинг янгроқ овози меҳмонхонадан чиқиб, жимиб қолган боққа тараларди... Ёшларнинг кўзларида мароқ ва қизиқиш аломатлари чақнади. Кекса Ставрученко бошини эгиб,

Индамай тинглаб ўтирарди, лекин кейинчалик руҳи кўтарилиб, Максимни тирсаги билан туртар ва қулоғига:

— Чалиш деган мана бунақа бўлади. Ҳа ё гапим нотўғри-ми?— деб пичирларди.

Пианинонинг овози кўтарила борган сари кекса жанжалкаш ниманидир, афтидан, ўзининг ёшлигини бўлса керак, эслай бошлади, чунки кўзлари чақнаб, юзлари қизариб кетди, кейин қаддини ростлади, қўлини баланд кўтариб, столга бир мушт урмоқчи бўлди-ю, бироқ ўзини тутди-да, муштини оҳиста столга қўйди. Ўз ўғилларини бир-бир назардан кечириб, мўйловини силади-да, Максимга эгилиб яна:

— Булар қарияларни чиппакка чиқармоқчи... бекор айтишипти! Бир вақтларда сен билан биз ҳам бўш келмасдик, оғайни... Ҳозир ҳам... бўш келмаймиз... Ё гапим чаккими?— деб пичирларди.

Музыкага унча ҳуши бўлмаган Максим ҳам бу сафар ўзи тарбиялаган кўрнинг чалишида қандайдир янгиликни сезди-да, трубкасини паға-паға тутатиб завқ билан тинглар, бошини чайқаб, гоҳ Пётрга, гоҳ Эвелинага қараб-қараб қўярди. Унинг тарбия усулига яна бир номаълум ҳаётий куч тўлқинининг билдирмасдан бостириб кирганини пайқади... Анна Михайловна ҳам қизга қараб-қараб қўяр ва ўз-ўзидан: нима бу — ўғлимнинг чалишидан бахт садолари эшитиляптими ёки ғам-ғуссами... деб сўрагандай бўларди. Эвелина абажурнинг панасида ўтирар, қоронғида унинг фақат йирик кўзларигина қорайиб аниқ кўриниб турар эди. Биргина Эвелина бу оҳанглارни ўзича тушунарди, бу оҳангларда кўкариб кетган новлардан оқиб тушаётган сув шилдираши ва қоронғи хиёбондаги гуппирнинг шитирлаши эшитиларди.

XI

Куйнинг ўзгарганига анча бўлди. Пётр итальянча пьесани қўйиб, ўзи ижод эта бошлади. У бундан бир минутча олдин индамай бошини эгиб, ўтмишдаги саргузаштларини эслаб, ичига сигдирилмаётган таассуротларнинг ҳаммасини куйга солиб чала бошлади. Бу куйда табиатнинг шовқини, шамолнинг гувуллаши, ўрмоннинг шитирлаши, дарёнинг шовиллаши, олис-олисларга кетиб сўнувчи шовқинлар ўз ифодасини топган эди. Буларнинг ҳаммаси — табиатнинг сирли куйлари киши қалбида уйғотадиган аллақандай чуқур бир туйғу билан чамбарчас боғланиб кетган эди, — у туйғуга ном топиб қўйиш ҳам қийин эди... Қайғу-ҳасратми?.. Ундай дейилса, нима учун бу қадар ёқимли ва нашъ-али? Шодликми?.. Ундай бўлса, нима учун одамни шу қадар чуқур, шу қадар чексиз қайғуртиради, ғамга ботиради?

Баъзан товушлар кучаяр ва авжга чиқарди. Музикачининг чеҳраси аллақандай жиддий тусга киради. Бу кутилмаган куйларда шунча зўр куч борлигига унинг ўзи ҳам ажабланганга ва

яна ниманидир кутаётганга ўхшарди... Яна бир неча зарб билан буларнинг ҳаммаси гўёки қудратли ва ниҳоятда ажойиб гармонияга айланиб кетаётгандек туюларди, шундай пайтларда тингловчилар нафасларини ичларига ютиб қимир этмай ўтирардилар. Бироқ товушлар авжга чиқибок худди кўпика айланиб, сачраб йўқолиб кетаётган тўлқиндек қандайдир аччиқ фиғон билан пасаярди ва таажжубланиш ноталари анчагача ҳавода янграб турарди.

Кўр бир оз жим қоларди, меҳмонхонага яна сукунат чўқарди, фақат боғдаги япроқларнинг шитирлаган товушларигина бу тинчликни бузиб турарди. Ўтирганларни мафтун этган ва уларни бу оддийгина уй деворларидан олиб чиқиб узоқ жойларга олиб кетган хаёл бузиларди, кичкина хона яна уларнинг атрофини сиқиб тургандек бўларди ва музикачи то куч тўплаб яна чала бошлагунча, қоронғи деразалардан тун мўраларди.

Товушлар нималарнидир излагандек, яна авжга чиқиб, янада кўтарилиб янгради. Гоҳ ишқ-муҳаббат ва ғам-ҳасратдан, гоҳ ўтмиш кулфатлари ва шон-шарафдан, гоҳ мардлик ва орзу-тилақлардан баҳс этувчи халқ ашулаларининг оҳанглари қандайдир ноаниқ жаранглаб эшитиларди. Бу билан кўр ўз туйғуларини тайёр ва ўзига таниш бўлган шаклларга солиб кўрарди.

Бироқ бу қўшиқ ҳам тугаркан, кичкина меҳмонхонада ҳал бўлмай қолган масаланинг ноласи титраб, оғир сўнди.

XII

Куй ноаниқ нола билан тугаган чоғда, Анна Михайловна ўғлига қараган эди, узоқ ўтмишдаги баҳорнинг қуёшли кунларидан бири эсига тушди, ўша куни ўғли, кишини ҳаяжонлантирувчи баҳор табиатининг қаттиқ таъсири остида ҳушидан кетиб қолган эди, ўғлининг юзидаги ҳозирги ифода ҳам ўшанга ўхшарди.

Аммо бунини фақат онанинг ўзигина сездди. Меҳмонхонада ғалаговур бошланди. Кекса Ставрученко Максимга алланамалар деб бақирарди, завқ ва ҳаяжонга тўлган ёшлар музикачининг қўлини сиқишар ва келажакда донгдор санъаткор бўлажagini каромат қилардилар.

— Ҳа, шундай,— деб тасдиқлади Ставрученконинг тўнғич ўғли.— Сиз халқ куйларини, уларнинг хусусиятларини жуда яхши ўзлаштириб олибсиз. Халқ куйлари сизга сингиб кетипти, сиз уни мукамал билиб олибсиз. Аммо, айтинг-чи, дастлаб қандай пьесани чалдингиз?

Пётр итальянча пьесанинг номини айтди.

— Мен ҳам шундай ўйлаган эдим,— деб жавоб қайтарди ёш йигит.— Бу куй менга сал-пал таниш... Сиз жуда бошқача чалар экансиз. Сиздан яхши чаладиганлар кўп, лекин бу пьесани ҳеч ким сиздай чалолган эмас... Бунини худди итальянча музика-

нинг малорус музыка тилига таржимаси деса бўлади. Сиз музыка билан жиддий шуғулланишингиз керак, ана шунда...

Кўр диққат билан тингларди. У биринчи марта ҳамманинг диққатига сазовор бўлгани ва шунинг учун унинг ўз кучига бўлган ишончи органини сезарди. Наҳотки, бу сафар унинг ўзини сира ҳам қаноатлантирмаган ва унга бутун ҳаётида мисли кўрилмаган кўп ҳасрат бағишлаган бу куйлар бошқаларга шу қадар қаттиқ таъсир қилган бўлса? Демак, у ҳам ўз ҳаётида бирон нарсага яраб қолар экан-да? У ҳамон пианино клавишларидан қўлини олмай ўтирар экан, бирдан ғала-ғовур ичида қўлига кимнингдир иссиқ қўли текканини сизди. Пётрнинг олдига Эвелина келиб, унинг қўлларини мулойимгина сиқиб, қувонч тўла ҳаяжон билан оҳиста пичирлади:

— Эшитдингми? Сен ҳам касбли бўлишинг мумкин. Бу ерда ўтирганларнинг ҳаммасини қандай ҳаяжонга келтирганигни бир кўрсанг, билсанг эди...

Кўр сесканди-да, қаддини ростлади.

Бу қисқа ҳолатни Пётрнинг онасидан бошқа ҳеч ким сезмади. Худди ёш муҳаббат ўз бўсасини унга тақдим этгандек, юзи лоладай қизариб кетди.

Кўр ҳамон ўрнидан қўзғалмай ўтирар эди. У қалбига қуюлиб келаётган янги бахт таассуротлари билан курашарди, балки қалбидан шаклсиз, қора булут каби босиб келаётган фалокатнинг яқинлашаётганини сезганмиди...

ОЛТИНЧИ БОБ

I

Эртаси куни Пётр барвақт уйғонди. Бўлма жимжит, уйда ҳам ҳали ҳеч қандай товуш эшитилмас эди. Тунда очиқ қолган дераза орқали боғдан тонг шабадаси кириб турарди. Пётр кўр бўлса ҳам, табиатни жуда яхши сезарди. Ҳали вақт эрталигини, уйнинг деразаси очиқ турганини биларди: дарахт шохларининг шитирлаши баралла эшитилиб турарди. Бугун Пётр буларнинг ҳаммасини айниқса равшан сизди, у қатто қуёшнинг уйга мўралаб турганини, агар қўлини деразага узатса, дарахт шохларидан шудринг тўкилишини ҳам биларди. Бундан ташқари, у бутун вужуди қандайдир янги, илгари сира тотиб кўрмаган туйғулар билан тўлиб-тошганини ҳам сезар эди.

Пётр боғда аллақандай кичкина қушчанинг сайрашига ва ўзининг қалбида кучайиб бораётган ғалати бир туйғуга қулоқ солиб, яна бирмунча вақт ўрнидан қўзғалмай ётди.

«Менга нима бўлди?» — деб ўйлади у ва шу ондаёқ Эвелинанинг кеча кечқурун, эски тегирмон бошида: «Наҳотки, сен бу ҳақда сира ўйламаган бўлсанг?.. Вой тентаг-эй!..» дегани эсига тушди.

Дарҳақиқат, Пётр бу тўғрида сира ўйламаган эди. У Эвелинанинг яқинлигидан роҳатланарди, лекин биз нафас олиб турган ҳавони сезмаганимиз каби, у ҳам буни кечаги кунгача ҳеч сезма-

ган эди. Сувнинг ойнадай текис юзига тош тушиб уни мавжлаштириб юборгандек, бу ёқимли сўзлар ҳам кеча унинг қалбига осмондан тушгандек туюлди: ҳалигина сувнинг юзи ойнадек текис, сокин бўлиб, қуёшнинг нуруни, кўм-кўк осмонни ўзида акс эттириб турган эди... Бир зарб билан у остигача тўлқинланиб кетди.

Бугун Пётр дили покланиб турди, унга қадрдон дўст бўлган қиз ҳам бутунлай бошқача бўлиб кўринди. Кечаги воқеа ва гапларнинг ипидан-игнасигача батафсил хаёлидан ўтказар экан, қизнинг «янгича эшитилган» овозига таажжуб билан қулоқ соларди. «Севиб қолган бўлса... Вой тентаг-эй!..»

Ирғиб ўрнидан турди-да, апил-тапил кийиниб, боғнинг шудринг босган йўлкасидан эски тегирмон томонга қараб югурди. Сув кечагидек шилдираб оқар, турфа гуллар ҳам худди кечагидек шитирларди, фақат кеча қоронғи эди, ҳозир эса порлоқ қуёш нур сочиб турарди. Пётр қуёш нуруни илгари ҳеч қачон бугунгидек яққол «сезмаган» эди. Унинг асабларини қитиқлаётган ёқимли куннинг бу ўйноқи нурлари, хушбўй шабнам ва эрталабки соф ҳаво билан унинг қалби тўлиб-тошгандек бўларди.

II

Бутун қўрғон очилиб, яшнаб кетгандай бўлди. Анна Михайловна худди яшариб кетгандек кўринарди, Максимнинг гарчанд паға-паға тутун орасидан худди четлаб ўтиб кетаётган момақалди роқдай гулдираши тез-тез қулоққа чалиниб турса ҳам қовоғи очилиб, ҳазиллашадиган бўлиб қолди. У кўп одамлар ҳаётни тўй-томоша билан тугайдиган аллақандай бемаза романга ўхшатса керак, ҳолбуки дунёда яна шундай нарсалар ҳам кўпки, баъзи бировлар бу тўғрида чуқурроқ ўйлаб кўрсалар ёмон бўлмайди, дерди. Жуда семириб, кўркамлашиб кетган, сочлари бир текисда чиройли оқараётган, юзи қип-қизил пан Попельский, афтидан, бу сўзлар менга қаратиб айтилган бўлса керак, деб ўйлаб, Максимнинг сўзини маъқуллар ва жуда яхши юришиб турган хўжалигини кўргани чиқиб кетарди. Ешлар бир-бировларига қараб кўйишар ва қандайдир ўзларича аллақандай планлар тузишарди. Пётр музикани жиддий ўрганиши ва уни охирига етказиши лозим эди.

Куз кунларидан бирида, йиғим-терим тугаб, далаларда мезонлар офтобда ялтираб учиб юрган пайтда Попельскийлар бутун оиласи билан Ставрученколарникига жўнашди. Ставрученколарнинг имениеси Попельскийларникидан етмиш чақиримча нарида эди, аммо манзара жуда ўзгариб кетар эди: Карпат тоғларининг Волиндан ва Прибушьедан кўриниб турган охириги силсилалари тугаб, Украина чўллари бошланарди. Баъзи жойларида жарликлар учрайдиган бу текисликларда боғ-роғ ва кўкаламзорларга чўмган қишлоқлар ва йироқ уфқда ҳайдалган ва экин ўриб олинган далалар ортида баланд қабрлар кўзга ташланарди.

Бундай узоқ сафарлар умуман бу оиланинг одатида йўқ эди. Пётр ўзига жуда яхши таниш бўлган қишлоқ ва яқин атрофдаги далалардан нарига ўтдимиз, бўлди, дарров адашиб қолар, ўзининг кўрлигини кўпроқ сезар, сал нарсага ҳам хуноби ошиб безовта бўларди. Аммо бу гал таклифни мамнунит билан қабул қилди. Ўз туйғуларини ва уйғониб келаётган талант кучини сезган ўша кечадан кейин Пётр ўзини қуршаб турган қора ва ноаниқ ташқи дунёга дадилроқ қарай бошлади. Бу дунё унинг хаёлида тобора кенгайиб, уни ўзига жалб эта бошлаган эди.

Ҳадемай орадан бир неча кун ҳам ўтиб кетди. Пётр энди ёшлар орасида ўзини анча эркин сеза бошлади. У Ставрученконинг тўнғич ўғли зўр маҳорат билан чалишини ва консерватория ҳамда пойтахтда бўладиган концертлар тўғрисидаги ҳикояларини диққат ва ҳавас билан тингларди. Ставрученко Пётрнинг ҳали камолотга етмаган, лекин кучли музика ҳиссиёти тўғрисида ҳар сафар гапирганда, унинг юзлари қип-қизариб кетарди. Энди у бурчак-бурчакда уялаб ўтирмас, балки бир оз тортиниб бўлса ҳам, ҳар ҳолда ҳамма билан баб-баравар гапга аралашадиган бўлган эди. Эвелинанинг гапга аралашмай, вазмин ўтиришлари ҳам йўқолди. У ўзини эркин сезар, дам ўтмай хушчақчақ кулиши эса ҳаммани завқлантирарди.

Имениедан ўн чақиримча нарида N. деган эски ибодатхона бор эди, бу ибодатхона ўлкада ҳаммага машҳур эди. Бир замонлар бу ибодатхона шу ўлканинг тарихида катта роль ўйнаган эди, татар ғалалари ибодатхонани худди чигиртка каби бир неча марта қамал қилиб, ёйдан ўққа тутган. Баъзан полякларнинг хилма-хил отрядлари қалъанинг деворларига тирмашиб ҳужум қилган, ёки, аксинча, казаклар уни ишғол этган қиролнинг солдатларидан озод этиш учун ёпирилиб ҳужумга ўтганлар... Ҳозир эски миноралар қулаб тушган, деворнинг ўрнига баъзи жойлари ибодатхона полизини деҳқонларнинг молларидан сақлаш учун, тахтадевор билан тўсилган, чуқурлар ичига эса тарих экилган эди.

Бир куни, кеч кузнинг очиқ ҳаволи илиқ кунларидан бирида, мезбонлар ва меҳмонлар шу ибодатхонага жўнашди. Максим хотинлар билан бирга баланд рессорли ва худди қайиқдай лапанглаб юрадиган катта аравада жўнади. Ёш йигитлар, шу жумладан Пётр ҳам отда кетишди.

Кўр бошқа отларнинг дукур-дукур юришига ва олдинда кетаётган арава гилдираklarининг ғижирлашига қулоқ солиб, бемалол борарди. Унинг от устида бемалол ва дадил кетаётганини кўрган киши, бу чавандознинг йўл кўрмаслигига ва ихтиёрни отга ташлаб қўйганига ишонмас эди. Анна Михайловна дастлаб бегона отдан ва нотаниш йўлдан кўрқиб хавфсизраган ҳолда ўғлига қараб-қараб қўяр, Максим ва Пётрга кўз қирини ташлаб, устозларча кибр билан хотинларнинг қўрқоқлигини масхара қилиб борарди.

— Биласизларми... — деди студент, аравага яқинлашиб. — Шу ерда ғалати бир қабр борлиги ҳозир менинг эсимга тушди, бу қабрнинг тарихини ибодатхона архивини ахтариб топдик. Агар

истасангиз, ўша ёққа буриламиз. Узоқ эмас, қишлоқдан чиқаришда.

— Нега биз билан юрганингизда, нуқул шунақанги қайғули хотираларни ўйлаб юрасиз-а? — деб кулди Эвелина.

— Бу саволга кейинроқ жавоб бераман!.. Колодияга, Остапнинг ўтлоғи томонга бур, ҳу анави четан ёнига бориб тўхта, — деб қичқирди кучерга ва отнинг бошини буриб, орқада қолган ўртоқларининг ёнига от қўйиб кетди.

Орадан сал вақт ўтгач, ёш йигитлар ғилдираklarини лапанглатиб, тупроқни тўзгитиб тор кўчадан кетаётган соябон араванинг олдидан отларини чоптириб ўтиб кетишди-да, отдан тушиб, отларни четанга боғлашди. Уларнинг иккитаси хотин-қизларга кўмаклашиш учун аравага қараб югурди, Пётр эса эгарнинг қошига суяниб, ўзининг қаерда турганини билишга тиришиб, ерга қараб турарди.

Кузнинг бугунги очиқ ҳаволи куни унга тун каби қоронғи туюлса ҳам, атрофдаги ёрқин товушлар жон киритиб турар эди. Пётр яқинлашиб келаётган арава ғилдираklarининг ғижирлаши ва уни кутиб олган ёшларнинг хушчақчақ ҳазилларига қулоқ солиб турар эди. Унинг олдида турган отлар пўлат безакли жиловларини жаранглатиб, четаннинг нариги томонидаги бурган ўтга бўйин чўзишади... Сал наридан, афтидан, полиздан бўлса керак, оҳиста ашула эшитиладди, ашула энгил шабадада оҳиста ва ғамгин эшитиларди. Боғдаги дарахт барглари шитирлайди, қаердадир лайлак томоғини қоқади ва худди тўсатдан бир нарса эсига тушиб кетгандек хўрознинг қанот қоқиши ва қичқириши, қудуқнинг сув чиқарадиган шотисининг оҳиста ғижирлаши эшитилади — буларнинг ҳаммаси қишлоқда иш кунининг қизиқ турганини билдирарди.

Дарҳақиқат, улар энг чеккадаги боғнинг олдида тўхташган эди... Узоқдан эшитилувчи овозлар ичида ибодатхона қўнғироғининг балад жаранглаган товуши ҳаммасидан аниқроқ эшитилар эди. Шу қўнғироқнинг овозиданми, ёки шамолнинг учириб келишиданми, ёхуд, қандайдир, унинг ўзига ҳам номаълум аломатлариданми, ҳар ҳолда Пётр, қаердадир, нариги томонда ибодатхонанинг орқасида, жарлик борлигини сизди, эҳтимол, бу дарёнинг қирғоғидир, дарёнинг нариги томони унга поёнсиз кенглик бўлиб туюлар, у ернинг тинч ҳаёти, ноаниқ товушлари зўрға эшитиларди. Кечки туманда узоқ ерлар бизга ноаниқ ва жимирлаб кўринганидек, бу товушлар ҳам унга узилиб-узилиб, жуда секин эшитиларди ва шу билан у олисларни тасаввур этарди.

Шамол шляпасининг остидан чиқиб турган бир тутам сочини ҳилпиратар ва қулоғига худди қадимги Эола арфасининг¹ садосидек куйлаб турарди. Хаёлига ёшлигидаги аллақандай хотиралар

¹ А р ф а — чилтор, тикка қўйиб, торлари чертиб чалинадиган музика асбоби; ривоятларга қараганда, шамол худоси Эоланинг куёш чиккан вақтда шамолда нозик овоз чиқарадиган арфаси бўлган эмиш.

келарди, кичкина болалик чоғини эсларди, айрим хотиралар шамол, товуш ва яна аллақандай туйғуларда гавдаланар эди... Унинг назарида, узоқдан эшитилаётган қўнғироқ товуши ва аранг эшитилаётган ашула билан қўшилиб кетган шамол, бу ернинг узоқ ўтмишидан ғамгин ҳикояни сўзлаётгандек, унинг ўз ўтмиши тўғрисида ё бўлмаса ноаниқ, қоронғи келажаги тўғрисида сўзлаётгандек бўларди.

Бир нафасдан кейин арава етиб келди, ҳамма аравадан тушди ва четан девордан ошиб ўтлоққа кетишди. Ўт ва бурган босиб ётган бурчакда, ерга ботиб йўқолиб кетишига сал қолган катта мрамар тош ётар эди. Қизил-пушти гулли қариқизнинг кўм-кўк япроқлари, япалоқ отқулоқлар ва ингичка пояли ўтлар шамолда секин-секин чайқалиб турарди, қабр четидаги ўтларнинг нима-ларнидир шивирлаши Пётрга эшитилар эди.

— Бу ёдгорликнинг борлигини биз фақат яқиндагина билдик,— деди Ставрученконинг кенжа ўғли, аммо бу ерда ким ётганини биласизларми? Бир замонларда донг чиқарган паҳлавон, казаклар отрядининг бошлиғи Игнат Қарий ётипти...

— Эски қароқчи шу ерда ўз қабрини топган экан-да?— деди Максим, хаёлга чўмган ҳолда.— Бу ерга, Колодняга қандай келиб қолипти?

— 17... йилда казаклар билан татарлар, поляк қўшинлари ишғол қилиб турган шу ибодатхонани қамал қилганлар... Татарларнинг субутсиз иттифоқчи эканликларини биласиз... Афтидан, қамалдагилар мирзага пора бериб ўз томонига оғдириб олишган, кечаси татарлар поляклар билан биргаликда казакларга ҳужум қилган бўлсалар керак. Шу ерда Колодня яқинида, тунда қаттиқ жанг бўлган. Татарлар тор-мор қилинган, лекин казаклар тунги жангда ўз атаманларидан жудо бўлганлар.

— Бу воқеада,— деб давом этди ёш йигит ўйланиб,— яна бир киши қатнашган, лекин иккинчи қабрни ахтариб тополмадик. Биз ибодатхонадан топган қадимги лавҳага қараганда, Қарий билан бу ерга, атаманни жангларда кузатиб юрадиган ёш бандурист... кўр ҳам... кўмилган.

— Кўр-а? Жангларда қатнашганми?— кўрқув ичида сўради Анна Михайловна ва дарҳол ўз ўғлини даҳшатли тунги жангга қатнашганини кўз олдига келтирди.

— Ҳа, кўр. Бу тарихни полякча-малоросча-черков тилида иншо этилган ёзувига қараганда, афтидан, у запорожьелик машҳур қўшиқчи бўлса керак... Шошманглар, ўша ёзувни билсам керак: «Юрко деган шонли казак қўшиқчиси ҳамиша у билан юрарди. Қарийнинг ёнидан сира силжимасди, Қарий ҳам уни чин кўнгилдан севарди. Юрко куйга шу қадар уста эдики, ҳатто қашқирлар ҳам унинг куйини эшитиб маҳлиё бўлар эди, аммо Қарийни ўлдирган динсиз татарлар Юрконинг ногиронлигига ҳам қарамасдан, тунги жангда чопиб ташладилар. Қўшиқчи ҳам, паҳлавон ҳам бир ерга кўмилди, икковига ҳам абадий шон-шарафлар бўлсин, омин»...

— Плитанинг сатҳи кенг экан,— деди биров.— Балки уларнинг ҳар иккиси ҳам бир ерга қўйилгандир...

— Тўғри, шунда-ю, лекин ёзувни йўсин босиб кетишти... Қаранглар-а, плитанинг бошига булава билан бунчук¹ расми солинган. Қолган ҳамма ерни моғор босиб кетишти.

— Тўхтанглар,— деди, бутун гапни ҳаяжон билан эшитиб турган Пётр.

Пётр лавҳа олдига келиб, энгашди-да, нозик бармоқлари билан лавҳа устидаги ўтти ушлаб кўрди. Сўнгра майса тагидан бўртиб чиқиб турган тошни пайпаслаб кўрди.

У осмонга қараб қошларини чимирган ҳолда бир минутча ўтирди. Сўнгра ўқий бошлади.

— «...Карий лақабли Игнатий... тангрининг тақдири билан... татар отган камон ўқи билан ўлдирилган...»

— Буни ўзимиз ҳам ўқий олдик,— деди студент.

Кўрнинг қалтираган ва букилган бармоқлари тобора пастга тушарди.

— «Ўлдирилган...»

— «Душман томонидан...» — деб давом эттирди студент шошилиб.— Юрконинг ўлдирилиши тасвирланган лавҳада ҳам шу сўзлар бор эди... демак тўғри: у ҳам худди шу ерга, битта қабрга қўйилган...

— Шундай, «душман томонидан»,— деб ўқиди Пётр.— Бу ёғи ўчиб кетган. Шошманг, яна бор, «татарнинг қиличи билан чопилган...» яна бир сўз борга ўхшайди... йўқ, бахтга қарши, ўчиб кетишти.

Дарҳақиқат, юз эллик йилдан буён ётган лавҳадаги бандурист тўғрисидаги сўзларнинг ярмиси ўчиб кетган эди.

Ҳамма бир неча дақиқа жим қолди, фақат баргларнинг шитирлаган овозигина эшитиларди. Кимнингдир чуқур хўрсиниб уф тортиши жимликни бузди. У шу боғнинг эгаси ва қадимги атамanning сўнги қароргоҳининг меросхўри Остап эди, у меҳмонлар ёнига келиб, юз йиллардан буён қор ва ёмғир остида ётиб, кўзи очик одамлардан яшириниб ётган сўзларни қўли билан пайпаслаб ўқийётган ва кўзлари бақрайиб осмонга қараб турган ёш йигитга таажуж билан термиларди.

— Худонинг қудрати! Кўзи кўрадиган одам кўролмаган нарсалар худонинг қудрати билан кўрларга кўринар экан-да,— деди у Пётрга эҳтиром билан қараб.

— Бу Юрко — бандурист нима учун менинг ёдимга тушганини энди тушундингизми, панночка?— деб сўради, студент эски арава кўчани чангитиб ибодатхона томонга қараб юра бошлаганда.— Бир ерда қўниб турмайдиган Карийнинг отлик отрядини кўр қандай қилиб кузатиб юрар экан, биз ака-ука бунга жуда ҳай-

¹ Булава ва бунчук — запорожьелик казак ва полячларда гетман ҳукуматининг белгиси (булава — учига шар ўрнатилган туғ; бунчук — туғга ўрнатилган от думи).

он қолдик. Фараз қилайликки, ўша вақтда у Кошевой¹ эмас, балки оддий шайка бошлиғи бўлган бўлсин. Лекин шу нарса маълумки, у оддий гайдамакларга² қўмондонлик қилмай, балки ҳамма вақт отлиқ юрадиган казак овчилар отрядига қўмондонлик қилган. Одатда, бандуристлар бўйнига халта осиб, қишлоқма-қишлоқ ашула айтиб юрадиган кекса гадойлар бўларди... Фақат бугун, сизнинг Пётрингизни кўриб, елкасига милтиқ ўрнига бундура осган отлиқ кўр Юрко кўз олдимда гавдаланди...

— Эҳтимол, у ҳам жангларда қатнашгандир... Ҳар ҳолда, походларда ҳам, хавф-хатарларда ҳам бирга юрган бўлса керак... — деб сўзини давом этди. — Хавф-хатарли походларда қатнашганлиги аниқ. Украинамизнинг жуда ажойиб тарихи бор-да!

— Қандай даҳшат! — деб уф тортди Анна Михайловна.

— Қандай яхши эди! — деб эътироз билдирди ёш йигит.

— Энди бунақанги ишлар бўлмайди, — деди жиддий, аравага етиб олган Пётр. У қошини чимириб ёнидаги отларнинг қадам ташлашига диққат билан қулоқ солди-да, отини арава билан ёнма-ён юргизди... Унинг чехраси одатдагидан кўра ҳам оқариб кетган бўлиб, қаттиқ ҳаяжонлангани сезилиб турарди. — Энди уларнинг ҳаммаси йўқолиб кетган, — деб такрорлади Пётр.

— Йўқолиши лозим бўлган нарсалар — йўқолиб кетди, — деди Максим, эътиборсизлик билан. — Улар ўз ҳолига яраша яшаган, сизлар ҳам ўз қилмишларингиздан топасизлар...

— Айтишга осон, — деди студент, — сиз даврингизни суриб олдингиз...

— Ҳаёт ҳам мендан оладиганини олди, — деб кулимсиради кекса гарибальдичи, қўлтиқтаёқларини кўрсатиб. Бир оз жим тургандан кейин, сўзида давом этди:

— Мен ҳам бир вақтлар жанг қилишни, унинг жўшқин поэзияси ва эркини ҳавас қилардим... Ҳатто Туркияга бориб, Содиқнинг³ қўл остида ҳам бўлганман.

— Кейин нима бўлди? — деб шошилиб сўрашди ёш йигитлар.

— Сизларнинг «эркин казакларингизнинг» турк истибдодига хизмат қилганини кўриб, ҳафсалам пир бўлди... Эски майнабозлик ва қаллоблик!.. Тарих бу эски увадаларни ахлатхонага чиқариб ташлаганини ва энг муҳими — чиройли формаларда бўлмай, балки маскарадда эканлигини билдим... Ана ўшандан кейин Италияга кетдим... Гарчи мен уларнинг тилини билмасам ҳам, уларнинг орзулари йўлида жон беришга тайёр эдим...

Максим жиддий ва самимият билан гапирарди. Ставрученко билан ўғилларининг ўртасида бўлиб турадиган қизгин торти-

¹ Кошевой — Запорожьедаги ҳарбий отряднинг атамани.

² Гайдамак — XVII—XVIII асрларда Украинада полякларга қарши курашда қатнашган кўзғолончи казак.

³ Содиқ подшо номи билан машҳур бўлган украин романтиги. Чайковскийнинг лақаби: у Туркиядаги казакларни мустақил сиёсий куч сифатида уюштиришни орзу қилган эди.

шувларда, одатда, Максим иштирок этмас ва ёшларнинг уни ўз дўстимиз деб унга шикоят қилишига эътиборсиз кулиб қўярди. Энди бўлса, ўт босиб кетган эски тош устида ҳаммани ҳаяжонга солган бу драма Максимга ҳам таъсир қилганлиги, бундан ташқари, бу ўтмишдаги тарихий воқеа Пётрга ҳозирги ҳамма нарсадан яқинроқ бўлиб туюлганлиги унинг юзида пайдо бўлган аломатлардан сезилиб турар эди...

Бундан бир неча дақиқа илгари Остапнинг ўтлоғида кечирилган жонли ҳиссиёт таъсири остидами, — чунки мармар тош ўтмишдан асар қолмаганлигини жуда равшан кўрсатиб турарди, — ёки кекса ветераннинг ҳурматга сазовор бўлган таъсири остидами, ҳар ҳолда ёш йигитлар бу сафар унга эътироз билдиришмади...

— Ўша, бизнинг қисматимизга нима қолади? — деб сўради студент, бир оз жим тургач.

— Яна ўша абадий кураш.

— Қаерда? Қай шаклда?

— Ахтаринг, — деб қисқа жавоб берди Максим.

Максим одатдагидай истеҳзо қилмай, бу сафар жиддий гапиришга мойил эди. Бироқ бу ҳақда жиддий гапиришга вақт қолмаган эди... Арава ибодатхона эшигига келиб тўхтади, студент энгашиб Пётр минган отнинг жиловидан тутди. Пётрнинг ниҳоятда ҳаяжонланаётгани чехрасидан яққол кўриниб турар эди.

III

Ибодатхонага келганлар, одатда, эски черковни томоша қилишар ва қўнғироқхонага чиқишарди, қўнғироқхонадан узоқ-узоқ жойлар кўринади. Ҳаво очиқ пайтларда губерня шаҳрининг уфқда оқариб турган уйлари ва илон изи бўлиб оқаётган Днепр ғира-шира кўзга чалинарди.

Меҳмонлар қўнғироқхонанинг қулф турган эшиги олдига келганда, вақт тушдан оққан эди, Максим эса монахларнинг хужраларидан бирининг пешайвонида қолди. Узун тўн ва чўққи қалпоқ кийган ориққина ёш монах гумбаз остида бир қўли билан берк эшикнинг қулфини ушлаб турар эди... Сал нарироқда, худди бирон нарсадан кўрқиб кетган бир гала қушдек, бир тўда болалар турар эдилар. Монах билан бу шўх болалар ўртасида яқиндагина аллақандай жанжал бўлиб ўтгани кўриниб турарди. Монахнинг шижоат билан қараб туриши ва қулфга маҳкам ёпишиб олганига қараганда, болалар меҳмонлар кетидан қўнғироқхонага чиқишмоқчи бўлган-у, лекин ёш монах эса уларни киргизмаётгани кўриниб турарди. Унинг жаҳли чиқиб, ранги ўчган юзида фақат қизил доғлар кўринарди холос.

Ёш монахнинг кўзлари жуда ғалати ва ҳаракатсиз кўринарди... Бу одамнинг юзидаги ифодани ва унинг бақрайиб турган кўзларини дастлаб Анна Михайловна кўрди ва кайфи учиб, Эвелинанинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

— Кўр экан, — деб пичирлади қиз, кўрқиб кетиб.

— Секинроқ, — деди она, — тагин... сезяпсанми?

— Ҳа...

Еш монахнинг башараси Пётрга жуда ўхшаш эканини сезмас-дик мумкин эмас эди. Унинг юзи оппоқ, унинг ҳам кўзи очиқ, бақрайган — ҳаракатсиз, шу билан бирга, ҳар бир янги товушни ёшитганда, унинг ҳам қошлари безовталаниб чимирилар ва худди хурккан ҳашаротнинг узун пайпаслагичига ўхшаб кетар эди... Унинг юз бичими, қўполроқ гавдаси бесўнақай эди, аммо шунинг учун ҳам Пётрга жуда ўхшаб кетарди. Ботиқ кўкрагини чангаллаб, бўғилиб йўталганда Анна Михайловна унга тикилиб қаради, унинг кўзига худди арвоҳ кўрингандек бўлди...

Еш монах йўталиб бўлиб эшикни очди-да, остонада туриб, хириллаган товуш билан:

— Болалар йўқми? Қочинглар, лаънатилар,— деб сўради ва бутун гавдаси билан болалар томонга ташланди, сўнгра ёш йигитларни олдинга ўтказиб юборгач, хасисларга хос ёлворувчан товуш билан:

— Қўнғироқчига ҳам садақа берасизларми? Эҳтиёт бўлинглар, йўлак қоронғи...— деди.

Ҳамма меҳмонлар зинадан чиқа бошлашди. Тик ва ноқулай зиналарни кўриб чиқайми-чиқмайми, деб тараддудланаётган Анна Михайловна ҳам, худди бўйсунгандек, бошқалар кетидан чиқа бошлади.

Кўр қўнғироқчи эшикни ёпди... Йўлакни қоронғилик босди, зинанинг муюлишларида уриниб-туртиниб чиқиб кетаётган ёшларни пастдан туриб қўрқиб кузатаётган Анна Махайловна фақат бир оздан кейингина қалин тош девордаги кичкина тирқишдан қиялаб тушиб турган хира нурни кўрди. Бу нурда бир нечта чанг босган қинғир-қийшиқ харсангтош кўринди.

Ташқарида қолган болаларнинг:

— Амаки, жон амаки, биз ҳам кирайлик,— деган овози эшитилди.— Амаки, жон амаки, биз ҳам кирайлик!

Қўнғироқчи жаҳл билан эшикка ташлаиб, темир қопланган эшикни кучининг борича мушти билан дуқиллата бошлади.

— Йўқолинглар, йўқолинглар, бадбахтлар... Ҳу, бўйнинг узилгурлар!— деб, жаҳл билан бўғилиб бақирди кўр.

— Аблах кўр,— бирданига бир неча овоз эшитилди ва эшикнинг нариги томонидан бир неча ялангоёқ болаларнинг тапир-тупур оёқ товуши эшитилди.

Қўнғироқчи бир оз қулоқ солиб тургач, чуқур нафас олди.

— Сен лаънатилар ўлмадиларинг, мен қутулмадим... Қирилиб кетларинг-э... Эй, худоё-худовандо!— деди кўр, унинг овозидан энди азоб чекавериб чарчаганлиги ва қийналиб кетганлиги сезиларди.

— Ким бу? Нима қилиб турибсан?— деб зарда билан сўради у, биринчи зинадаёқ тўхтаб қолган Анна Михайловнага туртиниб кетиб.

— Чиқаверинг, чиқаверинг. Қўрқманг,— деди кейин мулоиймлик билан.— Шошманг, мени ушлаб олинг... қўнғироқчига

садақангиз йўқми? — деди, яна аввалгидай ёқимсиз товуш билан.

Анна Михайловна ҳаменидан қоғоз пул олиб, қоронгида кўрга узатди. Кўр пулни Анна Михайловнанинг қўлидан шоша-пиша юлқиб олди. Шу вақтда улар туйнукдан тушиб турган ёруққа яқинлашиб қолишган эди, кўрнинг пулни бетига қўйиб, бармоқлари билан оҳиста силаб кўрганини Анна Михайловна сал-пал кўриб қолди. Кўрнинг қоронгида қонсиз кўринган ғалати юзи ўғлининг юзига шу қадар ўхшаш эдики, фақат кўрнинг айна вақтда очқўзларча хурсанд бўлганлиги башарасини хунук қилиб турар эди.

— Раҳмат, минг раҳмат. Ростакам пул экан... Мен сиз ҳазиллашяпсиз... кўрни мазах қияпсиз, деб ўйлаган эдим... Баъзи одамлар шунақа мазах қилишади... — деди кўр.

Бечора аёлнинг кўзидан дув-дув ёш оқарди. Анна Михайловна шошиб-пишиб кўз ёшларини артди-да, юқорига чиқа бошлади... Юқориди эса, ундан олдинга ўтиб кетган ҳамроҳларининг тапур-тупур қадам ташлашлари худди ташқарида сув оқиб тушаётгандай эшитиларди.

Муюлишлардан бирида ёш йигитлар тўхтади. Улар анча баландга кўтарилган эдилар, кичкина ва тор деразадан соф ҳаво билан бирга анчагина равшанроқ ёруғлик тушиб турар эди. Деразадан пастроқдаги текис деворга кўплаб ҳар хил ёзувлар ёзилган эди. Бу ёзувларнинг кўпи шу ерга келиб-кетганларнинг исми эди.

Ёш йигитлар ўз таниш-билишларининг ҳам исмларини кўрганда, хурсанд бўлишиб сўзлашарди.

— Мана бу ҳикматли сўзларни қаранглар, — деди студент ва ҳижжалаб ўқий бошлади. «Бошлаганлар кўп-у, тугатганлар оз»... Мазмунидан мана шу қўнғироқхонага чиқиш тўғрисида бўлса керак, — деди студент, ҳазиломуз.

— Истаганингча тушунавер, — деб кўрс жавоб берди қўнғироқчи ундан ярим ўгирилиб ва қошларини тез-тез чимириб. — Мана бу ерда пастроқда, шеър ҳам бор. Шунини ўқисанг эди.

— Қани шеър? Ҳеч қанақа шеър йўқ.

— Сен фақат йўқ дейишигина биласан, мен сенга бор деяман. Кўзларинг очиқ бўлишига қарамай сенлар ҳам кўп нарсани кўрмайсанлар...

Кўр икки зина пастроққа тушди-да, куннинг энг хира нурлари ҳам йўқолиб борувчи қоронгида қўли билан пайпаслаб:

— Мана бу ерда, ибратли шеър, фонарсиз ўқий олмайсизлар, — деди.

Пётр унинг ёнига чиқди-да, қўли билан пайпаслаб, бундан юз йиллар муқаддам ўлиб кетган одам томонидан тошдеворга ўйиб ёзилган ҳикматли сўзларни топиб ўқиди:

Ўлим соатини унутма,
Рўзи қиёматни унутма,
Бир кун ажраласан ҳаётдан,

— Шу ҳам ҳикмат бўпти-ю,— деб ҳазил қилмоқчи бўлди студент Ставрученко, лекин ҳазил ўринли чиқмади.

— Ёқмадимми,— деди заҳархандалик билан қўнғироқчи.— Албатта сен ҳали ёшсан, яна ким билади... худди тунги ўғридек ажал ҳам келиб қолади... Яхши шеър,— деди кўр ва яна овози ўзгарди.— «Ўлим соатини унутма, рўзи қиёматни унутма...» Ҳа, у дунёга борганда кўрармиз,— деб тугатди гапини яна зарда билан.

Яна бир неча зина кўтарилгач, ҳаммалари қўнғироқхонанинг биринчи айвончасига чиқишди. Бу ер жуда баланд эди, аммо деворнинг ичидан юқорига чиқадиغان йўл ундан ҳам ноқулайроқ эди. Энг юқоридаги айвончадан кенг ва кишини ҳайратда қолдирадиган манзара очилди. Қуёш бота бошлаганди, пастда узун соялар чўзилиб ётарди, шарқда қоп-қора булут кўринди, кечки туман узоқ жойларни пардалаб олган, фақат қуёшнинг қия тушган нурларида у ер, бу ерда гоҳ қишлоқ уйларининг деворлари оқариб кўринар, гоҳ дераза ойнаси ярақлаб кўринар, гоҳ узоқдаги бутхоналарнинг крестлари ялтираб кўринарди.

Ҳамма жим қолди. Буғдан мусаффо соф ҳаво шамол қўнғироқхонага кириб, арқонларини тебратар ва қўнғироқларнинг ичига кириб уни жингиллатиб кетарди. Маъданинг овози оҳишта жингиллаб эшитиларди, у садада яна нимадир, худди узоқда эшитилаётган музиканинг овози ёки мис қўнғироқнинг оғир нафаси қулоққа чалингандек бўларди. Пастда ястаниб ётган манзара жимжит ва тинч нафас оларди.

Бироқ кичкина жамоат ўртасида ҳукм сураётган бу жимжитликнинг бошқа сабаби ҳам бор эди. Ғалати бир сезги, эҳтимолки, баландликнинг таъсири ва ўз заифликларини сезишлари натижасида бўлса керак, ҳар иккала кўр тепага чиққач, зинапоянинг икки четига келиб тўхташди-да, қўлларини панжарага тираб юзларини кечки шамолга тутиб туришди.

Уларнинг бир-бирига жуда ўхшашлиги ҳаммага ҳам яққол кўринарди. Қўнғироқчи сал каттароқ эди, монахларнинг кенг ва узун тўни унинг ориқ гавдасида шалвираб турар, башараси хунук эди. Синчиклаб қараган одам уларнинг ўртасидаги фарқни пайқаб олиши мумкин эди, қўнғироқчининг сочлари сариқ, бурни алифдай, лаби Пётрникидан кўра юпқароқ эди. Лабининг устида мўйлови энди сабза ура бошлаган, иягининг атрофи жингалак соқол билан ўралганди. Лекин уларнинг ҳаракати, лабларининг учиб, қошларининг чимирилиб туришидан улар худди ака-укага ўхшаб кетарди: кўп букриларнинг юзи ҳам жуда бир-бирига ўхшагани учун улар ҳам худди ака-укадек кўринади.

Пётрнинг чеҳраси бирмунча мулойимроқ эди. Чеҳраси одатдагидан кўра ғамгин эди, қўнғироқчининг башарасидан эса унинг серзарда ва сержаҳллиги сезилиб турарди. Ҳозир у ҳам тинчиб қолган эди. Шамолнинг бир текисда эсиши гўёки унинг юзидаги

ҳамма ажинларни текислаб кетгандек, унинг юзига кўрларга кўринмайдган тинч дунёни ёйиб кетгандек сезиларди... Қошлари ҳам борган сари секин қимирларди. Бироқ бошқаларга эшитилмаган, лекин фақат уларнинг иккисигагина эшитилган ва пастдаги водийдан келган қандайдир овоз уларнинг иккисини ҳам сескантириб юборди.

— Қўнғироқ чалишяпти,— деди Пётр.

— Егорий бутхонасида чалишяпти, бу ердан ўн беш чақирим келади,— деб тушунтирди қўнғироқчи.— Уларнинг кечки ибодати бизникидан ярим соат илгари бошланади. Сен ҳам эшитясанми? Мен эшитяпман,— бошқалар эшитмайди...

— Бу ерда жуда яхши,— деб завқ билан давом этди у.— Айниқса ҳайит кунлари. Менинг қўнғироқ чалганимни эшитганмисиз?

Саволда аллақандай содда мақтанчоқлик сезилиб турар эди.

— Келиб эшитиб кетинг. Памфилий ота... Памфилий отани танийсизми? Атайлаб менга шу икки қўнғироқчани олдириб берди.— У девордан узоқлашди-да, ҳали бошқа қўнғироқларга ўхшаб қораймаган иккита чоғроқ ярақлаган қўнғироқни қўли билан завқланиб силади.

— Овози жуда яхши... Бирам сайрайди, бирам сайрайди-ки... Айниқса пасха кечаси.

У арқонни ушлади-да, қўлларини тез-тез қимирлатиб қўнғироқларни секин жаранглатиб чалди, қўнғироқ тили қўнғироққа шу қадар секин ва шу билан бирга шу қадар аниқ тегдики, уларнинг жаранги қўнғироқхонадан ташқарига чиқмаса ҳам, ҳаммага эшитилди.

— Мана буниси эса — донг-дунг, донг-дунг қилади...

Унинг юзида болаларча шодлик акс этди, лекин шунда ҳам қандайдир ўксиниш аломати сезилиб турар эди.

— Янги қўнғироқ олдириб берди-ю, лекин янги пўстин тиктириб бермаяпти, жуда ҳам хасис-да,— деди у, чуқур хўрсиниб.— Қўнғироқхонада шамоллаб қолдим... Ҳаммадан кузда ёмон... совуқ...

У гапдан тўхтади-да, қулоқ солиб тургач:

— Чўлоқ пастда туриб сизларни чақиряпти, кетинглар, бўлди энди,— деди.

— Қани кетдик,— деди, шу вақтгача қўнғироқчидан кўзини узмай тикилиб турган Эвелина.

Еш йигитлар пастга тушиб кетишди, қўнғироқчи тепада қолди. Пётр онасига эргашиб кета бошлаган эди бирдан тўхтади.

— Сиз кетаверинг,— деди у, буйруқ бергандай.— Мен, ҳозир тушаман.

Оёқ товушлари тинди, фақат Анна Михайловнани олдинга ўтказиб юборган Эвелина деворга ёпишиб, нафасини чиқармай шу ерда қолди.

Кўрлар юқорида, биз ўзимиз танҳомиз, деб ўйлашди. Улар нимагадир қулоқ солиб, ўнғайсизланб ва қимирламай, бир оз жим туришди.

— Бу ким?— деб сўради кейин қўнғироқчи.
— Мен...
— Сен ҳам кўрмисан?
— Кўрман. Сен қачондан бери кўрсан?— деб сўради Пётр.
— Туғаси кўрман,— деб жавоб берди қўнғироқчи.— Бизда Роман деган яна бир кўр бор, у етти ёшида кўр бўлиб қолган...
Сен кундан тунни ажрата оласанми?

— Ажрата оламан.
— Мен ҳам ажрата оламан. Тонг ёришганини сезаман. Роман билмайди, лекин унга ҳар қолда енгил.

— Нима учун енгил?— деб шошилиб сўради Пётр.

— Нима учун? Билмайсанми, нима учунлигини? У ёруғликни кўрган, ўз онасини билади. Билдингми, кечаси ухлаганида тушига онаси киради... Онаси ҳозир кексайиб қолган бўлса ҳам, унинг тушида доим ёш бўлиб кўринади... Сен ҳам туш кўрасанми?

— Йўк,— деб ўксиниб жавоб берди Пётр.

— Ҳа, бундай дегин. Одам кўр бўлиб қолган бўлса, шунақа бўлади. Кўр туғилган одамга...

Пётр юзини худди қора булут босгандек, хафа ва дили сиёҳ бўлиб турарди. Қўнғироқчининг қошлари ҳам бирдан чимирилиб, юқори кўтарилди, унинг кўзларида Эвелинага таниш бўлган қайғу-аламлар ифодаси кўринди.

— Шунақа, гуноҳимиз кўп... Э, парвардигори олам, ўзинг қодирсан, ҳеч бўлмаганда тушимда ёруғ дунёни бир кўрсатсанг ҳам майли эди...

Унинг юзи изтироб билан титради ва у илгаригидек зарда билан деди:

— Йўк, кўрсатмайди... Нимадир тушингга киради-ю, уйғонганингдан кейин ҳеч нарса эсда қолмайди.

У бирдан тўхтади ва қулоқ сола бошлади. Ранги ўчиб юзи бужмайиб кетди.

— Лаънатиларни қўйиб юборишипти-да,— деди жаҳл билан.

Дарҳақиқат, пастдаги тор йўлакдан гўеки сув босгандек, болаларнинг тапир-тупури ва шовқин-сурони эшитилди. Бир лаҳза ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди, афтидан болалар ўртадаги супачага чиқишди шекилли, кейин шовқин ташқаридан эшитилди. Сўнгра қоронғи йўлак яна шов-шувга тўлди, Эвелина олдидан бир тўда шўх болалар бир-бирини қувалашиб ўтиб кетишди. Энг баланддаги зинага чиқиб бир лаҳза тўхтаб қолишди, лекин, бир оздан кейин кўр қўнғироқчининг ёнидан чап бериб ўта бошладилар, қўнғироқчи ғазаб билан болалардан биронтасини тушуриб қолиш учун атрофга мушт соларди.

Бирдан қоронғи йўлакдан янги одам кўринди. Бу Роман бўлса керак. Унинг чўтир юзи япалоқ ва жуда мулоим кўринар эди. Юмуқ қовоқлари кўз косасини бекитиб, лаблари жилмайиб турарди. У деворга қапишиб турган қизнинг ёнидан ўтиб, супачага чиқди. Уртоғининг мушти унинг гарданига тушди.

— Биродар!— деди у ёқимли товуш билан.— Егорий, яна муштлашяпсансми?

Улар тўқнашиб, бир-бировларини пайпаслаб кўришди.

— Бу шайтонларни нега киритдинг?— деб зарда билан сўради Егорий малорос лаҳжасида.

— Майли, қўявер,— деб жавоб берди Роман бамайлихотир.— Булар ҳам худонинг бандаси-да. Сен буларни жуда қўрқитиб қўйибсан... Шу ердამисанлар, ҳой шайтонлар?...

Болалар панжаранинг бурчак-бурчагига беркиниб олишган эди, уларнинг кўзлари муғамбирона чақнар, лекин кўзларида қўрқув аломати ҳам бор эди.

Иккала кўрнинг шахдам қадам товушлари эшитилганда, Эвелина қоронғида сездирмай биринчи йўлакнинг ярмигача тушган эди, юқоридан эса Романга ёпирилган болаларнинг шодиёна қичқирғи эшитилди.

Меҳмонлар ибодатхона эшигидан секин чиқишганда, қўнғироқ садоси эшитилди. Роман кечки ибодатга қўнғироқ чала бошлаган эди.

Кун ботди, арава кечки ғира-ширада қорайган дала бўйлаб, секин юриб кетди.

То уйга етгунча ҳеч ким миқ этмади. Кечқурун анча вақтгача Пётр кўринмади. У боғнинг қоронғи бир бурчагида ҳатто Эвелинанинг чақиришига ҳам жавоб қайтармай, жим ўтирарди, ҳамма ётгандан кейин секин уйга кириб кетди...

IV

Попельскийлар Ставрученколарникида яна бир неча кун туришди. Бундан бир неча кун бурунгидек баъзан Пётрнинг кайфи чоғ бўлиб турар, ўзича шодланиб қўярди, Пётр ўзи учун янги бўлган музика асбобларини чалиб кўрарди,— Ставрученконинг катта ўғли музика асбоблари коллекциясига жуда бой бўлиб, бу асбоблар Пётрни жуда қизиқтирар эди,— ҳар бир асбобнинг киши ҳиссиётининг ўзига хос хусусиятларини ифодалай оладиган товуши бор эди. Лекин шунга қарамай Пётрнинг кўнгли ғаш, баъзан одатдагидек чеҳраси очилиб кўринса ҳам, лекин бундай ҳоллар жуда кам бўларди.

Худди ҳамма маслаҳатлашиб қўйгандек ибодатхонадаги воқеани ҳеч ким эсга олмасди, гўёки ибодатхонага қилинган саёҳатни ҳамма унутгандай эди. Бироқ бу саёҳат кўрнинг қалбида чуқур из қолдирганлиги равшан эди. Ҳар сафар ёлғиз қолганда ёки ҳамма жим бўлиб қолган пайтларда, у жуда қаттиқ хаёл суриб кетар ва ичидаги қайғу-аламлари унинг юзидаги ўзгаришларда акс этиб туради. Бу ифодани ҳамма билар эди, аммо энди бу ифода кўзга янада кескинроқ ташланар... ва Пётр кўр қўнғироқчига жуда ўхшаб кетарди.

Фортепяно чалиб, ўзи билан ўзи овора бўлиб ўтирган пайтларда, унинг қилган машқларида кичкина қўнғироқчаларнинг акс

садолари ва баланд қўнғироқхонадаги миснинг узун-узун жаранглаши тез-тез эшитилиб гуларди... Ҳеч ким гапиришга ботинолмаётган нарсалар: қоронғи йўлаклар, баъзаси сил касалларникидек қип-қизил қўнғироқчининг ориқ гавдаси, унинг жаҳолат билан бақиришлари ва тақдирдан нолишлари... сўнгра ҳар икки кўрнинг тепадаги айвончада бир қиёфада туриши, юзларининг бир-бирига ўхшашлиги, зийрак қошларининг бир хилда чимирилиши ҳаммининг кўзи олдида яққол гавдаланар эди... Шу вақтгача Пётрнинг яқин кишилари, бу нарсалар Пётрнинг ўзигагина хос хислатлар деб ўйлаб кетган нарсалари ўзининг барча қурбонлари устидан ўз ҳукмини юритаётган қора бир кучнинг умумий хусусияти эканлиги ҳаммага аён бўлди.

— Менга қара, Аня, биз саёҳатга чиққан вақтимизда бирон нарса бўлмадимикан, сезмадингми? — деб сўради Максим синглисидан, уйга қайтиб кетгач. — Мен боланинг худди ана шу кундан бошлаб ўзгариб кетганини пайқаб қолдим.

— Буларнинг ҳаммаси ўша кўр билан учрашганининг касри, — деб жавоб берди Анна Михайловна хўрсиниб.

Анна Михайловна яқинда, ҳар икки кўрнинг мушкулини мумкин қадар осонлаштиришни илтимос қилиб, Памфилий отага иккита қўй терисидан тикилган пўстин билан пул юборган эди. Анна Михайловна умуман шафқатли, меҳрибон, раҳмдил аёл бўлса ҳам, олдинга Романни унутган эди, фақат Эвелина: «Уларнинг ҳар иккисига раҳм-шафқат қилиш керак», дегандан кейин; «Ҳа, айтгандек, албатта, албатта», деб жавоб берди Анна Михайловна, лекин шундай бўлса ҳам, унинг бутун хаёли фақат бир киши билан банд эканлиги кўриниб турар эди. У шафқатли аёл бўлиши билан бирга, хурфотга ҳам ишонарди; унинг назарида бу садақа билан боласининг устига қора булутдек бостириб келаётган қора кучлар қаҳрини юмшатмоқчи бўлар эди.

— Қанақа кўр билан? — деб сўради Максим таажжубланиб.

— Ҳа... ана у қўнғироқхонадаги кўр билан.

Максим зарда билан қўлтиқтаёғини ерга дўқиллатиб бир урди.

— Лаънати ногиронлик бошимга битган бало бўлди-да! Сен биласан-ку, мен қўнғироқхонага чиқолмайман, хотинлардан эса биронта бамаъни гап чиқмайди, Эвелина ҳеч бўлмаса сен тузукроқ тушунтириб берсанг-чи, қўнғироқхонада нима бўлган эди?

— У ерда, — деб оҳиста жавоб берди, кейинги кунларда ранги синикиб кетган қиз, — кўр қўнғироқчи бор экан... Ўша кўр...

Эвелина жим бўлиб қолди. Анна Михайловна дув-дув эли оқаётган юзини қўллари билан яширди.

— Ўша кўр Пётрга жуда ҳам ўхшаркан.

— Шу гап бор экан-у, нега айтмайсизлар? Хўш, яна нима бўлди? Бу азовозлик қилишга сабаб бўлолмайди-ку, Аня, — деб юмшоққина койиди у.

— Оҳ, бу жуда ҳам даҳшат! — деб секин жавоб берди Анна Михайловна.

— Нимаси даҳшат? Унинг сенинг ўғлингга ўхшашлигимми? — Эвелина чолга маъноли назар ташлаган эди, чол жим бўлди. Бир неча минутдан кейин Анна Михайловна чиқиб кетди, Эвелина ҳар вақтдагидек каштасини тикиб ўтираверди.

— Сен бўлган воқеанинг ҳаммасини айтмадинг шекилли? — деб сўради Максим, бир оз жим ўтиргач.

— Ҳа. Ҳамма пастга тушиб кетгандан кейин Пётр қолди. Пётр Аня холамга (у ёшлигидан Попельскаяни Аня хола дейишга одатланган эди) тушиб кетаверинг, деди, ўзи кўр билан қолди... Мен ҳам... қолдим.

— Гапларини эшитиб олиш учунми? — деди кекса педагог, беихтиёр.

— Мен... кетолмадим, — деди Эвелина секин. — Улар бир-бири билан худди...

— Бахтсиз ўртоқлар сингари ҳасрат қилишдими?

— Ҳа, иккаласи ҳам кўрлиги тўғрисида... Кейин Егор, тушингда онангни кўрасанми, деб сўради. Пётр: «Кўрмайман», деди. Егор ҳам, кўрмас экан. Иккинчи кўр, Роман дегани онаси қариб қолган бўлса ҳам, тушида онасини ёшлигини кўракан...

— Ҳа, ҳа! Кейин нима бўлди?

Эвелина бир оз ўйланиб қолди, сўнгра кураш ва изтироб ифодаси кўринган мовий кўзлари билан қараб:

— Роман яхши ва мулойим одам экан. Чехраси ғамгин бўлса ҳам, лекин жаҳил эмас экан... У туғилганда кўзи кўрар экан... иккинчиси эса жуда ҳам азоб чекаркан, — дея бирдан гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Тўғриси айтивер, иккинчиси жоҳил эканми? — деб сабрсизлик билан қизнинг сўзини бўлди Максим.

— Ҳа. Болаларни урмоқчи бўлиб, дуоибад қилди. Романи эса болалар яхши кўришаркан...

— Жаҳли тез, Пётрга ўхшаркан... тушундим, — деди Максим, ўйланиб.

Эвелина жим қолди, сўнгра бу сўзларни айтиш жуда малол келгандек, секин гапира бошлади.

— Икковининг чехраси бир-бирига ўхшамайди... чехралари бошқача. Лекин чехрасидаги ифодалар... менимча, Пётрнинг чехрасидаги илгариги ифодалар сал-пал Романнинг юзидаги ифодаларга ўхшаб кетади, энди у, борган сари Егорга ўхшаб кетмоқда... Мен қўрқаман, мен... ўйлайманки...

— Нимадан қўрқасан? Берироқ кел, ақлли қизим, — деди Максим, одатдан ташқари эркалаб.

Бу эркалатишдан юмшаган Эвелина кўзлари ёшли ҳолда Максимнинг ёнига борди, Максим улкан қўли билан қизнинг ипақдай майин сочларини силади-да:

— Нималарни ўйляяпсан? Айт, кўриб турибман, ўйлай олар экансан, — деди.

— Менимча... У энди... кўр туғилганларнинг ҳаммаси жаҳли

тез бўлади деб ўйлайди. У ўзини ҳам шундай жаҳли тез деб ўйлайди... албатта.

— Хали гап шундай дегин, — деди Максим бирдан қўлини тортиб. — Қани, оппоғим, менинг трубкамли олиб бер-чи?.. Ҳу ана, деразанинг тагида турипти.

Бир оздан кейин Максим трубкасини буруқситиб чека бошлади.

— Ҳм... шундай... яхши бўлмапти, — деб пўнғиллади у ўзича. — Мен хато қилибман... Аня: «Ҳеч кўрмаган нарса тўғрисида қайғуриш мумкин», деганида тўғри айтган экан. Энди инстинктга онг келиб қўшилади, энди буларнинг иккиси ҳам бир бўлиб қўшилади, ўша вақеа бўлмаганда эди... Ҳа, майли, ойни этак билан ёпиб бўлмайди, деганлар, барибир бир куни ошкор бўлади.

У кўм-кўк тутун орасида кўринмай кетди... Чолнинг миясида қандайдир янги фикр ва режалар пайдо бўлмоқда эди.

V

Қиш кирди. Қалин қор ёғиб, йўл, дала ва қишлоқларни босди.

Бутун қўрғон оқ тўн кийди, дарахтларнинг шоҳларини момиқдай қор парчалари қоплади, худди боғ қайтадан оппоқ гуллагандай... Катта каминда чарсиллаб ўт ёнмоқда, ташқаридан кирган ҳар бир одам ўзи билан соф ҳаво ва юмшоқ қор ҳидини олиб киради...

Қишнинг биринчи кунининг латофатини кўр ўзича ҳис қилди. Эрта билан уйғонгач, у доим ўзини бардам сезар ва қиш келганини ошхонага кирган одамларнинг тепинишидан, эшикнинг ғижирлашидан, уйга кириб тарқалган ҳавонинг билинар-билимас тўлқинидан, ташқарида қорнинг ғирчиллашидан, ташқаридан келадиган ҳамма товушларнинг ўзига хос «совуқлигидан» сезар эди. У Иохим билан янги қорни босиб далага чиққанда, чананинг ғижирлашини ва дарёнинг нариги томонидаги ўрмоннинг йўл ва дала билан ҳасратлашаётганини завқ билан тингларди.

Лекин бу сафар қишнинг биринчи кунини у одатдагидан кўра анча ғамгин кўринарди. Эрта билан қўнжи узун этигини кийиб, теп-текис қорда чуқур из қолдириб, тегирмонга қараб кетди.

Боғ жимжит эди. Музлагандан сўнг юмшоқ қор билан қопланган ер овоз чиқармасди, лекин ҳаво жуда ҳам сезгирлашган эди: қарғаларнинг қағиллаши, болтанинг тўқиллаши, шоҳларнинг қарсиллаб синиши узоқ ерларга баралла эшитилиб турарди... Баъзан худди ойна сингандек, ғалати овоз жаранглаб эшитиларди, бу овоз тобора ингичкалашар эди-да, узоқларга бориб сўнарди. Бу эрталабгача юпқа муз билан қопланиб қолган ҳовузга болаларнинг тош отишидан чиққан овоз эди.

Қўрғондаги ҳовуз ҳам музлаган эди, лекин тегирмон тепасидаги қирғоқларини қор босган ариқдан жимирлаб сув оқар, новлардан ҳам оқиб турган сув жилдирар эди.

Пётр қўрғонга келди-да, қулоқ солиб тўхтади. Сувнинг овози

бошқача, оғир ва оҳангсиз эшитилди. Сувдан худди атрофда ётган жонсиз совуқ табиатнинг акси сезилгандай эди.

Пётрнинг ҳам кўнгли ғаш ва қоронғи эди. Ўша бахтли кечада юрагининг энг чуқур еридан кўтарилиб чиққан, уни қаноатлантирмаган, ноаниқ ва хавотирли бир ҳис энди ўсиб, худди унинг кўнглидаги бахт ва шодлик ўрнини эгаллаб олгандай эди.

Эвелина қўрғонда йўқ эди. Яскульскийлар куздан бери «олий ҳаммат» кекса графиня Потоцкая даргоҳига бориб келмоқчи бўлиб юрар эдилар, Потоцкая кексаларнинг ўзлари билан қизларини ҳам олиб келишини тайинлаган эди. Аввалига Эвелина боришга кўнмади, отаси қистайвергандан кейин рози бўлди, Максим ҳам отасининг фикрига қўшилди.

Ҳозир Пётр тегирмон олдида туриб, ўзининг илгариги ҳиссиётларини эслади, уларни қандай бўлса худди ўшандай, тўлароқ тасаввур этишга тиришиб: мен унинг йўқлигини сезяпманми, йўқми, деб ўз-ўзидан сўрарди. Пётр унинг йўқлигини сезарди, аммо унинг бўлиши ҳам Пётрни бахтиёр қилмаслигини, балки ташвишга солишини ҳам биларди, ҳозир эса Эвелинанинг йўқлигидан бу ташвиш анча босилган эди.

Эвелинанинг сўзлари яқиндагина унинг қулоғида жаранглар, биринчи муҳаббат изҳор қилгани хаёлидан кечарди, қизнинг ипакдай сочларини силаб тургандек, унинг юрак тепишини ўз қалбида сезгандек бўларди. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, унинг бутун вужудини шодлик билан тўлдирган қандайдир бир манзарани яратарди. Энди бўлса унинг қоронғи миясини тўлдириб турган мавҳум бир хаёл бу образни мурдага айлантириб, шамолга учиргандек бўларди. Энди у ўз хотираларини биринчи кундаги каби, бир бутун ҳиссиёт қилиб уйғунлаштира олмасди. Бошдан бошлабоқ бу ҳиссиётнинг тагида бошқа бир нарсанинг уруғи ётарди ва энди шу «бошқа нарс» худди уфқдаги қора булутдек унинг устига бостириб келмоқда эди.

Қизнинг жаранглаган овози сўнди ва бахтли кечанинг равшан таассуротларининг ўрни бўшаб қолди. Бу бўшлиқни тўлдириш учун унинг қалбидан қандайдир оғир бир нарс» зўр куч билан кўтарилиб келарди.

Кўр қизни кўришни истар эди!

Авваллари у фақат руҳан эзиларди, лекин бу руҳий эзилиш қалбидан жой олар, худди симиллаб оғриган тиш оғриғидек, билдирмай хавотирга соларди, одатда биз бундай тиш оғриғига эътибор бермаймиз.

Кўр қўнғироқчи билан учрашиш бу оғриқни кучайтирди, у қаттиқ азоб чекаётганини англади.

Пётр Эвелинани севиб қолган ва уни кўришни истарди!

Жимжит ва қор босган қўрғонда кунлар шу тарзда бирин-кетин ўтаверди.

Баъзан, ёрқин бахт равшан сезилган пайтларда Пётр анча руҳланиб кетарди, чехраси очиларди. Лекин бу узокқа бормас, сал вақт ўтиши билан ҳатто шундай бахтли дақиқалар ҳам қандай-

дир ташвишли дамга айланиб кетарди: гўё кўр бу бахт учиб кетади, бундан кейин сира ҳам қайтиб келмайди деб қўрққандай бўларди. Бу унинг одамлар билан бўлган муомаласини ўзгартиб турарди, ўқтин-ўқтин жўш урадиган эркаланиш ва ҳаддан ташқари асабийлашлардан кейин бир неча кунгача қаттиқ хафа ва ғамгин бўлиб юрарди. Қоронғи меҳмонхонада кечқурунлар рояль ҳаддан ташқари зорланар ва қаттиқ нола-фиғон чекар, унинг ҳар бир садоси Анна Михайловнанинг юрагига найзадек санчиларди. Ниҳоят, унинг энг қўрқиб, ўйлаб юрганлари тўғри чиқди: Пётр ёшлигидагидай уйқусида безовта бўла бошлади.

Бир куни эрта билан Анна Михайловна ўғлининг ётоғига кириб қолди. Ўғли ҳали уйқуда эди, аммо унинг уйқуси аллақандай беҳаловат кўринди: сал очиқ кўзлари қовоқлари остидан қорайиб кўринарди, ранги ўчган чехрасидан безовталанаётгани сезилиб турарди.

Она бу ғалати ташвишнинг сирини билмоқ учун тўхтаб, ўғлига диққат билан тикилди. Лекин у ўғлининг чехрасидаги ташвишнинг тобора ортиб бораётганини ва ўғлининг ниманидир билиш учун зўр бериб уринаётганини кўрарди холос.

Бирдан унинг назарида, кўрпа устида аллақандай енгил ҳаракат сезилгандай бўлди. Қиш қуёшининг бола тепасидаги деворга тушиб турган ва кўзни қамаштирадиган ёрқин шуъласи худди сакрагандек, оҳиста пастга қараб тушаверди. Шуъла аста-секин силжиб, чала юмуқ турган кўзларга тушди, қуёш шуъласи кўзга яқинлашган сари ухлаб ётган бола кўпроқ безовталанди.

Анна Михайловнани даҳшат босди, у юрагини ҳовучлаб қуёш шуъласидан кўзини узмай қимир этмасдан турарди. Шуъла аста-секин ўғлининг юзига яқинлашаверди. Ўғлининг юзи тобора оқарар, бужмаяр ва қаттиқ тортишганича қотиб қоларди. Сарғиш шуъла ўғлининг сочига тушди, сўнгра боланинг пешонасини иситди. Она ўғлини ҳимоя қилмоқчи бўлгандай, бутун гавдасини олдинга ташлади, лекин оёқлари турган ерга михлагандай қотиб қолган эди. Шу пайтда ухлаб ётган боланинг қовоқлари очилди, ҳаракатсиз кўз қорачигларида шуъла учқунлари чақнади, бола нурга тикилиб бошини оҳиста ёстиқдан кўтарди. Лабларида кулиш ёки йиғлаш аломати кўринди ва чехраси яна ҳаракатсиз қолди.

Ниҳоят, она қотиб қолган оёқларини аранг ердан узди-да, боласининг тепасига келиб, қўлини унинг пешонасига қўйди. Бола сесканиб уйғонди.

— Ойи, сенмисан?— деб сўради ўғил.

— Ҳа, мен.

Ўғил қаддини кўтарди. Унинг миясини худди туман босгандек эди. Лекин бир оздан кейин:

— Мен яна туш кўрдим... Мен энди тез-тез туш кўраман, лекин эсимда ҳеч нарса қолмайди...— деди.

Усмирнинг кайфиятидаги чексиз ғамгинлик ўрнини асабийлик эгаллади, шу билан бирга унинг сезгилари ҳам ниҳоятда ўткирлашиб борарди. Эшитиш қобилияти ҳаддан ташқари ўткирлашди. Еруғликни у бутун вужуди билан сезарди, бу ҳатто тунда ҳам сезилиб турарди: у ойдин кечани қоронги тундан ажрата билар ва кўпинча ҳамма ухлаган воқтда, афсонавий ойдin кечада ёлғиз ўзи ҳовлида ширин хаёлларга берилиб юрарди. Шу билан бирга унинг нурсиз юзи доим кўм-кўк осмонда сузиб юрган чўғсимон шарга қараган бўларди ва совуқ нур унинг кўзларида учқун каби чақнаб турарди.

Шар ерга яқинлашган сари катталашиб, қизил парда билан қопланиб, уфқда оҳиста ғойиб бўлгандан кейин кўрнинг чеҳраси тинчланиб, қалби юмшарди-да, сўнгра ўз уйига кириб кетарди.

Бу узоқ кечаларда унинг нималарни ўйлаб юрганини айтиш қийин. Мустақил яшашнинг шодлигини ва азоб-уқубатини тотиб кўрган ҳар бир кимса, маълум ёшга етганда, озми-кўпми даражада руҳий танглик даврини кечиради. Фаол ҳаёт чегарасига етгач, одам ўзининг табиатдаги мавқеини, ўз қадрини, ўзининг атрофдаги нарсаларга бўлган муносабатини аниқлашга тиришади. Бу ўзига хос «жонсиз бир нуқта» ҳаётда юз берадиган катта-кичик воқеалар кимни бу нуқтадан омон-эсон олиб ўтса, демак, ўша бахтли одам. Пётрнинг бу руҳий танглиги тобора кучая борарди, «дунёда яшашнинг нима кераги бор?» деган саволга у: «Кўр дунёда яшаб нима қилади?»— деган саволни қўшарди. Ниҳоят, унинг бу ғамгин фикрларига аллақандай ёт куч, қондирилмаган талабнинг яна қандайдир қарийб жисмоний тазйиқи келиб қўшилар ва бу нарса унинг характериға таъсир қиларди.

Рождество¹ олдидан Яскульскийлар қайтиб келишди. Шўх, хушчақчақ, сочларини қор босган ва оппоқ юзи совуқда қизарган Эвелина посессор хуторидан қўрғонга югуриб келди-да, Анна Михайловна Пётр ва Максим билан кучоқлашиб кўриша кетди. Дастлаб Пётрнинг чеҳраси очилиб, юзида шодлик аломати кўринди, бироқ сал ўтмай яна чуқур қайғуга ботди.

— Сен: «Мени яхши кўради», деб ўйлайсанми?— деб жиддий сўради ўша куниёқ Эвелина билан танҳо қолганда.

— Бунга имоним комил,— деди қиз.

— Мен бўлсам, билмайман,— деди Пётр, қовоғини солиб.— Ҳақиқатан ҳам билмайман. Илгари мен ҳам сени дунёда ҳамма нарсадан яхши кўраман, деб ўйлар эдим, аммо энди билмайман. Мени ташла, вақт ғаниматида сени фаол ҳаёт йўлига ундаётганларнинг сўзига амал қил.

— Нега мени бунча қийнасан?— деди қиз секин.

— Қийнаяпманми?— деб сўради Пётр, унинг юзида яна худбинлик аломатлари пайдо бўлди.

¹ Рождество — Исо туғилган кун муносабати билан бўладиган байрам.

— Ҳа, тўғри, мен сени қийнаёпман. Умрбод сени қийнайман ва қийнамай иложим йўқ. Ўзим ҳам буни илгари билмас эдим, энди биламан. Айб менда эмас. Мен туғилмасдан туриб, мени кўздан маҳрум қилган куч бу шафқатсизликни ҳам менга бахш этди... Биз, кўр туғилганлар, ҳаммамиз шунақамиз. Қўй мени... ҳамманглар мени қўйинглар, чунки мен муҳаббат ўрнига фақат ғам-ғусса келтираман. Мен кўришни истайман, тушунасанми? Кўришни истайман ва бу тилақдан ҳеч қутула олмайман. Агар мен онамни, отамни, сени ва Максимни бир кўрсам эди, дунёда армоним қолмас эди... Мен бу хотирани ёдимда олиб қолардим ва умрбод унутмасдан, абадий эсда сақлардим...

У ўзининг бу фикрида жуда қаттиқ туриб олди. Ўзи ёлғиз қолганда қўлига ҳар хил нарсаларни олиб кўрар, уларни зўр диққат билан пайпаслар, кейин уларни бир томонга қўйиб, ушлаб кўрган нарсаларининг шаклини тасаввур этишга тиришарди. Худди шунингдек, у асабларини зўр бериб ишлатганда, сезгилари орқали ҳис этган ноаниқ ёрқин рангли сатҳларнинг орасидаги фарқни ҳам пайпаслаб билиб оларди. Аммо бу нарсаларни ўртасида фарқ борлигини тушунса ҳам, лекин уларнинг қанақалигини билмас эди. Энди у ёруғ кунни қоронғи тундан ажратар экан, бунинг сабаби шу эдики, кишининг онги бовар қилмайдиган йўллар билан мияга кирган ёруғ нур, мияга кучлироқ таъсир қилиб, унинг изтиробли ҳиссиётларини баттар қийнарди.

VII

Бир куни Максим меҳмонхонага кириб, у ерда Эвелина билан Пётрни кўрди. Қиз уялгандек кўринди. Йигитнинг қош-қовоғи солиқ эди. Азоб-уқубатнинг янги сабабларини топиш ва у билан ўзини ҳам, бошқаларни ҳам қийнаш унинг учун озиқ бўлиб қолгандай кўринарди.

— Пётр, «Красный звон»¹ деган ибора нимани билдиради?» деб сўраяпти. Мен буни тушунтириб бера олмаяпман, — деди Эвелина Максимга.

— Хўш, ўзи нима гап? — сўради Максим Пётрга юзланиб. Пётр кифт қоқди.

— Ҳеч гап йўқ. Модомики, товушларнинг туси бўлиб, мен уларни кўролмас эканман, демак, мен товушларни ҳам тўлиқ билмас эканман-да.

— Бекорчи гап, болалик бу! — Жеркиб берди Максим. — Бунинг нотўғрилигини ўзинг ҳам яхши биласан. Товушларни сен биздан кўра яхшироқ биласан.

— Хўш, бўлмаса, бу ибора нимани билдиради?.. Ахир, бу иборанинг биронта маъноси бордир?

Максим ўйланиб қолди.

¹ Черковда энг катта қўнғироқдан бошқа ҳамма қўнғироқларнинг бирдан чалиниши.

— Бу оддий таққослаш,— деди Максим.— Аслида, товуш ҳам, ёруғлик ҳам ҳаракатдан иборат, демак, улар кўп жиҳатдан бир-бирларига ўхшашлари керак.

— Бу ерда қандай хусусиятлар бўлиши мумкин? — деб гапдан қолмасди кўр.— «Красный звон»... унинг ўзи қанақа бўлади.

Максим ўйлашиб қолди.

Унинг хаёлига тебранишнинг тезлиги ҳар хил бўлишини рақам билан тушунтирсаммикан, деган фикр келди-ю, лекин бу нарса ўсмирни қаноатлантирмаслигини англади. Бунинг устига ёруғликни товушга ўхшатиб биринчи марта таърифлаган одам физикадан хабарсиз бўлса керак, лекин, ҳар ҳолда, буларнинг ўртасида қандайдир ўхшашлик борлигини пайқаган. Бу ўхшашлик нимадан иборат?

Чолнинг миясида баъзи бир тасаввурлар пайдо бўлди.

— Шошма,— деди у.— Билмадим, мен сенга буни яхшилаб тушунтира олармиканман... «Красный звон» нима эканлигини мендан яхшироқ билишинг мумкин: сен уни катта шаҳарларда, байрам кунларида кўп эшитгансан, фақат бу ибора бизнинг томонларда ишлатилмайди...

— Шошма, шошма,— деди Пётр ва шошиб-пишиб пианинонинг қопқоғини очди. Пётр ўзининг моҳир бармоқлари билан пианинонинг клавишларини босиб байрам кунларида бутхонанинг ҳамма қўнғироқларини бирданига чалганда чиқадиған овозга ўхшатиб чала бошлади. Бир неча йўғон товушлардан иборат бўлган аккорд чуқур фон бўлиб кўринар, ингичка ва ёрқин товушлар эса унинг юзасида ирғишлаб, сакраб юрарди. Умуман айтганда, бу кишини ҳаяжонга солиб, қувонтириб юборадиган баланд садолар эдики, бу садолар фақат байрам кунларидагина ҳавода янграши мумкин.

— Шундай,— деди Максим,— бу жуда ўхшаб кетадики, бизнинг кўзимиз очиқ бўлса ҳам, лекин буни сенчалик ўзлаштира олмаган бўлардик. Мана: масалан... мен катта қизил нарсага қараганимда, у ҳам менинг кўзимга худди шундай бир ғалати жилва билан мавжланиб тургандек таъсир қилади. Унинг қизил туси худди ўзгариб турганга ўхшайди: тагида чуқур фон қолдириб, баъзи жойлари очроқ бўлиб, мавжланиб тургандек кўринадди, бу тез ўзгариб турадиган мавжлар кўзга — ҳар ҳолда менинг кўзимга, жуда қаттиқ таъсир қилади.

— Бу тўғри, тўғри! — деди шошилиб Эвелина.— Мен ҳам буни сезаман, қизил мовут дастурхонга узоқ тикила олмайман.

— Худди шунингдек, баъзи одамлар байрамда қўнғироқларнинг қаттиқ жаранглаб эшитилишига чидаб туrolмайди. Менинг таққослашим тўғри бўлса керак. Менинг хаёлимга бошқа рангларни ҳам таққослаб тушунтирсаммикан деган фикр келди: масалан, тўққизилга ўхшаган «малиновый звон» ҳам бўлади. Буларнинг ҳар иккиси ҳам қизилга яқин, лекин чуқурроқ, текис ва мулойимроқ. Қўнғироқ жуда кўп йиллар чалингандан кейин, ишқивозлар айтганидек, унинг овози очилади. Унинг овозидаги ғализлик йўқолади, қулоққа ёқадиган бўлиб қолади, бундай қўнғи-

роқнинг овозини «малиновый звон», дейдилар. Бир неча қўнғироқларни бир-бирига моҳирлик билан жўр қилиб ҳам ана шундай овозни чиқариш мумкин.

Пётр моҳир қўллари билан пианинони чалиб юборган эди, почта аразасининг қўнғироқчаларига ўхшаган жаранглаган садо эшитилди.

— Йўқ,— деди Максим,— мен буни жуда ҳам қизил дердим...

— Ҳа, ҳа, эсимда!

Пианино бир текисда янгради. Баланд, тез ва аниқ эшитилган товушлар борган сари оғирроқ ва юмшоқроқ эшитила борди. Оқшом пайтда йўл чангитиб узоқ томонларга сокин, бир хилда майин овоз чиқариб кетаётган, то сўнгги овози жимжит далаларда сингиб кетгунча тобора оҳиста эшитилиб турадиган рус тройкасининг дўғасига тақилган қўнғироқчалар ана шундай жиринглаб эшитилади.

— Ҳа, баракалла!— деди Максим.— Сен фарқини тушунибсан. Бир вақтлар — ёшлик вақтингда, онанг рангларнинг тусини товуш воситаси билан тушунтирмоқчи бўлган эди.

— Ҳа, эсимда... Нега ўшанда буни давом эттиришга йўл қўймадинг? Балки, ўша вақтда тушунган бўлардим.

— Йўқ,— хаёл ичида жавоб берди чол,— бундан натижа чиқмас эди. Аммо, аслини суриштирганда, товуш ва рангдан ҳосил бўладиган таассуротлар кишининг қалбига бир хилда ўрнашса керак, деб ўйлайман. Биз: ҳамма нарса унинг кўзига чиройли бўлиб кўринади деймиз. Бу — ўша одамнинг кайфи чоғ эканлигини билдиради. Товушларнинг маълум тарзда бирга уйғунлашиши ҳам кишида ана шундай хурсандлик кайфиятини туғдириши мумкин. Умуман товуш билан ранглар кишининг руҳий кайфиятига бир хилда таъсир қилади.

Чол трубкасини тутатиб, Пётрга диққат билан тикилди. Кўр, афтидан, Максимнинг ҳар бир сўзини иштиёқ билан тинглаётган бўлса керак, қимир этмай ҳаракатсиз ўтирар эди. «Давом этавераймикан?» деб ўйлади чол, лекин орадан бир дақиқа ўтгач, миясида пайдо бўлган ғалати фикрларга берилиб, хаёлчанлик билан сўзлай бошлади:

— Ҳа-я, менинг миямга ғалати фикрлар келадиган бўлиб қопти... Қонимизнинг қизиллиги тасодифийми ёки тасодифий эмасми? Гап шундаки... Миянда биронта фикр туғилганда, туш кўриб уйғонгач, хафа бўлиб қалтираганинда ёки йиғлаганинда, одам бирдан эҳтиросда тўлиб қизишиб кетганда, танангдаги қон тезроқ ҳаракат қилади, миянга қип-қизил бўлиб қуйилади. Шунинг учун ҳам қонимиз қизил...

— Қизил... иссиқ...— деди Пётр, хаёл суриб.

— Худди шундай — қизил ва иссиқ бўлади. Шундай қилиб, қизил ранг ҳам, «қизил» товуш каби бизнинг руҳимизни ёритиб, ўзимизни ҳаяжонлантириб ва завқлантириб туради, шунинг учун ҳам уни «қизгин», «қайноқ», «иссиқ» деб атайдилар. Шу нарса ажойибки, рассомлар ҳам қизғиш тусларни «иссиқ» деб атайдилар.

Максим трубкасини тортди-да, буруқсатиб тутун чиқазаркан, сўзида давом этди:

— Агар қўлингни бошинг устида айлантирсанг, ярим доира чизасан. Энди сен қўлингни чексиз узун деб фараз қилгин. Агар шу қўлингни бошинг устида айлантира билсанг, чексиз узокликларда ярим доира чизган бўлардинг... Тепамиздаги ярим шарга ўхшаган осмон гумбази ҳам бизга ана шундай узоқ кўринади, осмон теп-текис, чексиз ва кўм-кўк... Биз осмонни булутсиз ҳолда кўрганимизда кўнглимиз равшанлашади, ўзимизни хотиржам сезамиз. Осмонни уёқдан буёққа чопиб юрган қора булутлар босганда эса, бизнинг ичимизни ҳам қандайдир ноаниқ ҳаяжон қоплайди, кўнглимиз ғаш бўлади. Сен ҳам чақмоқ чақнайдиган булутнинг яқинлашиб келаётганини сезасан-ку...

— Ҳа, сезаман, кўнглим нима учундир ғашланиб туради.

— Тўғри айтасан. Биз булут орасидан қачон яна мовий осмон кўринаркин, деб турамиз. Чақмоқ чақиб ўтиб кетади, осмон эса кўм-кўклигича туради, биз буни биламиз, шунинг учун ҳам момақалди роқ бўлганда ортиқча ташвишланмаймиз. Осмон ана шундай мовий... Денгиз ҳам тинч турганда мовий кўринади... Онаннинг кўзлари ҳам мовий, Эвелинанинг кўзлари ҳам мовий...

— Осмонга ўхшаш,— деди кўр, бирдан юмшоқлик билан.

— Ҳа. Мовий кўз оқ кўнгилик белгиси ҳисобланади. Энди мен сенга яшил рангни айтиб берай. Ернинг ўзи қоп-қора, дарахтларнинг танаси ҳам баҳорда қора ёки кулранг бўлади, лекин қуёшнинг ёруғ ва иссиқ нури қоп-қора ерни исита бошлаши билан ердан ям-яшил кўкатлар, дарахтлардан япроқлар ўсиб чиқа бошлайди. Кўкатлар учун ёруғлик ва иссиқлик керак, лекин ёруғлик ва иссиқлик жуда ҳам кўп бўлмаслиги керак. Шунинг учун кўкат кўзга жуда ёқимли кўринади. Кўкат — гўёки иссиқлик билан намли салқинликнинг бир-бири билан қўшилганига ўхшайди: кўкат кишининг баҳрини очади, соғломлаштиради, лекин кишини ҳаяжонга солмайди, одамлар бахт деб атаган нарсани бағишламайди... Тушундингми?

— Й-йўқ... яхши тушунмадим... Майли, гапиравер!..

— Хўп, бўпти!.. Буёғини эшит. Ез қизиғида ўсимлик худди ҳаёт кучини ўзига сиғдирилмагандай тинкаси қуриган кўринади, япроқлар сўлиб, шалвираб қолади ва агар ёмғир ёғиб, қуёш иссининг тафти қайтмаса кўкат бутунлай саргайиб кетиши мумкин. Аммо кузда чарчаб ҳолдан тойган япроқлар орасида мевалар етилади ва қизаради. Одатда, меванинг офтобрўя томони қизил бўлади: гўёки ҳаёт кучи, ўсимликлар дунёсининг бутун кучи шу мевада мужассам бўлгандек. Кўрасанки, бу ерда ҳам қизил ранг эҳтирос белгиси ва унинг симболи бўлиб хизмат қилади. Бу ранг маст-аластлик, гуноҳ, қаҳр-ғазаб ва қасос, ўч олиш рангидир. Халқлар оммаси қўзғолон кўтарган вақтда умумий ҳиссиётни қизил байроқ билан ифодалайди, бу байроқни ўз устларида аланга каби қилпиратиб борадилар... Лекин... сен яна тушунмаяпсан, назаримда?

— Бари бир, давом этавер!

— Кеч куз келади. Мевалар шира олиб оғирлашади, узилиб ерга тушади... У ўлади, аммо ичидаги уруғи ўлмайди, яшайди, бу уруғда келажакдаги ўсимлик яшайди, унинг келажакдаги янги ям-яшил япроқлари ва мевалари яшайди. Уруғ ерга тушади, ҳарорати қолмаган қуёш пастлаб, ўтиб кетади, совуқ шамол эсади, булутлар суза бошлайди. Эҳтиросгина эмас, балки ҳаётнинг ўзи ҳам оҳиста, кишига сезилмай сўнади... Кўкатлар йўқолиб, ер борган сари кўпроқ қорайиб кўринади, осмонда совуқ эсиб юради... ниҳоят, шундай бир кун келадики, тинч ва жим ётган бу яланг ерга миллион-миллион қор парчалари тушади ва ернинг ҳамма жойи текисланиб бир хилда оппоқ қор билан қопланади... Оқ ранг-совуқ қор туси-одам етолмайдиган баланд осмонда сузиб юрган совуқ булутлар тусидир, улугвор ва жонсиз ётган тоғ чўққиларининг тусидир... Бу — эҳтироссизлик ва совуқ, муқаддас юксаклик белгиси, келажакдаги мевасиз, самарасиз ҳаёт белгисидир. Энди рангга келганда...

— Биламан, — деб гапни бўлди кўр, — бунда товуш ҳам йўқ, ҳаракат ҳам йўқ... тун...

— Тўғри, шунинг учун ҳам бу — ғам-ғусса ва ўлим белгисидир...

Пётр бир сесканди ва секин деди:

— Ўлим белгиси деб ўзинг айтиб турибсан ахир, менга бутун жаҳон зулмат-ку... ҳаммаёқ ҳамиша қоп-қора!

— Янглишасан! — деб кескин жавоб қайтарди Максим. — Сен учун товуш, иссиқлик, ҳаракат бор... сени ҳамма севади... Сен ақлсизлик қилиб назар-писанд қилмаган нарсалар учун кўп одамлар кўз нуридан кечишга рози... Лекин сен ўз нуқсонингни ҳадеб пеш қилаверма...

— Тўғри! — деб қичқирди Пётр эҳтирос билан. — Мен унга ўлганимнинг кунидан кўниб юрибман: у мендан сира ҳам ажралмаса, мен ундан қаёққа қочиб қутулай?

— Агар сен тушунсанг, дунёда сенинг кулфатингдан кўра юз чандон ортиқроқ ғам-ғуссалар ҳам бор, шундай бахтсизликлар борки, уларнинг олдида сенинг таъмин этилган ва ҳамма ардоқлаб келаятган ҳаётингни ҳолва деса бўлади, ўшанда...

— Тўғри эмас, ногўғри! — деб жаҳл билан сўзни бўлди кўр. — Мен ўз ҳаётимни энг паст гадой ҳаёти билан алиштиришга ҳам розиман, чунки гадой мендан кўра бахтлироқдир. Умуман айтганда, кўрларга ҳам бунчалик ғамхўрлик қилишнинг кераги йўқ! Бу катта хато... кўрларни йўлга олиб чиқиб, қўйиб юбориш керак, тиланчилик қилсинлар. Эрталабдан бошлаб овқат топишни ўйлардим, одамлар берган тийинларни санардим, пулнинг озлигини кўриб, ваҳимага тушардим, пул кўпроқ тушса қувонардим, кейин тунашга бошпана ахтарардим. Агар тополмасам, совуқдан ва очликдан азоб чекар эдим... ва шу кулфатлардан бўшамас эдим ва... ҳозиргига қараганда, йўқчиликдан камроқ азоб чекардим.

— Сен шундай деб ўйлайсанми? — деб сўради Максим совуқ-

қина ва Эвелина томонга қаради. Чолнинг қарашида таассуф ва шафқат пайдо бўлди. Қиз ранги ўчиб, қони қочган ҳолда жиддий ўтирар эди.

— Имоним комил,— деди Пётр ўжарлик билан.— Ҳу анави қўнғироқхонадаги Егорга ҳавасим келиб юради. Кўпинча, эрта билан уйғонганимда, айниқса ҳовлида шамол ва қор бўрони бошланган пайтларда Егор эсимга тушиб кетади: у ўз минорасига чиқиб кетаётган бўлади...

— Дийдираб,— деди Максим.

— Тўғри, у дийдирайди, қалтирайди, йўталади. Унга пўстин тиктириб бермаган Памфилийни сўкади. Сўнгра совқотган қўллари билан арқонни тортиб эрталабки ибодатга қўнғироқ чалади. Кўрлигини унутиб юборади... Чунки у ерда, кўр бўлмаган одам ҳам совқотиши мумкин... Мен бўлсам кўрлигимни унутмайман, мен...

— Демак, нолишинга ўрин йўқ!..

— Ҳа! Нолишимга ўрин йўқ! Менинг бутун ҳаётим зулмат ичда. Ҳеч ким айбдор эмас, лекин мен ҳар қандай гадойдан ҳам бахтсизроқман.

— Сўзингни нотўғри демайман,— деди чол совуққина,— балки ҳақлидирсан. Ҳар ҳолда, агар сенинг турмушинг ёмон бўлганда эди, аҳтимол, сенинг ўзинг яхшироқ бўлармидинг.

У қиз томонга яна бир марта ачиниб қаради-да, қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб уйдан чиқиб кетди.

Бу сўзлардан кейин Пётрнинг руҳий кайфияти яна ҳам кескинлашди ва у ўзининг изтиробли хаёлига янада кўпроқ берилди.

Баъзан шундай бўларди: Максим айтиб берган тасавурлар бирдан унинг эсига тушиб, унинг кенглик тўғрисидаги тасавури билан қўшилиб кетарди. Қора ва ғамгин ер узоқ жойларга ёйилиб кетар ва уни ўлчаб кўрмоқчи бўлганда поёнига етолмасди. Ернинг устида эса, нимадир бошқа бир нарса турар эди... Унинг хаёлида момақалдироқ гумбурлаб эшитилар, шунда бепоён осмон фазоси тўғрисидаги тасаввур гавдаланар эди. Сўнгра момақалдироқ тинарди, лекин баланд осмонда нимадир қолгандек туюларди, шунда у қалбида улуғворлик ва равшанлик сезарди. Баъзан бу ҳиссиёт равшанлашарди, унга «кўзлари осмондек мовий» Эвелина билан онасининг овози қўшиларди, сўнгра, зўр куч билан хаёлда тикланган ва жуда равшан бўлиб кўринган образ бирдан йўқолар эди-да, бошқа образга айланиб кетарди.

Бу қоронғи тасаввурларнинг ҳаммаси уни қийнар ва қаноатлантирмас эди. Уларни тасаввур қилиш жуда оғир ва шу қадар ноаниқ эдики, натижада қаноатланмай руҳан эзилар эди, бу эзилиш ўз сезгиларини тўлиқ тиклашга беҳуда интилаётган касалнинг руҳини баттар қийнар эди.

VIII

Баҳор ҳам келди.

Попельскийлар қўрғонидан олтмиш чақиримча нарида, Став-

рученколарникига борадиган йўлнинг қарши томонида, кичкина шаҳарчадаги католиклар черковида мўъжизали икона бор эди. Донишманд одамлар унинг мўъжиза кучини ҳам аниқ билардилар: кимки шу иконага бағишланган байрам куни зиёратга пиёда келса, йигирма кунлик қилган ҳамма гуноҳларидан мусалфо бўлармиш, яъни йигирма кун ичида қилган ҳамма қонунга хилоф ишлари у дунёда гарданидан соқит қилинармиш. Шунинг учун ҳар йили эрта баҳорда, маълум кунда кичкина шаҳарчага жон кирар ва уни таниб бўлмасди.

Черков илк кўкат ва гуллар билан безанар, шаҳар осмонида бутхона қўнғироқларининг жаранги янграр, панларнинг «аравалари» гумбурлар ва зиёратга келганлар кўчаларга, майдонларга ва ҳатто шаҳарчадан ташқари далаларга ҳам манзил қураар эдилар. Бу ердагиларнинг ҳаммаси ҳам католик эмас эди. Бу иконанинг довуғи жуда узоқ ерларга тарқалган эди, шунинг учун шаҳарлик кўп провославлар, ногиронлар ва майиблар ҳам зиёратга келар эдилар.

Байрам куни «каплица»¹нинг икки томонидаги кўча турлитуман кийинган халойиққа тўлди. Бу халойиққа шу ердаги адирлардан бирига чиқиб қараган одам баҳайбат йиртқич ҳайвон кичкина ибодатхона олдидаги кўчада чўзилиб ётипти, баъзан жилма-хил ва олачипор танасини сал-пал қимирлатиб кўйяпти деб ўйларди. Халқ тизилган кўчанинг ҳар икки томонида бир талай гадойлар садақа тилиб, қўлларини чўзиб, саф тортиб турардилар.

Максим қўлтиқтаёғини дўқиллатиб, унинг ёнида Иохимнинг қўлини ушлаб келаётган Пётр кўча бўйлаб дала томонга оҳиста борар эдилар.

Сон-саноксиз оломоннинг ғовур-ғувури, яҳудий даллолларнинг бақиришлари, араваларнинг дукир-дукири, буюк бир тўлқин каби уёқдан-буёққа ғала-ғовур қилиб юрганларнинг ҳаммаси орқада қолиб кетди, энди уларнинг ғала-ғовурлари узоқдан эшитилаётган улкан тўлқин каби шовиллаб, оҳиста эшитиларди. Бу ерда гарчи одам сийрак бўлса ҳам, пиёдаларнинг тапир-тупур юришлари, арава гилдиракларининг ғижирлаши, одамларнинг гаплашишлари эшитилиб турарди. Дала томондан келган чумаклар² карвони оғир юк ортилган араваларни ғижирлатиб, яқин кўчалардан бирига бурилиб кетарди.

Пётр одамларнинг бу ғала-ғовурларига паришонхотир қулоқ солиб итоткорлик билан Максимнинг кетидан борарди, изғирин совуқ эди, шунинг учун дам-бадам пальтосининг барини ёпарди, у жуда қаттиқ хаёл суриб борарди.

Ана шундай чуқур ўйга чўмиб бораётган бир пайтда, уни бир нарса шу қадар ҳайратга солдики, у бир сесканиб тушди-да, бирдан тўхтаб қолди.

¹ Ка п л и ц а — кичкина ибодатхона.

² Ч у м а к — илгари вақтда Қрим ва Донга озиқ-овқат ташиб юрган украин деҳқони.

Шаҳар уйлари шу ерга келганда тугарди, каттакон тош йўл, яланг ер ва деворлар орасидан ўтиб шаҳарга кириб борарди. Далага чиқарвишда художўй одамлар томонидан бир вақтлар икона билан фонус қўйилган тош устун ўрнатилган эди, бу фонус шамолда гижирлаб турарди холос, чунки сира ёқилмас эди. Худди шу устун тагида бир тўда кўр гадойлар ўтирар эди: уларни кўзи очиқ рақиблари сердаромад жойлардан сиқиштириб шу ерга чиқариб қўйган эдилар. Кўрлар қўлларида заранг косаларини тутиб, аҳён-аҳёнда улардан биттаси мунгли овоз билан тиланиб қўярди:

— Ҳазрати Исонинг ҳаққи-ҳурмати, биз ожиз кўрларга ҳам хайр қилиб кетинглар.

Кун совуқ, кўрлар эса даладан эсаётган изгириш шамолда эрталабдан бери ўтиришар эди. Улар исиниб олиш учун бу ғужгон ўйнаган одамлар орасида юролмас эдилар, навбатма-навбат зорланиб айтган ашулаларида жисмоний эзилганликлари ва батамом заиф эканликлари эшитилиб турарди. Ашуланинг биринчи сўзлари анча равшан эшитилса ҳам, кейинчалик қайғу-ҳасрат тўла ва совуқда титраган нола-фигон эшитилар эди. Шундай бўлса ҳам, кўчанинг шов-шувида зўрға эшитиладиган энг кейинги, энг секин айтилган сўзлар ҳам кишининг қулоғига бориб етар ва улар чекаётган азоб-уқубат ҳар қандай одамнинг ҳам юрагини эзарди.

Пётр тўхтади, азоб-уқубатли нола-фигон садолари унинг олди-га худди бир даҳшатли овоз шарпаси каби келиб тургандек, юзи буришиб кетди.

— Ҳа, нега қўрқасан? — деб сўради Максим. — Булар ўша сен ҳавас қилган бахтли одамлар-ку, — кўр гадойлар, тиланчилик қилиб ўтиришипти... Албатта, улар бир оз совқотишяпти. Лекин сенингча, булар совуқда роҳат қилишаётган бўлса керак.

— Кетамиз! — деди Пётр Максимнинг қўлидан ушлаб.

— Шундайми, кетаман деб қолдинг? Бировларнинг нола-фигонини эшитишга тоқатим йўқ дегин! Тўхта, мен сен билан худди шу ерда очиқчасига гаплашмоқчиман. Сен, замон ўзгариб кетди, энди кўрлар бандурист Юрко каби тунги жангларда югурмайдилар деб нолийсан, мен Егорга ўхшаб ҳеч кимни қарғай олмайман деб оҳ тортасан-у, аммо ичингда кўрларнинг бу бахтли қисматидан сени маҳрум қилганликлари учун ўз яқинларингни қарғайсан. Қасамёд қилиб айтаман, балки сен ҳақлидирсан! Ҳа, шундай, кекса солдат виждони билан қасамёд қилиб айтаманки, ҳар бир одам ўз тақдирининг эгаси бўлишга ҳаққи бор, сен бўлсанг аллақачондан бери мустақил одамсан. Энди гапимга қулоқ сол: агар сен бизнинг хатомизни тузатмоқчи бўлсанг, агар ҳаёт туғилган кунингдан бошлаб сенга берган имтиёзларидан воз кечмоқчи бўлсанг, агар сен ана шу бахтсизларнинг қисматини синаб кўрмоқчи бўлсанг, мен Максим Яценко, сени ҳурмат қилишга, сенга ёрдам беришга ва кўмаклашишга тайёрман... Эшитяпсанми сўзларимни, ҳой Пётр Яценко? Мен бошимни ўтга ва ажалга тутиб берганимда сендан сал катта эдим, менинг онам қандай йиғлаган бўлса,

онанг ҳам шундай йиғлайди! Майли, қўявер! Мен ўз ҳақимни таниб иш қилганим каби, сен ҳам ўз ҳақингни билишинг керак!.. Ҳар кимсага умрида бир марта тақдир келиб, қани, танла, дейди. Шундай қилиб, ихтиёр сенда... Хведор Кандиба, шу ердამисан? — деб қичқирди Максим кўрлар томонга қараб.

Хор бўлиб ашула айтаётганлар орасидан:

— Шу ердаман... Чақираётган сизмисиз, Максим Михайлович? — деган овоз эшитилди.

— Мен! Бир ҳафтадан кейин мен айтган жойга бор!

— Бораман, отахоним, бораман, — деди кўр ва бошқаларга қўшилиб яна ашула айта бошлади.

— Мана энди сен, — деди Максим кўзларини олайтириб, — тақдирдан ва одамлардан нолишга ҳаққи бор одамни кўрасан... ўз тақдирига тан беришни ундан ўрганасан... Сен бўлсанг...

— Юринг, панич, кетамиз, — деди Иохим, чолга ўқрайиб қараб.

— Йўқ, тўхта! — деди ғазаб билан Максим. — Кўрларнинг олдидан ўтаётган одамларнинг биронтаси ҳам бир мири ташламай ўтмайди. Наҳотки, сен садақа бермай туриб қочсанг? Қорни тўқнинг қорни очга нима парвойи бор дегандек, сен қорни тўқ фақат ношукурлик қилишни биласан холос!..

Пётр, худди елкасига қамчи тушгандек, бошини кўтарди. Чўнтагидан кармонини олиб, кўрлар турган томонга қараб кетди. Ҳассаси билан олдинда ўтирган кўрни топди-да, чақа ташланадиган заранг косани қўли билан пайпаслаб топиб, ёнидаги бор пулини косага ташлади. Ўтиб кетаётган бир неча одам тўхтаб яхши кийинган, чиройликкина бойваччага таажжуб билан қараб турарди, бойвачча кўрга садақани пайпаслаб берар, гадой ҳам пайпаслаб олар эди.

Шу орада Максим орқасига қайрилиб, оқсоқланиб кетаверди. Унинг юзи қип-қизарган, кўзлари чақнар эди... Афтидан, унинг жазаваси тутиб қолди шекилли, ёшлигидан биладиганларга унинг бу феъли маълум эди. Ҳозир у ҳар бир сўзни ўйлаб айтадиган педагог эмас, балки ғазаби ичига сиғмай, жазаваси тутган одам эди. Фақат Пётрга кўз қирини ташлаб шаштидан тушгандай бўлди. Пётрнинг ранги пахтадек оқарган, лекин қошлари чимирилган, юзи зўр ҳаяжонли кўринарди.

Уларнинг кетидан совуқ шамол эсиб, кўча чангини тўзитарди. Орқада, кўрлар орасида, Пётр берган пул устида талаш бошланиб, шовқин кўтарилди...

IX

Шамоллашнинг оқибати бўлдимиз, ёки анчадан буён давом этиб келаётган руҳий тангликнинг тарқалишими, ёхуд иккисининг қўшилиб кетиши эдимиз, ҳар ҳолда, эртаси куни Пётр ўз бўлмасида иситмалаб ётар эди. У юзи буришган ҳолда ўрнида тўлғанар, нималаргадир қулоқ солар ва қаёққадир қочмоқчи бўларди.

Шаҳардан келган кекса доктор унинг томирини ушлаб кўриб, баҳорги совуқ шамолни тилга олди. Максимнинг қовоғи очилмас, синглисига қарамасди.

Дард жуда оғир эди. Касал жуда оғирлашиб кетган вақтда бемор бир неча кунгача қимирламай ётди. Ниҳоят, навқирон вужуд касални енгди.

Бир куни, баҳорнинг чарақлаб турган тонгларидан бирида, қуёш шуълалари деразадан кириб, касалнинг бош томонига тушди. Буни кўрган Анна Михайловна Эвелинага қараб:

— Пардани тушириб қўй... Мен қуёш нуридан жуда кўрқаман,— деди.

Қиз буйруқни бажо келтириш учун ўрнидан турган эдиямки, беморнинг биринчи марта эшитилган ва кутилмаган овози уни тўхтатди:

— Майли, зарари йўқ. Илтимос, пардага тегманглар, Иккала аёл хурсанд бўлишиб, унинг устига энгашишди.

— Эшитяпсанми?.. Мен шу ердман!..— деди онаси.

— Ҳа!— деб жавоб берди Пётр, кейин ниманидир эслашга урингандек, жим қолди.

— Ҳа, айтмоқчи!..— деди кейин секин ва ўрнидан туришга ҳаракат қилди.— Анави... Фёдор келдими?— деб сўради.

Эвелина билан Анна Михайловна бир-бирларига қарашди, Анна Михайловна қўли билан ўглининг оғзини ёпти.

— Жим, жим! Жим ёт: сенга зарарли,— деди.

Пётр онасининг қўлини лабига босди, ўпа бошлади. Унинг кўзлари ёшга тўлди. У анча вақтгача йиғлаб ётди ва шу билан юрагини бўшатди.

Бир неча кунгача у ювош, ўйчан эди, лекин ҳар сафар Максим у ётган бўлма ёнидан ўтганда, унинг юзида ташвиш аломатлари пайдо бўларди. Хотинлар буни сезиб, Максимни нарироқдан юришини илтимос қилишди. Бироқ бир куни Пётрнинг ўзи Максимни чақириб, иккаласини танҳо қўйишларини илтимос қилди. Максим кириб, унинг қўлини ушлади-да, эркалатиб силади.

— Хўш, ўғлим,— деди Максим.— Айтгандек, мен сендан афв сўрашим керак эди...

— Мен биламан,— деди секин Пётр.— Сен менга сабоқ бердинг, бунинг учун мен сендан миннатдорман.

— Лаънат, бундай сабоққа!— деди Максим тутоқиб.— Жуда ҳам кўп педагоглик қилсанг — одам жинни бўлиб кетар экан. Йўқ, бу сафар мен ҳеч қандай сабоқ бериш тўғрисида ўйлаганим йўқ эди, фақат сендан ҳам, ўзимдан ҳам хафа бўлган эдим...

— Демак, сен истаган эдингки...

— Истадинг деярма!.. Одам қутуриб кетганда, унинг нима қилмоқчи бўлганини ким билсин... Мен сенинг ҳам бировларнинг кулфатини, ғам-ғуссасини билишингни ва ўз қадрингга етишингни истаган эдим...

Иккиси жим қолди.

— Уша ашула, — деди Пётр, орадан бир дақиқа ўтгач, — ҳатто алаҳлаган вақтимда ҳам ёдимдан кўтарилмади... Сен чақирган Фёдор ким эди ўзи?

— Фёдор Кандиба, менинг эски танишим.

— У ҳам... кўр туғилганми?

— Ундан ҳам ёмон: унинг кўзи урушда куйиб тушган.

— Шундай қилиб у, шу ашулани айтиб дунёда юриптими?

— Ҳа, бундан ташқари у бир гала етим қолган жиянларини ҳам боқади. Бунинг устига, жиянлари билан ҳазиллашиб, ҳаммасини хурсанд ҳам қилиб юради.

— Шундайми? — деб сўради Пётр, хаёл ичида. — Ҳар нарса десанг ҳам, бунда қандайдир бир сир бор. Мен ҳам истардимки...

— Нимани истардинг, ўғлим?..

Бир неча минутдан кейин оёқ товуши эшитилди. Анна Михайловна қириб келди-да, уларнинг ҳаяжонли юзларига хавотирланиб қаради. Анна Михайловна кириши билан уларнинг сўзи бўлинди. Навқирон вужуд касални узил-кесил енгди. Пётр тезда соғайиб, икки ҳафталардан кейин оёққа турди.

У жуда ҳам ўзгариб кетди, ҳатто чеҳра тузилиши ҳам ўзгариб кетган эди, илгариги руҳий азоб аломатлари энди кўринмас эди. Руҳий изтироб энди хаёлчанлик ва сокин ғамгинликка айланган эди.

Максим, бу — фақат касалликдан асаблар бўшашиб қолганлиги натижасида вақтинча ўзгариш бўлса керак, деб қўрқарди. Бир куни кечқурун Пётр касалдан кейин биринчи марта фортепьяно олдига келиб, одатдагидек, ўзи куй тўқиб, чала бошлади. Чалаётган куйи худди ўзининг кайфиятидек ғамгин ва бир оҳангдан чиқар эди. Бироқ ғам-ғуссага тўла оҳиста товушлар ичида бирдан, кўрлар ашуласининг оҳанги эшитилди. Куй бирдан узилди... Пётр дарҳол ўрнидан турди, юзи буришиб кетган, кўзидан ёш чиққан эди. Афтидан, у ҳаётда юз берадиган ва унга ана шу оғир нола-фиғон шаклида эшитилган кучли қарама-қаршиликларни енга олмаган бўлса керак.

Шу куни кечқурун Максим Пётр билан яна ёлғиз ўтириб, узоқ сўзлашди. Шундан кейин бир неча ҳафта ўтди, кўрнинг кайфиятида ҳеч қандай ўзгариш юз бермади. Гўёки унинг руҳини туширган ва ғайратини бўғган ана шу мусибатини ҳаддан ташқари ҳис этиш ўрнига нимадир бошқа бир нарса пайдо бўлгандай эди. У ўз олдига яна мақсадлар қўйди, режалар туза бошлади, қурий бошлаган дарахт баҳорнинг ҳаётбахш сувидан баҳра олиб, янги куртаклар чиқарганидай, унинг ҳам мажруҳ қалбида янги умидлар уйғонди, ҳаёт жўш ура бошлади. Айтгандек, машҳур пианиночидан дарс олиш учун шу йил ёзда Пётрни Киевга юбориш тўғрисида қарор қилинган эди. Шу билан бирга Киевга фақат Максим икковигина боражагига ҳаммани кўндирган эдилар.

Июлнинг илиқ тунларидан бирида қўш от қўшилган арава ўрмоннинг четида, далада тунашга қўйилди. Эрта билан, энди тонг ёриша бошлаган вақтда, йўлдан иккита кўр етаклашиб ўтди. Уларнинг бири жўнгина бир асбобнинг сопини бураб борарди: ичи бўш яшикнинг тешигига ўрнатилган ёғоч ўқ айланиб, таранг тортилган торларни чертиб, ундан гингиллаган ғамгин ва ғалати бир садо чиқарарди. Бир оз манқароқ бўлса ҳам, аммо ёқимли овозда чол эрталабки ибодат қўшиғини айта бошлади.

Араванинг олдида гилам тўшалган бўлиб, унда даштда тунаб қолган бойлар ўтирарди, уларнинг ҳалиги кўрларни чақирганларини балиқ ортиб кетаётган аравакашлар кўриб қолди. Бир оздан кейин аравакашлар бир қудуқ олдида отларини суғориб туришганда ҳалиги кўрлар уларнинг олдидан ўтиб қолишди, лекин улар энди уч киши эди. Ҳаммадан олдинда, узун ҳассасини дўқиллатиб, бир чол борарди, узун, оппоқ соч ва мўйловлари шамолда ҳилпираб борарди. Унинг пешонаси худди куйгандан кейин қолган доғдек, йиринг боғлаган эски яра билан қопланган эди, кўзнинг ўрнида фақат кўз косачалари қорайиб кўринарди холос. Елкасига тақилган тасманинг бир учи иккинчи кўрнинг белбоғига боғланган. Иккинчи кўр узун бўйли чўтир юзидан заҳар томиб турган, барваста йигит эди. Уларнинг иккиси ҳам худди осмондан йўл қидиргандек, кўр кўзларини осмонга тикиб, одатдагича қадам ташлаб боришарди. Учинчиси эса жуда ёш, деҳқончасига янги кийинган, ранги қочган, юзи худди бир нарсдан кўрққандек кўринарди, у кўрқа-писа қадам ташлаб юрар ва баъзан орқадан келаётган одамга қулоқ солгандек, тўхтаб-тўхтаб қолар ва ўртоқларининг юришига халақит берарди.

Соат ўнларда улар анча узоқлашиб қолган эдилар. Ўрмон уфқда қолиб кетди. Ҳаммаёқ дашт, зоғ учмайди, олдинда тупроқ босиб ётган йўлни кесиб ўтган тош йўлда офтоб қизитган симларнинг гувиллаган товуши эшитилади. Кўрлар тош йўлга чиқиб, ўнга бурилганда, орқа томондан от туёғининг дукир-дукир ва арава гилдирагининг шағал устида гижирлаши эшитилди. Кўрлар йўлнинг четига чиқиб қатор бўлиб туришди. Яна ёғоч ўқ, таранг тортилган торларни чертиб, гингиллаган овоз чиқарди, кекса кўр овозини чўзиб:

— ...Биз ожиз кўрларга ҳам хайр қилиб кетинглар...— Ёғоч ўқдан гижиллаб чиққан товушга ўсмир бармоқлари билан чертиб чалган бандуранинг мунгли садолари жўр бўлдиш

Танга пул кекса Кандибанинг оёғи остига бориб жаранглаб тушди. Арава овози тўхтади: чамаси, аравадагилар кўрлар пулни топа олишдими йўқми, билиш учун тўхташди шекилли. Кандиба тангани дарҳол топиб, севиниб кетди.

— Худо хайр берсин, — деди у, арава томонга қараб, аравада сочлари оқарган чорпахилдан келган кекса бой ўтирар, икки ёнида қўлтиқтаёғи чиқиб турарди.

Аравадаги чол ёш кўрга тикилди... Кўр, ранги оппоқ оқариб, лекин ўзини босиб олган эди. Ашула бошланиши билан унинг бармоқлари торларни черта бошлади, бу билан у, ашуланинг сўник товушини торнинг оҳанги билан бостириб юбормоқчи бўларди... Арава жўнади, лекин чол анчагача орқасига қараб-қараб кетди.

Кўп ўтмай, ғилдиракларнинг овози узоқлашиб, эшитилмай қолди. Кўрлар яна олдинма-кетин тизилиб, тош йўлдан кетишди...

— Юрий, сенинг қўлинг енгил экан, ҳам яхши чалар экансан,— деди чол.

Бир неча мунутдан кейин кўрларнинг ўртанчаси:

— Почаевга зиёратга кетаётибсанми?— деб сўради.

— Ҳа,— деб секин жавоб берди ўсмир.

— Кўзим очилади деб ўйлайсанми?— деб сўради бояги кўр, яна заҳархандалик билан.

— Ажаб эмас,— деди чол, меҳрибон товуш билан.

— Кўп йиллардан буён юраман-у, аммо кўзи очилган кўрни учратганим йўқ.— Ҳамон қовоғини солиб эътироз билдирди чўтир, кейин яна жим кетишаверди. Қуёш тобора юқори кўтарилар, фақат ўқдек тўғри кетган тош йўл оқариб ундаги кўрлар қорайиб, боя ўтиб кетган арава олдинда нуқтадай бўлиб қорайиб кўринарди холос. Кейин йўл иккига айрилди. Арава Киевга қараб кетди, кўрлар эса қишлоқ йўли билан Почаевга бурилишди.

Орадан кўп ўтмай Киевдан, Максимдан қўрғонга хат келди. Максим хатда: иккимиз ҳам соғ-саломатмиз, ишимиз яхши, деб ёзган эди.

Бу орада учала кўр ҳамон зиёратгоҳга етишгани йўқ эди. Энди улар баравар қадам ташлаб боришарди. Олдинда, йўлни яхши биладиган ҳамда катта қишлоқлардаги байрам ва бозорларга вақтида етиб борадиган Кандиба ҳассасини дўқиллатиб борарди. Кичкина оркестрнинг ёқимли овозига кўп халқ тўпланар, Кандибанинг шапкасига чақа ва тангалар жаранглаб ёғиларди.

Ўсмирнинг юзидаги ҳаяжон ва қўрқувлар аллақачон йўқолиб кетган, унинг ўрнига бошқа ифодалар пайдо бўлган эди. У қадам ташлаган сари, сокин қўрғоннинг беозор ва кишини аллаловчи товуши ўрнига кўзга кўринмас, кенг ва бепоён дунёнинг янги ҳаётбахш товушлари эшитиларди... Кўрмас кўзлари катта очилган, кўкраги кенгайган, қулоғи янада ўткирлашган эди, у ўзининг йўлдошлари — меҳрибон Кандибани, сержаҳл Кузьмани энди яхши танирди, чумақларнинг шалоқ аравалари кетидан юрар, чўлда гулханлар ёнида тунар, ярмарка ва бозорларнинг шовқин-суронларини эшитарди, кўрларнинг ҳам, кўзи очиқларнинг ҳам азоб-қубатларини билди, буларни эшитганда юрак-бағри ачишарди... Ажабо, энди бу нарсалар унинг қалбига бемалол сиғиб кетаверарди. У кўрларнинг ҳамма ашуласини билиб олди ва унинг мумкин бўлмаган нарсага бўлган шахсий интилишлари ана шу буюк денгиз тўлқини остида кундан-кунга тарқалиб, йўқ бўлиб борарди... Унинг ўткир зеҳни ҳар бир янги ашула ва оҳанг-

ни дарҳол илиб оларди, йўлда кетаётганда ўз созини чала бошлаганда эса, ҳатто заҳар Кузьманинг ҳам чехраси очилиб кетарди. Почаевга яқинлашган сари, кўрлар тўдаси тобора ортиб борарди.

Кеч кузда қор босган йўлдан гадой кийими кийган паничнинг иккита кўр билан қайтиб келганини кўрган қўрғондагилар ҳайратда қолишди. Ҳаммаёққа: «Пётр назр-ниёз олиб Почаевга борипти», деган дув-дув гап тарқалди.

Бироқ унинг кўзи илгаридек очиқ ва илгаридек кўрмас эди. Лекин қалби, руҳи, шубҳасиз, шифо топган эди. Гўёки лаънати қора даҳшат қўрғонни тарк этиб кетгандек бўлди... Киевдан хат ёзиб турган Максим ҳам ниҳоят қайтиб келганда, Анна Михайловна уни: «Бу қилигинги асло эсимдан чиқармайман», деган сўзлар билан қарши олди. Аммо чехрасидаги мамнуният унинг бу қаттиқ сўзларига мос келмас эди.

Пётр кечқурунлари узоқ вақт ўтириб, ўз саргузаштларини сўзлаб берар, кечалари фортепьянодан шундай мунгли куйлар эшитилардики, бундай куйларни илгари ҳеч ким эшитмаган эди. Киевга бориш бир йилга кечиктирилди. Бутун оила Пётрнинг умид ва режалари билан яшарди.

ЕТТИНЧИ БОБ

I

Уша йили куздаёқ Эвелина «қўрғондаги» кўрга тегишга сўзсиз қарор қилганини чол-кампир Яскульскийларга билдирди. Кампир онаси йиғлаб юборди, отаси эса, иконаларга сажда қилгандан кейин, менинг фикримча, бу худонинг иродаси, деди.

Тўй қилишди. Пётр учун янги, сокин бахт бошланди. Лекин бу бахт остида қандайдир ташвиш борлиги сезилиб турарди, энг хурсанд бўлган чоғларида ҳам у шундай жилмаярдик, унинг бу табассумидан қандайдир шубҳа, гўё бу бахтни қонуний ва мустаҳкам бахт эмас, деб ҳисоблагани сезилиб тургандай бўларди. Бир куни унга, сен ота бўлишинг мумкин, деб айтганларида, у қўрқиб кетди.

Шунга қарамай, унинг ўз устида жиддий ишлаш, хотини ва туғилажак боласи тўғрисидаги ўйлар, ташвишлар билан тўлган ҳаёти илгаригидек хом хаёлларга берилишига имкон бермасди. Баъзан шундай хаёлларга берилган пайтларда, кўрларнинг мунгли нолалари эсига тушиб кетарди. Шундай кезларда у, қишлоққа Кандибанинг олдига кетарди. Фёдор Кандиба билан унинг чўтир жияни қишлоқ чеккасига солиб берилган янги уйда туришарди. Фёдор ўзининг қўбузини чалиб берарди ёки улар узоқ суҳбатлашиб ўтиришарди. Пётрда янги фикрлар туғиларди, унинг тузган режалари янада мустаҳкамланарди.

Энди у ёруғлик таассуротларига унча берилмас, илгариги руҳий машаққатлари ҳам босилган эди. Ҳаяжонга солиб турувчи узвий куч ҳам сўнди. У турли-туман ҳиссиётларининг ҳаммасини бир бутун ҳолда тасаввур қилмоқ учун ўз ички ҳиссиётларини

атайлаб қўзғатмас эди. Бу беҳуда ва самарасиз уринишлар ўрни-ни жонли хотиралар ва умидлар босди. Ким билсин, бу кўнгил тас-кинлиги эҳтимол, вужуднинг ишига мадад бергандир ва бу но-аниқ ва тарқоқ ҳиссиётларни унинг миясида бир-бирини янада тезроқ ва осонроқ топиб олишига таъсир қилгандир. Киши ўз их-тиёри билан ҳеч вақт ярата олмаган воқеа ва манзараларни мия тушда жуда осонлик билан яратади.

II

Бир вақтлар Пётр туғилган ўша хонада жимжитлик ҳукм сураб, бу сукунатни фақат чақалоқнинг ўқтин-ўқтин ингалашигагина бузарди. Унинг туғилганига бир неча кун бўлди, Эвелина тез соғая бошлади. Бироқ Пётр, худди қандайдир бир бахтсизлик яқинлашиб келаётгандек, кўнгли хижил бўлиб юрди.

Доктор келди. Доктор болани қўлига олиб, деразага яқинроқ жойга ётқизди. Пардани бирдан очиб юборган эди, уй ёп-ёруғ бўлиб кетди, доктор асбобини қўлига олиб, боланинг тепасидан энгашиб қаради. Пётр ҳам худди шу ерда бошини эгиб, илгаригидек маъюс, руҳи тушган ҳолда индамай ўтирар эди. У худди на-тижани олдиндан билгандек, докторнинг ҳаракатларига ҳеч эъти-бор бермай ўтирарди.

— Бола кўр бўлса керак, — дерди ҳадеб у. — Туғилмаса яхши бўларди.

Еш доктор индамасдан ўз ишини давом эттирарди. Ниҳоят, у офтальмоскопини столга қўйди-да, қатъий бир оҳангда:

— Боланинг кўз қорачуғи ишлаяпти. Боланинг кўришига шубҳа йўқ! — деди.

Пётр ўтирган ерида бир сесканиб тушди-да, сакраб ўрнидан турди. Унинг бу ҳаракати докторнинг сўзларини эшитганини кўр-сатса ҳам, лекин унинг юзидаги ифодаларга қараганда у, доктор айтган сўзларнинг маъносига тушунмагандай эди. Қалтираган қўллари билан дераза тоқчасига суяниб, оппоқ оқарган юзини юқори кўтарган ҳолда, турган ерида қотиб қолди.

Бу аллақандай асабий ҳаяжон хуружи эди. У ўзини сезмагандек ҳис этар ва шу билан бирга, бутун вужуди бирон воқеа бўли-шини ошиқиб кутганини сезар эди.

У ўзини қуршаб олган зулматни сезарди. Бу зулмат қанчалик чексиз, бепоён бўлишига қарамай, уни ўзидан ажратиб ташлаган, ўзини ундан холис сезарди. Зулмат унинг устига бостириб келар, у эса гўёки зулмат билан куч синашгандек, уни ўз тасаввури би-лан чулғаб оларди. У мавж уриб кетаётган бепоён зулмат океани-дан ўз боласини ҳимоя қилиш учун кўтариларди.

Доктор индамасдан ўз иши билан машғул бўларкан, у ана шундай кайфиятда эди. У илгари ҳам қўрқарди, лекин илгари унинг қалбида умид куртаклари ҳали сўнмаган эди. Энди ҳозир, кишини толиқтирадиган даҳшатли қўрқув авжга чиққан, унинг асабларига чангал солган эди, умид эса юракнинг энг те-

ран жойига кириб яширинган эди. Мана энди «бола кўради» деган икки оғиз сўз унинг бутун кайфиятини бирдан ўзгартириб юборди. Қўрқув дарҳол йўқолди, ишончга айланган умид эса кўрнинг руҳини ёритди. Бу зулмат ичида ётган қалбга чақмоқ каби ёрқин нур билан ёриб кирган ва қўққисдан ҳаммаёқни остин-устун қилган ўзгариш бир зарба эди. Докторнинг икки оғиз сўзи худди унинг миясини чақмоқдек ёритиб юборди... Унинг ичидан худди учкун кўтарилиб, бутун вужудини, кўнглининг энг қоронги бурчагини ҳам ёритгандай бўлди. Бутун вужуди ларзага келди, худди чертилган таранг тор каби титраб кетди. Ана шу чақмоқдан кейин, унинг туғилмасдан олдин сўнган кўзлари бирдан ялт этиб кетди. Бу нур эдими ёки товуш эдими, бунга ўзининг ҳам ақли етмасди. Бу нарса жон кирган, ҳар хил шакл олган ва нур билан ҳаракатланувчи товушлар эди. Бу товушлар осмон гумбази каби ярқирай, ёрқин қуёш каби осмонда сузар, кўм-кўк даладаги ўтлар оҳиста шитирлашиб тўлқинлангани каби мавжланар, сокин турган дарахтлар каби оҳиста тебранар эди.

Бу фақат биринчи дақиқа эди, бу дақиқанинг аралаш ҳиссиётигина унинг хотирасида қолди. Қолган нарсаларнинг ҳаммасини кейин унутиб юборди. У, фақат ана шу бир неча дақиқа ичида кўзим кўрди дерди.

Нимани кўрди, қанақа қилиб кўрди ва умуман бирон нарсани кўрдими — мутлақо номаълум эди. Кўп одамлар унга: бу мумкин эмас, дейишарди, лекин у, мен осмон ва ерни, ойимни, хотинимни ва Максимни кўрдим, деб ўз айтганида турарди.

У завқ билан қулган юзини баланд кўтариб, бир неча секунд турди. У шу қадар ғалати кўриндики; бирдан ҳамма унга тикилди, уй ичи жим бўлди. Ҳамманинг назарида бўлманинг ўртасида тикка турган одам уларга жуда яхши таниш ва яқин одам бўлмай, балки бошқа, нотаниш одамдек туюлди. Илгариги одам қандайдир бир сир ичида бехосдан ғойиб бўлгандек эди.

Ҳақиқатан ҳам, у ана шу сирлар билан бир неча дақиқа танҳо ўзи бўлди... Кейинчалик у бу сирлардан муродига етган кўринар ва ўшанда кўрганига астойдил ишонарди.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиши мумкинмиди?

Кўр очиқ кунга қараб, изтироб билан бутун асабларини ишга солган минутларда номаълум йўллар орқали қоронги миясига кирган ноаниқ ва норавшан сезилган ёруғлик, ҳозир бирдан хурсанд бўлиб кетган бир пайтда, ёришаётган хира тасвир каби мияга қуйилиб кириши мумкинмиди?..

Кўр кўзга мовий осмон, нурли қуёш, адир этагидан оқаётган дарёнинг тиниқ сувлари, ёшлик вақтида ўтириб кўп нарсаларни кечирган, кўп йиғлаб ётган тепалик кўринган эмиш. Сўнгра, тегирмон, уни кўп қийнаган юлдузлар, чарақлаган тунлар, ғамгин ой ҳам... Чанг йўл, равон тошйўл, ғилдиракларидаги темир ялтираб кетаётган аравалар, ола-була оломон ва бу оломон ичида юриб ашула айтгани кўзига кўринган эмиш...

Ёки унинг миясида аллақандай афсонавий тоғлар, бепоеён

даштлар, афсонавий дарёларнинг теп-пекис сатҳи устида тебраниб турган ажойиб дарахтлар ва бу манзарани ёруғ нур билан тўлдириб турган қуёш унинг сон-саноксиз авлод-аждоди кўриб келган қуёш зоҳир бўлдимиз?

Ёки буларнинг ҳаммаси, Максим айтгандек, нур ва товушлар хурсандчилик ёки ғам, шодлик ёки ҳасрат бўлиб бир хилда ўрнашадиган қоронғи миянинг ичидаги ва муқим бир қолипга кирмаган ҳиссиёт ва туйғулрмиди?

Кейинчалик у қалбида бир лаҳзагина садо берган ёқимли бир аккордини эсларди, бу аккордда унинг ўз ҳаётида учратган ҳамма таассуротлари, табиатда сезганлари ва меҳру муҳаббати бир бутун бўлиб ифодаланган эди.

Ким билади?

Унинг эсида фақат бу сирлар унга қандай қилиб ёпирилгани ва қандай қилиб уни ташлаб кетгани қолган эди холос. Таранг тор чертиб юборилганда, қандай тебраниб садо берса, қандай титраб, қандай тинса, ана шу сўнгги лаҳзадаги товуш — қиёфалар ҳам ана шундай бир-бирига қўшилиб ва чатишиб кетди: товуш аввал баланд ва қаттиқ, сўнгра тобора секин, сал-пал эшитилди... Гўёки бир нарса таги йўқ жаҳаннамга думалаб тушиб кетаётгандек бўларди...

Ана, у думалаб бориб энг тагига етди-да, жим бўлди.

Зулмат ва жимжитлик... аллақандай хира нарсалар яна ўша зулмат ичидан бош кўтаришга уринарди, лекин энди уларнинг аниқ бир шакли ҳам, овози ҳам, туси ҳам йўқ эди... Фақат узоқ бир ерда, пастликда, бир-бирига оҳангдош товушлар жараңлаб эшитилди-да, сўнгра зулматни ёриб ўтиб, улар ҳам фазода йўқ бўлиб кетди.

Ана шу вақтда ташқи товушлар унинг қулоғига одатдаги шаклда эшитилди. У гўёки уйқудан уйғонгандек бўлди, лекин чехраси очиқ ва шодланган ҳолда онаси билан Максимнинг қўлини сиқиб, ҳамон тикка турарди.

— Сенга нима бўлди, сенга?— деб сўради онаси ташвишланган товуш билан.

— Ҳеч нима... мен... мен сизларнинг ҳаммангизни кўргандай бўлдим! Ахир... мен уйғоқманми?

— Энди-чи?— Ҳаяжон билан сўради онаси.— Эсингда қолдимми, эсингда сақлайсанми?

Кўр хўрсинди.

— Йўқ,— деб жавоб берди у зўрға.— Лекин бунинг аҳамияти йўқ, чунки... бунинг ҳаммасини... унга... боламга ва... ҳаммага... бердим.

У турган ерида гандираклаб, ҳушидан кетди. Оппоқ оқариб кетган чехрасида муродиға етгандек севинч ифодалари порлаб турарди.

Орадан уч йил ўтди.

Киевда, «Контрактлар»¹ вақтида ажойиб музикачини эшитиш учун жуда кўп халойиқ тўпланди. Музикачи кўр эди, аммо унинг истеъдоди ва унинг шахсий ҳаёти тўғрисидаги овозалар теварак-атрофни тутиб кетганди. Бировлар, гўёки кўрлар шайкаси уни бой оиладан ёшлигида ўғирлаб кетган ва машҳур бир профессор унинг ажойиб, иқтидорли музикачи эканлигига эътибор бермагунча, ана шу бандитлар билан бирга ҳаёт кечирган эмиш, десалар, бошқалар, унинг ўзи романтик ҳиссиётларга берилиб уйдан чиқиб кетиб, кўрлар билан бирга ҳаёт кечирган, дер эдилар. Ҳар ҳолда, контракт зали одамга лиқ тўлган ва жуда кўп пул тушган эди (унинг хайр-эҳсонга аталганини халойиқ билмас эди).

Кўзлари катта ва чиройли, юзи оппоқ ёш йигит саҳнага чиққанда, зал сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Агар унинг кўзлари бақрайган, ҳаракатсиз бўлмаса, агар уни малла сочли ёш жувон, одамларнинг сўзига кўра, унинг хотини етаклаб чиқмаганда эди, ҳеч ким уни кўр деб ўйламас эди.

— Унинг бу қадар кучли таъсир қолдириши бежиз эмас, — деди залда ўтирган танқидчи шоввозлардан бири ёнидаги одамга қараб. — Унинг жуда ажойиб драматик қиёфаси бор экан.

Дарҳақиқат, унинг зўр диққат билан ўйланиб турган рангсиз чехраси, ҳаракатсиз кўзлари ва унинг келишган қомати ҳамма-нинг эътиборини мисли кўрилмаган нодир бир нарсадек ўзига жалб этган эди.

Жанубий рус халқи умуман ўзининг қадрдон ашула ва куйларини яхши кўради ва қадрига етади, аммо бу ерда, «Контракт»-да ўтирган халойиқ хилма-хил бўлишига қарамай, музика ифодаларининг самимийлигига тан берди. Қадрдон табиатни чин дилдан ҳис этиши, халқ куйи манбалари билан ажойиб равишда бевосита боғланганлиги — кўр музикачининг бармоқлари остидан қуйилиб чиқаётган самимий куйлардан сезилиб турар эди. Турлитуман оҳангларга бой, ихчам ва ёқимли куйлар жаранглар экан, гоҳ тантанали гимн каби авжига кўтарилар, гоҳ кишининг руҳига маъюсона таъсир қилиб секинлар эди. Баъзан худди осмонда, чексиз бўшлиқда момақалдироқ гумбирлагандай туюлар, баъзан эса, дашт шабадаси тепаликдаги майса ўтларни секин тебратиб, ўтмишининг ширин хотираларини эслатарди.

У тўхтаганда завқли ҳаяжонга тўлган халойиқнинг гулдирос олқишлари улкан зални босиб кетди. Кўр музикачи бошини эгиб, халқнинг гулдирос қарсақларини кўтариб, пианинонинг клавишларини босди. Одам лиқ тўла зал бирдан жимиди.

Шу пайтда залга Максим кириб келди. У бутун назари, эътиборини бериб иштиёқ билан кўр музикачига тикилган халойиқни кўздан кечирди.

¹ «Контрактлар» деб Киев ярмаркаси айтилишини эслатиб ўтамиз. (Автор изоҳи.)

Чол музикани тинглаб кутиб ўтирди. Бу куйларнинг жонли фожиасини Максим бу ердагиларнинг ҳаммасидан кўра яхшироқ биларди. Максимнинг назарида, музикачининг юрагидан шу қадар эркин отилиб чиқаётган бу қудратли куйлар худди илгаригидек, уни яна ташвишга солаётган ва эзаётган сўроқ каби узилиб қоладигандек, бу эса ўзи тарбиялаб вояга етказган кўрнинг қалбида янги жароҳатлар ҳосил қиладигандек туюларди. Бироқ садолар кўтарилиб, мустақамланиб ва тўлишиб борар ва бир кишидек нафас чиқармай тинглаб ўтирган халойиқнинг қалбини ўзига янада кучлироқ мафтун этиб борар эди.

Максим қанчалик иштиёқ билан қулоқ солса, кўрнинг чалишида таниш куйлар шу қадар равшанроқ жаранглаб эшитиларди.

— Ҳа, мана бу — ҳу ўша гавжум кўча. Қувноқ, жўшқин, ғала-говурли халойиқ тўлқини оқиб бормоқда. Бу тўлқин гоҳ кўтарилади, зўраяди, гоҳ эса бир хилда ва эҳтироссиз эшитилиб, яна ўша узоқдаги тинимсиз шов-шувларга ўхшаб, пасайиб кетади.

Бирдан Максимнинг юраги шув этиб кетди. Музикачининг бармоқлари остидан яна илгаригидек нола-фиғон чиқа бошлади.

Бу фиғон отилиб чиқиб, жаранглаб эшитилди-ю, шу ондаёқ сўнди. Яна қувноқ жонли ва серҳаракат, бахтиёр ва ёркин куй янграй кетди.

Булар энди фақат биргина кишининг ноласи, биргина кўрнинг тортган ғам-ғуссаси эмас эди. Максимнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Унинг ёнида ўтирганларнинг кўзларидан ҳам ёш оқа бошлади.

«Унинг кўзи очилипти, тўғри унинг кўзи очилипти», деб ўйлади Максим.

Эркин дашт шабадаси каби енгил, эркин ва ҳушвақт, ўзи каби беғам ва қувноқ куйлар ичидан, халқ куйининг гоҳ ғамгин, гоҳ улуғвор наволари ичидан бирдан кишининг руҳига қаттиқ таъсир қиладиган қандайдир бир куй тобора тез-тез, тобора қаттиқ ва кучлироқ эшитилиб турар эди.

— Ҳа, ҳа, балли, ўғлим,— деб ўзича маъқуллаб қўярди Максим.— Уларни шод-хуррамлик ўртасида бос...

Бир минутдан кейин зўр иштиёқ билан тинглаб ўтирган катта залда кўрларнинг кишига қаттиқ таъсир қилиб, ҳаяжонга солувчи ашулаларининг куйигина янграрди...

— Худо хайр берсин... Биз ожиз кўрларга ҳам хайр қилиб кетинглар...

Аммо энди бу хайр-аҳсон тилаб, кўчанинг шовқин-суронида эшитилмай кетадиган ва кишини ачинтирадиган нола эмас эди. Бу куйда ҳамма нарса ўз ифодасини топган эди: илгари бу ашуланинг таъсири остида Пётрнинг юзи бужмаярди ва у фортепьяно чалиб турган еридан ирғиб туриб кетарди, юрагини эзган бу ашулани эшитганда, бир ерда туролмас эди. Энди у ўзининг юрагидаги бу аламларни енгган ва ҳаётий ҳақиқатнинг чуқурлиги ва мудҳишлиги билан шу ерда турган халойиқ устидан ғалаба қозонган эди... Бу -- равшан ёруғликда кўринган зулматни, бахт

тўла ҳаёт билан бир қаторда бахтсизликнинг ҳам борлигини эслатовчи бир гимн эди.

Халойиқнинг устига худди тоғ ағдарилгандек бўлди, худди кўр музикачи эпчил қўллари билан тегиб ўтгандай, ҳамманинг қалби титради. Пётр чалишдан тўхтаган бўлса ҳам, халойиқ нафас олмай, жим ўтирар эди.

Максим бошини эгиб хаёлга чўмди:

«Шундай, унинг кўзи очилди... Энди у, азоблар чекиб, жафо қаърига ғарқ бўлиб юрадиган кўр эмас, балки ҳаётни қалби билан сезадиган, одамларнинг шодлигини ҳам, ғам-ғуссаларини ҳам тушунадиган одамдир, унинг кўзи очилди, энди бахтлиларга бахтсизларни эслатиш қўлидан келади...»

Кекса солдат бошини тобора қуйи солди. Ана энди у ҳам ўз зиммасидаги бурчини адо этди, унинг ҳам умри бекор ўтмади; залдагиларнинг ҳаммасини ўзига мафтун этган қудратли куйлар бунинг шоҳиди эди...

Кўр музикачи, ана шундай қилиб, биринчи марта саҳнага чиқди.

1887—1898

ИЗОХ

Ушбу этюд 1886 йилда «Русские ведомости» газетасида босиб чиқди. Автордан сўрамасдан ва у мутлақо кутмаганда, редакция «Кўр музикачининг бош қисмини босиб чиқарди, ҳолбуки бу вақтда лавҳанинг давоми ҳали ёзилмаган эди. Бу эса Короленконинг ўз повестини жуда тез ёзиб тамомлашга мажбур қилдики, баъзи бир боблари вақт етишмаганидан, ёзилиши биланоқ тўғридан-тўғри нашрга юборилди. «Кўр музикачи» «Русские ведомости» газетасининг ўн сонисида (32, 34, 44, 46, 73, 76, 82, 92, 100 ва 101- сонларида) босилиб чиқди ва ўз асарининг бунчалик тез босилиб чиқишидан ёзувчи кўп ҳижолат тортди.

В. Г. Короленко бу асарнинг вужудга келиши тўғрисида «Ёзувчилар лугати» учун 80-йилларда ёзган, лекин цензура томонидан рухсат этилмаган қисқача автобиографиясида бундай деб ёзади: «Бу этюдда мен кўрнинг психологик фожиасини кузатишни мақсад қилиб қўйган эдим. Психологик жараён соф ҳолда кўриниши, кўзнинг ногиронлиги туфайли бўлган азоблар иккинчи даражали сабаблар билан мураккаблашмаслиги учун, мен ўз қаҳрамонимни жуда қулай, эҳтимол, ҳатто бемунча яхши шароитларга қўйдим. Менимча, «психологик» этюд вазифаси шуни талаб этса керак. Ешлигимда бир кўр қизни билардим, шунингдек, менинг бир ўқувчи шогирдим аста-секин кўздан қолган эди. Ана шу кўр қиз тўғрисидаги хотираларим, кўздан қолган ўқувчим устида бўлган кузатишларим ва ниҳоят, ўқимишли ва билимдон, шу билан бирга касби музикачилик бўлган бир катта ёшли кўр одам устида ўтказган кузатишларим этюд учун материал берди».

Короленко асарининг биринчи махсус нашрига ва ундан кейинги ҳар бир нашрига ўзгартиш киритиб борди. Хусусан, «Кўр музикачи»нинг 1898 йилда чиққан олтинчи нашрига катта қўшимчалар киритди. Шу олтинчи нашрига Короленко «Автордан» деган қисқа сўзбоши ҳам илова қилди. Шундан бошлаб бу сўзбоши «Кўр музикачи»нинг ҳар бир нашрида такрор-такрор босилмоқда. Бу сўзбошида Короленко айнан кузатувлари натижасида ёзган янги эпизод тўғрисида сўзлайди ва бу эпизод асарнинг асосий ғояси учун ҳал этувчи аҳамиятга эгадир. Бу — қўнғироқхонада ишловчи икки кўр қўнғироқчи ҳақидаги эпизоддир. Саров ибодатхонасида ўз кўзи билан кўрган бу манзарани Короленко хотира дафтарларига ҳамда йўл альбомига ёзиб олган эди. (В. Г. Короленко. «Хотира дафтарлари», Госиздат, Москва, 1935.)

ХУРЛАНГАН БОЛАЛАР

I. Харобалар

Онам олти яшарлигимда ўлган эди. Отам эса, ўз қайғуси билан бўлиб, менинг борлигимни унутиб қўйгандай паришон юрарди. Баъзан у кичкина синглим Соняни эркалар, унга қўлидан келганича ғамхўрлик қиларди, чунки у ойимга ўхшаб кетарди. Мен бўлсам, саҳрода ўсган ёввойи ниҳолдек яшардим — ҳеч ким менга меҳрибонлик қилмас, лекин ҳеч ким койимасди ҳам. Мен кўнглим тусаган ишни қилардим, ҳеч ким менга халақит бермасди.

Биз яшаб турган жой Княжье-Вено, ёки соддароқ қилиб айтганда Князь шаҳарчаси деб аталарди. У камбағаллашган, аммо мағрур бир поляк қавмига қарашли бўлиб, ғарби-жанубий ўлкадаги шаҳарчаларнинг ҳаммасига ўхшаб кетарди.

Агар сиз шаҳарчага шарқ томондан кириб борсангиз, даставвал шаҳарнинг энг ҳашаматли, нодир биноси — қамоқхонани кўрадингиз. Шаҳар пастликда, моғор босган мудроқ ҳовузлар бўйига жойлашган бўлиб, унга қиялаб кетган тош йўлдан тушиб бориш ва йўлни тўсиб турган эски застрададан¹ ўтиш керак эди. Уйқусираган, инвалид соқчи эринчоқлик билан сизга тўсиқни кўтариб беради. Мана, сиз шаҳардасиз, аммо сиз буни бирданига сезмай қолишингиз мумкин. Кўримсиз деворлар, турли-туман кераксиз буюмлар уюлиб ётган ташландиқ майдонлар ер бағирлаб ётган, дарчалари кичик уйлар билан аста-секин алмаша боради. Кейин Кенг майдонга чиқасиз, майдоннинг у ер, бу ерида яҳудий мусофирхоналарининг дарвозалари кўринади: бу ердаги давлат маҳкамалари оппоқ деворлари ва бир хиллиги билан киши кўнглини ғаш қилади. Кичкина анҳор устидаги ёғоч кўприк арава ўтса, ғичир-ғичир қилиб, худди мункиллаган чолдек у ёқдан-бу ёққа чайқалади. Кўприкнинг нариёғидан яҳудийлар кўчаси бошланади; бу ерда уларнинг магазинларини, боққолчилик дўконларини ва оқ нон сотувчи боққолларнинг соябонли дўконларини учратасиз. Ҳар томондан қўланса ҳид анқийди, ҳамма ёқда исқирт, тупроққа қоришиб ўйнаб юрган тўп-тўп болалар. Лекин яна бир-икки дақиқа ўтади-ю, сиз тагин ўзингизни шаҳар чеккасида кўрасиз. Гўристондаги қайин дарахтлари қабрлар устида аста шивирлашади, шамол эса даладаги буғдой бошоқларини денгиз

¹ З а с т р а в а — эски вақтларда шаҳар дарвозаси ҳисобланган. У ерда қорувлар туриб, шаҳарга келган йўловчилардан пул йиғишар эди.

тўлкини сингари чайқалтиради, йўл ёқасидаги телеграф симлари мунгли бир оҳангда тинимсиз гувиллайди.

Ҳалиги кўприк тагидан оқиб ўтаётган анҳор суви бир кўлдан чиқиб, иккинчисига қуйиларди. Шундай қилиб, шаҳарча шимол ва жануб томондан катта сув ва ботқоқлик билан қуршалган эди. Кўлларнинг суви йил сайин камайиб, уларни ўт-ўланлар босиб ётарди, кенг ботқоқликда эса баланд ва қалин ўсган қамишлар худди денгиздек мавжланарди. Кўллардан бирининг ўртасида орол бўлиб, у оролда ярим хароба бир кўҳна қалъа бор эди.

Ҳали-ҳали эсимда, мен нураб, омонат турган бу улугвор қалъага доим ҳадиксираб қарардим. Бу қалъа ҳақида бир-биридан ваҳимали ривоят ва ҳикоятлар тарқалган эди. Орол асир тушган туркларнинг меҳнати билан барпо бўлган, деб айтишарди. Шу ерда кўп йиллардан бери турган чоллар: «Бу кўҳна қалъа одам суяклари устига қурилган», дейишарди, шунда менинг, бошқа болалар қатори, қўрқоқ тасаввуримда бу оролни ва ундаги баланд тераклар ҳамда эски қалъани қоқ суяк қўллари билан кўтариб турган ер остидаги минглаб туркларнинг скелетлари намоен бўларди. Шунинг учун ҳам қалъа болаларнинг кўзига янада даҳшатлироқ бўлиб кўринарди; ҳатто куппа-кундузи, ёп-ёруғ бўлса ҳам, қушларнинг чуғурлаши юракка далда бериб турса ҳам, қалъага яқинлашишимиз билан бизни янада кучли ваҳима босарди,— аллақачон ойнаси уриб синдирилган деразалар даҳшатли боқарди; қалъанинг бўм-бўш залларидан аллақандай сеҳрли шитирлашлар эшитилиб турарди: девор ва шифтнинг шувоғи кўчиб тушиб, қаттиқ акс садо берар, шунда биз орқа-олдимизга қарамай тирақайлаб қочардик, аммо яна анча вақтгача қалъа томондан тақиллаган, дўпирлаган овозлар эшитилиб турарди, гўё биров қаҳ-қаҳ уриб кулаётгандай бўларди.

Бўронли куз кечаларида, ҳовузларнинг нариёғидан эсиб келган шамолдан азим тераклар тебраниб шовиллаган чоқда, кўҳна қалъанинг даҳшати бутун шаҳарни қопларди.

Шаҳарнинг ғарб томонида — дўнгликда, чириган буталар ва ўпирилиб кетган қабрлар орасида, кўпдан бери қаровсиз қолган кичкина бир бутхона бор эди. Томининг баъзи ерлари ўпирилиб тушган, деворлари нураган эди; кечалари ундаги мис қўнғироқнинг янгроқ овози ўрнига бойқушларнинг мудҳиш сайраши эшитиларди.

Бир вақтлар бу кўҳна қалъа ҳар қандай камбағал учун ҳам бепул бошпана эди. Ўзига шаҳардан жой топа олмаган ҳар бир киши, қоронғи кечалари ҳаво айниган пайтларда бирон кулба ё бошпана учун арзимаган бир-икки чақа пул топишга ҳам қурби етмаганлар — хуллас, ўзи учун шаҳарда бошпана топа олмаган ҳамма кишилар орол томонга оқиб келишар ва бу шўрпешоналар ўша ердаги харобазорлардан паноҳ топиб, ҳордиқ чиқарарканлар, айна пайтда бундай меҳмондўстлик эвазига улар эски қалъанинг нураган деворлари остида тириклайин кўмилиб қолиш хавфини бўйинларига олардилар. «Қалъада яшаб турибди» деган ибора

ўтакетган қашшоқлик ифодаси эди. Кўҳна қалъа вақтинча қашшоқлашган мирзани ҳам, сўққабош кампирларни ҳам, дарбадар юрган бошпанасиз одамларни ҳам бир хилда меҳрибонлик билан ўз қучоғига оларди. Шу қашшоқларнинг ҳаммаси ҳам нураб кетган бу қалъа ичини янаям бузар — шифти ва полларини синдириб печкага қалардилар; улар алланималарни пиширар, бир нималарни тамадди қилардилар — хуллас, бир илож қилиб, кун кечирар эдилар.

Бироқ вақти келиб, кўҳна харобазорда истиқомат қилиб турган шу одамлар ўртасида низо туғилди. Шунда, бир пайтлар графнинг кичик мансабадаги хизматкорларидан бири бўлган қари Януш ўзини граф мулкининг бошқарувчиси деб кўрсатувчи гувоҳномага ўхшаган қоғоз ёздириб олиб, қалъадаги ҳаётни қайта тузмоққа киришди. Оролдан бир неча кун муттасил шундай шовқин-сурон, шундай дод-фарёд эшитилиб турдики, баъзан ер қаърида — зимистон гўрда ётган турклар чиқиб қолмадимикин, деган хаёлга борарди киши. Аслида эса Януш харобаликда истиқомат қилувчиларни «соф христианлар», шубҳали шахслар деб тоифа-тоифага ажратарди. Оролда тартиб қайта тиклангандан кейин билишса, Януш қалъада кўпроқ граф қавмининг собиқ хизматкорларини ёки ўшандай хизматкорларнинг авлодини қолдирган экан. Булар ҳаммаси эгнига эскирган сюртук¹ ва чамарк² кийган, бурунлари бодрингдек катта ва кўкарган, қўлларига эгри-бугри таёқ ушлаб олган чоллар, мутлақо қашшоқлашган бўлишларига қарамай, бир вақтлар ўзлари кийган капор³ ва салопларини⁴ сақлаб қолган шанғи ва бадбашара кампирлар эди. Буларнинг ҳаммаси мустаҳкам оқсуяклар гуруҳи ҳисобланиб, «номдор қашшоқлар» деган номга сазовор бўлган эдилар. Бу чолу кампирлар бегим кунлари ўзига тўқ шаҳарликларнинг уйларига бориб дуои фотиҳа ўқишар, ҳар хил миш-миш, уйдирма гапларни тарқатишар, ўз тақдирларидан нолиб, кўзёш тўқишар, тиланчилик қилишар эди. Якшанба кунлари эса, костёл⁵лар олдида тизилишиб, Исо пайғамбар ва биби Марям ҳақиқа дуо қилиб, садақа йиғардилар.

Бу ғалаён пайтида орол томондан эшитилиб турган шовқин-сурон мени ва менга ўхшаган бир неча ўртоқларимнинг диққатини ўзига тортди. Биз ҳеч кимга сездирмасдан оролга ўтиб олдик ва йўғон-йўғон теракларнинг орқасига яшириниб, Януш бошчилигидаги бурни қизил чоллар, тасқара ялмоғиз кампирлар тўдасининг қувғинга маҳкум қилинган энг сўнги аҳолиларни қалъадан суриб чиқараётганларини кузатиб турдик. Кеч кириб

¹ С ю р т у к — илгари вақтларда эркаклар киядиган этаги узун, бели хипча чопон.

² Ч а м а р к — эски замондаги поляклар кийими, кўкрагида тугмалаш учун кўндаланг боғичлари бўларди, бел қисми кенг қилиб тикилади.

³ К а п о р — аёлларнинг қишда киядиган бош кийими — унинг лентадан қилинган боғичи томоқ остидан боғланади.

⁴ С а л о п — аёллар киядиган кенг пальто.

⁵ К о с т ё л — поляк католиклари ибодатхонаси.

келаётган эди. Баланд тераклар тепасидаги қора булутлардан ёмғир томчилай бошлади. Нимадандир чўчиган, ачинарли, таҳқирланган, бахтсиз кишилар жудаям увадаси чиқиб кетган жулдур кийимларига ўралашиб, худди болалар ҳайдаб чиқарган юмронқозиклар сингари орол бўйлаб зир югуришар, яна ҳеч кимга сездирмай, қалъанинг бирон жойига лип этиб кириб олишга уринардилар. Лекин Януш ва қари жодугарлар қичқиришиб, сўкиниб, уларни ҳамма ердан қувиб чиқарар, косов ва таёқлар ўқталиб пўписа қилардилар. Бир чеккада эса миршаб шўппайиб турар, унинг қўлида ҳам катта таёқ бор эди.

Шундан сўнг хўрланган, эзилган бахтсиз кишилар ноилож бўйинларини эгиб, кўприқдан ўтиб кетишардилар, улар бу оролни абадий ташлаб кетарканлар, тез тушиб келаётган кечки қоронғилик қўйнига бирин-кетин кириб, пилч-пилч лой кечиб, кўздан ғойиб бўлардилар.

Шу нутилма оқшомдан бошлаб, Януш ҳам, илгари менга сал-пал улуғвор бўлиб кўринган қалъа ҳам менинг кўз олдимда ўзининг жозиба қувватини йўқотди. Бир вақтлар мен орол бўйига келиб, узоқдан бўлса ҳам қалъанинг ёмғирда нураб, тусини йўқотган деворларини, йўсин босган эски томини томоша қилишни яхши кўрардим. Эрталаб тонг палласида турли тоифадаги одамлар қалъа ичидан эснаб, йўталиб, қуёшга қараб чўкиниб чиқишганида, мен уларни гўё бутун қалъани чулғаб олган сеҳрли ҳодисалар қуршовида ҳис қилгандай, уларга ҳам қандайдир ҳурмат билан боқардим. Улар кечалари шу қалъа ичида ухлардилар, ойнаси синиб тушган деразалардан кенг залларга ой мўралаган чоқда, ёки бўрон пайтида ғувиллаб шамол кирганда содир бўладиган ҳар бир нарсани улар ўз қулоқлари билан эшитардилар. Илгарилари Януш терак остига ўтириб олиб, етмиш яшар чолларга ўхшаб эзмалик билан бу хароба қалъанинг шонли ўтмиши ҳақида ҳикоя қилишга киришарди. Мен унинг ҳикоясини эшитишни яхши кўрардим.

Лекин ўша нутилма оқшомдан кейин қалъа ҳам, Януш ҳам менинг кўзимга бутунлай бошқача кўрина бошлади. У эртаси қуни орол ёнида мен билан учрашиб қолиб, мени қалъага таклиф эта бошлади ва мамнун бир қиёфада: «Шундай ҳурматли отанинг ўғли» энди қалъага бемалол боравериши мумкин, чунки энди у қалъада боадаб, бамаъни кишилар билан учрашади, деб ишонтира бошлади. У ҳатто қўлимдан етаклаб қалъанинг олдиғача олиб борди ҳам, лекин мен йиғлаб, қўлидан чиқиб қочдим. Қалъани кўришга кўзим йўқ эди. Унинг юқори қаватидаги деразалар тахталар билан беркитилиб ташланган пастки қаватни эса, капор ва салоп кийган кампиршолар эгаллаб олган эдилар. Кампирлар у ердан жуда ҳам бемаъни қиёфада судралишиб чиқишар, менга энсани қотирадиган даражада хушомад қилишар ва овозларининг борича шанғиллашиб, бир-бирларини қарғашарди. Мудҳиш кечаларда туркларнинг додини бериб келган бу қалъа харобаси энди бу кампирларга қандай чидаш бераётганлигига мен жуда ҳайрон

бўлардим. Лекин энг муҳими — бу қалъада ғолиб чиққан кишиларнинг, ўзлари билан бирга истиқомат қилиб турган бечораҳол ҳамхужраларини қувиб чиқараётгандаги совуқ ва даҳшатли қиёфасини мен ҳеч унутолмадим. Бошпанасиз қолган бу бадбахт кишиларни ўйласам, юракларим эзилиб кетади.

Оролда юз берган ўзгаришдан кейин шаҳар бир неча кун жуда нотинч бўлди: кечалари итлар ҳуриб чиқар, уй эшиклари ғижирлаб очилар, уй эгалари гўё аллакимларга ўзларининг ҳушёр эканликларини кўрсатмоқчи бўлгандай, кўчага чиқиб, таёқ билан ёғоч тахта деворни тарақлатиб уришарди. Шаҳар кўчаларида, ёмғир шаррос қуйиб турган қоронғи тунда оч-яланғоч кишилар совуқдан дилдирашиб дайдиб юрганани шаҳарликлар биларди; бу одамларнинг қалбида ғазабли ҳис-туйғулар уйғониб қолишидан хавфсираган шаҳар аҳолиси ҳушёр тортиб, уларга пўписа қилар эди. Тун ҳам худди жўрттага қилгандай, авжи муздек ёмғир шаррос ёғаётганда бошланиб, тонг отар чоғида ер бағирлаб сузиб юрган қора булутларни ўз ўрнига қолдириб кетарди. Шамол ҳам бу кўнгилсиз ёмғирли кечада қутуриб дарахт учларини силкитар, дераза дарпардаларини тарақлатиб очиб-ёпар ва менга, ўрнимда ётган чоғимда, иссиқ ўринларидан маҳрум бўлиб, бошпанасиз қолган ўнлаб кишилар тўғрисида ҳикоя қиларди.

Мана, ниҳоят баҳор қишнинг сўнгги ҳамлалари устидан ғолиб чиқиб, куёш ерни қурипти, шу билан бирга, бошпанасиз дарбадар кишилар ҳам аллақаяққа ғойиб бўлдилар. Кечалари итлар ҳурмайдиган, уй эгалари ёғоч деворни уриб тақиллатмайдиган бўлди, шаҳарнинг мудроқ ва даққи ҳаёти ўз изига тушиб олди.

Фақат қувғин бўлган бахтсиз кишилар ҳали ҳам шаҳарда ўз йўлларини топа олмаган эдилар. Тўғри, улар энди кечалари кўчама-кўча дайдиб юрмасдилар, одамларнинг гапига қараганда, улар тепаликда, бутхона яқинида жой топишганмиш, лекин уларнинг у ерга қандай қилиб жойлашиб олишганини ҳеч ким аниқ айтолмасди. Фақат ўша томондан бутхонани қуршаб олган тепалик ва жарликлар тарафдан эрталаблари кўриниши жуда ғалати, шубҳали кишилар шаҳарга тушиб келишини, қоронғи тушиши билан яна ўша томонга кетиб, кўздан ғойиб бўлишини кўрганлар бор эди. Улар шаҳарга кириб, ҳар томонга тарқалиб кетишар, шаҳарнинг кўримсиз манзарасида қора доғ бўлиб кўринишар, сокин ва мудроқ шаҳарнинг нафратини қўзғатишарди. Шаҳарликлар уларга шубҳа билан ўқрайиб қарардилар. Бу одамлар қалъадаги хушомадгўй, ширинсухан қашшоқларга сира ўхшамасдилар — шаҳар уларни тан олмас, улар ҳам шаҳарликларга қўпол муомала қилар эдилар: улар шаҳарликларга хушомад қилишдан кўра, сўкишни, тилаб олишдан кўра, тортиб олишни афзал кўрардилар. Шуниси ҳам борки, бу жулдур кийинган бебахт, нодон кишилар орасида кўпинча ўз ақл-фаросатларининг ўткирлиги билан ажралиб турувчи, қалъа жамоасининг шуҳра-

тини кўтаришга ҳам лойиқ кишилар учраб турар эдилар, аммо улар қалъада қололмай, бутхонада истиқомат қилувчи демократик жамиятчи афзал кўрдилар.

Бу хилдаги кўзга ташланиб турган кишилардан ташқари, бутхона яқинида жулдуз кийинган бир тўда аянчли, шубҳали кишилар истиқомат қилишар, улар бозорга келиши билан олиб-сотар аёллар қаттиқ талвасага тушиб қолишар ва худди осмонда калхатни кўриб қолган она товуқ ўз жўжаларини қаноти остига яширгани сингари, молларини қўллари билан беркитардилар. Қалъадан қувилгандан кейин яшаш учун зарур бўлган барча воситалардан маҳрум бўлиб, мутлақо чорасиз қолган бу қашшоқлар ўзаро иноқлашиб, шаҳар ва шаҳар атрофида чақана ўғирлик қилиб юрармиш, деган миш-миш гап ҳам тарқалган эди.

Бу шўрпешона тўданинг ташкилотчиси ва раҳбари, кўхна қалъадан қувилган одамлар ичида энг ажойиб шахс ҳисобланган пан Тибурций Драб эди.

Драбнинг келиб чиқиши сирли мавҳумот зулматига яширинган эди. Баъзилар уни оқсуяк бўлган, кейин ўз шаънига доғ туширгани учун ўзини яширишга мажбур бўлган, деб айтардилар. Лекин пан Тибурцийни кўринишидан ҳеч ким оқсуяк дея олмасди. У новча бўлиб, қўполлиги шундай юзидан билиниб турарди. Унинг қисқа, малла сочлари тўзғиб турар, тор манглайи салгина дўнг, пастки жағи ва юз ифодаларининг тез-тез ўзгариб туриши маймуннинг юз тузилишини эслатарди; лекин чимирилган қошлари остида чақнаб турган кўзлари кишига тик ва маънос боқар, бу кўзларда маккорлик аломатлари билан бирга ўткир фаросат, ғайрат ва ақл акс этарди. Унинг юз ифодалари минг хил ўзгарса ҳам, бу кўзлари доимо бир хил маънода боқиб турардилар, ана шундай пайтларда бу ғалати одам башарасини бужмай тирса, билмадим, негадир мени ваҳм босарди. Унинг чеҳрасида доимо оғир ҳасрат аломатлари бордай туюларди.

Пан Тибурцийнинг кўллари қўпол, қадоқ бўлиб кетган, безўнақай оёқлари худди мужикларникига ўхшарди. Шунинг учун ҳам шаҳарнинг кўпчилик аҳолиси унинг оқсуяклар уруғидан чиққанлигига сира ишонмасди. Лекин ундай десак, бу одамнинг ҳаммага аён бўлган ўткир билимдонлигига нима дейсиз? Пан Тибурций шаҳардаги қовоқхоналарнинг деярли ҳаммасида бочка устида туриб олиб, бозор кунлари тўпланишган хохолларга¹ Цицероннинг² бутун-бутун нутқларини, Ксенофонт³ асарларидан бутун-бутун бобларни насихат тариқасида ёд ўқиб берарди. Хохоллар аслида азалдан хаёлпараст бўлиб яратилганлар, улар бу тушуниб бўлмайдиган, аммо жонли нутқ устида бир илож қилиб шахсий мулоҳаза юритишарди. Драб қўли билан ўз кўксига

¹ Хохоллар — ўтмишда украинларни шундай деб аташарди.

² Цицерон — қадимги Римда машҳур давлат арбоби; унинг нутқлари нотиклик саноатининг юксак намуналаридан ҳисобланади.

³ Ксенофонт — қадимий грек тарихчиси.

уриб ва кўзларини чақнатиб уларга «patres conscripti»¹ деган сўзлар билан мурожаат қилганида, улар ҳам қовоқларини уйиб бир-бирларига:

— Оббо, баччағар-э, сўкинишини қара!— деб қўярдилар.

Кейин, пан Тибурций шифтга боқиб, узундан-узоқ лотин ўгитларини ёд ўқий бошлаганида, мўйловдор тингловчилар унга ачиниб, гапларини қўрқув аралаш эшитардилар. Шундай чоғларда тингловчиларга, Тибурцийнинг руҳи гўё одамлари христианча гаплашмайдиган аллақандай номаълум мамлакатни кезиб, қандайдир қайғули саргузаштларга рўпара келгандай бўлиб туюларди. Унинг овози худди нариги дунёдан эшитилаётгандай ноаниқ ва дўнғиллаб эшитилар, шунда бурчак-бурчакларда ўтирган кайфи ошиб қолган ароққўр тингловчилар бошларини эгиб, кокилларини² осилтирганча пиқ-пиқ йиғлашган тушардилар:

— О, гапни ҳам қийиб юборди-я, шоввоз, юраклар эзилиб кетди-ку!— дейишаркан, кўз ёшлари узун мўйловларига оқиб тушарди.

Кейин нотик тўсатдан бочкадан сакраб тушиб, овозининг борича хохолаб кулиб юборарди, шунда хохолларнинг ғамгин чехралари ёришиб кетар, сахий қўллари чақа олгани кенг шимларининг чўнтагига туша бошларди. Пан Тибурцийнинг фожиали саргузашти хайрли тугаганидан севиниб кетган хохоллар унга ароқ ичиришар, у билан кучоқлашишар, шапкасига эса пуллар жиринглаб тушаверарди.

Пан Тибурций кишиларни ҳайратда қолдирадиган даражада билимдон бўлганидан одамлар оғзида яна янги афсона яратилди. Эмиш пан Тибурций бир вақтлар аллақайси графнинг уйида дастёр бўлиб хизмат қилганмиш-у, граф уни ўз ўғли билан иезуит³ оталар мактабига юборганмиш,— ёш бойваччанинг этигини тозалаш учун, албатта. Бироқ, кейин маълум бўлишича, ёш граф бекор юрганда, унинг малайи бойвачча учун белгиланган бутун донишмандликни ўзлаштириб олган экан.

Яна, пан Тибурций ўз болаларини қаёқдан топганини ҳам ҳеч ким билмасди, лекин бир эмас, иккита боласи борлиги ҳаммага маълум эди: улардан бири етти ёшларда бўлса ҳам, ёшига нисбатан анча баланд бўйли, дуркун ўгил бола, иккинчиси кичкинагина уч яшар қизча эди. Пан Тибурций ўғлини биринчи келган кунларида ўзи билан бирга бошлаб келган эди. Қиз болага келганимизда, унинг бу ерда, Тибурций қўлида пайдо бўлишидан олдин, Тибурций бир неча ой ғойиб бўлиб кетган эди.

Боланинг исми Валеқ бўлиб, новчадан келган, қотма, қора соч эди; у баъзан қўлини чўнтагига тиқиб олиб, шаҳар кўчаларида ўшшайганча бекор санғиб юраркан, ҳар томонга аланг-

¹ Лотинча — «Сенатор оталар» деган маънони беради.

² Кокил — қадимда украин эрлари сочларини устарада қирдириб, бошининг тепасида бир тутам соч — кокил қолдираддилар.

³ Иезуит — католик динидаги монахларни шу ном билан аташарди.

ларди; унинг бу тарзда юрганини кўрган оқ нон сотувчи аёлларнинг юраклари шигиллаб кетарди. Қизчани эса одамлар фақат бир ё икки марта пан Тибурцийнинг қўлида кўришди-ю, кейин у қаёққадир ғойиб бўлди, шу-шу қизнинг қаердалигини ҳеч ким билмасди.

Тепаликдаги бутхона ёнида қандайдир ертўлалар борлиги ҳақида миш-миш гап тарқалди; у томонда чиндан ҳам ертўлалар кўп бўлгани учун, бу миш-мишларга ҳамма ишонди, ахир шунча одамнинг ҳаммаси, бирон ерда истиқомат қилаётгандир. Улар одатда кеч кириши билан айнан ўша бутхона томонга кетишарди. У томонга «Профессор» деб лақаб олган, эси сал кирди-чиқди қашшоқ бир чол ҳам ҳорғин судралиб борар, пан Тибурций ҳам тез-тез дадил қадам ташлаб ўша томонга жўнарди. Кимлиги номаълум бошқа одамлар ҳам тушиб келаётган қоронғилик ичида аста ғойиб бўлиб ўша томонга жўнардилар, ана шунда ўнқир-чўнқир лой йўлдан бориб, у одамларнинг қай томонга кетаётганини кузатишга юраги дов берадиган азамат топилмасди. Ҳаммаёғи ўйилиб ётган қабрлардан иборат бу тепалик ёмон от чиқарган эди. Кузнинг ёмғирли кечаларида бу ташландиқ гўристонда яшил ўтлар лип-лип ёнар, бутхонада эса бойқушлар шундай қаттиқ сайрашардики, бу лаънати қушнинг сайрашидан ҳатто доворак темирчининг ҳам юраги орқасига тортиб кетарди.

II. МЕН ВА ОТАМ

— Яхши эмас, йигитча, яхши эмас! — дерди менга кўпинча қалъали кекса Януш, кўчада — пан Тибурцийнинг нутқини тинглаб турганлар орасида мени учратиб.

Чол шундай деб оппоқ соқолини силкитиб қўярди:

— Яхши эмас, йигитча, яхши эмас, сиз ёмон одамларга қўшилиб қолибсиз!.. Эсиз, яхши отанинг ўғлисиз, эсиз.

Дарҳақиқат, онам ўлиб, отамнинг боши ғамдан чиқмай қолди, мен шундан бери уйда жуда кам бўладиган бўлиб қолдим. Ёзда қоронғи тушиб, қош қорайгандан кейин худди бўри боласидай аста-секин боғ ичидан юриб келардим, отамнинг кўзига кўринмай деб, ўзим ясаган махсус асбоб билан қуюқ шумурт шохларига буркалган деразамни очардим-да, секингина ўрнимга кириб ётардим. Агар ўз беланчагида ётган синглим ҳали ухламаган бўлса, мен нариги хонага, унинг олдига чиқиб, вайсақи қари энагани уйғотиб юбормаслик учун секин-аста бир-биримизни эркалашиб ўйнардик.

Эрталаб, тонг ғира-шира ёришиши билан, уйдагилар ҳали маст уйқуда ётганида, боғдаги қуюқ ва ўсиқ кўкатларнинг шабнамими тўкиб, девор томонга юриб борардим-у, ундан сакраб тушардим-да, кўл томонга йўл олардим, у ерда мени ўзимга ўхшаган зумраша ўртоқларим қармоқ билан кутиб туришарди, ё бўлмаса тегирмон томонга борардим, у ерда энди уйқудан турган тегирмончи тўғонни очган ва шишадек тиниқ сув ўзини тегирмон

паррагига отиб, кундалик вазифасини бажаришга киришган бўларди.

Сувнинг шовиллаб келиб урилишидан уйғониб кетган каттакон тегирмон чархпалаклари ҳам аввалига титрар, гўё уйғонгиси келмагандай эринибгина ўрнидан силжир, лекин бир неча секунддан кейин муздек сув оқимида чўмилиб, оппоқ кўпик сачратиб, гириллаб айлана бошларди. Ундан кейин йўғон ўқлар аста-секин салобат билан ишга тушар, тегирмон ичида эса ғилдираклар гувиллар, тегирмон тошлари шитирлаб айланар, дабдаласи чиққан тегирмоннинг туйнуқларидан оппоқ ун гарди паға-паға бўлиб чиқа бошларди.

Шунда мен яна нари кетардим. Мен табиатнинг уйғонишини томоша қилишни яхши кўрардим; агар мен мудраб ўтирган тўрғайни чўчитиб юборсам ёки эгат ичида ўтирган қўрқоқ қуённи қувиб чиқарсам, жуда ҳам суюниб кетардим. Мен далаларни кезиб, шаҳар четидаги дарахтзор томонга кетаётганимда бошоқли ўтлару чечакларга қўнган шабнам томчилари ерга дув-дув тўкиларди. Дарахтлар мени эринчоқлик билан уйқусираб, пичирлашиб кутиб олардилар...

Мен анча йўл босиб шаҳарга қайтганимда, ҳали ҳам онда-сонда дераза дарчаларини энди очаётган, уйқусираган одамларни кўрардим.

Мана, охири қуёш ҳам тепалик орқасидан кўтарилди, кўлларнинг нариёғидан гимназистларни дарсга чақирувчи қўнғироқнинг чинқироқ овози эшитилади, шунда мен қорним очганини сезиб, уйга эрталабки нонуштага қайтаман.

Қисқаси, ҳамма одамлар мени дайди, ярамас бола дейишарди, кейин ҳар турли ножўя ишларда мени айбситиб, шунча кўп таъна қилишардики, охири ўзим ҳам шунақа эканлигимга ишонадиган бўлиб қолдим. Отам ҳам бу гапларга ишониб, баъзан мени тарбияламоқчи бўларди-ю, аммо унинг бу уриниши доим муваффақиятсизлик билан тугарди. Отамнинг давосиз дард акс этиб турган жиддий ва маъносиз чеҳрасига кўзим тушиши билан мени кўрқув босар ва тилим лол бўлиб қоларди. Мен унинг қаршисида оғирлигимни дам у оёғимга, дам бу оёғимга ташлаб, шимимни ғижимлаганча атрофга аланглардим. Баъзан аллақандай нарса юрагимдан отилиб чиқмоқчи бўлгандай туюларди; отам мени бағрига босиб, тиззасига ўтқазиб, эркалашини истардим. Шундай қилса мен бошимни унинг кўксига қўярмидим, кейин, аҳтимол икковимиз ўғил болаю қаттиққўл эркак, икковимиз бошимизга тушган умумий жудоликни хотирлаб йиғлаб юборармидик. Лекин отам худди бошим оша аллақадарга тикилаётгандай хира кўзлари билан боқарди менга, шунда ўзимга ноганиш бўлган бу хира кўзлар қаршисида ғужанак бўлиб олардим.

— Ойингни эслайсанми?

Эслайсанми дейди-я? О, албатта эслайман! Ҳали-ҳали эсимда, мен кечалари уйғониб кетиб, қоронғида унинг меҳрибон қўлларини пайпаслаб топардим, қўлларига маҳкам ёпишиб олиб, уни

ўпаверардим. Эсимда, унинг касал бўлиб очиқ дераза олдида ўтиргани эсимда, у ғамгин кўзлари билан ажойиб баҳор манзарасини кузатаркан, умрининг бу сўнгги йилида гўзаллик билан видолашаётган эди.

Ҳа, ойимни жуда яхши эслайман! Ешгина, гўзал ойижоним бошдан оёқ гулларга бурканган ҳолда, бўздек оқарган чеҳрасига ажал муҳри босилиб ётган чоқда, мен худда чўчиган ҳайвон боласидек бир бурчакка тикилиб олиб, чақнаб турган кўзларим билан унинг юзига тикилганим эсимда. Ушанда менинг олдимда биринчи марта ҳаёт-мамотнинг барча даҳшатли жумбоқлари очилган эди.

Энди, кўпинча мен ярим кечада кичик юрагимдан тошиб чиқиб, бутун кўксимни тўлдирган муҳаббат туйғуси билан, лабларимда бахтиёр табассум билан уйғониб кетардим. Шунда мен яна илгаригагидек онажонимни ўз ёнимда деб ҳис қилардим, гўё ҳозир у мени меҳрибонлик билан эркалайдигандек бўларди.

Ҳа, мен уни эслардим!.. Лекин бу баланд бўйли, бадқовок кишининг саволига жавобан (мен қанча уринсам ҳам, унинг қалбида ўзимга нисбатан меҳрибонлик ҳиссиётини уйғота олмасдим) яна ҳам жунжикиб, унинг қўлидан ўзимни кичкинагина қўлчамни аста суғуриб олардим.

Шунда у ўкинч ва алам билан юзини тескари бурарди. У менга ҳеч қандай таъсир кўрсатмаётганини, орамизда баланд ғов борлигини сезарди.

Онам раҳматликни отам жуда яхши кўрарди ва шу бахтиёрлигидан менинг дунёда бор-йўғлигимни ҳам унутиб юборган эди. Энди эса отам билан менинг ўртамызда мудҳиш қайғу ғов бўлиб олган.

Бизни бир-биримиздан ажратиб турган ғов тобора кенгая ва чуқурлаша борди. У менинг тентак, адабсиз, тошбағир ва худбин бола эканлигимга яна кўпроқ ишонч ҳосил қила бошлади, мен билан шуғулланиши кераг-у, аммо шуғуллана олмаслиги, мени севиши кераг-у, аммо қалбида бу севгини топа олмаслиги ҳақидаги тушунча унинг менга бўлган кўнглини совута бошлади. Мен ҳам буни сезардим. Баъзан буталар орасига яшириниб олиб, отамни кузатардим, мен унинг хиёбон бўйлаб тобора қадамини тезлатиб, уёқдан-буёққа юрганини ва оғир руҳий азобдан инграганини кўриб ўтирардим. Шунда отамга юрагим ачишиб, раҳмим келиб кетарди. Бир куни отам қўллари билан бошини сиққан ҳолда скамейкага ўтириб, ҳўнграб йиглаб юборди, мен чидаб туrolмадим, бу одам томонга итараётган мавҳум бир кучга итоат этиб, буталар орасидан йўлкага югуриб чиқдим. Лекин отам оёқ товушларимни эшитиб, менга хўмрайиб қаради ва кўрслик билан:

— Нима керак?— деб мени ҳовримдан тушириб қўйди.

Менга ҳеч нима керак эмас эди. Ўзимнинг жўшқин ҳаракатимдан уялиб кетиб, отам мендаги бу жўшқинликни кўриб қолмасин деб, тез юзимни ўгириб олдим. Мен боғдаги қуюқ дарахтлар ора-

сига югуриб бориб, ўт устига ўзимни юз тубан отдим-да, ўкинч ва аламимдан аччиқ-аччиқ йиғлай бошладим.

Мен олти ёшлигимданоқ ёлғизлик азобини торта бошлагандим.

Синглим Соня тўрт ёшда эди. Мен уни жонимдан ортиқ яхши кўрардим. У ҳам мени яхши кўрарди; лекин одамларнинг менга ҳеч эпақага келмайдиган кичкина ўғри деб қарашлари, иккови-мизнинг ҳам орамизга баланд девор тиклади. Ҳар сафар мен Соня билан қийқаришиб, шўх-шўх ўйнаганимда, доим мудроқ босиб, юмшоқ кўзлари билан ёстиқ учун товуқ патларини юлиб ўтирадиган қари энага, бир зумда уйғониб кетар, менга бир ўқрайиб, Соњямни қўлидан етаклаганича уйга олиб кириб кетарди; шундай пайтларда энага доим талвасага тушган она товукни эслатар, мен ўзимни йиртқич калхат билан, Соњяни эса, кичкинагина жўжа билан тенглаштирардим. Бу менга жуда алам қиларди. Шунинг учун ҳам тез орада Соня билан жиноий ўйинларни ўйнамай қўйганимга, яна бир қанча вақтдан кейин эса, уй ва боғчамизнинг менга бутунлай бегона бўлиб қолганига ҳеч ажабланмаса ҳам бўларди, чунки у ерда ҳеч ким менга ширин гапирмас, эркаламас эди. Мен дайди бўлиб қолдим. Ўша вақтларда бутун вужудим ҳаётга бўлган ғалати бир ҳиссиёт билан ҳаяжонланарди. Мен ўзимни бу улкан ва нотаниш оламнинг аллақаеридан, — боғимизнинг чирган деворларидан ташқарида бирор бир янгилик топаётгандек ҳис қилардим; гўё мен бирон нарса қилишим керак, унга қурбим ҳам етарди-ю, аммо нима қилишимни аниқ билмасдим. Мен доим товуқ патларига ўралашиб ўтирадиган энагадан ҳам, кичкинагина боғчамиздаги олма дарахтларининг менга таниш бўлган эринчоқ пичирлашларидан ҳам, ошхонада гўшт қиймалаётган пичоқнинг тўқ-тўқ овозидан ҳам беихтиёр ўзимни олиб қочадиган бўлиб қолдим. Ўша вақтдан бошлаб, менинг таърифимни қилишганда айтиладиган ёмон сўзларга яна «кўча боласи» ва «дайди» деган отлар қўшилди; лекин мен буларга ҳеч эътибор бермасдим. Мен, тўсатдан қуйиб юборган жалага, ёки бирдан бошланган жазирама иссиққа қандай чидасам, бу таъналарга ҳам шундай чидадим, уларга кўникиб қолдим. Мен одамларнинг панд-насихатларига хўмрайиб туриб қулоқ солардим-у, кейин яна ўз билганимни қилардим. Кўчаларда санғиб юриб, ҳамма болаларга ўхшаб шаҳарчанинг оддий ҳаёти ва унинг кўримсиз кулбаларига назар ташлардим, тошйўл ёқалаб кетган симларнинг гувиллашига қулоқ солиб, узоқ ва йирик шаҳарлардан бу симлар орқали хабарлар оқиб бораётганини билишга уринардим, ё бўлмаса буғдой бошоқларининг шитирлашига ва баланд гайдамак дўнгликларидан эсанган шамолнинг пичирлашига қулоқ солардим. Мен мудҳиш ҳаёт манзаралари қаршисида неча бор кўзларимни катта очиб анграйиб қолардим, неча бор қўрқув ичида тўхтаб қолардим... образ кетидан образ, таассурот кетидан янги таассуротлар хотирамда чуқур из қолдириб борди; мен, ўзимдан анча катта бўлган болалар ҳам кўрмаган жуда кўп ажойиб нарсаларни кўрдим.

Ниҳоят, мен шаҳарнинг энг чеккаларидаги ифлос тор кўчаларгача кезиб чиқдим, шундан кейин узоқда, тепаликда кўриниб турган бутхона томонга кўзим тушди. Аввалига мен чўчиган ҳайвон боласидек тепаликнинг ҳар томонидан унга яқинлашиб кўрдим-у, ёмон от чиқарган тепаликка чиқишга юрагим дов бермади. Лекин бу жой билан кўпроқ танишганим сари, кўз олдимда сокин қабрлар ва синган бутлар намоён бўла бошлади. Ҳеч қаерда ҳеч қандай турар жойдан асар ҳам йўқ, тирик жон ҳам кўринмасди. Ҳаммаёқ жимжит, сокин, хилват ва бўм-бўш эди. Фақат бутхонанинг ўзи гўё бирон қайғули ўй ўйлаётгандек ойнаси синган дераза кўзларини ўшшайтириб турарди. Мен бутхонани бошдан-оёқ текшириб чиқдим. Унинг ичига кириб, у ерда ҳам чанг-тўзондан бўлак ҳеч нима йўқлигига ишонч ҳосил қилгим келди. Лекин ёлғиз ўзим учун бундай экскурсия ҳам кўрқинчли, ҳам ноқулай бўлганидан, шаҳар кўчаларида санғиб юрган боқимсиз болаларни йиғиб, уларни бўлка нон ва боғимиздаги олмалар билан боқишга ваъда бердим ва улардан уч кишилик кичик отряд туздим.

Ш. МЕНИНГ ЯНГИ ТАНИШЛАРИМ

Биз экскурсияга тушликдан кейин чиқдик, тепа этагига келиб, зовур қазимоқчи бўлган одамларнинг белкураклари ва баҳор ёмғиридан ўпирилиб кетган қияликлардан тирмашиб чиқа бошладик. Кўчкилар тепаликнинг ёнбағрини шип-шийдам қилиб яланғочлаб қўйганидан, баъзи ерларда, тупроқ орасидан чириган оппоқ суяклар кўриниб қоларди. Битта жойдан ҳатто ёғоч тобут туртиб чиқиб турарди, бошқа бир ерда одамнинг бош чаноғи тишини иржайтириб ётарди...

Ниҳоят, биз бир-биримизга ёрдамлашиб, шоша-пиша энг охириги ўпирилган ердан тепа бошига чиқиб олдик. Қуёш ғарбга оға бошлаган эди. Унинг қийғоч шуъласи кўҳна қабристондаги ям-яшил майсаларни олтиндек товлантирар, қийшайиб қолган бутлар билан ўйнар, бутхонанинг ойнаси бутун қолган деразаларидан ранг-баранг тусда товланарди. Ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит, ташландиқ гўристонда сокинлик ва осойишталик ҳукм сурарди. Бу ерда бизга на бошчаноқлар, на суяклар ва на тобутлар кўринди. Бир текисда ўсган яшил ва барра ўт ўлимнинг барча даҳшат ва хунукликларини меҳрибонлик билан ўз бағрига яширган эди.

Биздан бошқа ҳеч ким кўринмасди; фақат чумчуқлар атрофимизда чирқиллашар, қалдирғочлар ўт босган қабрлар, оддий бутлар ва харобага айланаётган тош сағаналар қуршовида ғамгин шўппайиб турган бутхона деразаларидан сайрамай учиб кириб-учиб чиқиб турардилар, сағана вайроналари орасидаги ерларни қалин ўт босган, у ерда айиқтовон, себаргу бинафшалар ранг-баранг товланиб турарди.

— Ҳеч ким йўқ, — деди ҳамроҳларимдан бири.

— Кун ботяпти,— деди бошқа бири қуёшга қараб, лекин қуёш ботаётган йўқ эди, балки у эндигина тепа бошига келган эди.

Бутхона эшиги тахталар билан маҳкам қилиб михлаб ташланган, деразалари эса жуда ҳам баланд эди; лекин мен ўртоқларим ёрдамида деразага чиқишни ва бутхона ичини кўздан кечиришни ўйлаб қўйган эдим.

— Қўйинглар шуни!— деди қўрқиб қолган ҳамроҳларимдан бири ва менинг қўлимдан маҳкам ушлаб олди.

— Тур-э, ҳезалак!— деб қичқирди қўшинимиздаги энг катта бола ва дарров энгашиб туриб берди.

Мен дадиллик билан унинг устига чиқдим, кейин у аста-секин қадини рўстлаган эди, мен унинг елкасига туриб олдим. Шу йўсинда мен осонлик билан дераза ромига қўл чўзиб унинг мустаҳкамлигини синаб кўрдим-да, тирмашиб деразага чиқиб, ўтириб олдим.

— Ҳа, нима бор экан?— дея пастдагилар қизиқишиб сўрай бошладилар.

Мен индамадим. Кейин энгашиб, бутхона ичкарасига қарадим, ташландиқ ибодатхона тантанали сукутга чўмган эди. Бу баланд ва тор бинонинг ички қисмида ҳеч қандай безак ҳам, анжом ҳам йўқ эди. Кечки қуёш нурлари очиқ деразалардан ичкарига тушиб, шувалаб тушган кўҳна деворларга олтин нур таратарди. Мен тамбалаб ташланган эшикнинг ички томонини, ўпирилиб тушган болохоналарни, гўё ғоят оғир юк остида гандираклаб кетаётгандек уваланиб тўкилаётган устунларни кўрдим. Бутхона бурчакларини одатда кўҳна биноларнинг ҳаммасида бўлганидек ўргимчак инлари босиб кетган ва у ерларда зулмат ҳукм сурарди. Деразадан полгача бўлган масофа, ташқаридаги майсагача бўлган масофадан хийла чуқурроққа ўхшаб туюлди. Мен ичкарига гўё полда сочилиб ётган ғалати шаклдаги аллақандай буюмларнинг нималигини ажратолмадим.

Бу орада, ташқарида мендан гап кутиб туравериш ўртоқларимнинг жонига тегди шекилли, улардан бири боя мен қилгандай ёнимдаги дераза ромидан ушлаб осилиб олди.

— Анови нимади?— деб сўради у қизиқсиниб, минбар яқинида ётган қора нарсага ишора қилиб.

— Попнинг қалпоғи.

— Йўқ, челақ.

— Бу ерда челақ нима қилади?

— Эҳтимол, бир вақтлар исирик тутатиш учун чўғ солиб юришгандир.

— Йўқ, ростакам қалпоққа ўхшайди. Ҳа, кўрсак ҳам бўлади-ку. Кел, камаримизни дераза ромига боғлаймиз-да, сен шунга осилиб ичкарига тушасан.

— Хо, нега энди мен тушар эканман!.. Хоҳласанг ўзинг тушавер.

— Майли! Мени тушолмайди деб ўйлайсанми?

— Тушавер, деяпман-ку!

Мен шу биринчи рағбатлантирувчи сўзлар таъсирида, иккита камарни бир-бирига маҳкам боғлаб, ромга илдим, сўнг унинг бир учини ўртоғимга тутқазиб, пастга сирғаниб туша бошладим. Оёғим полга тегиши билан этим жимирлаб кетди, лекин оғайнимнинг тепадан очиқ юз билан энгашиб қараб туриши менга далда берди. Ботинка пошнамнинг полга тақ этиб тегиши, бўм-бўш бутхона гумбази остида, унинг зулмат қоплаган бурчакларида акс садо берди. Бир гала чумчуқлар болохонага қурган инларидан чиқиб, каттагина бўлиб тешилган том ковагидан ташқарига учиб чиқиб кетди. Биз чиққан дераза ёнидаги деворда бошига тоғолча шохидан гулчамбар таққан соқолли бир одамнинг шиддатли қиёфаси менга тикилиб турарди. Бу — боши шифт тагида эгилиб турган, оёқ-қўлидан михланиб бутга қоқилган Исо пайғамбарнинг улкан сурати экан.

Мени ваҳм босди; дўстимнинг кўзлари зўр қизиқсиниш ва ачиниш билан боқарди.

— Бориб кўрасанми? — деб сўради у паст овоз билан.

— Бораман, — дедим мен ҳам паст овоз билан, ўзимни босиб олишга уриниб. Лекин шу пайт мутлақо кутилмаган воқеа юз берди.

Аввалига бир нарсанинг тарақлагани ва болохона деворидан тупроқнинг шувиллаб тўкилгани эшитилди. Тепада алланарса типирчилай бошлади, чанг ва тўзон кўтарилди, кейин кулранг тусдаги каттакон бир маҳлуқ қанотларини қоқиб том тешиги томон учди. Бутхонанинг гўё бир зумда зулмат чулғагандек бўлди.

Каттакон қари бойқуш бизнинг келишимиздан бесаранжом бўлиб, қоронғи бурчакдан отилиб чиққан, туйнукдан учиб, мовий осмон рўбарўсига келганда кўзга бир ташланиб қолган эди.

Мени титроқ босди.

— Торт мени! — деб қичқирдим ўртоғимга, камар учидан ушлаб олиб.

— Қўрқма, қўрқма! — деб тинчита бошлади у мени тортиб чиқаришга уринаркан.

Лекин шу пайт тўсатдан унинг башараси қўрқувдан бужмайиб кетди; у чинқириб юбордию бир зумда деразадан сакраб тушиб, кўздан ғойиб бўлди. Мен беихтиёр орқамга ўгирилдим-у, ғалати бир ҳодисани гувоҳи бўлдим, бу ҳодиса мени қўрқитишдан кўра кўпроқ ажаблантирган эди.

Боя қалпоқми, челақми, деб баҳслашганимиз қора буюм, аслида хурмача бўлиб чиқиб, лип этиб кўтарилдию кўз олдимда минбар остига кириб ғойиб бўлди. Мен фақат кичкинагина, гўё гўдак боланикига ўхшаган қўлни кўриб қолдим.

Шу пайт хаёлимга нималар келганини айтиб беришга ожизман; мен кечирган ҳиссиётни ҳатто қўрқув деб ҳам айтиб бўлмайди. Мен ўзимни нариги дунёда деб ҳис қилган эдим. Аллақаяқдан — гўё нариги дунёдан келгандай бир неча секунд мобайнида қулоғимга учта боланинг ҳаяжон билан югуриб бораётган оёқ товушлари эшитилиб турди. Лекин кўп ўтмай, у овозлар ҳам

тинди. Мен ёлғиз ўзим эдим; аллақандай ғалати ва тушунтириб бўлмайдиган ҳодисалар сабабли ўзимни гўё қабр ичида деб ҳис қилдим.

Мен вақтнинг нима эканини унутган эдим, шунинг учун минбар остида кичик боланинг аста-секин гапира бошлаганини эшитганимда, орқадан қанча вақт ўтганини айтолмайман:

— Нега у қайтиб чиқиб кетмаяпти?

— Кўраяпсан-ку, қўрқиб кетди.

Биринчи бўлиб гапирган жуда ҳам ёш болага, иккинчиси эса, мен тенги болага ўхшарди. Назаримда, эски минбар остидаги туйнукдан икки жуфт қора кўз мўралаб тургандай туюлди.

— Энди у нима қилади?— яна пичирлаган овоз эшитилди.

— Сабр қил,— деди каттароқ ёшдаги боланинг овози.

Минбар остида нимадир қаттиқ типирчилай бошлади, минбар ҳатто чайқалиб кетгандай ҳам бўлди, худди шу пайт унинг остидан бир бола чиқди. Бу бола тўққиз ёшлар чамасида, мендан анча баланд, қотмадан келган ва новдадек ингичка бўлиб, эғнида исқирт кўйлак, қўлларини эса тор ва калта шимининг чўнтагига тиқиб олган эди. Унинг хаёлчан қора кўзлари устида тим қора жингалак сочлари пахмайган эди.

Ҳеч кутилмаганда антиқа йўл билан пайдо бўлган бу нотаниш бола гарчи бозоримиздаги урушқоқ болалар сингари мен томонга бепарво кеккайиб яқинлашаётган бўлса ҳам, мен бу хилватгоҳда одам боласини учратганимдан анча дадиллашдим. Боланинг орқасидаги минбар остидан, аниқроғи бутхона полидаги қавакдан мўралаб турган афти исқирт, малла соч яна бир қизалоқни кўрганимда эса, ўзимни бутунлай тутиб олган эдим. Мен ҳам девор тагидан бир неча қадам олдинга юриб бориб, қўлларимни чўнтагимга тикдим. Бу билан мен рақибимдан асло қўрқмаётганимни, ҳатто қисман ундан нафратланаётганимни ҳам кўрсатмоқчи эдим.

Виз изма-из туриб олиб, бир-биримизнинг кўзимизга тикилдик. Бола менга бошдан-оёқ разм солиб чиқиб:

— Нега бу ерга келдинг?— деб сўради.

— Ўзим,— деб жавоб қайтардим.— Ишинг нима?

Рақибим гўё чўнтагидан қўлини олиб, мени урмоқчи бўлгандай елкасини бир учириб қўйди.

Мен тап тортмасдан туравердим.

— Мен сенга кўрсатиб қўяман!— деб дўқ қилди у.

Мен кўкрагимни кериб дедим:

— Қани ур... уриб кўр-чи!

Қалтис фурсат эди; орамизда бўладиган муносабат ҳозир шу фурсатга боғлиқ эди. Мен шунини кутардим, аммо рақибим ҳам менга синовчан кўзлари билан тикилганча, жилмайиб турарди.

— Мен, оғайни, ўзим ҳам... ҳалиги...— дедим мен энди анчагина юмшаб.

Бу орада қиз бола чиллакдек ингичка қўлларини бутхона полига тираб, туйнукдан чиқишга уринарди. У ҳар қадамда турти-

ниб йиқилиб, яна ўрнидан туриб, ниҳоят атак-чечак қилиб бола томонга юриб кела бошлади ва боланинг олдига келиб, уни қучоқлаб олди-да, ажабланган ва бир оз қўрққан кўзларини менга тикди. Қизчанинг келиб қолиши жанжалнинг олдини олди; боланинг бу аҳволда мен билан олиша олмаслиги турган гап эди, мен эсам, жуда ҳам ҳимматли бўлганим учун, унинг ноқулай вазиятда турганидан фойдаланиб қолишни инсофдан эмас деб ҳисобладим.

— Отинг нима?— деб сўради бола қўли билан қизчанинг малла сочини силаркан.

— Вася. Сеники-чи?

— Мен Валекман... Сени танийман: кўл ёқасидаги боғчада турасан. Боғларингда катта-катта олмалар пишади.

— Ҳа, гапинг рост, бизнинг олмаларимиз ширин... Ейсанми?

Мен чўнтагимдан иккита олма олдим, бу олмалар боя шармандаларча қочган лашкаримнинг улуши эди. Мен битта олмани Валекка, иккинчисини қизалоққа узатдим. Лекин, у Валекка ёпишиб юзини беркитди.

— Қўрқяпти,— деди Валек ва ўзи олмани олиб қизга берди.

— Нега бу ерга кирдинг? Мен сенинг боғингга кирганмидим?

— Сен ҳам боравер. Қайтага хурсанд бўлман,— дедим самийлик билан.

Менинг бу жавобимдан Валек ҳайрон бўлиб ўйлаб қолди.

— Мен сенинг тенгинг эмасман,— деди у маъюслик билан.

— Нега энди?— дедим мен унинг сўз оҳангидаги маъюсликдан қаттиқ ранжиб.

— Сенинг отанг — пан судья.

— Нима қипти?— дедим ҳайрон бўлиб.— Сен ахир отам билан эмас, мен билан ўйнайсан-ку.

Валек бош чайқади.

— Тибурций юбормайди,— деди у, кейин гўё бу ном унга бирон нарсани эслатгандай, тўсатдан гапира кетди.— Менга қара... сен яхши болага ўхшайсан, лекин бу ердан кетсанг яхши бўларди. Агар Тибурций кўриб қолса, ишинг чатоқ бўлади.

Мен Валекка чиндан ҳам бу ердан кетишим кераклигини айтдим. Қуёшнинг сўнгги нурлари бутхона деразалари орқали чиқиб кетиб борарди, шаҳар ҳам анча узоқ эди.

— Бу ердан қандай чиқиб кетаман?

— Сенга йўл кўрсатаман. Биз бирга чиқамиз.

— У-чи?— деб бармоғим билан кичкина хонимга ишора қилдим.

— Марусями? У ҳам биз билан бирга чиқади.

— Қандай қилиб, деразадан-а?

Валек ўйланиб қолди.

— Йўқ, гап бундай: мен сени деразага чиқишингга ёрдамлашиб юбораман-да, кейин ўзимиз бошқа йўл билан чиқамиз.

Мен янги дўстимнинг ёрдами билан деразага чиқдим. Камарни ечиб, уни ром бандига ҳалқа қилиб солдим-у, унинг икки учи-

дан ушлаб, осилиб ерга туша бошладим. Кейин камарнинг бир учини қўйиб юбориб, ерга сакраб тушдим-да, уни тортиб олдим. Валек билан Маруся мени ташқарида, девор тагида кутиб туришарди.

Қуёш эндигина тепалик орқасига ботган эди. Шаҳар бинафшаранг туман кўланкасига чулганган, фақат оролдаги баланд теракларнинг учлари ботаётган қуёшнинг сўнгги нурларида олтиндек товланиб турарди.

Мен ўзимни гўё бир суткадан буён шу ерда, кўхна қабристонда бўлгандек, гўё бу ерга кеча келгандай ҳис қилардим.

— Қандай яхши!— дедим мен ўзимни кечки салқин қўйнида ҳис қилиб, шабададан тўйиб-тўйиб нафас оларканман.

— Бу ер зерикарли...— деди Валек ғамгин оҳангда.

— Ҳаммангиз шу ерда турасизми?— деб сўрадим, учовимиз тепаликдан тушиб келаётганимизда.

— Шу ерда.

— Уйингиз қаерда?

Мен болаларнинг уйсиз яшашларини ҳеч тасаввур қилолмасдим.

Валек одатдагича маъюс жилмайиб қўйди-да, жавоб қайтармади.

Биз тик ўпирилиб тушган жойлардан ўтмадик, чунки Валек бошқа бирмунча қулай йўлни биларкан. Биз қуриб қолган ботқоқдаги қамишлар орасидан ўтдик, ирмоқ устига ётқизилган юпқа тахталардан юриб ўтиб, тепа этагига, текис сайҳонликка тушдик.

Шу ерда хайрлашишимиз керак эди. Янги дўстим билан қўл сиқишиб хайрлашарканман, қизга ҳам қўлимни узатдим. У ўзининг зиғирдек қўлини менга мулоимлик билан чўзиб, кўк кўзлари билан пастдан юқорига қараркан:

— Яна келасанми?— деб сўради.

— Келаман,— дедим мен,— албатта келаман!..

— Майли,— деди Валек ўйчанлик билан,— келавер, лекин бизникилар шаҳардалик чоғида келгин.

— «Бизникилар» деганинг ким?

— Узимизникилар-да... Ҳамма: Тибурций, «профессор»... айтмоқчи, у бизга халақит қилмайди ҳам.

— Яхши. Мен улар шаҳардалик вақтида келаман. Ҳозирча хайр!

— Ҳой, шошма!— деб қичқирди орқамдан Валек, мен бир неча қадам нарига бориб қолган эдим.— Бизнинг олдимизда бўлганинг тўғрисида бошқаларга гапириб юрмайсанми тагин?

— Ҳеч кимга айтмайман,— дедим қатъий қилиб.

— Жуда соз! Бояги тентак болалар ҳадеб ғиш-ғиш қилаверишса, ажина кўрдим, деб қўя қол.

— Хўп, шундай дейман.

— Хайр бўлмаса!

— Хайр.

Мен ўз боғимиз деворига яқинлашганимда Князьё-Вено қуёқ

зулматга бурканган эди. Қалъа тепасида митти ёйдек ой кўринди, кўкда юлдузлар чарақлай бошлади. Эндигина девордан ошмоқчи бўлиб турган эдим, кимдир қўлимдан ушлаб олди.

— Вася, дўстим,— деб ҳаяжон билан пичирлай бошлади қочоқ ўртоғим,— Қандай қилиб сен?.. Оббо, дўстим-э!

— Мана, кўриб турибсан-ку... Сенлар бўлсаларинг, ҳамманг мени ташлаб қочдиларинг!

У уялганидан ерга қаради, лекин ундаги синчковлик ҳиссиёти, уятдан устун чиқди шекилли, яна мендан сўради:

— У ерда нима бор экан?

— Нима бўларди!— дедим мен уни шубҳага солмайдиган оҳангда.— Албатта, жинлар-да... Сенлар бўлсаларинг қўрқоқ экансанлар.

Кейин мен уялиб қолган ўртоғимга қўл силтаб деворга тармашиб чиқа бошладим.

Яна чорак соатдан кейин мен маст уйқуда ётардим, тушимда чинакам жинларни кўрдим, улар қора туйнукдан шўх-шўх тўғишлаб сакраб чиқишарди. Валек уларни тол чивик билан қувар, Маруся қувноқ кўзларини чақнатиб, ҳадеб кулар ва чапак чаларди.

IV. ТАНИШИШ ДАВОМ ЭТАДИ

Шу кундан бошлаб мен туну кун янги дўстларим ҳақида ўйлайдиган бўлиб қолдим. Мен кечқурун ётар чоғимда ҳам, эрталаб ўрнимдан тураётганимда ҳам, тепаликка боришим ҳақида ўйлардим. Энди мен шаҳар кўчаларида фақат битта мақсад билан, яъни Януш «ёмон муҳит» деб таъбирлаган кишиларнинг ҳаммаси шу ердами, йўқми, деган мақсадда дайдиб юардим. Агар мен Тибурцийнинг ўз тингловчилари орасида ваъзхонлик қилаётганини, унинг тўдасидаги шубҳали, номаълум шахсларнинг бозорда изғишиб юрганини кўрсам, чўнтақларимни олма ва ширинликларга тўлдириб олиб, ботқоқликдан ўтардим-у физиллаганча тепалик томонга, бутхонага югурардим; мен ўз боғимиздан истаганимча олма узиб олишим мумкин эди, ширинликларни эса, доимо янги дўстларим учун асраб, йиғиб юардим.

Умуман олганда, анча сипо кўринувчи Валек, катта кишиларга хос феъли билан кўнглимда ўзига нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотарди. У мен олиб борган совғаларни элтибсизлик билан олар ва кўпинча синглисига бериш учун қаёқларгадир яшириб қўярди, лекин Маруся ҳар сафар борганимда нимжон қўлчалари билан чапак чалар, кўзлари севинчдан чақнаб кетарди, қизчанинг рангпар юзларига қон югурар, у куларди, ўз нафсимиздан воз кечиб кичик дўстимиз учун сақлаган конфетларимиз эвазига бизнинг қалбларимизда унинг кулгиси акс садо бериб янграрди.

Бу — қуёш кўрмай ўсган гулни эслатувчи рангсиз, нимжон қизча эди. У тўрт ёшга тўлган бўлишига қарамай, қийшиқ оёқлари чалкаша-чалкаша зўрға юар, худди нозик хасдек

ҳар томонга чайқаларди; унинг қўллари ингичка, шишадек тиниқ эди: боши худди чучмоманинг боши сингари ингичка бўйни устида уёқ-буёққа тебраниб турарди; кўзлари баъзан катталарникига ўхшаб шу қадар маънос боқар, унинг жилмайиб туришлари эса, онамнинг сўнгги кунларини шу қадар эслатардики, кўриб кўнглим эзилиб кетар, кўзларим жиққа ёшга тўларди. Онам ўша пайтларда очиқ дераза қаршисида жимгина ўтирар, шамол унинг малларанг сочларини тўзгитарди.

Мен Марусяни беихтиёр ўз синглим билан таққослай бошладим; улар тенгқур эдилар, лекин менинг Соням лўппигина ва миқти қиз эди. У жуда чаққон югурар, ўйинга берилиб кетган чоғларида қўнғироқдек жарангли овоз билан кулар, у ҳамма вақт чиройли кўйлақлар кияр, оқсоч хотин ҳар куни эрталаб унинг қора сочларига қизил лента тақиб қўярди.

Менинг кичик дўстим Маруся эса, деярли ҳеч чопмас, камданкам куларди; бордию кулса, унинг кулгиси жуда ҳам кичкина кумуш қўнғироқчанинг овозидек ўн қадам наридаги одамга ҳам зўрға эшитиларди. Унинг кўйлаги исқирт ва эски эди, сочида лента йўқ эди, лекин сочи Соняникига қараганда бирмунча қуюқ эди, Валеk эса унинг сочларини ҳар куни эрталаб моҳирона ўриб қўярди, бу мени ажаблантирарди.

Мен учига чиққан тўполончи эдим. «Бу йигитчанинг қўл-оёқларига симоб қуйилган», дейишарди; катталар қачон ва қай тақлидда мени операция қилиб текшириб кўришганини яхши эслай олмасам ҳам, ўзим тўғримда айтилган бу гапга ишонардим. Мен янги танишларим орасида ҳам шўхлик қилиб, уларни ҳам жонлантириб юборардим. Мен Валеk билан Марусяни ўйинга тортиш учун бутун бутхонани бошимга кўтариб, баъзан шунақанги қаттиқ қичқирардимки, эски бутхона бино бўлиб бунчалик кучли акс садони эшитмаган бўлса керак. Лекин уларни ўйинга тортиш жуда қийин эди. Валеk менга ва қизчага жиддий тикилиб турарди, бир марта мен Марусяни ким ўзарга югурамиз деб таклиф қилганимда Валеk:

— Йўқ, ҳозир у йиғлаб юборади,— деган эди.

Чиндан ҳам бир кун мен уни югуришга мажбур этганимда, Маруся орқасидан чопиб бораётганимни эшитиб, бирдан менга ўгирилди-да, худди ўзини ҳимоя қилаётгандай, нозик қўлларини боши устига кўтариб, гўё тузоққа тушган қуш боласидай, нажотсиз термулганча, хўнграб йиғлаб юборди. Мен бутунлай гангиб қолдим.

— Ана кўрдингми?— деди Валеk.— У ўйинни ёмон кўради.

Кейин у Марусяни ўт устига ўтқазиб, олдига гул териб ташлади; қизча йиғидан тўхтади, ўсимликларни аста-секин сараларкан, олтинранг айиқтовон гулига қараб бир нималар дер, қўм-кўк чучмомаларни лабларига олиб борарди. Мен ҳам жим бўлиб, Валеk билан бирга қизчанинг ёнига ёнбошладим.

— Нега у бунақа-я?— деб сўрадим мен ниҳоят, кўзим билан Марусяга ишора қилиб.

— Ғамгин, дейсанми?— деб сўради Валек, кейин билагон одамдек ишонч билан гапда давом этди.— Бу, мен сенга айтсам кулранг тошнинг асорати.

— Ҳа,— такрорлади қизча худди кучсиз акс садо сингари,— кулранг тошнинг асорати.

— Қанақа кулранг тош?— сўрадим мен тушунмай.

— Кулранг тош унинг умрини сўриб олган, деб тушунтира бошлади яна Валек, ҳали ҳам кўзини осмонга тикканича.— Тибурций шундай дейди... Тибурций яхши билади.

— Ҳа-а,— яна сўниқ акс садо билан такрорлади қизча,— Тибурций ҳамма нарсани билади.

Мен Валекнинг Тибурцийга тақлид қилиб айтган бу сеҳрли сўзларидан ҳеч нима тушунмадим, бироқ Валекнинг Тибурций ҳамма нарсани билади, деб ишонч билан гапириши менга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Мен тирсагимга таяниб туриб, Марусяга қарадим. Валек уни қандай ўтқазган бўлса, ҳали ҳам шу алпозда ўтирар, ҳали ҳам гулларни сараларди; унинг ингичка қўллари зўрға ҳаракат қиларди; кўзлари эса, чуқур мовий осмон тусини олиб, бўздек оқарган чеҳрасидан кескин ажралиб турарди; узун киприклари пастга қараган эди... Бу нимжон, маъюс қиёфага тикиларканман, Тибурцийнинг сўзларида, (мен у гапларга асло тушунмаган бўлсам ҳам) аччиқ ҳақиқат борлигига иқрор бўлдим. Шубҳасиз, бошқалар ўйнаб-кулган чоқда, йиғидан бошини кўтармайдиган бу ғалати табиатли қизчанинг умрини кимдир сўраб ётган бўлса керак. Лекин кулранг тош бу ишни қандай қила оларкин?

Мен учун бу кўҳна қалъанинг барча шарпаларидан ҳам даҳшатлироқ жумбоқ эди. Ер қаърида азоб чекиб ётган турклар қанчалик даҳшатли, уруш-жанжал кўтарилган кечаларда уларни тинчитиб қўядиган граф қанчалик ёвуз бўлмасин, уларнинг бари эски эртак эди. Лекин у ерда қандайдир мавҳум даҳшат шарпаси кўзга ташланиб турарди. Қандайдир беўхшов, ўжар, тош сингари қаттиқ ва золим бир нарса бояқиш қизнинг боши узра эгилиб, юзининг қонини, кўзининг ўтини, ғайратини сўраб олаётган эди. «Бу кечалари бўлса керак», деб ўйлардим мен, шунда аччиқ аламли шафқат ҳиссиёти юрагимни ўртарди.

Мана шу ҳиссиёт таъсирида мен ҳам шўхлигимни қўйиб ўзимни тия бошладим. Хонимимизнинг салобати босиб, биз Валек икковимиз уни бирор ерга, ўт устига ўтқазиб қўярдик-да, унга гул, ранг-баранг тош териб берардик, капалаклар тутардик, баъзан чумчуқ тутиш учун ғиштлардан тузоқ қурадик. Баъзида эса, Марусянинг ёнига, ўт устига чалқанча ётиб олиб, осмонни, кўҳна бутхонанинг илма-тешик томи устидан баланд-баландларда сузиб ўтаётган булутларни томоша қилардик, Марусяга эртак айтиб берардик, ёки ўзаро гаплашиб ўтирардик.

Гарчи, иккимизнинг феъл-атворимиз бошқа-бошқа бўлса ҳам, бундай суҳбатлар Валек билан менинг ўртамдаги дўстликни тобора мустаҳкамлай борди. Валек менинг жуда ҳам шўх бўли-

шимга қарама-қарши ўлароқ, маънос, салобат билан ҳаракат қилар ва катталар тўғрисида эркин мулоҳаза юритиши билан кўнглимда ўзига ҳурмат уйғотарди. Бундан ташқари, у кўпинча, илгари мен хаёлимга ҳам келтирмаган талай-талай янгиликларни айтарди. Унинг Тибурций ҳақида худди ўз дўсти ҳақида гапиргандай қилиб гапиришини эшитиб:

— Тибурций сенинг отангми?— деб сўрадим бир кун ундан.

— Отам бўлса керак,— деди у ўйчанлик билан, гўё бу савол унинг миясига келмагандай.

— У сени яхши кўрадими?

— Ҳа, яхши кўради,— деди у хийла ишонч билан.— У доим менга ғамхўрлик қилади. Биласанми, гоҳо-гоҳо, у мени ўпиб йиғлайди ҳам...

— Мени ҳам яхши кўради, мени ҳам ўпиб йиғлайди,— деб қўшиб қўйди Маруся болаларга хос ғурур билан.

— Мени бўлса дадам яхши кўрмайди,— дедим мен ғамгин оҳангди.— У мени ҳеч маҳал ўпмаган... У ёмон.

— Елғон-ёлғон,— деб эътироз билдирди Валек.— Ўзинг тушунмайсан. Тибурций яхши билади. Судья, шаҳримиздаги энг яхши одам, дейди у... отанг, ҳатто битта графни ҳам суд қилган экан.

— Ҳа, бу тўғри... Эшитган эдим, графнинг жудаям жаҳли чиқиб кетган экан.

— Ана, кўрдингми! Графни суд қилиш ҳазилакам иш эмас.

— Нега?

— Нега, дейсанми?— деб такроп сўради бир оз ўнғайсизланган Валек.— Нега десанг, граф — оддий одамлардан эмас... Граф билганини қилади, каретада юради, кейин... графнинг пули кўп; агар бу бошқа судьяга пул берганида борми, судья уни эмас, айбни камбағалга тўнкаб, графни оқлаб юборган бўларди.

— Ҳа, бу гапинг тўғри. Граф бизнинг уйимизда: «Мен ҳаммаларингни пулга сотиб олишим, истасам сотиб юборишим мумкин!», деб қичқирганини эшитган эдим.

— Судья-чи? У нима девди?

— Отам унга: «Боринг, чиқиб кетинг уйимдан!», девди ўшанда.

— Ана, кўрдингми! Тибурций, судья ҳатто бой одамни ҳайдаб юборишдан ҳам қўрқмайди, деб айтади, бир кун унинг олдида Иваниха кампир қўлтиқтаёқ таяниб кириб борган экан, унга стул қўйиб беришни буюрипти. Отанг шунақа одам!

Бу гапларнинг ҳаммаси мени чуқур хаёлга солиб қўйди. Валек менга отамнинг шу вақтгача мен билмаган томонлари ҳақида гапириб берди, унинг ўша жиҳатларига назар ташлаш хаёлимга ҳам келмаган экан; Валекнинг сўзлари қалбимда фарзандлик ғурурини уйғотди, отам тўғрисидаги мақтовни эшитиш, яна кимдан денг, «Ҳар нарсани билувчи» Тибурций номидан эшитиш, менга жуда ёқарди, лекин шу билан бирга менинг қалбимда ҳеч қачон отам мени Тибурций ўз болаларини яхши кўрганчалик

яхши кўрган эмас, яхши кўрмайди ҳам, деган аламли мулоҳаза соф фарзандлик муҳаббати билан қўшилиб юракни эзарди.

V. «КУЛРАНГ ТОШЛАР» ОРАСИДА

Орадан яна бир неча кун ўтди. «Емон муҳит» аъзолари шаҳарда кўринмай қолдилар, тепаликка, бораман, деб уларнинг келишини кутиб, кўчама-кўча зерикиб юравердим. Мен болаларни жуда ҳам соғина бошладим, чунки менинг учун Валек билан Марусяни кўрмаслик жуда катта жудолик эди. Лекин, бир кун мен бошимни қуйи солиб, чанг кўчада лақиллаб юрганымда, тўсатдан Валек келиб қўлини елкамга қўйди.

— Нега бизни кига борма кўйдинг? — деб сўради у.

— Кўрқувдим... Сизларнинг одамларингиз шаҳарда кўринмай қолишди.

— Э-ҳа... Сенга айтиш эсимдан чиқибди. Бизникилар ҳозир йўқ, боравер... Мен бўлсам алланималарни ўйлаб юрибман.

— Нималарни?

— Жонингга тегдикмикин, деб ўйлабман.

— Йўқ, йўқ... Мен, оғайни, ҳозирнинг ўзида ғизиллаб бораман, — дедим шоша-пиша. — Мана, чўнтагимда олмалар ҳам бор.

Мен олмаларни эслашим билан Валек менга бир нима демакчи бўлгандай тез ўгирилиб қаради, лекин ҳеч нима демади-ю, ғалати қилиб тикилди.

— Йўқ, ҳеч нима эмас, — деди у қўл силтаб, унга савол назари билан тикилиб турганимни кўриб. — Сен тўғри тепага боравер, менинг бу ерда бир-икки ерга кирадиган ишим бор. Орқангдан етиб оламан.

Мен, орқамдан Валек етиб олармикин деб, шошмасдан орқамга қараб-қараб борардим; лекин тепага ҳам чиқдим; бутхона олдига ҳам етиб бордим-у, ундан дарак бўлмасди. Мен ҳайрон бўлиб тўхтадим: қаршимда фақат бўм-бўш ва сокин ғўристон ётарди, қимир этган жонивор кўринмасди — фақат чумчуқлар чирқиллашар, шумурт, дукчўп ва сиренларнинг сершоҳ буталари қалин қора япроқлари билан бутхонанинг жанубий деворига ёпишиб, алланималар тўғрисида пичирлашарди.

Мен орқамга ўгирилиб қарадим. Энди қаёққа бораман? Афтидан Валекни кутадиганга ўхшайман. Унгача қабрлар орасида айланиб юриб, бекорчиликдан уларни кўздан кечира бошладим, ўт босиб кетган қабр тошларига ёзилган ўчирилиб кетган ёзувларни ўқишга уриниб кўрдим. Мен шу алпозда бир қабрдан иккинчисига ўтиб юриб, ярим хароба, кенг бир даҳмага тўқнаш келдим. Унинг томи олиб ташланган, ёки шамол учириб юборган бўлиб, шундай даҳма ёнида юмалаб ётарди. Даҳманинг эшиги михлаб ташланган эди. Мен қизиқсиниб, унинг деворига бир эски бутни тирадим-да, тирмашиб чиқиб, ичкарига қарадим. Сағана бўм-бўш эди, фақат унинг ўртасида ерга ойнаванд дераза ётқизилган бўлиб, ундан қоп-қоронғи ертўланинг оғзи кўриниб турарди.

Мен деразани ғалати ерга ўрнатганларидан ажабланиб сағанани кузатиб турганимда, тепага ҳаллослаганча Валек чиқиб келди. Унинг қўлида каттакон яхудий булкаси бор, қўйни ҳам бир нарсадан қаппайиб турар, ўзи қаро терга ботган эди.

— Аха!— деб қичқирди у мени кўриб қолиб.— Сен буёққа келиб олибсан-да... Агар Тибурций сени шу ерда кўриб қолса борми, жуда ҳам аччиғланган бўларди. Хайр, майли, энди бошқа иложи йўқ... Биламан, сен яхши боласан, бизларнинг қандай яшаб турганимизни ҳеч кимга айтмайсан. Қани, юр бизникига!

— Уйларинг қаерда, узоқми?— деб сўрадим мен.

— Бориб кўрасан. Орқамдан юравер.

У дукчўп ва сирень буталарини икки ёққа кериб, бутхона девори остида ўсган кўкатлар орасига кириб ғойиб бўлди; мен ҳам унинг орқасидан юриб, кичкинагина, пайхон бўлган майдончага тушиб қолдим, майдонча саҳнини ўт босиб кетган эди. Шумуртлар орасида катта бир чуқур кўрдим, унинг ичи зинапоя шаклида бўлиб пастга тушиб борарди. Валек мени орқасидан чорлаб, шу чуқурликка тушди, бир неча секунддан кейин биз икковимиз зим-зиё ер остига тушиб қолдик. Валек қўлимдан ушлаб, қандайдир тор ва зах йўлқадан бошлаб кетди, сўнг бирдан ўнг томонга шартта бурилиб, кенг бир ертўлага кирдик.

Мен бу манзарани умримда биринчи марта кўриб, ҳайрон бўлганимдан остонада тўхтаб қолдим. Шипнинг икки еридан қуёш шуъласи тушиб турарди, зулмат қоплаган ертўлада бу шуъла жуда кескин кўзга ташланарди; бу ёруғлик иккита деразадан тушарди, улардан бирини мен боя даҳма ичида кўрган эдим, нарироқдаги иккинчи дераза ҳам, чамамда, биринчи дераза сингари ўрнатилганга ўхшайди; қуёш нурлари бу ерга тўғри тушмасди, балки аввал кўҳна сағаналарнинг деворига тушиб, кейин акс нур беради; нурлар ертўланинг зах ҳавосида тарқалар, тошлардан қилинган полга тушар, бутун ерни ғира-шира ёритиб турарди; ертўла деворлари ҳам тошдан ишланган эди; катта ва йўғон устунлар ҳар томонга ёй сингари тош қанотларини кериб гумбазсимон шифтни тутиб турарди. Ерда, қуёш шуъласи тушиб турган жойда икки киши ўтирарди. Қари «профессор» ўзича бир нималарни ғўлдираб, бошини эгиб, игна билан ринди кийимини ямамоқда эди. Биз ертўлага кирганимизда, у бошини кўтариб ҳам қарамади, агар у қўлини қимирлатиб турмаганда, бу кулранг тусдаги одам қиёфасини тош ҳайкал деб ўйлаш мумкин эди.

Иккинчи дераза остида Маруся, одати бўйича бир даста гулни саралаб ўйнаб ўтирарди. Ёруғлик унинг малла сочларига тушиб, бутун қиёфасини ёритиб турарди, лекин шунга қарамай, у кулранг тошлар орасида зўрға кўзга ташланарди, у гўё ҳали замон эриб, йўқ бўлиб кетаётган аломат, зиғирдай хира бир нуқтага ўхшарди. Ташқарида, осмонда булут сузиб ўтиб, қуёш юзини тўсган пайтларда, ертўла деворларини бутунлай зулмат қоплар, кейин яна ёруғ тушиб яна дағал, совуқ тошлар кўзга ташланар

ва маҳкам қўл ушлашиб, бечора кичкинагина қизчанинг устига ёпирилиб келарди. Мен беихтиёр Марусянинг қувноқлигини сўриб ётган «кулранг тош» ҳақидаги Валекнинг сўзларини эсладим, шунда юрагимда хурофий қўрқув туйғуси уйғонди; мен тошларнинг қиз ва менга очкўзлик билан қаттиқ тикилиб турганини ҳис қила бошладим.

— Валек!— деди Маруся акасини кўриб қувонганидан. У мени кўрганда, кўзлари чақнаб кетди.

Мен унга олмаларимни бердим, Валек эса булкани ушатиб, бир бўлагини унга узатди, яна бир бўлагини «профессор»га олиб бориб берди. Бечора олим бу совғани бепарволик билан олиб, ишидан бошини кўтармай, булкани ея бошлади. Кулранг тош, гўё менга даҳшат билан тикилаётгандай бўлди, шунда ўзимни оёқ-қўли боғланган бандидай ҳис қила бошладим, мен турган еримда оғирлигимни бир у оёгимга-бир бу оёгимга ташларканман, ҳадеб жунжикардим.

— Юр... юр, бу ердан кетамиз,— дедим Валекнинг енгидан тортиб.— Уни ҳам олиб юр...

— Юр, Маруся, тепага чиқамиз,— деб чақирди Валек синглисини.

Шундан кейин биз учовимиз ертўладан чиқдик. Валек ҳар сафаргидан маъюсроқ ва камгапроқ эди.

— Сен шаҳарда бўлка нон сотиб олгани қолувдингми?— деб сўрадим ундан.

— Сотиб олгани дейсанми?— деб Валек жилмайди.— Менда пул нима қилсин!

— Бўлмаса, қаяқдан олдинг? Тиланчилик қилдингми?

— Тиланчилик билан қорин тўйғазиб бўпсан!.. Ким менга нон бераман деб турибди?.. Йўқ, оғайни, бозордаги яхудий хотин Суранинг саватидан ўғирлаб қочдим! У билмай қолди.

Бу сўзларни у бошини қўллари устига қўйиб, чалқанча ётган ерида худди гап арзимаган нарса устида кетаётгандай, бамайлихотир гапирди-қўйди. Мен ёнбошлаб унга тикилдим.

— Бундан чиқди, ўғирлик қилибсан-да?

— Бўлмасам-чи?

Мен яна ўт устига чўзилдим, бир минутча индамай ётдик.

— Ўғирлик қилиш яхши эмас,— дедим мен шунда ғамгин хаёлга чўмиб.

— Ҳамма одамларимиз кетиб қолишди... Марусяни қорни очиб йиғлайверди.

— Ҳа, қорним очувди!— Аянчли соддалик билан такрорлади қизча.

Мен очлик нималигини билмас эдим, лекин қизчанинг охирги сўзларини эшитганимда, кўксимда алланарса бир ағдарилиб тушгандай бўлди-ю, ўз дўстларимни гўё ҳозир биринчи марта кўраётгандай уларга тикилиб қолдим. Валек ҳали ҳам ўт устида чалқанча ётганича хаёлга чўмиб, осмонда парвоз қилиб юрган қирғийни томоша қиларди. Иккала қўли билан булкани ушлаб

олган Марусяга кўзим тушиши билан юракларим ачишиб кетди.

— Нега, — деб сўрадим мен кучаниб, — нега буни менга айтмадинг?

— Аввалиги айтмоқчи ҳам бўлдим-у, лекин, яна ўйланиб қолдим: ахир, сенинг ҳам пулинг йўқ-ку.

— Нима қипти шунга? Булкани уйимдан олиб чиқиб берардим.

— Қанақа қилиб? Ҳеч кимга билдирмасдан-а?

— Ҳ-ҳа.

— Бундан чиқди, сен ҳам ўғирлик қилган бўлардинг-да.

— Мен... ўз отамникини олардим.

— Бу тагин ҳам ёмон! — Ишонч билан деди Валек. — Мен ҳеч қачон отамнинг нарсасини ўғирламайман.

— Бўлмаса, сўраб олардим... сўрасам беришарди.

— Эҳтимол, беришса бир марта беришар, лекин ҳамма камбағалларга нонни қаёқдан топиб беради, отанг?

— Сизлар қашшоқмисизлар? — дедим мен нафасим ичимга тушиб.

— Қашшоқмиз! — деди Валек ҳазин овоз билан.

Мен жим бўлиб қолдим, бир неча минутдан кейин улар билан хайрлаша бошладим.

— Нима, кетасанми? — деб сўради Валек.

— Ҳа, кетаман.

Мен кетдим, чунки ўша куни ўз дўстларим билан илгаригидек хотиржам ўйнай олмасдим. Менинг улар билан бўлган болаларча соф муносабатим гўё хиралашгандай бўлди... Валек билан Марусяни илгаригидай яхши кўрмасам ҳам, лекин уларга ачиниб юрагим эзиларди. Уйга келиб барвақт ўрнимга ётиб олдим. Қаттиқ уйқуга кетиб, уйқу ўз шамоли билан юрагимдаги оғир дардимни учириб юбормагунча, юзимни ёстиқ билан буркаб, аччиқ-аччиқ йиғладим.

VI. ПАН ТИБУРЦИИ

— Салом! Энди келмассан, деб ўйловдим. — Эртаси куни яна тепага чиққанимда, Валек мени шу сўзлар билан қарши олди. Унинг нега бундай деяётганига тушундим.

— Йўқ, мен... мен сизларникига доим келиб тураман, — дедим қатъий оҳангда, менга ортиқ бундай савол беришмасин деб.

Валек бир оз севингандай бўлди, шундан кейин икковимиз яна апоқ-чапоқ бўлиб кетдик.

— Ҳа, одамларингиз қани? — деб сўрадим. — Ҳали ҳам қайтиб келишгани йўқми?

— Йўқ ҳали, худо биледи, қаёқларда юришганкин.

Шундан кейин биз қий-чув қилишиб, чумчуқ тутиш учун ҳийлалар тузоқ яшашга киришдик, тузоқ учун мен ип олиб келган эдим. Биз ипни Марусянинг қўлига тутқазиб қўйдик, биронта

лақма чумчуқ донни кўриб, ўз оёғи билан тузоқ ичига тушса, Маруся дарҳол ипни тортар, қопқоқ ёпилиб, қушча тутқунга тушарди, кейин уни яна учуриб юборардик.

Туш маҳалга келиб, ҳавонинг авзойи бузилди, осмонни қора булутлар қоплади, момақалдироқ гумбураб жала қуйиб юборди. Аввалига ертўлага тушгим келмади, лекин кейин, Валек билан Маруся доим шу ерда туришади-ку ахир, деган ўй билан, миямга келган кўнгилсиз ҳиссиётни енгдим-да, улар билан бирга пастга тушдим. Ертўла қоронғи ва сув қуйгандай жимжит эди, аммо тепадан момақалдироқнинг қаттиқ-қаттиқ гумбурагани эшитилганда, гўё тош кўчадан каттакон шалдироқ арава ўтаётганга ўхшарди. Бир неча минутдан кейин мен бу ерга кўникиб қолдим, биз хурсанд бўлишиб, шаррос ёғаётган жаланинг шариллаб оқишига қулоқ сола бошладик; шамолнинг ғувиллаши ёмғирнинг шариллаши ва тез-тез гумбураб турган момақалдироқ ғашимизни келтирарди. Биз ёмғир тезроқ тинса-ю, ўйнасак дердик.

— Келинлар, кўз бойламачоқ ўйнаймиз,— дедим мен.

Менинг кўзимни боғлашди; Маруся секин-секин кулар, ўзининг кучсиз оёқчалари билан тош полда депсинарди, мен бўлсам ўзимни уни ҳеч ушлаёлмаганга солиб ҳадеб қидирардим, шу пайт тўсатдан ёмғирда ивиб шалоббо бўлган бировга урилиб кетдим-у, шу заҳотиёқ аллаким оёғимдан маҳкам ушлаб олганини сездим. Кимнингдир кучли қўли мени баландга кўтарди, мен оёғим осмондан бўлиб осилиб қолдим. Кўзим боғланган рўмолча тушиб кетди.

Ивиб кетган, дарғазаб Тибурций оёғимдан ушлаб, кўзининг қорачиғини даҳшатли ўйнатарди. Мен унга пастдан қараганим учун, у яна ҳам даҳшатлироқ кўринди.

— Бу нимаси яна, а?— деди у жаҳл билан Валекка қараб.— Чамамда, сиз бу ерда роса маза қилаётганга ўхшайсиз... Дуруст, яхши шерик топибсанлар.

— Қўйиб юборинг мени!— дедим мен шундай ғалати вазиятда ҳам гапира олишимдан ажабланиб, лекин пан Тибурцийнинг қўли оёғимдан яна қаттиқроқ сиқди.

— Жавоб бер!— деди у яна Валекка ўдағайлаб. Валек қийин аҳволга тушиб қолиб, гўё гапирадиган ҳеч қандай гапим йўқ дегандай, икки бармоғини оғзига тикиб турарди.

Валек менинг худди осма соат капгиридек ҳавода тебранаётган гавдамга термулиб ачиниб турарди. Мен фақат шуни сездим.

Пан Тибурций мени юқорироқ кўтариб юзимга тикилди.

— Э-ҳа! Агар янглишмасам бу пан судья-ку... Нучук ташриф буюрдилар?

— Қўйиб юборинг!— дедим мен ўжарлик қилиб.— Ҳозир қўйиб юбор!— Шу сўзларни айтарканман, беихтиёр ер депсинмоқчи бўлиб ҳаракат қилувдим, бу ҳаракатимдан фақат ҳавода тебранаиб кетдим, холос.

Тибурций хоҳолаб кулиб юборди.

— Оҳо-ҳо! Пан судьянинг жаҳллари чиқяпти... Сен ҳали мени

билмайсан. Мен — Тибурций бўламан. Мана, ҳозир сени оёгингдан осиб терингни шилиб оламан.

Мен Валекнинг умидсиз чеҳрасига қараб, шундай кўнгилсиз воқеа юз беришига ишондим. Бахтимга Маруся менга ёрдамга келди.

— Қўрқма, Вася, қўрқма! — у Тибурцийнинг оёқлари остига келиб мени юпата бошлади. — Дадам ҳеч қачон болаларнинг терисини шилмайди... Елғондакам гапиряпти!

Тибурций чаққонлик билан мени айллантириб, ерга қўйди; шунда бошим айланиб кетганидан йиқилиб тушишимга оз қолди, лекин у мени ушлаб қолди, кейин ёғоч гўла устига ўтириб мени тиззалари орасига олди.

— Хўш, бу ерга қанақа қилиб келиб қолдинг? — деб сўроқ қилишда давом этди у. — Анча бўлдимми?.. Сен гапир! — Мен индамай тураверганимдан у Валекдан сўради.

— Анча бўлди, — деди у.

— Қанча?

— Олти кунча. Афтидан бу жавобдан пан Тибурций бир оз мамнун бўлгандай бўлди.

— Оҳ, олти кун дегин! — деб гапира кетди у юзимни ўзига ўгириб. — Олти кун — озмунча вақт эмас. Сен шу вақтгача, буёққа қатнашингни ҳеч кимга айтиб қўймадингми?

— Ҳеч кимга.

— Ростми?

— Ҳеч кимга! — Қайтариб айтдим мен.

— Балли! Бундан кейин ҳам ҳеч кимга айтмассан, деб ўйлайман. Очиги, мен сени кўчада кўрганимда, бамаъни бола, ўзи «судья» бўлса ҳам, чинакам «кўча боласи» деб ўйлардим... Хўш, қани айт-чи, бизни суд қилмайсанми?

У анча хушмуомалалик билан гапирса ҳам, мен бари бир ўзимни қаттиқ таҳқирланган ҳис қилдим, шунинг учун жаҳл билан жавоб қилдим:

— Мен ҳеч ҳам судья эмасман. Мен — Васяман.

— Бунинг аҳамияти йўқ, Вася ҳам судья бўлиши мумкин — ҳозир бўлмаса, кейинроқ бўлади... Бу биродар, эскидан қолган урф-одат. Мана, қара: «Мен — Тибурцийман, у — Валек. Мен қашшоқман, у ҳам қашшоқ. Очигини айтсам, мен ўғрилиқ қиламан, у ҳам ўғри бўлади. Сенинг отанг мени суд қилади — сен ҳам бир вақтлар келиб... Мана буни суд қиласан!

— Мен Валекни суд қилмайман, — дедим мен ғамгин, эътироз билдириб. — Елғон.

— У суд қилмайди, — деб Маруся ҳам менинг ёнимни олди ва менга қаратилган даҳшатли шубҳани тўла ишонч билан четлатди.

Қизча бадбашара кишининг оёғига ишонч билан ёпишди, у эса, ўзининг томирлари бўртиб чиққан қўли билан қизчининг малла сочларидан меҳрибонлик билан силай бошлади.

— Сен олдиндан бунақа гапларни гапирма, — деди бу ғалати одам менга тикилиб, гўё катта одамлар билан суҳбатлашаёт-

гандай хаёлга чўмиб.— Сира ҳам гапирма, дўстим!.. Ҳар кимнинг ўз дарди бор, ҳар ким ўз йўлидан кетади, ким билади... балки сенинг йўлинг бизнинг йўлдан боргани яхшидир. Сенинг учун яхши, чунки кўкракда бир парча совуқ тош кўтариб юргандан кўра, инсоний юрак бўлгани яхши — тушуняпсанми?

Мен ҳеч нимага тушунмасам ҳам бу ғалати кишининг юзига тикилиб турардим, пан Тибурций ҳам кўзини мендан узмасди.

— Сен ҳали ёшсан, бунақа гапларга тушунмайсан... шунинг учун лўнда қилиб айтиб қўя қоламан: агар вақти келиб, сенга мана буни суд қилишга тўғри келиб қолса, тентак болалик чоғларингда бирга ўйнаб юрганларингни эсла,— ҳа ўша пайтда ҳам сен ўз ҳаёт йўлингдан эгнинг бут, қорнинг тўқ қолда, бунинг эса, ўз йўлидан жулдур кийимда, оч қолда югуриб ўтганлигини эсла... хуллас,— деди у овозини бутунлай ўзгартириб,— шуни эсингда яхши сақлаки: агар бу ерда кўрганларинг тўғрисида судья отангга, ёки ҳатто теппангдан учиб ўтган қушга ҳам оғиз очгудек бўлсанг, терингни шилиб олмасам Тибурций Драб отимни бошқа қўяман. Бу гапимга тушунган бўлсанг керак, дейман?

— Мен ҳеч кимга айтмайман... Мен... Яна келсам майлими?

— Келавер, рухсат... фақат шарт бор... Ҳа, терингни шилиб оламан дедим-ку. Шу гапни унутма!..

У мени қўйиб юборди ва ҳорғинлик билан девор тагида турган узун тахтага чўзилди.

— Валек, анавини ол,— деб катта корзинкага ишора қилди у. Тибурций уни кираверишда остонада қолдирган эди.— Учоққа ўт ёқиб юбор. Бугун бир овқат пиширамиз.

Энди у бундан бир неча минут бурун кўз қорачиғларини ўйнатиб мени қўрқитган одамга ҳам, хайр-эҳсон эвазига қизиқчилик қилиб одамларни кулдириб юрган масхарабозга ҳам ўхшамасди. У худди ишдан қайтиб, ўз бола-чақаларига иш буюраётган отадай фармойиш берарди.

У жуда ҳам чарчаганга ўхшарди. Кўйлаги ёмғирда жиққа ҳўл бўлиб кетган, бутун қиёфасидан қаттиқ чарчагани кўриниб турарди.

Валек билан икковимиз чаққон ишга киришдик. Валек жинчи-роқни ёқди, кейин биз у билан ертўлага келиб туташган қоронғи йўлакка чиқдик. Бурчакда бир тўда чириган ёғочлар, бутнинг синиқлари, эски тахталар уйилиб ётарди; биз шулардан бир неча бўлагини олиб, ўчоққа ўт ёқдик. Кейин Валекининг ўзи эпчил қўллари билан овқат тайёрлай бошлади. Ярим соатдан кейин ўчоқдаги декчада аллақандай овқат биқирлаб қайнай бошлади, овқат пишгунча, Валек уч оёқли столчага това олиб келиб қўйди, товадаги қовурилган гўштдан буғ кўтариларди.

Тибурций ўрнидан турди.

— Пишдимми? — деди у.— Жуда соз. Қани, йигитча, биз билан ўтир, сен бу тушки овқатингни ҳалолладинг... Жаноб ўқитув-

чи,— деб қичқирди у «профессор»га қараб.— Игнаниги ташла, овқатга кел!

— Ҳозир,— деди паст овозда «профессор» ва бу оқилона жавоби билан мени ажаблантирди.

Чол жулдур кийимига игнани қадаб, хомуш ва эътиборсизлик билан ертўлада стул вазифасини ўтайдиган гўлалардан бирини олиб ўтирди.

Марусяни Тибурций қўлида кўтариб ўтирарди. У билан Валек овқатни очкўзлик билан ердилар, маълумки гўштли овқат ейиш уларга камдан-кам насиб бўларди. Маруся ҳатто ёгли бармоқларини ҳам ялай бошлади. Тибурций овқатдан шошилмай битта-битта оларди. Афтидан гаплашгиси келиб, ўзини тиёлмаганидан ҳадеб «профессор»ни гапга соларди. Бечора олим унга зўр эътибор берар, гўё унинг ҳар бир сўзини фаҳмлагандай бошини эгиб, ҳамма гапларига зўр сеҳн ва диққат билан қулоқ соларди. Баъзан у Тибурцийнинг гапини маъқуллаб, ҳатто бош ирғар ва аста-секин гўлдираб ҳам қўярди.

— Инсон учун нақадар оз нарса керак,— дерди Тибурций.— Шундай эмасми? Мана қорнимиз ҳам тўйди, энди худои таолога ва клеван ксёндзига¹ шукур қилиб...

— Аха, аха!— деб таъкидлади «профессор».

— Мана, сен гапимни маъқуллаяпсан-у, лекин клеван ксёндзининг кимлигини билмайсан,— мен сени биламан. Аммо-лекин, агар клеван ксёндзи бўлмаганда, бугун на қовурдоқ ердик, на яна баъзи бир нарсаларни...

— Буларни сизга клеван ксёндзи бердими?— деб сўрадим мен бирдан отам олдига келиб турувчи очиқ кўнгилли, юзи дум-думалоқ клеван ксёндзини эслаб.

— Бу йигитча ҳар нарсани билишга қизиқадиган чиқиб қолди,— давом этди Тибурций «профессор»га мурожаат қилиб.— Ҳа, дарҳақиқат, буларнинг ҳаммасини бизга ҳазрати бузрукнинг ўзи берди, гарчи ундан сўрамаган бўлсак ҳам. Шу билан бирга, нафақат унинг ўнг қўли чап қўли қилган ишдан, балки иккала қўли ҳам бу садақадан мутлақо беҳабар қолди.

Бу ғалати ва чалкаш гапдан мен фақат таомларни одатдагича эмас, бошқача йўл билан қўлга киритилганини тушундим-у, ўзимни тутолмай яна савол бердим:

— Сиз буларни... ўзингиз олдингизми?

— Бу анча зийрак бола кўринади,— деб аввалгидек гапида давом этди Тибурций.— Афсуски, у ксёндзни кўрмаган-да: унинг қорни кажаводай келади, демак тўйиб овқат ейиш унга зарур. Шу билан бирга, биз, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси, ҳаддан зиёд ориқ бўлганимиздан оз-моз таом бўлса, ўзимиз учун ориқча деб ҳисоблай олмаймиз... Гапим ростми?

— Аха, аха!— Уйчанлик билан тўнғиллади яна «профессор».

— Ана кўрдингми? Бу сафар сиз жуда тўғри гапирдингиз, мен

¹ Ксёндз — Поляк попи.

сал бўлмаса бу йигитчамиз баъзи бир олимларимиздан ақллироққа ўхшайди деган мулоҳазага бориб қолган эдим... Хуллас, — у бирдан мен томонга ўгирилди, — сен ҳали тентаксан, кўп нарсаларга тушунмайсан. Мана бу тушунади: қани айт-чи, қизим, сенга гўшт олиб келиб қовуриб берганим яхши бўлдим?

— Яхши! — деди қизча мовий кўзларини ўйнатиб. — Манянинг қорни оч эди-да.

Ўша куни кечки пайт бошим ғовлаб, хаёлга чўмиб уйга қайтардим. Тибурцийнинг ғалати нутқлари мени «ўғирлик қилиш ёмон» деган фикримдан сал бўлса ҳам қайтаролмади. Аксинча, илгари мен ҳис қилган аянчли туйғулар яна зўрайди. Қашшоқлар... ўғрилар... бошпанасиз одамлар!.. Кўпдан бери мен одамлардан шу сўзлар остида «ёмон муҳит» аъзоларига нисбатан нафрат ётишини эшитган эдим. Ҳатто мен юрагимнинг энг чуқур жойидан бу нафратнинг бутун заҳри отилиб чиқаётганини сезардим, лекин ўзимнинг болаларга бўлган дўстлигимни беихтиёр бу заҳардан сақлардим. Нагижада, Валека ва Марусяга яна ҳам кўпроқ ачинадиган бўлдим, лекин уларга бўлган меҳр-муҳаббатим сўнмади. Мен «ўғирлик қилиш яхши эмас», деган фикримда қолдим. Лекин хаёлимда ёғ юқи бармоқларини ялаб турган дўстим Маруся намоён бўларкан, мен унга ва Валека кўшилиб севинардим.

Боғнинг хилват хиёбонида бехосдан дадамга тўқнаш келиб қолдим. У эски одати бўйича ғалати хира боқиш билан, маъюс ҳолда у ёқдан-буёққа юарди. Мен унинг олдидан чиқиб қолганимда, у елкамдан ушлаб олди.

— Қаёқдан келяпсан?

— Мен... ўйнаб юрувдим...

У менга диққат билан разм солди, бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин яна боқишлари хиралашди-да, қўлини бир силтаб хиёбондан юриб кетди. Мен ўшандаёқ, бу қўл силташнинг маъносига тушунгандай бўлган эдим: у гўё «Э, бари бир эмасми... У (яъни онам) ўлган-ку!» деяётгандай эди.

Мен, янглишмасам, умримда биринчи марта ёлғон гапирган эдим.

Мен доимо отамдан қўрқардим, энди бўлса яна ҳам қаттиқроқ қўрқа бошладим. Энди менинг қалбимда бир олам ноаниқ савол ва ҳис-туйғулар мавжуд эди. Отам менга тушуна олармиди? Мен дўстларимга беоқибатлик қилмасдан отамга бирор сиримни очишим мумкинмиди? Отамнинг вақти келиб менинг «ёмон муҳит» ичида бўлганимдан бохабар бўлиб қолишини ўйласам, бутун вужудимни титроқ босар, лекин Валека билан Марусяга оқибатсизлик қилолмасдим. Агар мен сўзимдан қайтиб, сотқинлик қилсам борми, улар билан учрашганимда, уялганимдан бошимни кўтариб, уларнинг юзига қаролмаган бўлардим.

Куз яқинлашиб қолганди. Далаларда ўрим-йиғим пайти бошланган, дарахт япроқлари сарғая бошлаган эди. Куз келиши билан бизнинг Маруся ҳам касалга чалина бошлади.

У ҳеч нимадан шикоят қилмас, фақат борган сари озиб — тўзиб борарди; тобора чеҳраси сўла бошлади, кўзлари ичига ботиб, катта-катта бўлиб қолди, қовоқлари зўрға кўтариларди.

Энди мен, «ёмон муҳит» аъзолари уйда бўлишганда ҳам, уларникига тортинмай бораверардим. Мен улар билан жуда апоқ-чапоқ бўлиб кетдим, улар мени ўз кишиларидай кўришарди. Касби-кори мавҳум йигитчалар менга қайрағоч новдасидан ўқ-ёй ва камон ясаб беришарди; қизил бурунли найнов юнкер¹ мени ҳавода пирпирак қилиб айлантириб гимнастикага ўргатарди. Фақат «профессор» ҳар сафаргидек аллақандай чуқур мулоҳазалар юритиш билан банд эди.

Бу одамларнинг ҳаммаси Тибурцийдан бошқа турарди, Тибурций эса, ўз «бола-чақалари» билан юқорида таърифлаб ўтганимиз ертўлада истиқомат қиларди. Куз кун сайин кўпроқ ўз ҳуқуқини эгаллай бошлади. Осмонни тез-тез булут эгаллайдиган бўлди, атрофни туман қоплаганди; ёмғир сувлари шариллаб оқиб, жар ва чуқурликларга қуйиларди.

Бундай ёгингарчиликда уйдан чиқиб кетиш мен учун катта машаққат эди, айтмоқчи, мен фақат сездирмай чиқиб кетишга уринардим, лекин қайтганимда бутун уст-бошим жиққа ҳўл бўларди, кийимларимни ечиб, ўзим уларни ўчоқнинг рўпарасига илардим-у, энага ва оқсочларнинг бошимга ёғдирган таъна тошларига жавобан, маънодор сукут қилиб, индамай бориб ўрнимга ётардим.

Ҳар сафар мен дўстларим олдига келганимда, Марусянинг касали кун сайин оғирлашаётганини сезардим. Энди у очиқ ҳавога чиқмай қўйган эди, ер остидаги ўша мудҳиш, ўша баҳайбат кулранг тош, ҳамон кичкинагина қизчанинг танасидан жонини сўрар эди. Қизча кўп вақтини тўшақда ётиб ўтказарди, Валек билан биз бўлсак бор ҳунаримизни ишга солиб уни овунтириш, кўнглини кўтаришга уринардик, сал бўлса ҳам кулдиришга ҳаракат қилардик.

Энди, мен «ёмон муҳит» билан бутунлай апоқ-чапоқ бўлиб кетганимдан кейин, Марусянинг маъюс табассуми мен учун, худди ўз синглимнинг табассуми сингари азиз бўлиб қолди; лекин фарқ шунда эдики, бу ерда ҳеч ким менинг «бузилган бола» лигимни юзимга солмас, бу ерда эзма энага ҳам йўқ эди, бу ерда мен керакли одам эдим — ҳар келганимда қизчанинг юзларига қон юришиб, бирмунча тетиклашарди. Валек мени ўз укасидек қучоқларди, ҳатто Тибурций ҳам биз учовимизга аҳён-аҳёнда

¹ Юнкер — Чор Россияси даврида артиллерия қисмларида кичик офицерлик унвони.

шундай ғалати қилиб қарардики, кўзларида ёшга ўхшаган нарса ярақлаб кетарди.

Бир неча кунга ҳаво яна очилиб кетди, булутлар тарқалиб қурий бошлаган ер юзида, қиш кириши олдидан сўнгги марта қуёш шуълалари йилтиллаб кўринди. Биз ҳар куни Марусяни юқорига олиб чиқардик, бу ерда у ўзини анча тетик сезарди; қизча кўзларини катта-катта очиб атрофга қарар, унинг юзларига қон югурарди; гўё ғув-ғув эсаётган шамол, ҳар эсганида унга, унинг ер остидаги кулранг тошлар ўғирлаган ҳаётидан бир қисмини ҳадя қилаётгандай бўларди. Лекин бу ҳол узоққа чўзилмади...

Бу орада менинг бошим устида ҳам қора булутлар пайдо бўла бошлади. Кунларнинг бирида эрталаб одатим бўйича бог хиёбонларидан ўтиб бораётган эдим, хиёбонлардан бирида отам билан қалъали қари Янушнинг турганини кўриб қолдим. Чол такаллуф билан ҳадеб отамга таъзим қилар ва алланималарни унга гапирарди, отам эса қовоқ солиб турар, қаҳр-ғазабдан пешонасидаги ажинлари бўртиб чиққан эди. Ниҳоят у гўё Янушни ўз йўлидан четга сурмоқчи бўлгандай қўл чўзиб деди:

— Йўқолинг! Сиз қари ғийбатчисиз!

Чолнинг кўзлари пир-пир уча бошлади, у шапкасини қўлида ушлаганича, пилдираб бориб, яна отамнинг йўлини тўсди. Отамнинг кўзларида ғазаб ўти чақнарди. Януш пичирлаб гапирганидан унинг сўзларини эшитиб бўлмади, лекин отамнинг айрим сўзлари худди қамчин урилгандек дона-дона бўлиб эшитиларди:

— Битта ҳам сўзингизга ишонмайман... У одамлардан нима истайсиз? Қани далил?.. Оғзаки гапингизга қулоқ ҳам солмайман, мабодо ёзма арз қилсангиз уни исбот қилишингиз керак... Бас қилинг! Бу менинг ишим... Эшитишни ҳам истайман.

Ниҳоят у Янушни шундай қайтариб ташладикки, у ортиқча хиралик қилишга журъат этолмади: отам ён томондаги хиёбонга бурилди, мен уйимиз эшиги томонга ғизиллаб кетдим.

Мен қалъадан чиққан бу қари уккини жуда ҳам ёмон кўрардим, ҳозир ҳам кўнглим ёмон бир ҳодиса юз беришини сезиб, юрагим орзиқиб кетди. Мен эшитган бояги суҳбат дўстларимга, эҳтимол менга ҳам тааллуқли эканига тушундим. Мен бу гапларни Тибурцийга гапириб берган эдим, унинг афти жудаям даҳшатли бўлиб бужмайиб кетди.

— У-уф, йигитча, жуда ҳам нохуш хабар олиб келдинг!.. Оббо, лаънати қари тулки-е!

— Отам уни ҳайдаб юборди,— дедим уни юпатмоқчи бўлиб.

— Сенинг отанг, йигитча, дунёдаги энг яхши судья. У раҳмдил, шафқатли одам; у кўп нарсани билади... Балки, у Януш айтмоқчи бўлган гапларнинг ҳаммасини олдиндан билса ҳам ажаб эмас, лекин у шунда ҳам индамайди: чунки у тиши тўкилиб, қариб қолган мендай бир жонзотни энг сўнгги масканидан безовта қилишни хоҳламайди... Лекин, йигитча, сенга буни қандай тушунтирсам экан? Сенинг отанг бир жанобга хизмат қиладди, унинг исми — қонун. Қонун тоқчада мудраб ётган чоғдагина

отаннинг кўзи кўради, қалби ҳис қилади; аммо у жаноб токчадан тушиб, сенинг отанга: «Қани, судья, ҳалиги оти нимаиди, Тибурций Драбмиди; шунинг ишини кўришга киришмаймизми?», дейиши билан судья ўз юрагига қулф солади-ю, чангаллари шундай ўтқирлашадики, дунё остин-устун бўлиб кетса кетарки, аммо Тибурций унинг қўлидан қутулиб чиқа олмайди... Тушунапсанми, йигитча? Ҳамма бало шундаки, бир вақтлар, бундан кўп йиллар бурун, мен ўша қонун билан ўчакишиб қолган эдим... яъни, тушунасанми, кутилмаганда жанжаллашиб қолгандим. Эҳ, йигитча, бу жуда катта жанжал эди!

Тибурций шу сўзлардан кейин ўрнидан турди, Марусяни қўлига кўтариб олиб, ертўланинг узоқ бурчагига борди-да, ўзининг бадбашара бошини қизчанинг кичкина кўкрагига босиб, уни ўпа бошлади. Мен бу ғалати одамнинг ғалати сўзларидан таъсирланиб, турган еримда қимир этмай қотиб қолдим. Тибурций жумлаларининг ғалати ва ноаниқ тузилган бўлишига қарамай, унинг отам тўғрисидаги гапларининг асл моҳиятига мукамал тушуниб олдим, шунда кўз олдимда отамнинг қиёфаси яна улуглашди, у даҳшатли, аммо кишини ўзига мафтун этувчи кучга эга бўлиб, қиёфасида ҳатто қандайдир улугворлик ҳам бор эди. Лекин айни вақтда кўнглимда ўзга аламли ҳис-туйғулар ҳам зўрая борди.

«Отам мана бунақа одам экан-да,— деб ўйладим мен.— Лекин бари бир у мени яхши кўрмайди».

VIII. ҚЎҒИРЧОҚ

Ҳаво яна айний бошлади, Марусянинг дарди яна оғирлашди. Унинг кўнглини кўтариш учун не-не найранглар кўрсатмадик, лекин у ичига ботиб киртайиб қолган кўзларини бизга тикканча қимир этмай ётарди, биз кўпдан бери унинг кулгисини эшитмасдик. Мен ертўлага ўзимнинг ўйинчоқларимни олиб борадиган бўлдим, лекин у ўйинчоқлар ҳам қизчани унча юпата олмасди. Шунда мен синглим Соняни ёрдамга қақаришга аҳд қилдим.

Сонянинг юзлари ярақлаган, сочлари зиғир толасидан қилинган каттакон қўғирчоғи бор эди; бу қўғирчоқни унга раҳматли онам совға қилган эди. Ҳозир бор умидим шу қўғирчоқ эди, шунинг учун, синглимни боғ чеккасидаги хиёбонга қақариб олиб, ундан шу қўғирчоғини менга вақтинча бериб туришини сўрадим. Мен ундан шундай ёлбориб сўрадимки, бола бўлиб умрида ҳеч ўйинчоқ кўрмаган бечора хаста қизнинг аянчли аҳволини шундай таъсирли қилиб сўзлаб бердимки, Соня аввалига қўғирчоғини кўксига маҳкам босиб турган бўлса ҳам, кейин менга уни берди ва икки-уч кун қўғирчоқни ҳеч тилга олмай, бошқа ўйинчоқларини ўйнаб туришга сўз берди.

Бу ясантириб кийинтирилган қўғирчоқ бемор дўстимизга мен ўйлаганимдан ҳам ортиқ таъсир этди. Кузги гул сингари сўлиб бораётган Маруся гўё жонлангандай бўлди. У ўзининг бу янги дугонаси билан чақчақлашаркан, мени маҳкам қучоқлар, қўнги-

роқ овози билан ертўлани янгради куларди... Кичкина қўғирчоқ каромат кўрсатди, деса ҳам бўлади: анчадан бери ўрнидан турмай ётган Маруся энди ўзининг малласоч қизчасини етаклаб уй ичида юра бошлади ва баъзан илгарилардагидек, нимжон оёқларини тапиллатиб, довдир-довдир чопа бошлади ҳам.

Лекин қўғирчоқ мени жуذا кўп ташвишга солди. Энг аввал, мен уни қўйнимга тиқиб, тепага олиб кетаётганимда, йўлда менга қари Януш учраб қолган эди, у анча вақтгача орқамдан қараб бош чайқаб қолувди. Кейин, орадан икки кун ўтгач, кампир энага қўғирчоқнинг йўқолганини сезиб, ҳаммаёқни титкилаб, уни қидира бошлади. Соња ўзининг содда гаплари билан менга ҳозир қўғирчоқ керак эмас, қўғирчоқ ўйнагани кетган, ҳадемай қайтиб келади, деб уларни хотиржам қилмоқчи бўлди-ку, бу гаплар хизматкор хотинларни ҳайрон қолдириб, уларнинг кўнглида шубҳа туғдирди. Отамнинг ҳали ҳеч нарсадан хабари йўқ эди, лекин унинг олдига яна қари Януш келди, отам уни яна кўпроқ дарғазаб бўлиб уйдан қувиб чиқарди; бироқ, ўша куни отам мени боғ эшиги томон кетаётганимда тўхтатиб, уйда қолишга буюрди. Эртаси куни яна шу ҳол юз берди. Фақат тўртинчи куни, отам уйғонмасдан саҳар пайтида туриб девордан ошиб қочдим.

Тепада аҳвол чатоқлашган эди. Маруся яна ётиб қолибди, унинг аҳволи яна оғирлашибди; унинг чеҳрасида ғалати қизиллик пайдо бўлган, малла сочлари ёстиқ устида ёйилиб ётарди; у ҳеч кимни танимасди. Қизил юз, ялтироқ кўзли бахтсиз қўғирчоқ унинг ёнида эди.

Мен Валекка ўзимнинг қўғирчоқ масаласида ҳадиксираётганимни гапирдим ва биз қўғирчоқни қайтариб олиб кетишга қарор қилдик, бари бир Маруся буни сезмайди, деб ўйловдик. Лекин янглишган эканмиз! Мен беҳуш ётган қизчанинг қўлидан қўғирчоқни олишим билан, у кўзини очиб, мени кўрмаётгандек, нима ҳодиса юз бераётганини англай ололмаётгандек, хира кўзларини олдинга тикди, сўнг бирдан шу қадар аянчли овоз билан пиқиллаб йиғлаб юбордики, бу алаҳлаш пардаси остида шу қадар чуқур қайғу ифодаси кўриндики, мен қўрқа-писа дарҳол қўғирчоқни ўз ўрнига қўйдим. Қизча жилмайиб, қўғирчоқни бағрига босди-да, тинчланди. Шунда мен кичкина дўстимни унинг калтагина умрида содир бўлган бу биринчи ва охири қувончидан маҳрум қилмоқчи бўлганимни сездим.

Валек қўрқа-писа менга қаради.

— Энди нима қиламиз?— деб сўради у маъюслик билан.

Тахта устида ғамгин бош эгиб ўтирган Тибурций ҳам менга шундай савол назари билан тикилди. Шунинг учун ҳам мен ўзимни мумкин қадар бепарво қилиб кўрсатишга уриниб:

— Ҳечқиси йўқ! Энаганинг эсидан чиқиб кетган бўлса керак,— дедим.

Лекин кампир унутмаган эди. Бу сафар уйга қайтганимда,

эшигимиз остонасида яна Янушга тўқнаш келдим. Соњанинг кўзларидан йиғлагани сезилиб турарди, энага бўлса менга худди еб қўйгудек бир ўқрайиб қаради-ю, нималардир деб тўнғиллаб қўйди.

Отам қаерга борганимни сўради, ҳар сафардаги жавобни диққат билан эшитиб, ҳар қандай сабаб билан бўлса ҳам, унинг рухсатисиз уйдан чиқмаслигимни таъкидлаш билан чекланди. Унинг буйруғи қатъий ва жуда жиддий эди; буйруққа бўйсунмай иложим йўқ, шу билан бирга, отамдан ижозат олишга ҳам юрагим дов бермасди.

Тўрт кун жуда қийинчилик билан ўтди. Мен боғда ғамгин санғиб юрарканман, тепа томонга маъюс боқардим, бундан ташқари, бошимга тушадиган янги-янги мусибатларни кутардим. Мен нима бўлишини аниқ билмасдим, лекин кўнглим ғаш эди. Ҳеч қачон мени жазоламаган эдилар, отам мени ҳеч қачон бир чертган ҳам эмас, ундан бирорта қаттиқ гап ҳам эшитмаган эдим. Энди ҳолим нима кечаркин, деган оғир ҳиссиёт мени азобга соларди.

Ниҳоят, мени отамнинг олдига, унинг кабинетига чақиртирдилар. Мен ичкари кириб, қўрқа-писа эшик пешбурни олдида тўхтадим. Дераза орқали уйга куз қуёшининг хира нури тушиб турарди. Отам анча вақтгача ўз креслосида онамнинг портретига тикилиб ўтирди, менга ўгирилиб қарамади ҳам. Мен юрагимнинг ҳаяжон билан дук-дук ураётганини эшитдим. Ниҳоят, у менга ўгирилди. Мен бошимни кўтариб унга қарадим-у, дарҳол яна ерга қараб олдим. Отамнинг чеҳраси менга даҳшатли бўлиб кўринди. Ярим минутча вақт ўтди, лекин шу вақт ичида отамнинг менга газаб билан тикилиб турганини ҳис қилиб турдим.

— Синглингнинг қўғирчоғини сен олувдингми?

Бу сўзлар кутилмаганда шундай шарттасига ва қатъий оҳангда айтилган эдики, мен бир чўчиб тушдим.

— Ҳа,— деб жавоб бердим секингина.

— Қўғирчоқ раҳматли онангнинг совғаси эканлигини билармидинг? Уни сен муқаддас буюм сифатида қадрлашинг керак эди-ку!.. Сен уни ўғирладингми?

— Йўқ,— дедим мен бошимни кўтариб.

— Нега йўқ экан?— деб бирдан қичқириб юборди отам, креслодан сапчиб туриб.— Сен уни ўғирлаб олиб чиқиб кетгансан!.. Кимга элтиб бердинг!.. Айт!

У дарров олдимга келиб, вазмин қўлини елкамга қўйди. Мен зўрға бошимни кўтариб, унга қарадим. Отамнинг юзи бўздек оқарган, кўзлари газабдан ёниб турарди. Бутун вужудимни титроқ босди.

— Хўш, нима бўлди?.. Гапир!— Елкамга тушган қўл, мени қаттикроқ эза бошлади.

— Айтмайман!— дедим мен паст овоз билан.

— Йўқ, айтасан!— деди отам дарғазаб бўлиб.

— Айтмайман!— дедим мен яна ҳам паст овозда.

— Айтасан, айтасан!..

Отам бу сўзларни такрорларкан, гўё алам билан гапиргандек, унинг овози зўрға бўғилиб чиқарди. Мен унинг қўли қалтираётганини сездим ва бошимни яна ҳам эгдим; кўзёшларим ерга чак-чак томарди, лекин ҳамон эшитилар-эшитилмас қилиб такрорлардим:

— Йўқ, айтмайман... Ҳеч қачон, ҳеч қачон айтмайман сизга... Ҳеч ҳам!

Шу пайт мен ўзимни ота ўғли эканимни кўрсатдим. Отам энг даҳшатли азобга солганда ҳам мендан ўзга жавоб ололмасди. Менинг кўксимда, ташландиқ боланинг ота дўқларига қарши эндигина уйғониб келаётган таҳқирланган ҳис-туйғуси ва кўҳна бутхонада мени бағрига босиб эркалаганларга нисбатан қизгин муҳаббат туйғулари уйғона бошлаган эди.

Отам чуқур хўрсиниб нафасини ростлади. Мен яна ҳам жунжикиб кетдим, аччиқ кўзёшларим юзларимни ловиллатарди. Мен кута бошладим.

Мен отамнинг ниҳоятда тажанг одам эканлигини ҳозир унинг дилида ғазаб қайнаётганини билардим. Отам мени нима қиларкин? Лекин мени қўрқитаётган нарса бу эмас эди... Мен ҳатто шу даҳшатли дамда ҳам отамни яхши кўрардим, шу билан бирга мен, мана ҳозир у зўравонлик билан муҳаббатимни тилка-пора қилади, деб ҳис қилардим. Энди мен ҳеч қўрқмай қўйдим. Гўё, мен биронта фалокатнинг юз беришини кутар ва истаётган эдим... Агар шунақа экан... Майли, жуда яхши, ҳа, жуда яхши!

Отам яна оғир хўрсинди. У ўз ғазабини босиб ололдими, йўқми — мен ҳалигача билмайман. Лекин шу мушкул пайтда тўсатдан очиқ деразадан Тибурцийнинг кескин овози эшитилди:

— Э-ҳе!.. Менинг бояқиш кичик дўстим...

«Тибурций келди!», деган хаёл яшин тезлигида миямдан ўтди, лекин ҳатто отамнинг елкамга қўйган қўлининг қалтираб кетганини сезган бўлсам ҳам, Тибурцийнинг келиши ёки бошқа биронта сабаб мен билан отам ўртасига ғов бўлади, бошимга ёғилиши муқаррар бўлган мусибатнинг олдини олади, деб ўйламаган эдим.

Бу орада Тибурций тезда эшикни очиб, остонада тўхтади ва ўткир кўзлари билан ота-бола икковимизга тез разм солиб чиқди.

— Э-ҳа!.. Менинг кичкина дўстимнинг аҳволи оғирга ўхшайди.

Отам уни ҳайрон бўлиб, совуққонлик билан кутиб олди, лекин Тибурций хотиржам эди. Ҳозир у жиддий эди, афтини бужмай-тириб масхарбозлик қилмас, кўзлари негадир ғамгин боқарди.

— Пан судья!— деди у мулойимлик билан.— Сиз саҳоватли кишисиз... болани қўйиб юборинг. Бу йигитча «ёмон муҳит» орасида бўлди, лекин худо шоҳид, у ҳеч қандай ёмонлик қилгани йўқ, агар у менинг хор-зор етимчаларимга ўзини яқин тутган бўлса, қасам ичиб айтаманки, яхшиси, мени осиб ўлдиришга буюринг, аммо бунинг учун боланинг азоб чекишига йўл қўймайман. Мана, сенинг қўғирчоғинг йигитча...

У тугунчани ечиб, ундан кўғирчоқ олди. Отамнинг елкамдан чангаллаб ушлаб турган қўли бўшашиди. Юзида ажабланиш аломатлари пайдо бўлди.

— Бу қандай гап? — деб сўради у ниҳоят.

— Болани қўйиб юборинг, — деб такрорлади Тибурций, сўнг ўзининг каттақон кафти билан менинг эгилган бошимни меҳрибонлик билан силади. — Унга минг дўқ қилганимиз билан бари бир ҳеч гап чиқара олмаймиз. Лекин мен сиз билишни истаган нарсаларни жон-жон деб гапириб беришим мумкин... Қани, бошқа хонага чиқайлик, пан судья.

Тибурцийга то шу вақтгача ҳайрон бўлиб қараб турган отам, унинг сўзига кирди. Улар иккови нариги хонага чиқишди, мен эса қалбимни тўлдирган ҳиссиётлар таъсирида турган еримда қотиб қолдим. Шу пайт мен ҳеч нарса тўғрисида ўйламасдим. Кўз олдимида фақат битта кичкина бола намоён бўлиб, унинг қалбиди иккита бир-бирига ўхшамаган ҳиссиёт — ғазаб ва муҳаббат ҳислари уйғонганини тасаввур қилардим, бу ҳислар юракни эзарди. Бу бола мен эдим-у, гўё ўзимга ўзим ачинардим. Бундан ташқари эшик орқасидан қизгин, лекин ноаниқ икки товуш эшитилар эди.

Кабинет эшиги очилиб, икки ҳамсуҳбат кириб келганида мен ҳамон ўша алпозда қотиб турардим. Шу пайт яна аллакимнинг қўли бошимни силай бошлади, мен чўчиб тушдим. Менинг сочларимни меҳрибонлик билан силаётган бу қўл отамнинг қўли эди.

Тибурций мени қўлига олиб, отамнинг кўз олдидида ўз тиззасига ўтказди.

— Бизникига боргин, — деди у. — Отанг рухсат беради. Қизим билан видолашининг керак. У... у ўлди.

Тибурцийнинг овози қалтираб кетди, у кўзларини ғалати қилиб пирпиратди-да, дарҳол ўрнидан туриб, мени ерга қўйди ва хонадан тез юриб чиқиб кетди.

Мен савол назари билан отамга қарадим. Энди қаршимда мутлақо бошқача одам турарди, мен кўпдан бери ахтарганим — қандайдир қандошлик, туғишганлик белгиларини худди ана шу одамда топдим. У менга одатдагича ўйчанлик билан боқар, лекин энди унинг қаршида ажабланиш ва сўроқ ифодалари бор эди. Назаримда ҳозиргина иккаламизнинг бошимиз устидан эсиб ўтган бўрон отамнинг қалбини ўраб, кўнглини хира қилиб турган қуюқ туманни тарқатиб юборгандай эди. Отам ана шундан кейингина менда ўз фарзандига хос таниш белгиларни кўра бошлади.

Мен ишонч билан унинг қўлини қўлимга олиб дедим:

— Мен ўғирламаган эдим... Сонянинг ўзи вақтинча бериб турган эди...

— Ҳа, ҳа, — деди ўйчанлик билан, — биламан... Сенинг олдинда гуноҳқорман, болам, бир вақт келиб мени кечирарсан, шундай эмасми?

Мен отамнинг қўлини олиб, ўпа бошладим. Энди у ҳеч қачон менга бундан бир неча минут олдин қараган даҳшатли кўзлари

билан боқмаслигини яхши билардим, шунда кўпдан бери юрагимда сақлаб келган меҳр-муҳаббатим жўш уриб кетди.

Энди мен отамдан қўрқмасдим.

— Энди мени тепага юборасизми?— сўрадим мен, бирдан Тибурцийнинг таклифини эслаб.

— Ҳа-ҳа... Бор, бора қол, болакай, видолаш,— деди у меҳрибонлик билан, лекин унинг овозида ҳамон ҳайронлик ифодаси акс этарди.— Ҳа, айтгандай, шошма... Утинаман, бир оз кутиб тур.

У ўз ётоқхонасига кириб кетди ва бир неча минутдан кейин қайтиб чиқиб, қўлимга бир неча қоғоз қистирди.

— Буларни... Тибурцийга бериб қўй... Унга айтгинки, мен ундан илтимос қиламан — тушундингми?.. илтимос қиламан — шу пулларни... сенинг номингдан... олишни илтимос қиламан... Тушундингми?.. Яна шуни ҳам айтиб қўйки,— отам гўё иккиланаётгандай илова қилди,— унга айт, агар у шу яқин ўртада бир... Фёдорович деган одамни билса, унга айтиб қўйсин, Фёдоровичнинг шаҳаримизда турганидан турмагани яхши... Энди бор, болакай, тезроқ бор.

Тибурций тепага етганида, орқасидан ҳаллослаб етиб олдим, отамнинг айтганини қилдим.

— Отам... илтимос қилди...— дедиму, отам берган пулларни унинг қўлига тутқиза бошладим.

Мен унинг юзига қарамадим. У пулни олди ва Фёдорович тўғрисидаги топшириқни маънос қиёфада туриб эшитди.

Ертўлада, қоронғи бурчакдаги тахта устида Маруся ётарди. «Ўлим» деган сўз кичкина бола қулоғига тўла маъноси билан эшитилмас экан, фақат энди, бу жонсиз мурдани кўрганимдагина аччиқ-аччиқ кўзёш тўкиб, нафасим ҳиқилдоғимга келди. Менинг ёш дўстим юзлари чўзилиб жиддий ва ғамгин қиёфада ётарди. Юмуқ кўзлари яна бир оз чуқур тушган, яна кўпроқ кўқаринқираган эди. Оғизчаси болалик қайғусини ифодалаб, хиёл очик қолган эди. Маруся гўё шу юз ифодаси билан бизнинг кўз ёшларимизга жавоб қайтараётгандай эди.

«Профессор» мурданинг боши узра туриб лоқайдлик билан бош чайқарди. Кимдир бурчакда болтани дўқ-дўқ уриб, бутхона тоmidан олинган эски тахталардан тобутча ясарди. Марусяни кузги гуллар билан безадилар. Валеқ бурчакда ухлаб ётар, уйқусида бутун вужуди билан энтикиб-энтикиб қўяр ва аҳён-аҳёнда ўксиниб йиғлаб юборарди.

ХОТИМА

Юқорида ҳикоя қилинган воқеадан кейин кўп ўтмай, «ёмон муҳит» аъзолари тарқалиб кетишди.

Тибурций билан Валеқ ҳеч кутилмаганда бирдан ғойиб бўлиб қолишди, уларнинг илгари шаҳримизга қаёқдан келиб қолганини ҳеч ким билмаганидай, энди уларнинг қаёққа кетишганини ҳам ҳеч ким билмасди.

Вақт ўтиши билан кўҳна бутхона харобага айланди. Аввалига унинг томи ўпирилиб тушиб, ертўлани босиб қолди. Кейин, бутхона атрофи ўйдим-чуқур бўлиб кетганида, яна ҳам кўримсиз бўлиб қолди; бойкушлар яна ҳам кучлироқ сайрашарди, қоронғи куз кечаларида қабрлар устидаги чироқлар мудҳиш кўк рангда лопиллаб нур сочарди. Атрофи чамбарак билан ўралган фақат битта қабр ҳар йили баҳорда ям-яшил майсалар, турли хил чечаклар билан қопланарди.

Биз Соня билан, баъзан ҳатто отам билан биргаликда, бу қабрни зиёрат қилгани борардик: биз шу ерда, япроқлари тинмай алланималарни пичирловчи қайин дарахти соясида, туман орасида аста жимирлаб кўриниб турган шаҳар рўпарасида ўтиришни яхши кўрардик. Бу ерда синглим билан биз бирга китоб ўқирдик, хаёл сулардик, ўзимизнинг энг дастлабки ёшлик орзуларимизни, учқур ва мағрур ёшлигимизнинг энг биринчи режалари ҳақида ҳам дардлашардик.

Вақти келиб, биз ҳам бу сокин, қадрдон шаҳардан сафарга отланганимизда, жўнаш олдидан, икковимиз шу ерда ҳаёт ва умидларга тўлган қалб билан шу кичик қабр тепасида ўз аҳду паймонларимизни бир-биримизга айтган эдик.

I

— Бўрон туради шекилли, ошна.

— Ҳа, капрал¹, кучли бўрон бўлади. Бу шарқий шамолнинг феълини мен яхши биламан. Энди кечаси денгиз роса серғалва бўлади.

— Ишқилиб, денгизчиларимизни авлиё Юсуфнинг ўзи қўлла-син. Ҳайтовур, балиқчилар соҳилга чиқиб олишди-ку.

— Ким билади дейсиз... Қаранг-а, ҳўв анов томонда бир елкан кўрингандай бўлдимми?

— Йўқ, бирон қуш учиб ўтгандир. Шамолдан девор панасига ол ўзингни... Хўп, мен кетдим. Навбатчилик икки соатдан кейин алмаштирилади.

Капрал кетди. Соқчи бетиним кўпириб тошаётган денгиз қуршаб олган кичкина қалъа девори ёнида қолди.

Бўрон чиндан ҳам яқинлашиб келаётган эди. Кун ботгач, шамол янада кучайди, уфқ қирмизи тусга кирди, осмон қизариб яллиғлангани сари денгиз сатҳи тобора қорайиб, совуқ йилтирар эди. Қорамтир уммоннинг ҳар ер ҳар ерида оқиш тўлқинлар гирдобсимон мавжлана бошлади. Ана шу дамда, кишига, гўё бу улкан уммоннинг туби ҳам қаҳрга тўлиб интиҳосиз ғазабдан оқариб-бўзарган кўйи, юқорига чиқишга талпиниб-тўлғанаётгандай туйиларди.

Кўк бағрида ҳам шошқин бир саросима ҳукмрон эди. Узун-узун чўзилган булут парчалари шарқдан ғарбга томон беқўним учиб ўтар, уфқ этагида бирин-бирин оловланар, гўё қуюн бу булутларни ланғиллаб турган улкан бир ўтхонага итқитиб юбораётгандай эди.

Энди уммон узра яқинлашиб қолган момақалдироқ нафаси аниқ сезилмоқда эди.

Сувнинг қорайган мавжлари орасида бир елкан ҳурккан қуш қанотлари янглиғ лип этиб кўринди; афтидан, бирон балиқчи кеч қолган-у, соҳилга етиб олишдан умидини узиб, бўрон олдидан, ноилож қайиғини шу истеҳком томонга бурган кўринади.

Узоқдаги соҳил аллақачон туман оғушига сингиб, тушиб келаётган қоронгулик ва сапчиган тўлқин зарралари аро кўздан ғойиб бўлган эди. Денгиз оғир ва чўзиқ пишқирар, тўлқинлар

¹ Ка п р а л — кичик ҳарбий унвон, сержант маъносига тўғри келади. (Тар-жимон.)

эса ҳали ҳам ёришиб турган кунботар уфқи томон бири кетидан бири югургиларди. Бояги елкан эса бир кўриниб бир кўринмай липиллайди. Қайиқ тўлқинлар билан кураша-кураша, шамолга қарши аранг сузиб, оролга аста-секин яқинлаша бошлади. Истеҳком девори ёнида уни кузатиб турган соқчига, гўё бу оқшом қоронгулиги ва денгиз ваҳшати ўзаро тил бириктириб, бу ёлғиз қайиқчани зулумот, ажал ва тўлқинлар даҳшати билан фарқ қилиб юборишга қасддан ҳаракат этаётгандай бўлиб кўринди.

Истеҳком деворида лип этиб чироқ ёнди. Кейин иккинчи, учинчи чироқ ёришди. Энди қайиқ кўринмас, аммо балиқчи бу ўтти — даҳшат тўла худудсиз уммон устидаги милтираган бир неча шуълани кўриб, мўлжал олиши мумкин эди.

II

— Тўхта! Ким бу?

Соқчи девор оша қайиққа қараб хитоб қилади ва уни нишонга олади...

Аммо денгиз бу дағдағадан ҳам кўрқинчли эди. Балиқчи қайиқ рулини бир лаҳза қўйиб юборса борми, тўлқинлар ўша ондаёқ қайиқни тошларга элтиб уриши тайин... Қолаверса, бу қўҳна испан милтиқлари нишонга унча аниқ урولмайди ҳам. Қайиқ, юзаётган қуш эҳтиёткорлиги билан, янги мавж этиб келишини кутади, тўлқиннинг нақ ўркачида бурилади ва тўсатдан елкани туширилади... Қирғоққа сапчиган тўлқин уни олдинга итқитди ва қайиқ ости билан шағалларга ишқаланганича, кичик бир бандаргоҳга кириб қолди.

— Ким бу?— дея тагин ўктам овозда қичқирди қайиқнинг машаққатли сафарини хавотирланиб кузатиб турган соқчи.

— Ошна!— деб жавоб берди балиқчи.— Юсуф пайғамбар ҳаққи-ҳурмати, дарвозани очинг. Кўриб турибсиз-ку бўронни!

— Шошмайтур, ҳозир капрал келади.

Деворда сая липиллади, бирпасдан сўнг оғир эшик очилиб, чироқ нури тушди, одамларнинг сўзлашгани эшитилди. Испанлар балиқчига бошпана бериб турадиган бўлишди. Энди у истеҳком деворлари ичида, илиқ-иссиққина аскарый казармада тун бўйи бошпана топади. Ҳордиқ чиқараётиб, боягина уммоннинг даҳшат солиб ўкиргани ва тубсиз сув устидаги тун ваҳимасини эслаш анча кўнгилли бўлади.

Эшик ёпилди, гўё истеҳком бояги ўркач-ўркач тўлқинлар энди бир текисда саф тортиб, кучли довул авжига чиққан сергулу денгиз гавғосидан қутулгандек эди.

Истеҳком бурчагидаги минора дарчасида ҳам бир чироқ сўниқ ёғду таратиб турар, қирғоқдаги тошларга урилиб ҳолдан тояётган аммо ҳали ҳам шаштидан тушмаган денгиз тўлқинлари эса бандаргоҳда қолдирилган ҳалиги қайиқни бир меъёрда тебратиб турар эди.

III

Бурчакдаги бу минора ичида испан ҳарбий қамоқхонасининг бир ҳужраси бор эди. Ҳужрадаги чироқнинг қизғиш шуъласи бир лаҳза сўнди-ю, панжара ортида бир одамнинг қора шарпаси пайдо бўлди. Кимдир ўша ёқдан қоронғу денгизга бир қараб қўйди, сўнг яна нари кетди. Тўлқинлар узра тагин чироқнинг қизғиш шуъласи акслана бошлади.

Бу одам қўзғалончи ва денгиз қароқчиси эканликда айбланган Хуан-Мария-Хозе-Мигуэль-Диац деган кимса эди. Аввалги қўзғолон вақтида испанлар уни асир олиб, ўлимга ҳукм қилишган, бироқ кейинчалик аллакимнинг марҳамати билан ўлимдан озод этилган эди. Унга ҳаёт ҳадя этдилар, яъни оролга олиб келиб, шу минорага қамаб қўйдилар. Бу ерда унинг кишанларини ечишди. Чунки кишаннинг хожати йўқ эди: деворлар тошдан қурилган, деразага йўғон панжара урилган, деразадан нарисси — поёнсиз денгиз... Унга қайта ҳадя қилинган бутун ҳаёт шундан иборат эдики, у деразадан йироқдаги соҳилга қараб ўтириши... Эслаши... Ва, имкони бўлса, умид қилиши ҳам... мумкин эди.

Аввалига, ҳаво очиқ кунлари, қуёш зумрад тўлқинлар устида чарақлаб, олис соҳил кўзга яқиндай кўринган вақтларда у соатлаб ўша соҳилдан кўз узмай ўтирар, йироқ-йироқлардаги қадрдон тоғ тизмаларига, тоғдаги иланг-биланг дараларга, аранг кўз илғайдиган олис қишлоқларга термилар эди... Шу кўйи тусмоллаб, бандаргоҳларни, йўллар, тоғ сўқмоқларини топган бўлар; назарида, бу жойларда аллакимлар енгил одимлаб юргандай, улар орасида эса, ўша — кўнгилга яқин бир қиз ҳам бордай... У, тоғларда яна порох тутунлари таратган отишмалар чақини кўриниб қолармикин, тўлқинлар оша олис соҳилдан бу ёққа қўзғалон ва озодлик байроқларини ҳилпиратиб елканлар елиб келармикин, дея умид қилар эди. Умид қилибгина қолмас, балки матонат билан ана ўша лаҳзага тайёрланар, занг босган панжара атрофидаги тошларни минг эҳтиёткорлик билан астойдил уриб майдалар эди.

Аммо йиллар ўтиб борарди. Соҳил ҳамон жимжит, даралар ҳам мовий бир туман қўйнида осуда мудрар, соҳилдан аҳён-аҳёнда бир испан соқчи катери кўриниб қолар, бундан ташқари, балиқчиларнинг тирикчилик кўйида изғиган кемалари денгизда ўлжа қидирган оқчорлоқдай ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа ўтиб турар эди.

Унинг бутун кўрган-кечирганлари аста-секин тушида бўлиб ўтгандай туйила бошлади. Ювош тортиб қолган ўша олис соҳил ҳам худди тушдагидай тилларанг туман ичра мудрар, аллақачонги анов шаффоф соялар ҳам соҳил бўйида гўё тушдаги каби сарсари... Бироқ соҳилдан тутун чиқса, кейин тўлқинларга тўш уриб ҳарбий катер ғизиллаганча ўтиб қолса, билардики, оролга маҳбуслар ва соқчиларнинг яна янги навбати келтириляпти... Шу тарзда тагин бир неча йиллар босириқ тушдай ўтди-

кетди. Хуан-Мария-Мигуэль-Хозе-Диац энди анча кўникиб қолган, бир вақтлар тушларига кирадиган ўша долғали ўзига ҳам маъносиз, лоқайд назар ташлар, панжарани қўпоришга уринишларни эса аллақачонлар бас қилган эди... Ортиқча бошоғриқнинг нима кераги бор?..

Бироқ ҳар гал бу жойларга етиб келгач, жуда авжига чиқадиган шарқий шамол қўзғалиб, денгиз тўлқинлари яна кичкина оролнинг нишаб қирғоғидаги тошларни қалдиратиб сура бошлаган дамларда — унинг қалби қаърида ҳам баайни денгиз пойидаги тошлар сурилгани каби, аллақандай мавҳум бир ғусса ғимирлаб қолар эди. Соҳил устини чулғаб олган мовий сароб ичидан яна аллакимларнинг шарпаси чиқиб келиб, денгиз тўлқинлари узра суза-суза, нимадир деб қаттиқ-қаттиқ, шошқин, бесаранжом ва норози бўлиб қичқираётгандай, чорлаётгандай туйиларди. Булар бари денгизнинг шовқини эканини у яхши англаса-да, нимагадир бу қичқириқларга қулоқ солишдан ўзини тиёлмас эди... Шундай дамларда яна кўнглининг туб-тубларида аллақандай, оғир, жонсўз ҳаяжонлар туғён ура бошларди.

Хужрасининг тош поли у бурчакдан-бу бурчакка қараб кўндалангига ўйилиб кетган. Бу — ана шундай бўронли кечаларда маҳбуснинг қафас ичида уёқдан-буёққа ҳаяжон билан югура-югура, йиллар давомида яланг оёқлари билан солган ўйиқ йўлак эди. Аҳён-аҳёнда мана шундай кечаларда у яна панжара ёндоридаги тош деворни тимдалаб ҳам қоларди. Бироқ эртаси тонгдаёқ, денгиз тинчиб, оролнинг тошлоқ пойини яна майин-майин ўпа бошлаган дамларда у ҳам ювошланар, туйғулари жунбушга келган анов дақиқаларини тагин унутар эди.

У ўзини бу ерда тутиб турган нарса фақат панжара эмаслигини яхши англарди. Аввало уни тутиб турган нарса — гоҳ пўртаналар солиб, гоҳ майин жилвалар сочувчи мана шу маккор денгиз, тагин қолаверса, ўша йироқ соҳилнинг уйқу босгандай мудраб, бир зайлда мовий туман пардаси ичра кўмилиб ётиши эди...

IV

Яна шу тариқа елиб йиллар ўтди. Уйқу — ўлик дейдилар; унинг бутун ҳаёти оғир, карахт, исиз кечган уйқудек эди.

Аммо яқиндан бери тушдан иборат мана шу ҳаётида айрим ўзгача нарсаларни ҳам кўра бошлади. Гоҳо ҳаво очиқ бўлган кунларда йироқ соҳилда қоларди. Истеҳкомда ҳам кутилмаган ишлар юз бермоқда; испанлар исёнсиз ўтган тинч йиллар давомида нураб қолган қалъа деворларининг шикаст-рехтларини шошапиша тузатишар, соҳил билан орол ўртасида эса испан ҳарбий байроғи илинган ҳарбий кемалар аввалгидан кўра серқатновроқ бўлиб қолган эди. Икки марта эса калта миноралари сув устида аранг кўриниб, баҳайбат денгиз жониворига ўхшаган улкан зирҳли кемалар ҳам, салобат билан оҳиста ўтиб кетди. Диац кўзларида ҳайрат, бу кемаларни бўзрайиб кузатиб қолди. Бир сафар

эса тоғлардаги таниш ўнгирлар ва даралар орасида отишма бўлаётгандай, ҳар ўқ отилган чоғда қуёш чарақлаб турган соҳилда зиғирдай тутун лип этиб чиқиб, ёрқин мовий ҳавога аста сингиб кетаётгандай бўлиб кўринди. Яна бир сафар узун, қоп-қора зирҳли ҳарбий кема олис соҳилга қараб тўғри йўл солганини кўриб қолди. Сўнг денгиздан туриб отилган замбарак ўқининг аксу садоси Диац ҳужрасининг деразасига ҳам урилгандек бўлди. У сапчиб ўрнидан турди, панжарани маҳкам чангаллаб, силкита бошлади. Панжара ғичирлаб тебраниди. Тош деворга қоқилган темир кесаки тирқишларидан майда тошу тупроқ ёғилди.

Аммо орадан яна бир неча кун ўтди. Соҳил тагин тинчиб, мудрар, денгиз кимсасиз, тўлқинлар осойишта — гўё бекорчиликдан зерикиб, шунчаски эрмакка бири ортидан бири тошли қирғоқларга урилаётгандай эди... У тагин бўлиб ўтган воқеаларнинг барчаси туш эмасмикин, деб хаёл суриб қолди...

Аммо бугун эрталабданоқ яна денгиз унинг тинчини бузди. Тўлқинлар тошқини тагин сурон солиб бандаргоҳга ёпирилди. Чап томонда эса қирғоқ бўйидаги тошлар қалдираб, сув остида сурилаётгани эшитилиб турарди. Кечга бориб, чорбурчак ойна ортидан денгизнинг ҳар жой-ҳар жойида кўпикланган мавжлар ҳам кўзга ташланиб қолди. Денгиз пўртаналари наъра торта бошлади, қирғоқ ҳам бўғиқ гувиллаб, оҳ чекмоқда эди.

Диац ажабтовур елка қисди-да, эртароқ ётишга чоғланди: денгиз нима деб алжираса алжирайверсин; бояги лопиллаб турган қайиқ ҳам бу ўкираётган пўртаналар исканжасидан қандай қилиб омон қолса қолавермайдами?.. Унинг қайиқ билан, денгизнинг алаҳлаши билан нима иши бор?

У секин тўшагига чўзилди.

Испан қоровули одатдаги вақтда чироқни элтиб, маҳбус ётган ҳужра эшиги ёндорига қўйган пайтда, тирқишдан шуъла тушиб унинг чўзала тушган гавдасини, кўзлари юмуқ рангпар юзини ёритди. Чамаси, Диац тинчгина ухламоқда эди. Бироқ негадир аҳён-аҳёнда қошлари чимирилиб, юзида мавҳум бир изтироб кўланкаси акс этар, гўё қаттиқ уйқуга кетган онгу шуурида худди денгиз қирғоғидаги қалдираган тошлар сингари алланима оғир гулдираб сурилаётгандай эди.

Аммо бирдан у, худди кимдир отини айтиб чақиргандай, чўчиб уйғонди. Тўлқин қайтаргичдан шиддат билан ўтган кучли пўртана нақ деворга келиб урилган эди. Деразадан ўкираётган тўлқинларнинг оқиш кўпиклари ярқираб кўриниб туради, ҳатто денгиз қасиргаси бир оз тинган пайтда ҳам хонада бетиним шовурлаган садолар эшитиларди. Сурон маҳкам қулфланган эшик тирқишларидан ичкарига ҳам ёриб ўтиб, ички йўлақларни ҳам шовқинга тўлдирган эди. Гўё нимадир орол устидан атайлаб дағдаға билан учиб ўтган-у, энди узоқда, узоқларда унинг товуши аста пасайиб бораётгандай эди.

Диац сапчиб ўрнидан турди. У атиги бир лаҳза ухлаб қолибман, деб ўйлаб, бояги йироқда сузган қайиқнинг оппоқ елканини

кўриш илинжчада яна деразага оша нигоҳ ташлади. Лекин дераза орти қоп-қоронғу, зулмат қўйнида эса денгиз қутураб, асов тўлқину пўртананинг аралаш-қуралаш ҳайқириғи борлиқни тўлдиргандек эди.

Гарчи, бунақа кучли бўрон доимо бўлавермаса-да, Диац бу гулдиросни, бу шов-шув, бу пишиллаш, бу чувиллашни ва ҳатто тошлоқ соҳилнинг энгил титрашини яхши билар, шу боис хотиржам эди. Бироқ, нима учундир худди шу беадад гумбурлар пастлаб бораётган дамда шовқин-сурон орасидан қулоғига қандайдир янги, эркаловчи ва нотаниш бир овоз ҳам чалинаётгандай бўлиб туйилди...

У яна деразага отиларкан, панжарани чангаллаб, қоронғуликка қадалиб тикилди: чексиз-чегарасиз асов денгиз. Қутурган денгиз чексиз-чегарасиз эди. Олис соҳил қуюқ зулмат комига тамомила ғарқ бўлган. Атиги бир неча лаҳза соҳил билан орол устидаги булутлар орасида қирмизранг ой бўзариб кўринди. Йироқларда, асов тўлқинлар сиртида заифгина шуълалар титрар, сўнар эди... Фақат манави гулдурос — қудратли, асов ва ўжар, жонсарак, аллақеъларга шодон чорловчи гулдуросгина бирдам тинмасди...

Хуан-Мария-Хозе-Мигуэль-Диац бутун борлиғи негадир манов денгиз каби титраб, тўлқинланиб кетаётганини сезди. Қалби узоқ уйқу мудроғидан уйғонаётгандай, шуури равшанлашаётгандай, пажмурда орзую армонлари тагин қайтадан бош кўтараётгандай... Ногоҳ у бир неча кун аввал соҳилдан кўринган ғаройиб манзарани эслаб қолди... Вожаб, бу ахир туш эмас эди-ку! Нега, нима учун уни туш деб ҳисоблади? Ахир, бу кўзғалиш эди, отишмалар бўлудди... Қўзғалон эди-ку!..

Довул яна хуруж қилди, яна оппоқ ярқираган сув зарралари ҳарёққа сачради, тагин шу шовуллаган шовқин ичида ўша — бояги нотаниш ва дилгир овоз янграб кетгандек бўлди. Шартта Диац панжарага ёпишиб, телба бир куч билан уни қаттиқ силкиди. Шўртак сувнинг доимий таъсирида уваланиб кетган ганч ва шағал шовуллаб тўкилди, бир неча тош кўчиб тушди ва панжара туйнукдан осонгина олинди қўйди.

Деразанинг нақ остидаги бандаргоҳда эса бояги қай-қ ғичирлаб чайқалиб турарди...

V

Қалъада бу пайт соқчилар навбат алмашди.

— Е ҳазрати Юсуф... Е Биби Марям!— дея гўлдиради янги соқчи, сўнг бошига ёмғирпўш тортиб, девор бурчагидаги панага ўтди. Бутун денгиз бўйлаб гоҳ сусайиб, гоҳ авжланиб, оппоқ кўпикларни ярқиратганча, янги довул ёпирилиб келмоқда эди. Шамол ҳам ақлдан озгандай қутураб, орол эса элбурундан титраб, нола чекар эди. Сув тагида йиллаб ётган баҳайбат харсанглар сурилиб қирғоққа чиқиб кетган, олақоронғуликда оппоқ арвоҳ каби кўринарди.

Айни Диац ўзини ойнадан ташлаган маҳалда довул зарб билан келиб оролга урилди. Унинг ҳаммаёғи шалаббо бўлди. Қулоғи чип битиб, ағна тушди... Бир неча сония ҳушига келиб-келмай, кўнгли қўрқувга тўла, совқотган, афтода бир алфозда ётиб қолди, боши устидан эса қандайдир ҳайбатли, асов ва ғазабнок бир нимадир ўкириб ўтаётгандай эди...

Шовқин-сурон сал босилгач, у кўзларини очди. Осмонда қоп-қора, шарпасиз, шуъласиз булутлар юзиб ўтмоқда эди. Бетўхтов ғарб томонга оққан бу баҳайбат галаларни у кўргандай эмас, кўпроқ сезаётгандай эди. Йироқларда эса кўзга кўринмас, аммо даҳшатли бир ниманингдир яна кўзғалгани сезилди, тўхтовсиз равишда бўғиқ, ёвқур бир ўкириқ эшитиларди.

Фақат истеҳкомнинг тош деворларигина бутун борлиқни тутган бу умумий ҳаракат ичра тек қотиб, бепарво турарди. Ғираширада қалъа туйнукларидан мўралаган тўпларнинг оғзи қорайиб кўринади... Уқтин-ўқтинда бир дамлик жимлик орасида узоқдан — казарма томондан кечки ибодат овози келар, ноғоралар ҳам сўнгги бор чалиб бўлинган эди. Қалъа ичкараси, афтидан, осойишта эди. Минорадаги чироқ ҳам бир зайлда текис нур таратиб турибди.

Диац ўрнидан турди, роса саваланган итдек бемажол, аранг юриб, чироқ сари жилди... Йўқ, денгиз маккор, денгиз даҳшатли. Ўзининг тинчгина ҳужрасига қайтгани маъқул. Панжарани қайта жойига ўрнатиб, бурчакка тўшагини ёзади-да, тутқунликнинг оғир, аммо беҳавотир уйқусига қайта чўмади.

Фақат панжарани соқчи сезиб қолмайдиган қилиб ўрнатола бас... Тагин, шундай бўронли тунда қочмоқчи бўлибди, деб гумонсираб юришмасин. Қочиб нимаям қиларди... Денгиз — тайин ўлим, холос...

У деворга тирмашиб, дераза рафига чиқди-ю, тўхтаб қолди...

Каталакдек ҳужра бўм-бўш ва бир оз тинчроқ эди. Бир текисда сарғиш нур сочаётган чироқ деворларни, товон изи силлиқлаб юборган оёқ остини, бурчакда ётган тўшагини ёритиб турарди... Бош томонида эса тошга ўйиб ёзилган ушбу сўзлар ҳам кўзга ташланарди:

«Хуан-Мария-Хозе-Мигуэль-Диац, кўзғолончи. Яшасин озодлик!»

Бутун деворни шу каби йирик ва майда, равшан ва хира ёзувлар тутиб кетган эди.

«Хуан-Мигуэль-Диац...» Сўнг рақамлар... Аввалига у кунларнинг ўтишини, сўнгроқ ҳафталарнинг ўтишини, кейинроқ эса ойлар ўтишини белгилаб ёзиб борган... «Ё Биби Марям, икки йил ҳам ўтди...» ... «Уч йил... Худое, ақлимдан оздирмагайсан... Диац... Диац...»

Унингчи йил эса жўнгина, рақам билан, хитоб аломатисиз белгилаб қўйилган эди холос. Сўнг ҳисоб тўхтатилган... Фақат исмигина тобора қувватдан кетаётган қўл билан ҳафсаласиз ёзиб борилган...

Шу тобда Диацга; гўё унинг ўрнида кимдир биров ётгандай, ҳатто оғир уйқуга кетгандай бўлиб кўринди. Ана, унинг кўкраги аста, номаълум бир безовталик билан кўтарилиб тушмоқда... Наҳот, бу унинг ўзи бўлса? Уша — бу ерга қамалганда кучкуватга тўлган, ҳаётга, озодликка жонини тиккан Диацдан шу қолдими?!

Довул янги куч билан, сурон солиб, гумбурлаб келиб яна оролга ўзини урди... Диац қўлини бўшатиб, тагин қирғоққа сакраб тушди. Бирпасдан сўнг довул даҳшати тина бошлади... Деразадан эса ҳамон бир текисда сарғиш ёғду тушиб турарди.

VI

Қалъа девори ёнида турган соқчи милтигини шамол юлқиламаслиги учун маҳкам тутганча, денгизга орқа ўгириб, уммоннинг бу жаҳаннамий гулдуриси ва шамолнинг шиддатли гувиллашига қулоқ солган кўйи дуо ўқиб, калима ўғирарди. Осмон янаям қорайди, булутларни, ҳавони, ҳатто поёнсиз бу денгизни ҳам ўз қўйнига олган зулмат эса, афтидан, бутун бу дунёни ютиб юборгандай туйиларди. Фақат аҳён-аҳёнда бу шовқин, бу гулдурос, шалоплаш ва ваҳимали талотўп ичида оппоқ мавжлар кўприб кўринар, сўнг оролга зарб билан тўлқин урилар, анча наридаги пастак деворларни ҳам сув шилта-шалоббо қилар эди.

Билган дуоларининг барини ўқиб бўлгач, соқчи денгиз томонга ўгирилди-ю, ҳайратдан донг қотиб қолди: қоронғида аранг кўзга кўринаётган бир қайиқ бандаргоҳни ёнлаб денгиз томон суринар, суриганда ҳам нақ шамол қутуриб учиб ўтаётган, денгиз қайнаб-тошиб, зулматда тўлғанаётган томонга қараб борар эди. Тўсатдан елкан кўтарилиб, шамолда қабарди, қайиқ кескин чайқалди, бир кўтарилиб тушди ва кўздан ғойиб бўлди...

Худди шу лаҳзада Диац ҳам ортига бурилиб қаради. Кўзига анови қоп-қора орол тебраниб чайқалгандай ва шу дамга қадар пажмурда нурларини сепиб ортидан кузатган ҳиссиз чироқпироқлари билан қўшилиб ер қарига кириб кетаётгандай бўлиб кўринди. Олдинда эса фақат мавҳумот ва бўрон. Бирдан унинг ҳасратда адо бўлган, аламзада юрагида шодлик бўронлари туғён кўтарди. У рулни маҳкам чангаллади, елканни таранг тортиб туриб, бор овозда ҳайқариб юборди... Бу энди тизгинсиз қувонч ҳайқариғи, кесксиз тантана ҳайқариғи, уйғонган ва энди ўз кадр-қимматини англаган оташин бир ҳаёт ҳайқариғи эди... Ортидан милтиқнинг пақиллаб отилгани эшитилди, сўнг замбарак гумбурини бўрон шамоли узоқ-узоқларга учуриб олиб кетди. Ёнбошдан эса қайиқни исканжага олиб, довул ёпирилиб келмоқда эди... Қайиқ юқорига кўтарилар... ундан ҳам юқорига чиқиб борар, гўё абадият юксакликка кўтарилаётгандай тобора баландлар эди... Хозе-Мария-Мигуэль-Диац эса, қошларини чимирганча, рўпарага қаттиқ тиқилиб борар, кўксидаги шодлик тантанаси тобора тошгандан-тошар эди... Биладики, у энди озод, биладики,

бу ёруғ жаҳонда ҳеч ким унинг қадар юксалган эмас, зеро барчанинг истаги яшашдан иборат бўлса... Унинг-чи... Унинг биргина тилаги озодлик, ёлғиз тилаги эрк холос.

Қайиқ тўлқиннинг қоқ тепасига чиқди, титраб чайқалди ва яна пастлай бошлади... Қалъадагиларнинг уни охириги марта кўришгани шу бўлди... Аммо бу кичик истеҳком хийла вақтгача бўронли денгиз сари ора-чорада ўқ ёғдириб турди...

VII

Эртасига эрталаб яна қуёш тиниқ самога кўтарилди. Қолган-қутган булут парчалари осмоннинг у ер-бу ерида сочилиб юарди; денгиз эса ювош тортган, фақат кечқурунги ғалаёнидан хижолат бўлаётгандай чайқалиб турарди... Зилол тўлқинлар ҳам тошли қирғоқларга тобора бўштоброқ урилар, сув зарралари қуёш нурида шодон чарақлар эди.

Кечаги олашовурда ювилган, мусаффоланган ҳув олис соҳил ҳам тиниқ ҳавода кўзга ярқираб ташланарди. Ҳаммаёқда бўронли тундан сўнг уйғонган ҳаёт шан кулади.

Чоғроқ бир пароход қирғоқ ёқалаб, ортидаги тўлқинлар томон қўнғир тутундан чўзиқ ёл таратган кўйи, сузиб юрибди. Бир тўда испанлар истеҳком девори ёнида тўпланиб, уни томоша қилишмоқда.

— Нобуд бўлган чиқар, — деди бирови. — Бу иши бориб турган тентаклик... Нима дедингиз, дон-Фернандо?

Еш офицер сўз қотган одамга ўйчан назар ташлади.

— Ҳа, ўлган бўлса керак, — деди у. — Эҳтимол, ўзининг қамоқхонасига анави тоғлардан туриб тикилиб қараётган бўлишим мумкин. Ҳарна бўлганда ҳам, денгиз унга бир неча лаҳза озодлик берди. Ким билади дейсиз, балки чинакам ҳаётнинг бир лаҳзаси — зерикарли умрнинг бир неча йилларига тенгдир...

— Ие, анови нимаси? Қаранглар-а!.. — Офицер шундай дея тоғли соҳилнинг жанубий чеккасига ишора қилди. Қўзғолончилар лагери жойлашган энг четдаги тепаликда, яшилтоб уфқ энида оппоқ тутун тўдаланиб кўринмоқда эди. Бирор бир сас эшитилмас, аммо паға-паға тутунлар пайдо бўлар, сўниб кетар, бўм-бўш дара ғалати бир тарзда жонлангандай эди. Бунга жавобан денгиздан замбарак узуқ-юлуқ гумбуради. Чарақлаб турган тўлқинлар устига тутун тамоман қапишгандан сўнг, яна атроф-теварак жимиб қолди. Соҳил ҳам, денгиз ҳам сукутда эди...

Офицерлар бир-бирига қарашди... Қўзғолон кўтарган ерлик аҳоли эгаллаб турган жойдаги жонланиш — нималарнинг аломати бўлса экан-а? Е қочоқнинг тақдири ҳақидаги саволнинг жавобими бу? Еки ногаҳоний тревога сабабли рўй берган тасодифий отишма холосми?

Жавоб йўқ эди.

Чарақлаб турган денгиз мавжлари эса сирли кулади, қирғоққа қараб елади, шалошлаб тошларга урилади...

На узбекском языке

АНТОН ПАВЛОВИЧ ЧЕХОВ

Смерть чиновника

Рассказы

ВЛАДИМИР ГАЛАКТИОНОВИЧ КОРОЛЕНКО

Слепой музыкант

Повести и рассказы

Перевод с разных изданий. Переиздание.

Редактор *Н. Қиличев*

Рассом *К. Ишин*

Расмлар редактори *А. Кива*

Техн. редактор *Э. Саидов*

Корректор *С. Тоҳирова*

ИБ 3690

Босмахонага берилди 11.09.87. Босишга рухсат этилди 01.06.88. Формати 60×90¹/₁₆. Офсет қоғози № 2. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 18,0×0,625 вкл. Шартли кр.-оттиск 18,25. Нашр л. 19,24×0,52 вкл. Тиражи 60000. Заказ 1054. Ваҳоси 1 с. 90 т. Шартнома номери 26—87.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Вош корхонаси. Тошкент—700129. Навоий кўчаси, 30.

Чехов А. П., Короленко В. Г.

Чиновникнинг ўлими: Ҳикоялар [А. П. Чехов. Кўр музикачи: Қиссалар] В. Г. Короленко Редколл.: Ҳаким Назир ва бошқ.; Сўзбоши муаллифи А. Умаров.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.— 288б.

Ушбу тўпламга икки машҳур рус ёзувчисининг энг сара асарлари сайлаб киритилган. Улар ўзининг бадий жозибаси билан ўқувчиларимиз учун ҳамisha эътиборлидир.

Чехов А. П. Смерть чиновника: Рассказы. Слепой музыкант: Повести. В. Г. Короленко.